

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES INSTITUTE

№4/2023

Жылына 4 рет шығады
2001ж.шығабастаған

Выходит 4 раза в год
Начали издаваться с 2001г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2023

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде

қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 27.12.2023ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 27.12.2023 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute, Astana, Kazakhstan

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraihyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 27.12.2023 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

БАКИРОВА Ш.А., БАЙМЫШ Л.Қ.	Қазақ тіліндегі тәуелдік жалғауының көнеленуі мен түбірге кірігу мәселесі.....	7
BEKENOVA G.SH. AKHMETOVA G.S.	Lexical and semantic characteristics of place and water names of the Abaydistrict.....	20
ЕРМЕКБАЕВА М.А.,	«Қасқыр» зоониміне байланысты мақал-мәтелдердің семантикасы (қазақ және түрік тілдері негізінде).....	31
ЕСІМСЕЙТОВ Б.Р., КОКИШЕВА Н.М.	«Заң» сөзінің негізінде жасалған сөзжасамдық ұяның көлемдік сипаты	47
KARAGULOVA B.S., MUKHTAROVA S.S.	Types of lexical and grammatical transformations in literary translation.....	62
КЕМЕЛБЕКОВА Е.А.	Linguistic features of borrowed terms of applied geometry and their semantic modification in kazakh language.....	75
КЕНЖАЛИН Қ.К., ДАНИЯР Ә.А.	«Бабырнамадағы» жай сөйлемдер мен төл сөздердің қолданысы.....	88
ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ Ш., ҚҰЛМАНОВ С.	Қазақ терминжасамы: дәстүрлі үдерістер және қазіргі даму бағыты.....	107
ОМАРБЕКОВА Г.Ә.	Мұхтар Әуезовтің эпистолярлық стилінде антропонимдік вокативтердің қолданысы.....	130
УРАЗАЕВА К.Б., ИДРИСОВА Э., АЗКЕНОВА Ж.	Риторический идеал и риторическая идентичность. Приемы создания картины мира в поэзии жырау.....	144
ХАСАНГАЛИЕВА Б.К., ИСАКОВА С.С., ӘЛІМБЕК Г.Р.	Когнитивтік терминтанымның негізгі ұстанымдары.....	162

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЛЬЖАНОВА А.Ы., БАЛМАГАМБЕТОВА Ж.Т.	Проблемы адаптации казахской художественной прозы (на примере прямого и опосредованного переводов романа А. Нурпеисова «Соңғы парыз»).....	177
КАРБОЗОВ Е.К., МАМЕЖАНОВА Ә.Е.	1960-80 жылдардағы қазақ поэзиясындағы ұлттық дүниетаным және салт-дәстүр.....	190
МАТАЕВА А.К.	Қазіргі қазақ әдеби сынындағы ізденістер.....	207
МАУЛЕТ А., ҚОБЛАҢДИН Қ.И.	Ақмола қазақтары фольклорлық мұрасының эстетикалық мәні.....	220

НУРЛАНОВА А.Н., СЕЙПУТАНОВА А.К., ЖӘМСАП А.Т.	Ш.Құдайбердіұлы поэзиясындағы «ар-ұждан» категориясы.....	238
НҰРБАНОВА А.Қ., БАРАТОВА М.Н.	Жалпы адамзаттық рухани құндылықтар теориясы.....	248
ОЛЖАБАЕВ Б.К., ПАНГЕРЕЕВ А.Ш., СӨЙЛЕМЕЗ О.	Түркі халықтары фольклорында туған жерді кие тұту мотивтері.....	266

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

BUKAYEVA A.A., BIRAY N.	The effect of implementing case study approach on students learning outcomes in teaching kazakh legal discourse.....	281
YERSULTANOVA G.T., KENZHEKANOVA K.K., TUSSUPBEKOVA M.ZH.	Teaching english grammar using internet resources.....	294

ХҒТАР 16.21.41

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.01>Ш.А. БАКИРОВА¹ Л.Қ. БАЙМЫШ²

Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: sholpan.2030@mail.ru¹, laura.baymysh@mail.ru²)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТӘУЕЛДІК ЖАЛҒАУЫНЫҢ КӨНЕЛЕНУІ МЕН ТҮБІРГЕ КІРІГУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Іргелі ғылыми зерттеуді күтетін көптеген проблемалар қазақ тіл білімінде де жеткілікті. Қосымшалардың түбірге кірігіп тұтас сөздің құрамында айтылуы – солардың бірі.

Тілдің дамуы барысында бұл құбылыс қосымшалардың түбірмен біріктіру әрекеті негізінде пайда болған. Бұл өзіндік құру жолы, белгілері мен ерекшеліктері бар тілдік заңдылық. Әлбетте, бізге тілдегі сөз түбіріне енетін қолданбаларды анықтау арқылы көптеген түсініксіз сұрақтардың шешімін табуға мүмкіндік туады. Мәселен, жалғаулардың сөзжасамдық қызмет атқаруы, қосымшалардың көнеленуі құбылысы, жақтық мағынаның жойылуы сияқты мәселелер қазірге дейін тыңғылықты шешімін таппай келеді. Ал, тілімізде актив қолданылатын аффикстердің бірі – тәуелдік жалғауларының түбірге кірігу жайын жан-жақты қарастыру – аталған сауалдардың біріне жауап берері сөзсіз.

Түркі тілдеріндегі жалғаулардың негізгі қызметі сөздерді бір-бірімен байланыстырып, түрлі грамматикалық мағына беру екені анық. Бірақ бұл заңдылықтан тыс кейбір жалғаулардың сөзжасамдық та қызметі бар екендігі және оның тілдің сонау көне дәуірлерінде де болғанын түрлі зерттеулерден білеміз. Міне, сондай жалғаулар есебіне көбейіп қалыптасқан, орныққан сөздер табиғатын зерделеуге тәуекел еттік. Қазақ тілінде бұл сөздің бір бөлігі болып табылмайтын, оларды бір-біріне бөлмейтін көптеген сөздер бар. Күрделі және қызықты бұл сөздер қазіргі уақытта корреспондент ғалымдар арасында үлкен қарама-қайшылықта.

Түйін сөздер: тәуелдік жалғауы, түбірге кірігу, көнелену, сөз таптары, зат есім, мағына.

Кіріспе. Тілдік құрылымда жиі қолданылатын қосымшалардың бірі – тәуелдік жалғаулары. Ал тәуелдік жалғауларының қолданыстағы мағынасы әлі де болса бір жүйеге келтірілген жоқ. Күні бүгінге дейін тәуелдік жалғауының тек меншіктілік мағынасы ғана сөз болып келеді. Тәуелдік жалғауының бұдан

басқа да мағыналарды бере алатындығы жайында санаулы еңбектерден кездестіруге болады.

Тіпті тәуелдік деген аттың өзі де жалғауға шартты түрде берілгені жөнінде Н.К. Дмитрев: «Тәуелдік деген термин шартты түрде алынған. Ол бір ғана меншіктілік ұғымын бермейді, сонымен қатар бір зат пен екінші арасындағы түрлі ой қатынасын білдіреді» [1, 100], – деген ой тастайды. Осы тұжырымның өзінен-ақ тәуелдік жалғауы меншіктілік мағынамен қатарөзге де мағыналарды бере алатын күрделі категория екендігін аңғартады.

Тіліміздегі жалғаулардың қызмет аясының кеңеюі туралы: «Көптік жалғаудың грамматикалық қызметіне қарай семантикалық мағынасы да күшті. -лар, -лер жалғаулары зат есімдерге жалғанып, аталатын заттардың көптігін білдіреді. Сондай-ақ көптік жалғаулар көп адамға тән я ортақ бола алатын заттардың (адамның, нәрсенің) атауларына қосылғанда, сол заттың көп (бірнеше) адамға бірдей, ортақ екенін білдіреді»[2, 127], – деген пікір айтады.

Тәуелдік жалғаудың көрсеткіштері мектеп грамматикалары мен жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарда сол сияқты бұл категория сөз етілетін зерттеулерде барынша тәптіштеліп баяндалса да, оның сыры жан-жақты толық ашылды деуге болмайды.«Тілдің дамуы мен оның қолданысы тілдік динамизм көрінетін екі күштің әрекетіне байланысты болады. Е.С. Кубрякованың айтуынша, біріншіден, сөздің құрылымы өзгеріп, тілдік өзгерістерге алып келетін болса, екіншіден, құрылымы сақталған сөздің мағыналық өзгерісі тілдік түрленуге алып келеді»[7, 214].

Мезгілдік мағынаны білдіруге жақын тұратын кейбір зат есім сөздер (мысалы, күн, түн, жаз, қыс, сапар, өмір т.б.) сөйлемде жоғарыдағы -ы, -і қосымшасын қабылдайды. Мұндай зат есімдерде жұмсалған тәуелдік жалғауының басқа сөздердің құрамында айтылған тәуелдіктерден айырмашылығы бар. Бұл қосымша әдеттегі тәуелдік жалғауы білдіретін меншіктілік-тәуелділік мағынаны білдірмейді. Оның үстіне ілік септік жалғаулы сөзбен де байланысып тұрмайды. Оны мына төмендегі мысалдардан анық байқауға болады. Жаман тату қазады өзіне ор, оған сенсең, бір күні боларсың қор. Бұлақ күні-түні ағып, алыс жерлерге барады. Мұхтар екеуі Ленинградта оқыған жылдары да жұптарын жазбастан, бір пәтерде тұрып, бос уақыттарын бірге өткізетін. Қысы-жазы құс салатын Ораз әр күні қоржынын толтыра құс, қанжығасын толтыра аң әкелмей қоймайды.

Келтірілген мысалдардағы күні, күні-түні, жылдары, қысы-жазы сөздеріндегі -ы, -і қосымшалары қандай категорияның көрсеткіші? Тәуелдік жалғауының 3-жағы ма? Бұл сөздердегі -ы, -і тұлғаларын түбірден ажыратып, талдауға, тұлғалық құрамына қарай бөліп қарауға болады: күн-і, жыл-дар-ы, қыс-ы, жаз-ы. Бұл мәселе қазақ тіл грамматикалары мен оқулықтарында сөз болмайды. Г.А. Абдурахманов өзбек тілінде кездесетін «бесінші күні келді» (бешинчи кунни келди) деген тәрізді ыңғайда келген күн сөзін түрік изафет

конструкциясы құрамында қарастыра отырып, сөздің соңындағы -ы, -і көрсеткішін тәуелдік жалғаудың 3-жағы деуге болмайтынын да айтады. «Мұндай жағдайда, – дейді автор, -ы, -и, -і қосымшасы тәуелдік жалғау категориясының көрсеткіші болуы күмәнді. Сондықтан, мүмкін, оны ерекше грамматикалық категорияға белгілік категориясына (особая грамматическая категория определенности) жатқызуға болар», өйткені автордың көрсетуінше «тәуелдік жалғаудың 3-жақ көрсеткіші мұндай жағдайда нақтылықты, айқындылықты, белгілілікті білдіру үшін қолданылады» [9, 99].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тәуелдік жалғауының мағыналық құрамы туралы арнайы жазылған еңбек болмағанымен, А. Ысқақов, Ғ. Абдуханов, Ә. Төлеуов, Н.К. Дмитриев, Ә.В. Севортян, А.И. Щербак сынды ғалымдардың еңбектерінен осыған қатысты ой үзіктерін кездестіруге болады.

«Бұл жүйелеуді қарай отырып, біз мынаны байқадық: көрсетілген мағыналар тілімізде тәуелдік жалғаулары арқылы берілетіндігі рас. Дегенмен, жүйелеуде көрсетілген тәуелдік жалғауының соңғы төрт мағынасы ортақ бір мағынаны, яғни эмоциялы-экспрессивті мағынаны білдіреді. Осыған сәйкес оларды былайша шашыратқаннан гөрі барлығын бір мағынаға топтастырған дұрыс. Себебі бәрі бір ғана ұғым төңірегінде берілетін мағыналар. Ал ғалым жүйелеуіндегілерді осының өз ішінен таратуға әбден болады» [4, 102], – дейді А. Раманова.

Тәуелдік жалғауының мағыналық құрамы туралы түркітанушылардан алғашқы болып сөз қозғаушы ғалым – Н.К. Дмитриев. Ол өзінің «Тәуелдік категориясы» атты мақаласында тәуелдік жалғауы меншіктіліктен басқа да мағыналарды бере алатындығын, соған сәйкес жалғаудың атауы да шартты екендігін сөз етеді. Осы ойды негізге ала отырып, Ә.В. Севортян тәуелдік жалғауының мағыналық құрамын төмендегіше көрсетеді:

– Меншіктілік қатынас: эвим, өлкем.

– Жақсыз, жалпы тәуелдік қатынасты білдіреді: әдәбият институту.

Тәуелдік жалғауы мағынасының көмескіленген тұстары:

а) мезгіл үстеулері: бу куни, шу куни, бир куни.

ә) есімдіктер: бұнысы, анысы, бири, бириси, қайсы.

б) сан есімдердің кейбіреулері: биринжиси, икинжиси, үчүнжүсү.

г) басқа да пысықтауыштық және үстеулі қызмет атқаратындар: ән азы, тамамиле, тамамынен, көбиси, чоқусы, алларда [3].

Түркітанушы ғалым А.М. Щербак та тәуелдік жалғауының III жағы көп жағдайда меншіктіліктен өзге ұғымдарды беретіндігін баса айтады [11], ал В.М. Насиловтың пікірі қазақ ғалымдары атап көрсеткен мағыналарға жақын келеді [12]. Ол «тәуелдік жалғауының негізгі мәні солғындайды» деген көзқарасты ұстанады.

Талқылау мен бақылау. Сонымен, ғалымдар атап өткен тәуелдік

жалғауларының меншіктіліктен өзге мағыналары – терең зерттеуді қажет ететін күрделі мәселе.

Қазақ тіліндегі тәуелдік жалғауының түбірге кірігуі, көнеруі әрекетін алғаш байқап, жұмысында атап өткен ғалым – А.Ысқақов. Ғалым бұл туралы бұлайша жазады: «... өзінің әуелгі қызметі мен мағынасынан бірте-бірте алыстай-алыстай келіп, бастапқы жақтың мағынасынан да, оның көрсеткіші (формасы) болу қабілетінен біржолата айрылып, тек солардың қалдық-сілімтігі ретінде ғана сақталып, көнеленген формалар есебінде жүрген кейбір сөздер мен сөз тіркестері де осы қағидаға айғақ бола алады. Мысалы: осы күні, осы жолы, күндіз-түні, т.б. деген сияқты қалыптасқан күрделі сөздерді, сондай-ақ, дара қалпында да және күрделі қалпында да тәуелділіктің үшінші жағында көнеленіп қалған қайсы, қайсысы, бәрі, бәрісі, ең азы, ең көбі сияқты сөздерді алсақ, осылардың қайсысында болса да, тәуелдік жалғаудың бастапқы мағынасынан да, қызметінен де жұрдай болып айырылған, сөздің бөлінбейтіні бөлшегі сияқтанып кеткен үшінші жағының қосымшасын енді көреміз» [5, 54].

Ғалым М. Томанов тәуелдік жалғау тарихын талдай келе, тілде өз мәнінен айрылған тәуелдік жалғаулы сөздер тобы (әуел+і, ертең+і+не, әл+сі+н, кешкі+сі+н, аст+ы+нда, бәр+і, бұны+сы т.б.) кездесетіндігінаытады [6]. Ғалымның пайымдауынша, тәуелдік мағынаның солғындауы олардың басқа сөз таптарына ауысуына себепші болған.

Сөз түбіріне кіріккен тәуелдік жалғауының өздеріне тән негізгі белгілері бар. Олар:

Тәуелдік жалғауы тілде, сөзде грамматикалық мән үстейтін аффикс ретінде саналса, сөз түбіріне кіріккен тәуелдік жалғауы сөзжасамдық қызметін атқарады. Мысалы: Алыс елдердің қонақтары бір сәрі болса, Тобықтының өзінен де ат жалын тартып мінген еркектерден бірде-біреуі қалмағандай Сөйлемдегі қонақтар сөзіне тәуелдік жалғауы арқылы тәуелдік мән үстеліп тұр. Түбір сөздің мағынасына грамматикалық мән үстелген, бірақ түбір сөз сақталған, оған еш өзгеріс енбеген. Ал сөз түбіріне кіріккен тәуелдік жалғаулары өздерінің бастапқы қызметтерінен бүтіндей не жартылай айрылып, негіз сөздің мағынасына әсер ете отырып, жаңа туынды сөздің пайда болуына негіз болады. Мысалы: Қысы-жазы Ұлжандармен бірге көшіп жүретін Жидебай Барақты қыстайтын ауылдар. Бұл сөйлемдегі қысы-жазы қос сөзі тәуелдік жалғауының түбірде көнеленіп, кірігуі арқылы алғашқы мағынасынан айрылып, мезгіл үстеу мағынасын қабылдаған.

1) Тәуелдік жалғауы жеке морфема ретінде түбірден ажыратылса, сөз түбіріне кіріккен тәуелдік жалғаулары арқылы пайда болған сөздер бір бүтін лексикалық бірлік ретінде қолданылады. Мысалы: Сүтір ауылындағы жиын Жігітек кісілері болған соң, бір күн, бір түн кіріске түсіп, ақыры бейсенбі, Жабайларды жасытып, жеңді де, байлау жасады. Абай әуелі қабақ түйіп, бір сәт қатты ашуланып, «тоқта молда!» деп зілмен тыйып тастады. Салмақты,

сабырлы жүзді Балбала әуелі аппақ тістерін тегіс көрсетіп, құпиялай күлді деген сөйлемдегі ақыры, әуелі сөздері тәуелдік жалғауымен бірігіп, бір бүтін лексикалық мағынаны білдіреді. Сондықтан да оларды түбір мен жалғауға бөлшектемей, бір бүтін лексикалық бірлік ретінде танимыз.

2) Сөз түбіріне кіріккен тәуелдік жалғаулары бір сөз табын екінші сөз табына ауыстыру арқылы конверсия құбылысы да қатысады, ал бұл тәуелдік жалғауларынатән қасиет емес. Тілімізде тәуелдік жалғауына кірігуі арқылы қалыптасқан зат есімдерді (жетісі, қырқы), үстеулерді (күні, түні, күндіз-түні, қысы-жазы) есімдіктерді (бәрі, қайсы, қайсысы, несі) т.б. сөз таптарын кездестіреміз.

3) Тәуелдік жалғаулары, негізінен, меншіктілік ұғымын берер болса, сөз түбіріне кіріккен тәуелдік жалғаулары түрліше мағыналарды (мекен, мезгіл, еркелету т.б.) тудырады. Мысалы, Алдынан ойнап шыққан Әбіш, Күлбаданды беттерінен сүйіп, Абай Мағашты көтеріп алды. Бұлардың алдынан ұзын таяғын ұстап, сақалы ақшыл тартқан біреу шықты. Бірақ, артына жалтақтап, «жаңағыны өлтіріп алып, құныкер болып қалам ба?» деген де қауіп ойлап келе жатыр. Артынан қарап, қатып таңырқап тұрып қалған Абайларға әнін әлі тыймай арнап шырқап барады. Мәкішті сәл тоқтатып, астындағы қара терге түскен қосаттарын көрсетіп, Абай үшін келгенін айтқан. Бұл тілмаш күндіз-түні осында келіп-кете беретін. Тыста тұрған Тәкежан мен Абай құшақтасып көрісті де, үйде дауыс айта бастаған Қаражанға, басқа әйелдерге дағды бойынша, «Құлыным, құлыншағым» деп үн салып кірді. – Кенжем! Түн қатып шыққаның ба? Алыстан келген жолаушыдайсың ғой! – деді. Бұл сөйлемдердегі тәуелдік жалғауының түбірге кірігуі арқылы пайда болған алды, арты, асты – мекен мәнді, күндіз-түні – мезгіл мәнді, құлыным, құлыншағым, кенжем – еркелету мәнін білдіріп тұр, оларда меншікті, тәуелдік мағына жоқ.

5) Тәуелдік жалғаулы сөздер сөйлем ішіне көбіне матаса байланыста келсе, сөз түбіріне кіріккен тәуелдік жалғаулары арқылы пайда болған сөздер сөйлемде басқа сөздермен матаса байланысқа түспей, оқшау тұрып та қолданыла береді. Мысалы: Қысқасы, мынау жыртық-тесік үйлердің өзіндей жағалай жүдеген бір өмір. Соны сәт қана ескеру мұң екен, Құнанбай менБөжей, Тәкежан мен Балағаз, Оралбай мен Керімбала – қысқасы, нәсіл қуған ызаны ойлады деген сөйлемдердегі тәуелдік жалғауының кірігуі әрекеті арқылы қалыптасқан қысқасы сөзі адамның түрліше көзқарасын білдіріп, ешбір сөзбен байланыспай, оқшау келген.

6) Тәуелдік жалғаулары белгілі бір жаққа тән болса, сөз түбіріне кіріккен тәуелдік жалғауларында жақтық мағына жойылған. Мысалы: Осында иісі Ырғызбайдың бүтінгі байыған Ақбердісіне, Мырзатайына, Құнекең аулы – өзіңе қысы-жазы малшылық пен құлшылық еткен бір топ әнет, Қарбатыр да бар. Осы сөйлемдегі қысы-жазы сөзіндегі тәуелдік жалғауының жақтық мағынасы көмескіленіп кеткен.

Осы аталған белгілер тәуелдік жалғауының түбірге кірігу, көнеруі әрекетінің тілде бар құбылыс екендігін айқындайды.

Тілімізде тәуелдік жалғауының түбірге кірігу әрекеті екі түрде көрініс тапқан: толықнемесе тұрақты кірігу және жартылай немесе аяқталмаған кірігу құбылыстары. Толық кірігу әрекетінде тәуелдік жалғау түбірге кірігіп, сіңісіп кетеді де, тұтас бір түбір күйінде жұмсалады. Бұл тектес түбір жалғаулар толық кірігу әрекетіне ұшырағандықтан, оларды біртұтас лексикалық мағыналы түбір сөз деп танымыз. Толық кірігу барысында тәуелдік жалғауы бастапқы қызметі мен мағынасынан айрылып, жаңа сөзжасамдық қызметке көшеді. Мысалы: күні-түні қысы-жазы, ақыры, қысқасы, шамасы, тәйірі, себебі, бірі т.б.

Жартылай немесе аяқталмаған кірігу әрекетінде тәуелдік жалғауының бұрынғы қызметінің іздері көрініп тұрады. Толық кірігуден айырмашылығы: бұл тұстағы түбір мен жалғаудың бастапқы мағыналары аз да болса сақталған. Бұл олардың алғашқы белгілерін толық жоймағандығын және тәуелдік жалғауының сөзжасамдық қызметке толық көше қоймағандығын көрсетеді. Бірақ осы жартылай, аяқталмаған кірігу әрекеті – толық кірігудің алғашқы сатысы – яғни кез-келген тұрақты кірігу құбылысының негізінде алғашқы жартылай кірігу әрекеті жатыр. Мысалы: қол-аяғы, бет-аузы, аты-жөні, ата-тегі, т.б.

Тәуелдік жалғаудың түбірге кірігу әрекеті арқылы пайда болған сөздер сөйлем ішінде басқа сөздермен байланыспай да ілік жалғаулы сөздермен байланысып та қолданыла береді. Осыған сәйкес, олар ілік жалғаулы сөзді керек етпейтіндер (әуелі, асылы, қарағым, жаным, қысы-жазы, тәйірі. т.б.) және ілік жалғаулы сөзді керек етпейтіндер (алды, арты, аты-жөні, жетісі, қырқы, қол-аяғы, көбі, т.б.) болып, екі үлкен топқа бөлінеді [10, 11-13].

Тәуелдік жалғауының IIIжақ көрсеткіштері кірігу, көнеру әрекетіне қарай екіге бөлінеді:

- 1) түбірге дара күйде кіріккен тәуелдік жалғаулары;
- 2) түбірге қабаттаса кіріккен тәуелдік жалғаулары.

Бірінші топқа түбірге дара күйінде кіріккен тәуелдік жалғаулы сөздер жатады. Мысалы: Қысқасы, барды білдің. «Былай баспа – былай бас. Олай істеме – бұлай істе дегеніңді бізге өз аузыңнан осы арада өзің айтшы», – деді. Қысқасы, бұл жерден ең төтесін атағанда, көп кітаптан Абай байлаған жол сорабы осы елді. Жігітек, тегі, сайлана алмай қамсыз қалған сияқты. Тегі, әр жиынның ең артқы сөзін айтуды өзіне тәсіл ететін. Оның да керегі жоқ. Әннің шырқы бұзылып кетеді! – деді. Соған көре жаназаны, фидияны, хатімді, өлген адамның үйінен ас ішуді, жетісін, қырқын беруді қазіргі күндерде мұтла басқаша ету керек. – Оның да керегі жоқ. Әннің шырқы бұзылып кетеді! – деді.

Екінші топқа бір түбірге тәуелдік жалғауының IIIжақ көрсеткіштерінің қабаттаса кірігу әрекетінен пайда болған сөздер жатады. Бір түбірге екі тәуелдік жалғауының қосарлана кірігуі тілде бірден бола салмайтын құбылыс. Тілдің

тарихи дамуы барысында түбірге жалғанған алғашқы тәуелдік жалғауы лексикаланып, өз мәнінен айрылады, содан кейін барып, екінші жалғау жалғанады. Келе-келе бұл да көнеленіп, туынды түбірге кіріп кетеді. Сөйтіп, барлығы бір ғана мағынаны білдіретін дербес түбір ретінде қалыптасады. Тілімізде бұл тұлғалы сөздер санаулы ғана (бәрісі, көбісі, қайсысы).

Қайсысы – сұрау есімдігі, түбірі – қай, соңғы екі қосымша тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткіштері: қай-сы-сы. Бұл есімдіктің жасалу жолы туралы тілде қарама-қарсы екі пікір бар. Біріншісі – қайсысы сөзіндегі алғашқы -сы тәуелдік жалғауы емес жұрнақ деген пікір (Н.А. Баскаков, А.Ибатов, Қ. Есенов, Б.А. Омарова). Екінші көзқарасты ұстанушы ғалымдар (А.Н.Кононов, В.И.Асланов, Ф. Исханов, К.М. Мұсаев, А.Ысқақов, Ә.Төлеуов, Б.Сағындықұлы) қай – түбір, одан кейін келген екі қосымша да тәуелдік жалғауының көрсеткіштері дегенді айтады. Біз екінші көзқарасты қолдай келе, қай – түбір, алғашқы -сы – көнерген тәуелдік жалғауы, ол тілдің дамуы барысында көнеленіп, сөз түбіріне кірігіп кеткен деп тұжырымдаймыз. Көнеру әрекетінің негізінде алғашқы тәуелдік жалғауы өз қызметі мен мағынасынан айырылған. Сондықтан да тәуелдік жалғауының IIIжақ көрсеткіші екінші қайтара жалғанады. Ал,М.Томанов: «Қайсы есімдігі есім түбірі мен тәуелдік жалғаудың III жағының бірігуімен қалыптасқан», – дейді [5, 219].

Тәуелдік жалғауының қабаттасып келуі арқылы сөз мағынасы одан әрі нақтылана түседі. Мысалы: Сондайда бас ауырып, балтыр сыздаса, дәрмен қайсы, жәрдем көне? Қайсысы көнсе де, Құнанбай баласы еді, елге істейтін тізесі көп, жуан ауыл еді, бермесем, зілі бола ма, кесірі тие ме деген ойды ойлай көрмесін. Келтірген сөйлемдерден сөздерді (қайсы < қайсысы) салыстырсақ, айтылған тұжырымға көз жеткіземіз. «Қайсы» сөзінде нақтылық мән солғындау берілсе, «қайсысы» сөзінде нақтылық мән күшейе түскен.

Тәуелдік жалғаулы сөз осы тұлғасында қолданыла жүріп, құрамындағы тәуелдік жалғаудың көнеріп, түбірге кірігуінің нәтижесінде өзге мағынаға ие болады. Жаңа мағынасына қарай басқа сөз табына ауысады. Осы тәсіл арқылы сөз таптарының қалыптасу әрекетін екі топқа бөлеміз:

1) Сөздің жаңа мағына алуына байланысты басқа сөз табына көшуі: жетісі (сан есім – зат есім), қырқы (сан – зат есім), бірі (сан есім – есімдік), қысы-жазы (зат есім – үстеу), күні-түні (зат есім – үстеу), қысқасы (сын есім – қыстырма), шамасы (зат есім – қыстырма) т.б.

2) Сөз жаңа мағына алса да, сөз табын өзгертпей, өз сөз табының құрамында қалуы: несі (есімдік + есімдік), қайсысы (зат есім + зат есім), қол-аяғы (зат есім + зат есім), беті-қолы (зат есім + зат есім), қол-аяғы (зат есім + зат есім), онысы (есімдік + есімдік), бұнысы (есімдік + есімдік), сонысы (есімдік + есімдік) т.б.

Сонымен, тәуелдік жалғауы көнеру, кірігу әрекетінің негізінде конверсия құбылысына қатысып, тілде түрлі сөз таптарын қалыптастыруда өзіндік роль

атқаратын болып отыр.

Қазақ тіліндегі тәуелдік жалғаудың түбірге кірігуі әрекетінен пайда болған сөздердің әрқайсысында болған өзгерістерге тоқталайық.

Фонетикалық өзгеріс. Тәуелдік жалғауы түбірге кірігуі әрекеті барысында бастапқы түбірдің буын жігіне өзгеріс енгізеді (көп + і - кө-бі), ашық буынды бітеу буынға немесе керісінше, бітеу буынды ашық буынға өзгеріп отырады (қырық + ы – қыр-қы, себеп + і – себебі).

Тәуелдік жалғауы түбірге кірігуі арқылы оның құрамындағы дауысты дыбыстың редукциялануына әсер етеді, яғни дауыссыз дыбысқа аяқталған сөзге тәуелдік жалғауының дауысты дыбыстан басталатын көрсеткіштерінің кірігуі арқылы сөз құрамындағы қысаң дауыстыны редукцияға ұшыратады. Мысалы: аузы-мұрны (ауыз + ы – мұрын + ы), мейлі (мейіл + і) т.б. Тәуелдік жалғауының көрсеткіштері түбірге жалғануы барысында оның құрамындағы қатаң дыбыстың ұядануына әсер ете отырып, сол күйде түбірге кірігіп кетеді. Мысалы: аяғы (аяқ + ы), жарығым (жарық + ым), керегі (керек + і), бегім (бек + ім).

Тіліміздегі жиырмасыншы түріндегі реттік сан есімнің құрамынан көнерген тәуелдік жалғауын байқаймыз. Біздіңше, бұл сан есімнің құрамында тәуелдік жалғауы дыбыстар арасына қойылған қыстырма дыбыс тәрізді. Себебі, жиырманшы дегеннен гөрі, тілге жиырмасыншы түріндегі тұлғасы айтуға жеңілрек тиеді. Сондықтан да тілдегі сөз құрылымының ұлғаю) заңдылығына сай түбір мен қосымшаның арасына дыбыс қажет болғандықтан, басқа тілдік бірліктерге ұқсастыру процесінің, яғни аналогияның негізінде тәуелдік жалғауының III жақ көрсеткішін алған. Тілдің морфонология заңдарының негізінде түбір мен қосымша арасына қыстырма ретінде келіп тұрған тәуелдік жалғауының көрсеткішін түбірге кіріккен деп есептейміз. Себебі, бұл көрсеткіш өзінің бастапқы мағынасын да, қызметін де сақтамаған. Түбір құрамында үнемі осы тұлғасында қолданылуы – өзгермейтін заңдылық және реттік сан есімнің қалыптасуында да белгілі бір деңгейде өзіндік орны бар.

Тәуелдік жалғауының түбірге кірігуі сол сөздің лексикалық мағынасына да әсер етеді. Бұл тәсіл арқылы пайда болған туынды сөздер ішінен бір-біріне қарама-қарсы мәндегі антонимдерді табуға болады. Мысалы: алды-арты, басы-аяғы т.б.

Тәуелдік жалғауының түбірге кірігуі арқылы пайда болған сөздер өз ішінен синонимдік қатар құруға да қабілетті. Олар:

Қалқам, қарағым, қарғам, қарғашым, құлыным, қарашығым, ботам, жаным, жарығым, жарқыным, сәулем, шыбыным, шырағым.

Қасы, жаны, маңы, маңайы.

Соңы, аяғы, ақыры, шеті.

Тегі, зады, тәрізі, асылы.

Нәтижелер. Тәуелдік жалғауының түбірге кірігуі арқылы туынды сөздер жасағандықтан, ол туынды сөздерде сөзжасамдық мағына болады, ал олар

түрлі-түрлі. Сондықтан, олардың сөзжасамдық мағыналарын төмендегіше топтадық:

1. Өзгерген туынды мағына: құлыным, шыбыным, жаным, жетісі, қырқы, жүзі. Келтірілген туынды сөздер негіз сөздерге тәуелдік жалғауының кірігуі арқылы жаңа өзгерген туынды мағыналарды иемденген.

2. Түрленген туынды мағына: себебі, керегі, көбі, қол-аяғы. Берілген сөздердің бастапқы мағыналары туынды сөздерде толық сақталған, бірақ оларға туынды мағынада түрлі мән үстелген.

3. Көшірілген туынды мағына: қысы-жазы, жазы-қысы, жазы-күзі, күндіз-түні, күні-түні. Бұл топтағылар негіз сөздің мағынасын басқа сөз табына көшіру арқылы туынды мағынаны иемденеді.

Қорытынды. Лексикалық және грамматикалық мағыналарының өзгеруі жаңа мағынаны иеленуге әкеледі, бұл туынды сөздің синтаксистік қызметіне де өз әсерін тигізеді. Тәуелдік жалғауы сөз әдетте сөйлем ішінде бастауыш қызметін атқаратын болса, түбірге кіріккен тәуелдік жалғауы арқылы қалыптасқан сөздер сөйлемде тұрлаусыз мүшенің қызметін атқарады. Мысалы: Маралдың тауында қысы-жазы түлкі сияқты аңдар көп болғандықтан, Ырғайлымның елінде құс салып, аңшылық құратын салт болушы еді (М.Әуезов) деген сөйлемдегі қысы-жазы сөзі сөйлем ішінде «қашан?» сұрауына жауап беріп, мезгіл пысықтауыш қызметінде тұрғаны анық.

Қосымшалардың қызметінің өзгеруі тек тілдік құрлымды зертеуде ғана емес оқыту үдерісінде де баса назар аударуды қажет етеді. Бұл туралы зерттеушілер «Қазіргі заманда технологияның қолдауымен оқушы белсенді, ал мұғалім тек білім беру қызметінде белсенді болатын әдістер мен қосымшаларға емес, нұсқаушы болып табылатын қосымшаларға артықшылық беріледі» [8, 219], – деген тұжырым жасайды. Тәуелдік жалғауының негізгі синтаксистік қызметі матаса байланысқан сөз тіркестерін құру, сөздерді бір-бірімен байланыстыру болса, толық кірігу әрекетінің нәтижесінде тәуелдік жалғауы бұл қабілетінен айрылады. Мысалы: «Ақыры сонау кілкілдеген көкжиектен қылт-қылт етіп шалынған қарайғанды көреді» деген сөйлемдегі ақыры сөзі өзінің байланысты сөзімен араға сөз салып, қатыса байланысқан.

Әдебиеттер

1. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. – М.: Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1940. – 206 с.

2. Мейрамбекова Л.К., Жиёмбай Б.С., Даутова Г.Р. Зат есімнің сан-мөлшер (көптік) категориясының армян-қыпшақ жазба ескерткіштер тіліндегі тарихи даму жолы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Б. 185. – №2022. – Б.127-135.

3. Севортян Э.И. Аффиксы именного словообразование в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966. – 436 с.

4. Раманова А.А. Тәуелдік жалғауының мағыналық құрамы // Қазақ тілі мен әдебиеті журналы. – 2003. – №3. – Б. 98-103.
5. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
6. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 263 б.
7. Жумаханова А.Ж. Семантикалық қайта мән беру үдерістерінің топтастырылуы. Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. –Нұр-Сұлтан, 2020. –№2. –Б.214-221.
8. Begaliyeva R., Baigutova D., Aitenova D., Tlenchiyeva N., Zhadyra D., Mussabekov A., Increasing the cognitive activity of students through the use of modular learning technologies // World Journal on Educational Technology: Current Issues. –14(6). – P. 1845-1856. URL: <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i6.8358>
9. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы. – Алматы, Жазушы, 1983. – 145 б.
10. Раманова А.А. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз түбіріне кіріккен тәуелсіздік жалғаулары // Ана тілі газеті, 2004, № 56.
11. Щербак А.М. Очерк по сравнительной морфологии тюркских языков. – Ленинград: Писатель, 1987. – 210 с.
12. Насилов В. М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI-XV вв. – М.: Наука (ГРВЛ), 1974. – 101 с.

Ш.А. БАКИРОВА, Л.К. БАЙМЫШ

Центрально-Азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан

ПРОБЛЕМА АРХАИЧНОСТИ И СЛИЯНИЯ ПРИТЯЖАТЕЛЬНЫХ ОКОНЧАНИЙ С КОРНЕМ СЛОВА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Проблемы, ожидающие фундаментального научного исследования, можно часто встретить в казахском языкознании. Одна из них – произношение в составе целого слова, входящего в корень приложения.

Это явление, возникающее в ходе развития языка, было основано на попытке приложения слиться с корнем. Это языковая закономерность, имеющая свой путь создания, признаки и особенности. Очевидно, что у нас есть возможность найти решения многих запутанных вопросов, определяя приложения, которые попадают в корень слова в языке. Например, такие вопросы, как словообразовательная функция окончаний, явление примыкания придаточных, исчезновение придаточного значения, до сих пор не нашли исчерпывающего решения. Всестороннее рассмотрение вопроса об интеграции зависимых союзов в корень, несомненно, ответит на один из перечисленных вопросов.

Очевидно, что основной функцией союзов в тюркских языках является связывание слов друг с другом и придание им различных грамматических значений. Из различных исследований мы знаем, что некоторые союзы, выходящие за рамки этой закономерности, имеют словообразовательную функцию и существуют еще с ранних этапов развития языка. На сегодняшний день мы склоняемся к возможности изучить природу сложившихся, устоявшихся слов.

Ключевые слова: притяжательное окончание, слияние с корнем, архаичность, части речи, существительное, значение.

SH.A. BAKIROVA, L.K. BAYMYSH

Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan

THE PROBLEM OF ARCHAISM AND THE MERGING OF POSSESSIVE ENDINGS WITH THE ROOT OF THE WORD IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. Many problems awaiting fundamental scientific research are enough in Kazakh linguistics. One of them is pronunciation as part of a whole word included in the root of the application.

This phenomenon, which occurs during the development of the language, was based on the application's attempt to merge with the root. This is a linguistic pattern that has its own way of creation, signs and features. Obviously, we have the opportunity to find solutions to many confusing issues by identifying applications that fall into the root of a word in the language. For example, such issues as the word-formation function of endings, the phenomenon of habituation of adjuncts, the disappearance of the subordinate meaning, have not yet found an exhaustive solution. And one of the affixes used by the asset in our language – a comprehensive consideration of the integration of dependent unions into the root - will undoubtedly answer one of these questions.

Obviously, the main function of conjunctions in the Turkic languages is to link words with each other and give them different grammatical meanings. But we know from various studies that some conjunctions that go beyond this pattern have both a word-formation function and the fact that they existed in the ancient times of the language. And at the expense of such unions, we risk studying the nature of the established, established words. There are many words in the Kazakh language that are not part of this word, do not divide them into each other. Complex and interesting words are currently in great contradiction between corresponding scientists.

Keywords: possessive ending, merging with the root, archaism, parts of speech, noun, meaning.

References.

1. Dmitriev N.K. Grammatika kumykskogo yazyka. –M.; L.: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1940. – 206 s.
2. Meirambekova L.K., Jiembai B.S., Dautova G.R. Zat esimniñ san-mölşer(köptik) kategoriasynyñ armän-qypşaq jazba eskertkişter tilindegi tarihi damujoly // QazĪU Habarşysy. Filologia seriasy. –V. 185. –№1. –2022. –B. 127-135.
3. Sevortyan E.I. Affiksy imennogo slovoovrazovanie v azerbajdzhanskom yazyke. – M.: Nauka, 1966. – 436 s.
4. Ramanova A.A. Täueldik jalğauynyñ mağynalyq qūramy // Qazaq tılı men ädebieti jurnaly. – 2003. – №3. – B. 98-103.
5. Ysqaqov A. Qazırgı qazaq tılı. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 384 b
6. Tomanov M. Qazaq tiliniñ tarihi gramatikasy. –Almaty: Mektep, 1988. – 263 b.
7. Jumahanova A.J. Semantikalyq qaita män beru üderisteriniñ toptastyrylyu // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. –Nūr-Sūltan 2020. –№2. – B. 214-221.
8. Begaliyeva R., Baigutova D., Aitenova D., Tlenchiyeva N., Zhadyra D., Mussabekov A., Increasing the cognitive activity of students through the use of modular learning technologies // World Journal on Educational Technology: Current Issues. –14(6). – P. 1845-1856. URL: <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i6.8358>
9. İsaev S. Qazaq ädebi tiliniñ sovet дәuirinde damuy. – Almaty, 1983. – 145 b.
10. Ramanova A.A. Qazırgı qazaq tilindegi söz tübirine kırıkken täuelsızdıq jalğaulary // KDA. Almaty, 2004. – 35 b.
11. Scherbak A.M. Oчерк po sravnitel'noj morfologii tyurkskih yazykov. – Leningrad, 1987. – 210 s.
12. Nasilov V.M. Yazyk tyurkskih pamyatnikov ujugurskogo pis'ma XI-XV vv. – M.: Nauka (GRVL), 1974. – 101 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Бакирова Шолпан Абдикеримовна – филология ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия инновациялық университетінің аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан.

Бакирова Шолпан Абдикеримовна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Центрально-Азиатского инновационного университета, Шымкент, Казахстан.

Bakirova Sholpan Abdikerimovna – Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer at the Central Asian Innovative University, Shymkent, Kazakhstan.

Баймыш Лаура Құрманалықызы – филология ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия инновациялық университетінің аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан.

Баймыш Лаура Курманалиқызы – кандидат филологических наук, старший преподаватель Центрально-Азиатского инновационного университета, Шымкент, Казахстан.

Baymysh Laura Kurmanalikyzy – Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer at the Central Asian Innovative University, Shymkent, Kazakhstan.

SRNTI 16.01.11

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.02>

*G.SH. BEKENOVA¹

G.S. AKHMETOVA²

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan¹

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan²

(e-mail: gulnar68_koks@mail.ru¹,gulnur_51984@mail.ru²)

LEXICAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PLACE AND WATER NAMES OF THE ABAYDISTRICT

Annotation. The article describes the place-names of the Abay region, the factors affecting the formation of regional toponymy, the ethno linguistic character of geographical names.

Names of places and waters are a clear reflection of people's customs, way of life, history and culture. In this article, the issue of considering regional toponyms in close connection with the worldview of the nation is put forward. The continuity of the past and the present of any country is reflected through its place and water names - toponyms. The names of the places and waters of the Kazakh country reveal the centuries-old history of the people. For this reason, the study of place names has become one of the most urgent issues today due to the fact that many toponyms have been changed and forgotten in the "various" times of our country. In this regard, the fact that many toponyms in the mentioned region were created in connection with historical events and specific situations, the names of people, the animal world, the type and color of the geographical environment, and natural phenomena were analyzed and considered in detail with examples in the article.

Keywords: etymology, toponymy, regional toponymy, geographical names, ethnoculture, onomastics, history, outlook

Introduction. The attitude of each people to the surrounding world, the peculiarities of the perception of the national world as a reality are reflected in toponymic names. Especially in the millions of place names in our vast land, traces of people's history, the people's attitude to the world, the way of life, customs and traditions. The image of consciousness are clearly studied. "Wherever you go, the Motherland lies in your heart", as the poets sang, the place that is considered the golden cradle of every person is more precious than gold. Because "Mother Earth" is rich in wealth and amazing history. In this regard, everyone remembers what the great genius of our people, M. Auezov, rightly said: "Our Kazakhs are people who knew how to name places and mountains according to the secrets of that environment. Wherever you go, what region you go to, the name of the land, water,

even the name of a small spring that you meet in uninhabited steppe has so many meanings and unsolved secrets [1,4]. Based on this, we know that the process of naming place names was very important for the Kazakh people. The names did not appear by themselves without a reason, they were given due to the natural features of the place, topography, agriculture, occupation. From the naming of toponyms, we can clearly see the people's existence, worldview, historical and social situation and symbols of national culture, the richness of our language, the history that has been preserved for many centuries.

Land and water names in the Kazakh language, which are a component of onomastics, are linguistic values that have absorbed certain meanings of the path of the Kazakh people over the years. The proof of this is that in everyday life, various toponyms come into contact in the course of language use and play a role in the life of every person to a certain extent.

The natural conditions of the local area, including topography, hydrography, climatic features, the composition of vegetation, and species of animals played an important role in the life and livelihood of the nomadic people. Especially during summer, autumn, winter, and spring migration, it is clear that the people trying to settle in a mountainous region, land with plenty of water, lush grass, should know the natural phenomena of the country like five fingers. Since ancient times, the Kazakh people have adapted to nomadic livestock farming, choosing the land conditions according to the comfort of the animals, giving names that emphasize the uniqueness of the place, is one of the signs that the names of places and water have become a particularly important factor [2,8].

It is known that the field of toponymy of the Kazakh language has completed the period of research of place and water names of individual regions and started to consider deep theoretical or all-Kazakhstan-wide issues. Current complex research works include large-scale works such as creating a toponymic map, compiling an etymological dictionary of place-water names, and determining the typical features of Kazakh toponyms. One of them is to consider the topology of the Abai district.

Methodology and research methods. In the course of writing the article, comparative and historical analysis, analytical and interpretive analysis, descriptive methods were used.

Discussion and observation. The features of the topography of the Abay district are directly related to its geological structure and history of development, topography-forming factors. Separate hills, isolated hills, low mountain ranges are proof of this. However, since local toponyms are the source of historical monuments of the people, the study of the toponymic names of the region, the history of their origin, recording them on the pages of records and maps, determining the features of toponyms, performing historical and etymological analysis of the system of toponymy relevant, and studying them comprehensively helps to understand history and people's life in a new way. Toponyms preserve information about the

origin of primary sources and significantly expand our knowledge about the spiritual values of the people.

Onomastic research allows for a new understanding of the spiritual formation of the history and culture of the region, the role of patriotic values. The study of toponymy will undoubtedly contribute to the strengthening of the individual image of the country and the promotion of love for the native land. The onomastic base of the topological system contains very rich scientific information related to the Kazakh ethnos. Toponymic names are an image of everyday life, historical social, linguistic and cultural aspects of ordinary people.

Toponyms reflecting the cultural and historical life of regional toponymy can be of great interest to researchers. Historical situations, events that once happened in these places, stories of witnesses related to them, signs in settlements, and others create a unique appearance and national character of the region. The study of the topological system of the Abay district affects the deep understanding of the established ethno and territorial consciousness of the Kazakh people, the understanding of the features of the national base, spiritual origins.

Today, toponyms, in addition to the symbolic function of guiding the life of the country, have a great social and political importance, and their national and cognitive characteristics have come to the fore. Because place-names appear, live and serve only in human society, they cannot stay out of the changes happening in that society. If one of the directions of changes in modern Kazakhstan society is the state language policy, Kazakh onomastics as a part of it is included among the republican issues [3].

The collected toponyms can be classified into several topics in terms of content and meaning, and the field of application can be determined by concentrating and grouping them according to the topic. By this grouping, it is possible to clarify the historical and linguistic motivation of toponyms in which sphere of spiritual and cultural life is used more and in which sphere less. By grouping them into a certain topic, we can select the ones we need from the depths of the vast linguistic data, consider its nature in a comprehensive way, penetrate deeper into its secrets, and clarify its linguistic character and inner content.

The classification and grouping of toponyms, determining their scope and frequency of use is one of the main problems in linguistics. The toponyms of the Abay region are one of the branches of onomastics, which are very rich in linguistic data and are distinguished by many unique properties. They are classified into several thematic fields according to their content, topic, and function.

In particular, toponyms related to anthropotoponymy, that is, names related to a person's name. It is often named after famous people who lived there: Zhidebai, Kengirbai biy village, Ospan lake, Kulmen creek, Aygerim spring, Alpeyis, Atey, Yeraly plains, Esembay ravine, Eskene, Joken wells, Kokbay village, Kunanbay well, Nurlan, Takezhan springs, Sholpan mountain, Otepbay's blue well, Sholpan spring, Yesirgep spring, Sarybay hill, Muzdybay, Tokhtamys villages, Medeu village, and others [2,8].

Names of toponyms related to certain events and legends: Konyraulie (The saint Konyr), Enlik-Kebek mazary(cemetery), Zhayilma, Kyryk oshak (hearths), Tanbaly tas (Stone with tamga), Khan's height, Orys korasy (livestock barn), Musakul hill, and others.

Toponyms related to phytonym (plant name): Arshaly(Juniper area), Shilykty(area with dense willow growth), Sarymsakty (wild mountain garlic area), Kayindy (area with Birch), KelteShi (short reed),Karaagash(black maple), Karagayly (Piny area), Karaganayrik (area overgrown with caragan), Sargaldak (Buttercup), Togai (Forest), Arshalyzhartsy (Juniper Rock),Terekty asuy(Poplar Pass), Akshi(White Reed),Sarykamys(Yellow Cane), Shopti kol(Grassy lake), Sholakterek(Short Poplar), Shiliapan(ReedyPit), Bidayik kagi, Taldykudyk (Willow well),and others [4, 611]. In the process of grouping in this system, one can observe everything that is related to defining the customs, traditions, beliefs, rituals, traditions of economic management, the course of historical events, national peculiarities, and other characteristics of onyms.The division of plants into several groups according to their features and specific functions is a principle that exists in the tradition of linguistics.

When considering the semantic group of toponyms, it is impossible not to dwell on the figurative expressions associated with livestock, animals and birds in the Sahara and fish living in the water, which were a source of life support, food, clothing, and technology of the Kazakh people for centuries.In this regard, toponyms related to zoonyms (animals and birds): Mouse Plain, Koytas(Sheep stone), Akkozy (White lamb), Baikoshkar(Rich Ram), Botakan Oshagi(Camel cub's hearth), Bugyly(area with deer), Kulinchak(pet name), Kozykosh, Koyandy (area with hare), Tuyeketpes, Atan(Big camel), Eshkiolmes's (Black pass), Kulan Spring, Koysary, Itjon, Baitobet, Zhylandy (Snake land),Shoshkaly(PigLake), Karshigaly (Hawk Land), Tuyeorkesh,and others [4, 611].

Toponyms based on the numerical relationship: Bestamak(Five food), Ushozek, Alone Well, Bestas (Five Stone Height), Bestas (Five Stone Spring), and others. When numbers are used individually, they are used as names of abstract numerical concepts.Their real meanings are determined only when they are spoken in relation to other words. In connection with the establishment of the concept of size in accordance with the activities that took place in the historical life of the Kazakh people, and some objects, tools and others used in everyday life, words and phrases with the meaning of measurement were created in the Kazakh language. Many dimensional concepts of time, space, distance, volume, number, weight and others, formed in the Kazakh tradition are sometimes described by toponyms.Among the numbers, some numbers differ in that they are used in a different meaning along with their numerical value.

Toponyms related to color: Akshoky(White cliff), Aktogai(White Forest), Akbaz(White barnyard), Akbiiktauy(White big mountain), Akkudyk(White well),

Akadyr(White Hilly area, Akbulak (White Spring), Akdala (White Steppe), Aktas(White Stone), Aktobe(White Hill), Akkozy(White Lamb), Akkora(White Barn), Akespe(White Gust), Akshi (White Reed), Akzhal(White Mane), Aktamak(White-necked) Karagany [4, 611].

Toponyms related to blue color: Kokbulak(Blue Spring), Kokjota(Blue Ridge), Koksengir, Koktobe(Blue Hill), Kokuyirim, Kokala su and others. The word "blue" was used in the meaning of "sky" in ancient Turkish written monuments. In the modern Kazakh language, the concepts of "blue", "sky", "God" form closely related set phrases: "Blue God", "Blue Sky" and others. And this itself is a semantic paradigm of the image of the world, characteristic of all Turkic people, coming from ancient times. Therefore, in Kazakh toponymy, there are quite a lot of combined names formed by the adjective "blue"[5, 93].

Toponyms related to the black color: Karashoki(Black Cliff), Karaady(Black Hilly area), Karaul(Black Village) Karaagash(Black Tree), Karakudyk(Black Well), Karamola(Black Cemetery), Karasu(Black Water), Karatai(Black Horse), Karatau(Black Mountain), Karaul (Black village), Karabiik(Black Height), Karakoben, Karabulak(Black Spring), Karasor, Karakoryk, Karaotkel(Black Pass), Karaolen, Karabai, Karaganayrik, Karagayly, Karasholak, and others.

Toponyms related to brown color: Konyraulie, Konyrkokshe, Konyrshauli, Konyradyr.

Toponyms related to red color: Kyzylchyk(Red Dew), Kyzyladyr(Red Hilly area), Kyzylbörik(Red Cap), Kyzylkainar(Red Spring), Kyzylmola(Red Cemetery), Kyzylloba Mountain, Kyzyltas(Red Stone), Kyzylshok(Red flame), Kyzylzhar(Red ravine)

Toponyms related to yellow color: Saryadyr (yellow hill), Saryzhal(yellow Mane l, Sarapan(yellow pit), Sarzhirak(yellow candle), Sarkol(yellow lake), Saryshok(yellow flame), Sarybay hill, Sarykamys(yellow cane), Sarybulak(Yellow spring), Saryzhiryk (yellow candle hill).

Toponyms related to motley color: Shubaragash(motley tree), Shubaradyr(motley hill), Shubartobe (motley hill),

Toponyms based on topography and natural features: Byurekharagan, Keregetas, Akakargan, Aktas, Akshtau, Akshoky, Dogalang, Koksengir, Koldenenen shoki, Kultökken, Karaagash, Karaganayrik, Koytas, Kryutadyr, Kyzyladyr, Tuyeorkesh, Uytas and others.

Toponyms that provide a lot of information about historical events: Karaul hill, Mount Orda, Mount Kopa, Kodar fell cliff, Unghirtas, Enlik and Kebek tomb, Uytas, Chingistau and others.

Nowadays, it is known that the use of ancient names of land and water is decreasing and they are in danger of being forgotten. The summer pastures used for cattle grazing are now being forgotten. The name of the tribe or rich person who settled in that place in the past was formed as the name of the place and was passed

down from generation to generation: Akylbai Winter Village, Aygerim spring, Balkybek pasture, Bokenshi village, Zhigitek village, Kerey settlement, Kotibak, Takezhan Kaska springs, Sholpan spring, Tailakbay well, Baisal spring, Yesirgep spring, Serikzhan, Kunanbay reserves, Sarybay hill, Kulmen creek, Otepbay's blue hill, Pusharbay spring, Süleyman, Muzdybay, Musakul Hills, Omar Creek, Uak Arkalyk, Akylbay's Belsu, Karibala Hill, Tolganbay Pond, Yerbol Karagany, Kakabay's White Well, Olzhai's White Well, Alibek Spring, Akhmet Toshala, Orazbek Barn, Turagul Winter Village, Azhibai Creek, Mikayil Winter village, Borsykbay, Barshin's black pass, and others [6].

It is known that the names of springs and wells are often found in Kazakh traditional agriculture. The names are given according to the spring, source, origin, year: Karabulak, Kaskabulak, Aygerim spring, Abai-Dilda spring, Akbulak, Akkudyk, Ashchysu, Bakanas, Bakshok lake, Barlybai river, Kenbulak, Kolkainar, Karaganayrik river, Karasu, Karaulozek, Karashok.lakes, Karlybulak, Kunanbay well, Kystaubai river, Ospan lake, Pishukespe, Sargaldak, Takezhan spring, Togai, Tumaozek, Shagan, Shet rivers, Shettembai river, Sholpan spring, Karzhau spring, Otepbay's blue well, Karishal spring, Tailakbay well, Sholakterek lake, Molaly espe, Baisal spring, Takezhan's well, Maybasar's well, Taimakkol, Yrsay lake, Takyrbulak, Kairakty springs, Eshkiolmes' pass, Otegul spring, Pusharbai spring, Altyndy bulak, Karasor lake, Bakay spring, Barshin's pss, Karakudyk, Torbulak, Zhambasbulak, Kuygenbulak.

Results. Let's focus on some individual toponyms: Ashshykol is a lake. It is situated in Kaskabulak district. The name given because of the bitter nature of the water. For example: In ancient times, the lake was called Ushkara's lake. The lake receives its water from three heights - Sholpan, Saryadyr, and Konyradyr. The lake is located in a hollow in the middle of these three heights, and all the snow water is poured into it in the spring.

In the years of drought, gray water sometimes appears on the surface and white salt covers it. Local people are well aware of the healing properties of Ashshykol. People suffering from radiculitis and skin diseases come to this lake for treatment. About its healing properties, it is said in "Path of Abai ": "... Darkembai, who had heard many times that the bitter swamp of Ushkara's bitter lake cures for a sick person, treated his friend Bazaraly by putting him in the mud for the whole summer. After that treatment, Bazaraly began to recover. Bazaraly used to talk about it jokingly: "Well, I lay hunched over in bed like a lurking sparrow and thought, "If I lie hunched over, I'll get rid of it. I was afraid of that disease in vain. And he used to answer jokingly to those who asked: "Did you heal yourself by going into the swamp? - Is the swamp itself a cure? - That's right. Am I a person who has found pleasure in the sun, lying in a pillow of bird feathers?! I am such a person who can find a way out of mud, from a blow?" [7].

Karashoky is the name of the lake. It is situated in the north of the Kanchingis Ridge, in the valley of the Shagan river, in the Abai district. Peak is a high ridge, a hill [3.(p. 3-735)]. It was created by combining the words kara(black) (adjective) + shoki (high ridge)(noun). Oronim, that is, the name given due to the large number of black-looking peaks. In the word Karashoky–kara (black) originally means the blackness of the object (peak), the black color of the earth. "Black" can have additional meanings in Turkic geographical terminology besides its main meaning. According to A.N. Kononov, "black" in some Turkic languages means land, soil. In the composition, the adjective "black" acts as a determiner and precedes the noun. But "black" has different meanings in different toponyms.

Kaskabulak is a settlement. It is a village, the center of the rural administrative district in the Abai district. It is located 92 km to the north-east from the center of the district the village of Karaul, at the north-eastern foot of the Khanchingis Ridge, along the Khaskabulak river, which flows into Ashchysu. It includes the villages of Kaskabulak and Borily. The word "kaska: means a spot, a stripe on the forehead, other than the main color of the animal.[8,386]. It was created by combining the words "kaska" (adjective) + "bulak"(spring) (noun). Spring – 1. A small water that starts from the sources and flows slowly. 2. The source, basis of something.[8,152].

Yeraly Zhazygy is a plain. It is situated in Kaskabulak district. It is named after a person. The name was given in connection with the name of Yerali, the son of the famous Kengirbai biy, the father of Bojei. For example. 1. The Yeraly plain is 50 km long and 20 km wide, and is considered to be a fertile settlement, full of grass and pastures. In the spring, the grass grows abundantly, fresh and abundant, due to the abundant growth of Achysysu. Animals such as bipeds, gophers, foxes, live here. Since the Yeraly plain is a vast field, the storm is strong here. "Yeraly is ten years younger than Uskenbai, and he is Kenghirbai biy's (judge's) son. If it is clear that Kenghirbai did not give the leadership of the tobykty (name of the clan) clan to one of his sons, but to Uskenbai, it is true that the quick-witted biy (judge), who devoted his whole life to keeping his clansmen from falling, was not satisfied with Yeraly. And if you ask who Yeraly is, he is the father of Bozhei, who is mentioned in the novel "Path of Abai ". The son of the famous Kengirbai biy (judge). Yeraly is a man who died after living a long life. In 1864, dying, in his last farewell to his relatives and children he pointed to the hill where he was buried and said: "Don't you say in future that Yeraly lies here. Bury me on the hill." It can be seen that he was going to serve with his grave after his death. Beken Ata writes in the "Country of the Greats". "Since then, this area has been called the Yeraly Plain, the Yeraly Reserve," For example: 2. The Yeraly Plain was previously called Shangtimes and Kokzhaidak [4,8].

Conclusion. Summing up, there are no people who can more accurately name the names of places and water than our Kazakh people. Because the Kazakh people, who grew up together with nature and knew the dignity of their native land, managed to accurately define and name the harmony of the area. And it is so

amazing. Chingistau, known as "the abode of greats" and known all over the world, has attracted the interest of nomads since ancient times. The dream, probably, of every nationality was to come to Chingistau and settle their descendants here, because it is not said for nothing that "Seven countries came to Chingistau and seven countries left Chingistau". A village boy who grew up as a child of nature, seeing the place of his birth and the environment where he grew up every day, gets burned by the heat and freezes by the cold, can become both connoisseur and a historian of natural phenomena and weather. That is why, they can grow and prosper without breaking their roots from their birth place, faithful to their ancestors' heritage, develop the land, honor their heroes, rule their country, preserve their religion, honor their language, strengthen their borders, and take pride in being the sons of an equal countries.

Literature

1. Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. – Алматы: 2010. – 354 б.
2. Ахметова Г.С. Абай өңірі ономастикасындағы анротопонимдердің лингвистикалық сипаты // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – №3. – 2023. – Б. 5-14. URL: https://vestnik-kufil.kz//&journal_page=archive&id=60&article_id=323
3. Сейітова Ш.Б., Ахметова Г.С. Linguo-Cultural Peculiarities in Geographic Names of Ayagoz Region // ASTRA Salvensis. – 2021. – №1.
4. Исабаев Б. Ұлылар мекені. – Новосибирск, РТА, 2007. – 621 б.
5. Сапаров Қ.Т. Баянауда топонимикасы. – Алматы: Арда, 2017. – 317 б.
6. Жанболатұлы М. Тобықты – Шыңғыстау шежіресі. – Алматы: Ғылым, – 2004. – 424 б.
7. Әуезов М. Абай жолы роман-эпопеясы. 12 томдық шығармалар жинағы. – III том. – Алматы: Жазушы, 2007.
8. Қазақ тілінің сөздігі. Анықтамалық басылым. Жалпы редакциясын басқарған Телғожа Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
9. Егемен Қазақстан газеті. Шежірелі Шыңғыстау. – 3 шілде, 2017.
10. Сейітова Ш.Б., Доскеева Ш.А. Ру-тайпа атауларынан және кісі аттарынан қалыптасқан онимдердің тарихи-лингвистикалық аспектісі (Шығыс Қазақстан облысы материалдары негізінде) // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Наука и жизнь Казахстана. – 2019. – №10/2. – 352-357 б.

Г.Ш. БЕКЕНОВА

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

Г.С. АХМЕТОВА

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

**АБАЙ АУДАНЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ
СИПАТЫ**

Аңдатпа. Мақалада Абай өңірі жер-су атаулары, аймақтық топонимияның қалыптасуына әсер етуші факторлар, географиялық атаулардың этнолингвистикалық сипаты баяндалады.

Кез-келген елдің өткені мен бүгінінің сабақтастығы оның жер-су атаулары – топонимдері арқылы көрініс табады. Қазақ елінің де жер-су атаулары халықтың сан ғасырлық тарихынан сыр шертеді. Осы себепті еліміздің басынан өткен «сан қилы» заманда көптеген топонимдердің өзгеріске ұшырауына, ұмыт болуына байланысты жер-су атауларын зерттеу бүгінгі күні өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Осыған орай, аталған аймақта көптеген топонимдер тарихи оқиғалар мен белгілі бір жағдаяттарға қатысты адам атына, хайуанаттар мен жануарлар дүниесіне, географиялық ортаның түр-түсіне, табиғат құбылысына байланысты жасалғандығы мақалада мысалдармен жан-жақты талданып, қарастырылды.

Зерттеу жұмысының мақсаты – аталған ауданның топонимдерін жан-жақты зерттеу, оларды сәйкестендіруді анықтау, топонимдердің тарихи – лингвистикалық, лексика – семантикалық, этнолингвистикалық құрылымын талдау, сондай-ақ қоғамдағы әлеуметтік-саяси өзгерістерді анықтау болып табылады.

Зертеу жұмысында диахронды-синхронды және тарихи-лингвистикалық талдау, сипаттамалық және интерпретациялық әдістер қолданылды.

Абай ауданының топонимдерін жан-жақты зерттеу отандық этнолингвистиканы дамытуға, қазақ халқының рухани құрамдас бөлігін зерттеуге сөзсіз үлес болады.

Түйін сөздер: этимология, топонимика, аймақтық топонимия, географиялық атаулар, этномәдениет, онамастика, тарих, дүниетаным.

Г.Ш. БЕКЕНОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Г.С. АХМЕТОВА

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ТОПОНИМИЧЕСКИХ НАИМЕНОВАНИЙ АБАЙСКОГО РАЙОНА

Аннотация. В статье рассматривается этнолингвистический характер топонимических названий Абайского района, а также факторы, влияющие на формирование региональной топонимии.

В работе исследуются проблемы тесной связи топонимов региона с национальным мировоззрением. Казахские топонимические наименования позволяют представить многовековую историю народа.

Изучение топонимов, появившихся в эпоху «великого бедствия» и со временем подвергшихся забвению, является сегодня одной из актуальных проблем современной отечественной лингвистической науки.

Автор статьи всесторонне анализирует топонимы, сформировавшиеся в конкретных исторических условиях и отражающие те или иные события в жизни народа, а также топонимы, передающие богатство и своеобразие животного и растительного мира региона.

Цель исследования: всестороннее изучение топонимов указанного района, определение их идентификации, осуществление анализа историко-лингвистической, лексико – семантической, этнолингвистической структуры топонимов, а также социально – политических преобразований в обществе.

В исследовательской работе использовались диахронно-синхронный и историко-лингвистический анализ, описательные и интерпретационные методы.

Всестороннее изучение топонимов Абайской области станет несомненным вкладом в развитие отечественной этнолингвистики, изучение духовной составляющей казахского народа.

Ключевые слова: этимология, топонимика, региональная топонимия, географические наименования, этнокультурология, онамастика, история, мировоззрение.

References

1. Zhanyzak T. Tarihi zher-su attarynyn typtorkini [The origin of historical place-water names]. – Almaty, 2010. – 354 b.
2. Ahmetova G.S. Abai oniri onomastikasyndagy antroponimderdin lingvistikalыk sipaty // SH.Ualihanov atyndagy Kokshetau universitetinin

habarshysy. Filologiya seriyasy.–№3/2023. – B. 5-14. URL: https://vestnik-kufil.kz//&journal_page=archive&id=60&article_id=323

3. Seitova Sh.B., Ahmetova G.S.Lingvokul'turnye osobennosti geograficheskikh nazvanij Ayagozskogo rajona //ASTRA Salvensis. –2021. –№1.

4. Isabaev B. Ylylar mekeni [The abode of Greats]. – Novosibirsk, 2007. – 621 b.

5. Saparov K.T. Bayanaula toponimikasy [Toponymy of Bayanaul]. – Almaty, 2017. – 317 b.

6. Zhanbolatuly M. Tobykty – Shyngystau shezhiresi [Tobykty –Chingiztau chronicle] (2004. 520 p.).

7. Auezov M. Abaj zholy roman-epopeya. 12 tomdyk shygarmalar zhinagynyn III tomy [The Path of Abai]. – Almaty, 2007.

8. Kazak tilinin sozdigi. Anyktamalyk basylym. Zhalpy redakciyasyn baskargan T. Zhanyzakov [Dictionary of the Kazakh language. Reference publication]. – Almaty, 1999. – 776 b.

9. «Egemen Qazakstan» gazeti. Shezhireli Shyngystau [“Independent Kazakhstan” newspaper. Genealogical Chingiztau]. – 3 shilde. – 2017 zh.

10. Seitova SH.B., Doskeeva SH.A. Istoriko-lingvisticheskij aspekt imen, obrazovannyh ot familij i lichnyh imen (po materialam Vostochno-Kazahstanskoj oblasti) // Nauka i zhizn' Kazahstana – 2019.– №10/2.– B. 352-357.

Авторлар туралы мәлімет:

Бекенова Гүлнар Шияпқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының профессоры, Астана, Қазақстан.

Бекенова Гүлнар Шияповна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского гуманитарного института имени А.К.Кусайнова, Астана, Казахстан.

Bekenova Gulnar Shiyarovna – candidate of Philological Sciences, Professor A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute.

Ахметова Гүлнур Серикбековна – «Alikhan Bokeikhan University»PhD докторанты Семей, Қазақстан.

Ахметова Гүлнур Серикбековна – докторант «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан

Akhmetova Gulnur Serikbekovna – doctoral student «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan.

FTAMP 16.21.51

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.03>М.А. ЕРМЕКБАЕВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.
(e-mail: maira_08@bk.ru)

*«ҚАСҚЫР» ЗООНИМИНЕ БАЙЛАНЫСТЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ СЕМАНТИКАСЫ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Екі тілдегі зоонимдерді салыстырмалы талдау ең алдымен, ұлттың әлемнің тілдік бейнесін сипаттаудазор ғылыми қызығушылық тудырады. Өйткені кез келген тілдерді салыстыру олардағы негізгі үш қасиетті – ортақтық пен ұқсастықтарды, ерекшеліктерді анықтауға негіз болады.

Мақалада қазақ және түрік халықтары мәдениетінің ең көне бейнелерінің бірі – «қасқыр» зоосимволы мақал-мәтелдер арқылы талданады. Мақал-мәтелдер – халықтың жинақталған өмір тәжірибесі бар ауыз әдебиетінің бір түрі. Олар осы мақал-мәтелдерді жасаған халықтың ұлттық болмысын, қызығушылықтарын, түрлі жағдайларға деген көзқарасын, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін тереңірек түсінуге көмектеседі. Халық ауыз әдебиетінің бұл түрін зерттеу әртүрлі мәдениеттердің ерекшеліктері мен өзара байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Жануарлар туралы мақал-мәтелдер әртүрлі халықтардың паремиологиялық қорында ауқымды қабатты құрайды және үлкен тақырыптық әртүрлілігімен ерекшеленеді. Жалпы мақал-мәтелдердің тұтас құрылымының басты міндетті – халық ойын толық, қысқа, айшықты етіп көрсетуді көздейді. Ал, жануарлар туралы мақал-мәтелдер архаикалық қысқалық пен бейнеліктің үлгісі болып табылады

Қазақ және түрік тілдеріндегі қасқырға байланысты халықтың этникалық және әдет-ғұрпындағы ортақтықтар мен ерекшеліктерді анықтау мақсатында мақал-мәтелдерге талдау жасалды. Қазақ және түрік тілдеріндегі қасқырға қатысты мақал-мәтелдердің негізінде қасқыр зоонимінің этномәдени мазмұны анықталып, салыстырмалы талдау екі халықтың дүниетанымында жалпытүркілік болмыстың желісі толық сақталғанын сипаттайды. Мақалада қазақ тіліндегі «қасқыр» зоонимінің және оның түрік тіліндегі баламаларының контекстік семантикасы мақал-мәтелдердегі көрінісі талданады. Зерттеудің мақсаты – қазақ және түрік тілдеріндегі «қасқыр» ұғымының тілдік бейнеленуінің ерекшеліктерін салыстырмалы талдау арқылы анықтау. Талдау

---

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» ғылыми жобасы аясында жазылды»

нәтижесінде оң және теріс бояуы бар метафоралық мағыналар анықталды. Қазақ және түрік тілдеріндегі қасқыр атауына байланысты мақал-мәтелдер арасындағы мағыналық ұқсастықтар мен ерекшеліктер қарастылады.

Түйін сөздер: мақал-мәтелдер, қазақ мақалдары, түрік мақал-мәтелдері, қасқыр зоонимі, бөрі зоонимі, семантика

Кіріспе. Лексиканың ең көне қабатына жататын зоонимдер ұлттық мәдени кеңістіктің терең қабаттарын қамтып, миф пен архетипке еніп, зоосимвол қызметін атқарып, ұлттық мәдениеттің тілдік бейнелеу құралы болып табылады.

Жануарлардың адам өміріндегі рөлі әрқашан ерекше болды. Халық мәдениетінде зоонимдер әдетте, адамның зооморфтық белгісі ретінде қолданылады. Фольклорлық мәтіндерде қолданылған олар зооморфизммен байланысты белгілі бір халықтың архетиптік мифопоэтикалық бейнелерін көрсетеді. Мәдениеттің зооморфтық коды ең алдымен, халық мәдениетіндегі басым стереотиптермен байланысты. Зоонимдер мақал-мәтелдерде жиі кездеседі және оларда мақал-мәтелді тұтастай метафораға айналдыратын негізгі метафоралық мағыналар сақталған.

Мақал-мәтелдер – әр халықтың өзіндік ерекшеліктері мен сол тілде сөйлейтін ұлттың сан ғасырлық тарихымен, мәдениетімен, таным-түсініктерімен тығыз байланысты тілдік мұрасы. Ұлттық психологиясы мен ұлттық мінез-құлқы, өмір сүру тәжірибесі көрініс тапқан мақал-мәтелдер – сол ұлттың даналық шежіресі. Әрбір ұлт немесе этнос тіліндегі мақал-мәтелдер ұлттық танымға, қолданылу аясына қарай өзгеріп, дамып отырады. Сондықтан да мақал-мәтелдер этнос өмірімен тығыз байланысты және негізінен ұлттық мәдени маңызы бар деректерден тұрады. «Кез келген этнолингвистикалық және этномәдени тұрғыдан зерттеу – белгілі бір халыққа тән ерекшеліктерді жан-жақты қарастырады. Ал, әр халықтың өзіндік өзгешелігін танытатын тарихы, өмір сүру ортасы дүниені тану көзқарасы мен наным-сенімі, әдет-ғұрпы, салт-санасы сол халықтың тіліндегі тілдегі бірліктерде, оның ішінде мақал-мәтелдерінде ізін қалдырады» [1, 38]. Яғни, әрбір мақал-мәтелде сол ұлттың болмысына, оның рухани заттық мәдениеті мен дүниетанымына, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарына қатысты деректер жатыр. Мақал-мәтелдер халықтың қоғамдық өмірі, тұрмыс-салты мен шаруашылығы, мәнез-құлқы, тәлім-тәрбиесі сияқты мәселелерді қамтиды. Әр халықтың мақал-мәтелдерін зерттеу арқылы сол ұлттың тұрмыс-тіршілігін, өзіндік дүниетанымы мен рухани құндылықтарын аңғаруға болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зоонимдер сөйлеуде жиі қолданылатын сөздік қабаттардың бірі болып табылады. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі «қасқыр» зоониміне байланысты мақал-мәтелдердің

семантикасы талданады. Бұл зоонимдерді екі этнос өкілдерінің мақал-мәтелдердегі қызметі мен семантикалық жағынан зерттеуге мүмкіндік береді.

«Қасқыр» зоонимінің семантикасын зерттеу барысында қазақ және түркі тілдерінің мақал-мәтелдері негізгі нысан ретінде алынды. Ол – қазақ ауыз әдебиетінің «Бабалар сөзі» жүзтомдық топтамасының мақал-мәтелдер топтастырылған томдары (65-69) мен түрік мақал-мәтелдері енген Омер Асым Аксойдың «Ata sözleri ve deyimler sözlüğü» және Метин Юртбашының «Sınıflandırmış Atasözleri sözlüğü» еңбегі. Зерттеу барысында аталған еңбектердегі «қасқыр» зоониміне байланысты мақал-мәтелдер іріктеліп, лингвистикалық аспектіде талданды.

Зерттеу мақалада тіл білімінің лексиканы зерттеуде қолданатын дескриптивтік (сипаттама), тарихи-салыстырмалы (компаративтік) әдіс-тәсілдер негізге алынды. Қазақ және түрік мақал-мәтелдерін семантикалық жақтан талдау, этимологиясын айқындау, олардың тіліміздегі және санамыздағы көрінісін саралау қазіргі тіл білімінде өзекті болып саналады. Тілді байланыс құралы деңгейінде ғана емес, антропаөзектік деңгейде зерттеу – тілдің танымдық қызметінің, ұлттық кодты сақтаушы құрал екендігінің айқын дәлелі бола алады. Кейбір атаулардың тілдік мәнін халықтық ұғым-түсініктерге сүйене отырып, сипаттау үшін этнолингвистикалық тәсілге де назар аударылды.

Талқылау мен бақылау. Зоонимдер дербес лексикалық бірлік қызметін атқарады, сонымен қатар әртүрлі фразеологиялық тіркестердің, идиомалар мен мақал-мәтелдердің, нақыл сөздердің құрамында кездеседі. Бұлардың құрамындағы зоонимдер адамдық немесе заттық мағынадағы метафоралар қызметін атқара алады.

Ғылыми мақаламызға нысан болған «қасқыр» зоонимі – әлем халықтарының фольклорында жиі кездесетін күрделі кейіпкер. Бөрі – әлімсақтан фольклор, мифтік санадан бері әдеби колоритті кейіпкер. Әлем халықтары фольклорындағы ең басты тұлғалардың бірі де осы – қасқыр. Қасқыр образы – ертегілер мен аңыз-әңгімелерде, мақал-мәтелдер мен жұмбақтарда жан-жақты суреттеліп, көркем бейне ретінде қалыптасқан. Ертегілерде қасқыр жауыздықтың, қатыгездіктің немесе ашқарақ, ақымақтың образында суреттеледі. «Қасқыр – итке ұқсас жыртқыш түз аңы. Далалы аймақтарда, орманды жерлерде, таулы өңірлерде де мекендейді. Топтасып, үйірімен тіршілік етеді. Негізінен етпен қоректенеді. Дәстүрлі ортада қасқыр «бөрі» деп аталып, тотем болып аңыздарға арқау болған. Бөрі – қасқырдың эфемистік атауы. Бұл Көк Тәңіріне табынған түркі халықтарының барлығында дерлік кездеседі. Өйткені, түркі халықтары өздерін Көк бөрінің ұрпағы санаған» [2, 636].

Түркі халықтарының санасында «бөрі» тотемінің орны ерекше екендігі белгілі дерек. Түркі тайпалары қасқырды (көк бөрі) «қорғаншысы» және

«қорғаушысы» санаған. Көк бөрі, көкжал, бөрі атаулары жануардың қара сүр түсіне байланысты емес, оның көк аспанға, ең биік аспан құдіретіне жататынын білдіріп, «батыл», «киелі», «күшті» деген қасиеттерді білдірген. Түркі халықтарының наным-сенімінде қасқыр – Тәңір мен адамдар арасындағы байланыс күшінің тотемі. Түркі тайпаларының туларындағы қасқыр бейнесі олардың міндетті атрибуты болған [3, 14].

Бөрі алғаш Түрік қағандығының символы болып, кейіннен барлық түркі тілдес халықтардың тотеміне айналды. «Қасқыр» сөзі екі тілде жалпы тілдік мағынадан басқа, ұлттық дүниетаным мен ділдің өзгешелігіне байланысты таңбалық мағыналарға ие. Көк бөріні тотем тұту көптеген халықтардың фольклорлық мұраларында жан-жақты көрініс тапқан. Әсіресе, башқұрт халқы өздерінің атауын осы тотеммен байланыстырады. Башқұрттардың аңыз-әңгімелерінде о баста башқұрттардың көсемі қасқыр болып, оларды Жайық жағасына бастап келген. Одан туған бала Башқұрт атанып, сол рудан башқұрттар тарайды. Осындай мифтерде қасқырдың башқұрттардың құтқарушы, жол көрсетуші тотемдік аң екенін, соның көмегімен башқұрттар өмір сүруге қолайлы киелі мекенін, ата-баба жерін тапқанын атап көрсетеді. Мұндай сюжеттердің көпшілігі «башқұрт» этнонимін түсіндіруге негізделген. Әртүрлі нұсқаларда кездесетін бұл аңыздар шамамен «содан бері басшы болып бастап келген қасқырдың соңынан еріп келген ата-бабаларымыз «башқұрттар» деп аталған» деп аяқталады. «Башқұрт» – баш «бас, басты», құрт «қасқыр» (түрік., түрікмен., әзірб.). Башқұрт сөзінің шығу тарихын көптеген орыс ғалымдары да осылай тарқатады [4,14].

Ғалым Л.Н. Гумилев түріктердің көне атауы Ашинаны моңғол тіліндегі шоно, чино «бөрі/қасқыр» сөзін қытай тілінде құрмет мағынасын білдіретін а – префиксінің қосылуы нәтижесінде пайда болғандығын және «құрметті бөрі» мағынасын беретінін, түркілерде «бөрі», «қасқыр» деп аталатындығын көрсетеді. Сондай-ақ ғалым «қытай авторлары түркі хандарының көзқарастарына сүйене отырып, «түркі ханы» мен «бөрі» сөзін синоним деп санайды» дейді [5, 3]. Осыған байланысты ғалымның бұл пікірін башқұрт ғалымдары жауабы «Хан» болып табылатын «Әне, хан кетіп барады, аузы-мұрны қанға толы» (Ана бара хан, ауызы-мороно кан) деген өздерінің жұмбақтарымен байланыстырады [4, 14].

Бөрі түріктердің аңыз-әпсаналарында да маңызды орын алады. Көптеген тарихи деректерде түркілердің шығу тегі аңыздық жолмен бөрі арқылы тарайды. Олар қасқыр кейбір құдайлық қасиеттерге ие деп, өздерін де қасқырлардан шыққан деп есептеген. Өз тегін қасқырдан тарататын түріктер өз билеушілерін қасқырға теңеген. Дастандарда, аңыздар мен әдеби романдарда қасқырдың жиі кездесуі оның түрік тарихы мен әдебиетіне қаншалықты терең енгенін және қасқырлардың түркілер үшін маңызды символ екенін көрсетеді. Түрік тайпаларының барлығы дерлік ортақ наным ретінде қасқырдан шыққан

деп есептейді. Түріктер киелі санаған қасқырды «Көк-бөрі» деп атаған. Түріктер аспанды Көк-Тәңірі, яғни көк аспан деп те атаған. Бір нәрсені аспанның түсіне айналдырып, оны қасиетті санау Алламен байланыс орнату ниетінен туындаған. Түркілердің қасқырдан тарадық деген сенімнен-ақ олар үшін қасқырдың қаншалықты маңызды және ерекше жануар екенін түсінуге болады [6,96].

Қасқыр – халқымыздың діни наным-сенімі мен дүниетанымын, рухани деңгейін білдіретін танымдық тұлға. Халқымызда қасқыр туралы наным-сенімдердің тереңдігі сонша, әлі күнге дейін балаларына осы киелі аңмен байланысты есімдер береді. Мысалы, Бөрібай, Бөріқұл, Қасқырбай, т.б. аттар. Бұл туралы ғалым Ж.Телжанов «қазақтың Қақсырбай, Бөрі, Бөрібай, Бөлтірік тәрізді есімдері өзбектер мен қырғыздарда да кездеседі. Ал, көне римдіктер, немістер мен украиндықтар, тіпті Кавказ халықтарының көбінде «қасқырмен» байланысты есімдер ертеден қойылған. Кейбір халықтар өздерінің ата-бабасын қасқыр, «қасқырдан шыққанбыз» дейді. Бұлай деу кейбір ру тарихында да бар құбылыс. Мәселен, ертеде үйсін руының атамыз қасқыр деуі тегін емес. Демек, көптеген халықтың қасқыр мен итті ерекше қадірлеуі, оларға сенуі белгілі бір тарихи жағдаймен байланысты. Ендеше, мұндай есімді қою адам қоғамының ерте кезеңдеріне тән сияқты» деп ескі наным-сенімге байланысты шыққан антропонимдерді тікелей тарихпен байланыстырады [7,45]. Түркі халқының ортақ мұрасы «Алпамыс батыр» жырындағы батырдың әкесінің аты Байбөрі аталуы да осыған саяды. Тілші-ғалым А. Әбсадықов атақты Қарақыпшақ Қобыланды батырдың да жары Құртқа есімінде қасқыр атауының болуы да кездейсоқ еместігін айтады [8, 6].

Қазақтан шыққан би әрі мерген батыр, қырғыз, өзбектер халқына да белгілі, беделді Бөлтірік шешеннің есімі де осы мағынада қойылған. Аталған кейікерлердің атына заты сай болуы сөздің киелі күшімен байланысты болса керек. Себебі, ежелгі оғыздар мен қыпшақтардың да қорғаушы киесі қасқыр болған. Қыпшақтар жорыққа аттанар алдында бөріден көмек сұрап, жалбарынады. Сонымен қатар, билеуші хандар шығатын жоғары мәртебелі тайпалары Елбөрі деп аталған екен [9, 105]. Сонымен қатар, халқымызда қасқыр зоонимінің катысуымен метафоралық теңеу сөздер ретінде жасалған Қоңырқасқыр, Қасқырлы, Қасқыр қамаған, Бөрілі, т.б. топонимикалық атаулары да жиі кездеседі.

Қасқыр бейнесі, яғни бөрінің басы қазақ халқының жауға шапқанда жауынгерлік рух оятатын байрағына салынған. Себебі көкбөрі – батырлықтың, өжеттіліктің символы. Халқымыз бойында оты бар батыр, ержүрек жігіттерді Көкбөріге теңеген. Қасқыр ешкімге бағынбайтын өте текті жануар. Қазақ халқы да даланың еркін азулы бөрісі сынды біздің халық та азат тірлік пен тәуелсіз өмірді қалап, сол үшін күрескен. Бұл белгілі Сүйінбай ақынның мына жыр шумақтарында былайша берілген:

Бөрі басым – ұраным,
Бөрілі менің байрағым,
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым! [10, 32].

Осы және басқа да факторлар бұл жануардың түркі тілдес халықтардың өміріндегі символдық мәнін анықтайды. Қазақ тілінде мифологиялық қабылдау мен қазақ халқының ертеден келе жатқан наным-сенімінің нәтижесінде тілде көрініс тапқан бейнелі өрнектерді, паремиологиялық бірліктерді кездестіруге болады. Халық ертегілеріндегі, мифтері мен фольклорындағы қасқырға деген көзқарас қазақ және түрік паремиологиясында да тең көрініс тапқан.

Түрік мақал-мәтелдерін зерттеуші орыс ғалымы М.В. Порхомовский көшпелі халықтың мақал-мәтелдерінде қолданылу жағдайларының басым көпшілігінде жануарлардың мағыналық табы бойынша алдыңғы орында «жылқы» мен «иттен» кейін «қасқыр» (құрт) лексемасы екенін айтады да, мұны қасқырдың күллі түркілер үшін қасиетті жануар екендігімен түсіндіреді [11, 60].

Мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты, өзіндік ерекшеліктері, ұлттық нақышы өзара жақын туыстас халықтардың мақал-мәтелдерін салыстыра қарастырғанда анығырақ көрінеді. Екі тілдегі ұлттық-мәдени нақыштар қамтылған мақал-мәтелдердегі бұл ерекшеліктерді зерделеу сол тілдердегі ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақ және түрік халқының көшпенділігінен хабар беретін бірден бір дереккөз – осы қасқыр туралы мақал-мәтелдер болып табылады. Өмірінің әр саласында байқалатын қасқыр мотиві далалық қоғамдық өмірге дерлік кіріктірілген. Екі халық та өздерінің терең тарихымен, бай мәдениетімен белгілі. Ерте кезден көшпелі дәстүрді ұстанған қазақ халқының басты кәсібі – мал шаруашылығы болған. Бұл кәсіп қазақтардың дүниетанымымен, тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен біте қайнасып кеткенін, мал шаруашылығына қатысты мақал-мәтелдер қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің басым бөлігін құрайды.

Түрік фольклоршысы Н.Муаллимоғлы да «ауыл тұрмысы мен үй жануарлары туралы бүгінгі таңда да жиі қолданылып жүрген түрік мақал-мәтелдердің басым көпшілігі түріктердің көшпелі өмір сүрген кезінен бастау алады деген болжамды растайды» дейді. Ғалым түрік мақал-мәтелдеріндегі негізгі метафораның объектісі жан-жануарлар екенін, сол үшін де түрік тілі жан-жануарларға байланысты мақал-мәтелдерге өте бай екенін де айтады [11, 47].

Екі тілдегі «қасқыр» атауына байланысты мақал-мәтелдерді талдап көрсек. «Қой жеген қасқыр көңілді, Қойшысы жаннан түңілді», «Қойшыны таяғы асырайды, Қасқырды аяғы асырайды», «Қой жеген қасқыр қиянда,

Қойшысы қалды зиянға», «Қасқырлы ел айтақшыл», «Айтақтай-айтақтай қасқырдан да ұят болды» сияқты қазақ мақал-мәтелдері мен «Çobansız koyunu kurt kapar» (Шопансыз қойға қасқыр шабар), «Sürüyü güden kurdu görür» (Табын баққан қасқыр көрер), «Sürüden ayrılanı kurt kapar (Табыннан шыққан адамды қасқыр алар), «Kurt Çoban'dan iyilik beklemez» (Қасқыр шопаннан жақсылық күтпес) деген түрік мақал-мәтелдері екі халықтың да мал шаруашылығымен айналысқанынынан хабар берсе, «Ер тамағы – елден, бөрі тамағы – жолдан», «Бөрі арығын білдірмес, сыртқы жүнін қампитар», «Қасқыр байлағанға көнбес, шошқа айдағанға көнбес», «Бөрі азығы мен ұры азығы жолда» сияқты мақал-мәтелдерде қасқыр бейнесі еркіндік сүйгіш, тәуелсіз ретінде бейнелейді, ол бостандық символы ретінде әрекет етеді. «Қасқыр – халықтың діни наным-сенімін, дүниетанымын танытатын тотемдік тұлғада, аллегориялық астарда, бірде жыртықшытық кейіпте берілетін жан-жақты сомдалған, күрделі бейне болып табылады [12, 23]. Бұл қасқырдың адамдардың күнделікті өмірінде үлкен рөл атқарғанымен және олардың халықтың жадында сақталып, ұлттың ұғым-танымында үнемі болғанымен байланысты.

Қасқыр зоонимінің мақал-мәтелдердегі ең басты көрінісі қасқыр – қанішер жыртықшы, зұлымдықтың бейнесі. Оған қазақ тіліндегі: «қасқырдың ойлағаны – арамдық, қойдың ойлағаны – амандық», «жау жағадан алғанда, бөрі етектен алады», «қойға қасқыр шапса, жарлының жалғызын жейді», «қасқыр тойғанына емес, қырғанына мәз»; түрік тіліндегі «Kurt köyünü (tüyünü) değiştirir, huuyunu değiştirmez» (қасқыр қылын өзгертсе де, мінезін өзгертпес), «aç kurt arslana saldırır» (аш қасқыр арыстанға шабар), «aç kurt yavrusunu yer» (аш қасқыр баласын жер) сияқты мақал-мәтелдер дәлел болады. Сондай-ақ «қазақта қасқырды атымен атаса көбейіп, жамандық келеді деп, оны қарақұлақ, ұлыма, серекқұлақ, ит-құс, т.б. жанама, табу сөздермен атайды [2,637].

Кейбір мақал-мәтелдерде қасқыр мен ит қатар салыстырылады. Мысалы, қазақ тілінде «бөрібасар кетті, бөрі келіп жетті», «ауылы жақын ит қасқырдан қорықпайды», «қойға қасқыр шапса, ит семіреді», «ит бүйрегін бөрі сүймес», «иттің ұлығанын бөрі естімес», «өлі бөріні ит аттамас»; түрік тіліндегі «ardında yüz köpek havlamayan kurt, kurt sayılmaz» (артындағы жүз итке үрмеген қасқыр – қасқыр саналмас), «kurda konuk giden, köpeğini yanında götürür» (қасқырға барған, жанына итін ертіп алар), «Ürumesini bilmeyen köpek sürüye kurt getirir» (үруді білмейтін ит үйірге қасқыр әкеледі), «kurttan korkan köpeğini hazırlar» (қасқырдан қорыққан күшігін дайындар), «kurt köpekten korkmaz ama havlamasını da sevmez» (қасқыр иттен қорықпаса да үргенін ұнатпайды) сияқты мақал-мәтелдерде ит пен қасқырдың жаулығы, ымырасыздығы көрсетілген. Мұнда қасқыр мен қой, қасқыр мен ит бейнелері жақсылық пен жамандық тәрізді бір-біріне кереғар ұғымдарды беруде қолданылып тұр. Бұл мақал-

мәтелдер ит пен қасқырдың шығу тегі ортақ болғанымен, олардың жаратылысынан бір-бірімен жау екенін көрсетеді.

Осындағы бірқатар мақал-мәтелдерден «қасқыр – қой» деген тұрақты антитезаны да көруге болады. Мысалы, «кедей мен бай жолдас болмас, қасқыр мен қой жолдас болмас», «адам ойға тоймайды, бөрі қойға тоймайды», «қасқырдан қорықан қой ұстамайды», «kurt sürüye girince tek koyunlunun koyunu alır» (қой отарға шапқанда қойлардың қойын алады), «Ölmüş koyun kurttan korkmaz» (өлген қой қасқырдан қорықпас), «kurt kuzudan “suuyu bulandırdın” diye dava etmiş» (қасқыр қозыны «суды лайландырдың» деп сотқа берер).

Сонымен қатар, мақал-мәтелдердің басым көпшілігінде қасқыр айлакер жыртқыш, адамның тұрақты жауы ретінде көрінеді. Яғни, қасқыр – қулық пен сатқындықтың символы. Мысалы, қазақ тілінде: «бөлтірігін алма шуланның, шұрқан салар қораңа», «кәрі қасқыр қақпанға түспейді», «бөрік тастап бөріден құтыла алмассың», «қасқыр ұлып ұяласын шақырады», «қасқырлар ұлысып табысады», «бөрі баласын бөрікеңе салсаң, ит болмас»; түрік тілінде «kurtla koyun, kılıçla olun olmaz» (қасқырмен қой, қылышпен ойнау жоқ), «kurdun oğlu kuzu olmaz» (қасқырдың баласы қозы болмас), «kurt (puslu) dumanlı havayı sever» (қасқыр тұманды кезді сүйеді), «kurt kuzuuyu haber vererek yemez» (қасқыр қозыны алдын ала ескертіп жемейді), «yanlız buzağı kurt çabuk yer» (жалғыз бұзауды қасқыр тез жейді), «eski kurt yolunu şaşırmas» (кәрі қасқыр адаспайды). Яғни, қазақ және түрік мақал-мәтелдерінде қасқыр – қу адам метафорасының халықтық түсінігі болып табылады. Бұдан шығатын қорытынды – қасқыр зооморфизмінің жалпы коннотативтік семантикасы қазақ және түрік тілдері үшін бірдей. Яғни, «түркі халықтарының арасында қасқыр тотеміне қарамастан, қазақ және түрік халықтары үшін жалпы қабылданған, әмбебап, бұл зооморфизмнің кәдімгі коннотативтік семантикасы бар [13]. «Қасқыр» зоонимі екі тілде де жиі ашкөз, зұлым, сатқын адамды суреттейді. Мұны екі тілдегі зооморфизмнің паремиологиялық көрінісі растайды. Осылайша мақал-мәтелдердегі сөз-метафораларды зерттеу арқылы қазақ және түрік мақал-мәтелдерінде зоонимдердің болуы адамның қоршаған ортамен тығыз психологиялық байланыста екендігін және бұл байланыс мәдениетте, ұлттың тілі мен ділінде көрініс табатынын дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Кейде табиғаттағы қайсарлығы мен сақтығына қарамастан қасқыр образы ақымақ және оны үнемі оны қу түлкі оңай алдайды, аңшылар ұстап алады. Сондай-ақ қартайғанда қасқыр күшінен айырылып, әлсірейді, дәрменсіз күйге түседі. Ол туралы қазақ тіліндегі «қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан», «қасқырдан қайрат кетсе, ешкіні «апа», текені «жезде» дейді», «ұры түн асқанша, бөрі қыр асқанша»; түрік тіліндегі «kurt kocayınca itin (köpeğin) maskarası olur» (қасқыр қартайса, иттің мазағына айналар), «kurdun adı yaman

çıkmiş, tilki vardır baş keser» (қасқырдың жаман аты шықса, түлкі бас кесер), «kurt kapana düşmeyince faka bastığını bilemez» (қасқыр қақпанға түспейінше, қақпанға түскенін түсінбейді), «kurtla ortak olan tilkinin hissesi, ya tırnaktır ya bağırsak» (түлкінің қасқырмен үлесі не тырнақ, не ішек), «kurt uluya uluya başına bela getirir» (қасқыр ұлып-ұлып басына бәле келтірер) сияқты мақал-мәтелдерде көрініс тапқан.

Мифопоэтикалық мәтіндерде «қасқыр» біріншіден, өмірдің, киеліліктің, тектілік пен күш-қуаттың, әділдік пен еркіндікке деген сүйіспеншіліктің, адамгершіліктің символы. Мысалы, «иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар», «қасқыр да қас қылмайды жолдасына», «бөрі қоңсысын жемейді»; «kurt komşusunu yemez» (қасқыр көршісін жемес), «kurt kurtu yemez» (қасқыр қасқырды жемес), sayılı koyunu kurt karmaz (yemez) (саналған қойға қасқыр шаппас) деп қасқырдың қанұйлы әрекеттерін біле тұра, екі ұлт та оның атына осындай жылы сөздерін арнаған. Бұл мақал-мәтелдерде қасқыр адалдықтың, достықтың үлгісі ретінде берілген. «Әсіресе, қиял-ғажайып ертегілерде қасқырлар басты кейіпкермен адамша сөйлесіп, достасып жүреді. Қиын-қыстау кезеңде адамға жол көрсетіп, түрлі кедергілерді жеңіп, арман-мақсатына жетуіне көмектеседі» [14, 188].

Қазақ және түрік лингвомәдениетінде қасқыр – текті, күшті, ақылды, еркіндік сүйгіш қабілеті бар киелі, тотемдік жануар. Қасқыр бейнесінің жағымсыз қасиеттері – қанішер, қатыгез. Бір жағынан, «қасқыр» өмірмен байланысты, өмірді, ұрпақты бейнелейді, ал екінші жағынан зұлымдық пен өлімнің бейнесі болған қанішер жыртқыш. «Қасқыр қарызын терісімен өтейді», «kurtların arasında sonuncu olmak, çakalların arasında birinci olmaktan iyidir» (шибөрілердің арасында бірінші болғаннан қасқырлардың арасында соңғысы болған артық), «kurt doğan tilki olmaz» (қасқыр болып туған түлкі болмас) деген мақал-мәтелдерден, сондай-ақ ғалымдардың түрлі экспедицияларынан табылған қасқыр бейнелі бағалы теңгелер, рулық жүйесіндегі қасқыр аттас рулық атаудың болуы, қасқырдың тістері мен тырнақтарынан жасалған бойтұмарлар тағуы, белгілі бір наным-сенімдерге байланысты салттық жоралғылар жасаудан қасқырды қастерлеу мотивін көруге болады.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерінің түрік мақал-мәтелдерімен көп жақындығы бар. Оны жоғарыдағы екі тілдегі мақал-мәтелдерді салыстыру арқылы олардың құрылымдық та, семантикалық та ұқсастықтары көп екенін байқадық. Көптеген зооморфтық мақал-мәтелдердің әртүрлі тілдерде баламасы болуы кездейсоқ емес. Себебі, әлем халықтары мақал-мәтелдерінің ұқсас болып келуі адамзат қоғамының даму сатысындағы тіршілік заңдарымен байланысты. Әсіресе, түбі бір түркі халықтарының мұраларындағы мұндай ұқсастықтар бұл халықтардың рухани дүниесінің тығыз байланысты екенін білдіреді. Мысалы, «қасқырдың күшігін қанша асырасаң да, орманға қарап ұлиды» – «kurdu ne kadar beslersen besle, o her ormana bakar» (қасқырды қанша

тойдырсаң да, орманға қарар), «далада бөрі ұлыса, үйдегі иттің іші ашиды» – düzlükte kurt ulusa, evde itin bağı sızlar» (түзде қасқыр ұлыса, үйдегі иттің жүрегі ауырар). Әр елдің дүниетанымы мен ұлттық салт-дәстүрі әр түрлі болғанымен кейбір мақал-мәтелдер бір-бірін толықтырып тұрады. Екі халықтың мақал-мәтелдерінің осылай мазмұны жағынан да, құрылысы жағынан да ұқсас болуы – олардың ойлау жүйесінің ортақтығының дәлелі. Екі халықтың мақал-мәтелдерінің мазмұнындағы тірек сөздері мен жасалу уәждерінде де ұқсастықтар көп. Бұл мақал-мәтелдердің бір тілден екінші тілге ауысуы халықтардың территорияларының жақындығына, бір-бірімен қарым-қатынасына байланысты жүзеге асқан. Бұл жайында ғалым Ш.Ыбыраев «бұл ұқсастықты бір паремиолог ғалымдар халықтың этникалық және тілдік туыстығы ретінде түсіндірсе, екіншілері шаруашылық, мәдени қарым-қатынас негізінде, ал үшіншілері тарихи тәжірибенің ортақтығымен және қоғамдық дамудың бірдей сатысындағы рухани бірліктің нәтижесі деп ұғындырады» [15, 8] – дейді.

Кейбір мақал-мәтелдерде адам – «қасқыр» бейнесі арқылы «материалданады». Қазақ және түрік лингвистикалық мәдениетінде қасқыр бейнесі адамның жағымды немесе жағымсыз зооморфтық сипаты ретінде де қолданылады. Мақал-мәтелдерде зооморфтық бейнелер арқылы адамның сыртқы, физикалық қасиеттеріне де, ішкі, психологиялық қасиеттеріне де сипаттама беретін, сол немесе басқа образға жағымды немесе жағымсыз қасиет беретін зоонимдерге тән белгілер ашылады. Мысалы, «бөлінгенді бөрі жейді», «қасқырдың жылағаны құдайдың құлағына жетпейді», «қасқыр мен ұры мінездес», «құтты қонақ келсе қой егіз табар, құтсыз қонақ келсе қойға қасқыр шабар»; «yatan kurttan, gezen tilki iyidir» (жатаған қасқырдан, жүреген түлкі артық), «kurda “neden ensen kalın?” demişler “işimi kendim görürüm de ondan” demiş» (қасқырдан «желкең неге қалың?» десе, «өз ісімді өзім жасағаннан» депті). Мұндағы екі тілдегі мақал-мәтелдерде де адам қасиеттерін сипаттайтын психикалық белгілер жануарлармен салыстыру арқылы берілген. Бұл туралы фольклортанушы С. Қасқабасов «мақал-мәтел адам өмірінің барлық саласына қатысты айтылады. Өзінің философиялық, нақылдық мағынасы және нақытылық сипаты арқасында мақал мен мәтел әрі практикалық, әрі эстетикалық қызмет атқарған. Сондай-ақ мақал-мәтел өмір тәжірибесіне негізделгендіктен тәлімдік те мақсатта қолданылған, сондықтан да онда дидактикалық, үлгілік, ақыл-кеңес берерлік қасиет басым» [16, 57] – дейді. Себебі, мақал-мәтел көбіне жақсы мен жаманды айырып, пайымдауды, ой түйюді көздейді.

Нәтижелер. Жалпы зоонимдердің қатысуымен жасалған мақал-мәтелдерден адамдардың жан-жануарлармен ұзақ және тығыз қарым-қатынастарының табиғи түрде өз әдеттерін, мінез-құлқын және өмірге бейімделу жолдарын түсінуге алып келгенін көруге болады. Мысалы,

жануарлардың ерекшеліктері туралы түсініктерді адамдық қарым-қатынастарды бейнелеп сипаттау, кейбір қоғамдық құбылыстарды суреттеу, кейбір адамдардың жануарларымен ұқсастықтарын көрсету, т.б. Тілдегі жануарлар туралы көптеген фразеологиялық тіркестер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер осылайша пайда болған. Жоғарыдағы мақал-мәтелдерді саралай келе «қасқыр» символикасы құрылымының аса күрделі екенін көруге болады. Аңыз бен эпостардан мақал-мәтелдерге, идиомаларға, өсімдік, жер-су атауларына, адам аттары мен мифологиядан наным-сенімдерге, кескіндеме мен мүсіннен сәулет өнеріне, қолөнердегі мотивтерге негіз болып, қасқыр элементі маңызды ұлттық символға айналған.

«Қасқыр» зоониміне байланысты мақал-мәтелдерді зерттеп, салыстырғанда олардың белгілі бір халықтың табиғатына, тарихы мен мәдениетіне, шаруашылығы мен кәсібіне, өмір сүру салтына байланысты шыққанын байқаймыз. Сондықтан халық фольклорындағы, оның ішіндегі біздің зерттеу нысанымыз – мақал-мәтелдердегі сақталған деректер тарихи деректер болып табылады. Екі халықтың мақал-мәтелдерінен де халықтың әлеуметтік өміріндегі, мәдениетіндегі шаруашылығындағы өзгерістер мен ерекшеліктерді, әр халықтың өзіне тән қасиеттерін байқаймыз. Яғни, мақал-мәтелдер екі елдің де ұлттық-мәдени көрсеткіштері болып табылады. Бұл тілдік элементтер белгілі бір халықтың этнолингвистикасында, лингвомәдениетінде алатын орны зор.

Аталған зоонимнің екі тілде қолданылуына салыстырмалы талдау бойынша бірнеше семантикалық қатарларды бөліп көрсетуге болады. Ең алдымен, бұл өте ашулы, болжауға болмайтын жануар, сондықтан өте қауіпті. Қасқырды мұндай қабылдау қазақ тілінде де, түрік тілінде де байқалады. Сонымен қатар, қасқыр екі халықтың өмірінде де ерекше орын алады. Идиомалардың мұндай мағыналық шашыраңқы болуы бөрі табиғатын жақсы және теріс жағынан өте жақсы білгенді байқатады. Қасқыр зоониміне байланысты екі тілдегі мақал-мәтелдерді семантикалық жағынан бөліп қарастырсақ, бірінші қасқыр – қас, дұшпан ретіндегі мақал-мәтелдер, екінші, қасқыр – достық үлгісі ретіндегі мақал-мәтелдер, үшінші қасқыр – образды түр ретіндегі мақал-мәтелдер.

Қорытынды. Сонымен, «қасқыр»/«бөрі» ұғымы фольклорды, тарихи, мәдени, әдеби коннотацияларды тудырады. Екі тілде де қасқырдың – ашкөз, жыртқыш, қауіпті, мейірімсіз екіжүзді, айлакер деген коннотациялары бар. Талдау нәтижелеріне сүйене отырып, «қасқыр»/«бөрі» зоонимінің мәдени коннотациялары екі тілде де ішінара сәйкес келетіні анық болды. Сондай-ақ олардың арасында оң және теріс бояуы бар метафоралық мағыналар бар. «Қасқыр»/«бөрі» ұғымының ұлттық-мәдени коннотациясын салыстырмалы түрде зерттеу қазақ және түрік тілдерінде сөйлейтін халықтардың менталитетін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, қазақ және түрік тілдеріндегі қасқыр атауына байланысты мақал-мәтелдерді семантикалық тұрғыдан салыстыра отырып, олардың жақын ұқсастықтарын байқадық. Мұндай ұқсастықтардың болуы қазақ және түрік тілдерінің түбі бір туыстас тілдер екендігін дәлелдей түседі.

Әдебиеттер

1. Мирза М. Қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдерінің паремиологиялық жүйесі: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, Азбука, 2007. – 25 б.
2. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: Слон, 2011. – 735 б.
3. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – 213 с.
4. Надршина Ф.А. Башкирские исторические предания и легенды. – Уфа: Китап, 2015. – 528 с.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва: Наука, 1967. – 504 с.
6. Dr. Zafer Altun. Türk Kültüründe “Kurt Kavramı” Üzerine Bir İnceleme. 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Education And Society In The 21st Century Cilt/Volume 8, Sayı / Issue 22, Spring / Bahar 2019/ Araştırma Makalesi / Research Article– 18 s.
7. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы, Жазушы, 1971, - 212 б.
8. Әбсадықов А. Ұлт рухының көне бастауы // Ана тілі газеті. – 20 мамыр, 2010 ж.
9. Ахинжанов С. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы, 1999. – С. 279
10. Сүйінбай Аронұлы. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2013. – 288 б.
11. Порхомовский М.В. Турецкие пословицы в языке и речи книга. – М.: 2014. – 176 с.
12. Итеғұлова С. Қазақ фольклорындағы қасқыр бейнесі: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, Білім, 2002. – 29 б.
13. Сансызбаева С.К. Узуальные коннотативные особенности казахско-русских зооморфизмов // Вестник КарГУ 2012. URL: <https://articlekz.com/article/6490>
14. Сманов І. Қасқырдың беймәлім құпиялары – Астана: Фолиант, 2014. – 296 б.
15. Ыбыраев Ш. – Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы: Өлке, 2000. – 160 б.
16. Қасқабасов С. Таңдамалы. Т. 1. Қазақтың халық прозасы. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
17. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 65: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2010. – 405 б.

18. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 66: Қазақ мақал-мәтелдері.–Астана: Фолиант, 2010.– 488 б.
19. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 67: Қазақ мақал-мәтелдері. –Астана: Фолиант, 2011.–462 б.
20. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 68: Қазақ мақал-мәтелдері. –Астана: Фолиант, 2011.– 400 б.
21. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 69: Қазақ мақал-мәтелдері. –Астана: Фолиант, 2011.– 438 б.
22. Ömer Asım Aksoy. Ata sözleri ve deyimler sözlüğü 2. İstanbul, İnkilab kitap evi, 1994. – 1205 s.
23. Metin Yurtbaşı. Sınıflandırmış Atasözleri sözlüğü. – İstanbul 2012. – 1095 s.

М.А. ЕРМЕКБАЕВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан.

**СЕМАНТИКА ПОСЛОВИЦ, СВЯЗАННЫХ С ЗООНИМОМ «ВОЛК»
(НА ОСНОВЕ КАЗАХСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)**

Аннотация. Сравнительный анализ зоонимов, прежде всего описание национальной языковой картины мира, представляет несомненный научный интерес. Сравнение любых языков служит основой для выявления в них трех основных качеств – общности, сходства и различия.

В статье анализируются пословицы и поговорки, в которых присутствует один из древнейших образов культуры казахского и турецкого народов – зоосимвола «волк». Пословицы являются разновидностью устной литературы с накопленным жизненным опытом народа. Они помогают лучше понять национальную идентичность, интересы, взгляды, образ жизни и традиции людей, создавших эти пословицы. Изучение этого вида фольклора дает более глубокое понимание особенностей и взаимосвязей разных культур.

Пословицы о животных составляют большой пласт в паремиологическом фонде разных народов и отличаются большим тематическим разнообразием. Основная задача всей структуры пословиц в целом состоит в том, чтобы показать мысли народа в полной, краткой и ясной форме. Пословицы о животных являются образцом архаичной краткости и образности.

Проведен анализ пословиц и поговорок на казахском и турецком языках с целью выявления общности и особенностей этнической и обрядовой принадлежности народов, связанного с образом волка. На основе пословиц о волках в казахском и турецком языках определяется этнокультурное содержание зоонима «волк», а сравнительный анализ характеризует полное

сохранение общей тюркской линии в мировоззрении двух народов. В статье анализируется контекстуальная семантика казахского зоонима «волк» и его турецких эквивалентов в пословицах. Цель исследования определить особенности языковой репрезентации концепта «волк» в казахском и турецком языках путем сравнительного анализа. В результате анализа были выявлены метафорические значения с положительной и отрицательной окраской. Рассмотрены смысловые сходства и различия пословиц, связанных с зоонимом «волк» в казахском и турецком языках.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, казахские пословицы, турецкие пословицы, зооним «волк», зооним «бори», семантика.

M.A.YERMEKBAYEVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

SEMANTICS OF PROVERBS ASSOCIATED WITH THE ZOONYM «WOLF» (BASED ON THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES)

Annotation. Comparative analysis of zoonyms, primarily the description of the national language picture of the world, is of undoubted scientific interest. After all, the comparison of any languages serves as the basis for identifying three main qualities such as commonness, similarity and difference.

The article analyzes one of the most ancient images of the Kazakh and Turkish culture - the zoosymbol "wolf" through proverbs. Proverbs are a kind of oral literature with the accumulated life experience of the people. They help to understand better the national identity, interests, attitudes, lifestyle and traditions of the people who created these proverbs. The study of this type of folklore gives a deeper understanding of the characteristics and relationship of different cultures. Proverbs about animals make up a large layer in the paremiological fund of different peoples and are distinguished by great thematic diversity. The main task of the entire structure of proverbs as a whole is to show the thoughts of the people in a complete, concise and clear form. Proverbs about animals are an example of archaic brevity and figurativeness.

On the basis of proverbs about wolves in the Kazakh and Turkish languages, the ethno-cultural content of the zoonym "wolf" is determined, and a comparative analysis characterizes the complete preservation of the common Turkic line in the worldview of the two peoples. The article analyzes the contextual semantics of the Kazakh zoonym "wolf" and its Turkish equivalents in proverbs. The purpose of the study is to determine the features of the linguistic representation of the concept "wolf" in the Kazakh and Turkish languages by means of a comparative analysis. As a result of the analysis, metaphorical meanings with positive and negative connotations were revealed. The semantic similarities and differences of proverbs

associated with the zoonym "wolf" in the Kazakh and Turkish languages are considered.

Keywords: proverbs and sayings, Kazakh proverbs, Turkish proverbs, zoonym «wolf», zoonym «bori», semantics.

References

1. Mirza M. Qazaq-uıǵyr maqal-mátelderiniń paremiologialyq júesi: filologia ǵylymdarynyń kandidaty ǵylymı dárejesin alý úshin daıyndalǵan dısertasianyń avtoreferaty. – Almaty, 2007.
2. Qazaqtyń etnografialyq kategorialar, uǵymdar men ataıylarynyń dástúrli júesi. Ensiklopedia. – Almaty: Slon, 2011. – 735 b.
3. Kláshtornıy S.G. Drevnetúrkskie rýnicheskie památnıkı kak istochnik po istorii Srednei. – M.: Naýka, 1964. – 213 s.
4. Nadrshina F.A. Bashkırskie istoricheskie predaniya i legendy. – Ýfa: Kitap, 2015. – 528 s.
5. Gýmılev L.N. Drevnie túrkı.– Moskva: Nauka, 1967. – 504 s.
6. Dr. Zafer Altun. Türk Kültüründe “Kurt Kavramı” Üzerine Bir İnceleme. 21. Yüzyılda Eǵitim ve Toplum Education And Society In The 21st Century Cilt/Volume 8, Sayı / Issue 22, Spring / Bahar 2019/ Araştırma Makalesi / Research Article– 18 s.
7. Januzaqov T. Qazaq esimderiniń tarihy. – Almaty, 1971. –212 b.
8. Ábsadyqov A.Ult rýhynyń kóne bastaıy // Ana tili gazetı. – 20 mamyr, 2010 j.
9. Ahınjanov S. Kypchakı v istorii srednevekovogo Kazahstana. Almaty, 1999, – s. 279
10. Súinbaı Aronuly. – Almaty: Halyqaralyq Abai klýby, 2013. – 288 b.
11. Porhomovski M.V. Týreskie poslovisy v iazyke i rechı knıga.– M., 2014. – C. 176
12. Iteǵulova S. Qazaq fólkloryndaǵy qasqyr beinesi: filologia ǵylymdarynyń kandidaty ǵylymı dárejesin alý úshin daıyndalǵan dısertasianyń avtoreferaty. – Almaty, 2002. – 29 b.
13. Sansyzbaeva S.K. Ýzýalnye konnotativnye osobennosti kazahsko-rýsskih zoomorfizmov// Vestnik KarGÝ. –2012. URL: <https://articlekz.com/article/6490>
14. Smanov İ. Qasqyrdyń beımálim qurıalary. – Astana: Foliant, 2014. – 296 b.
15. Ybyraev Sh. – Qazaqtyń maqal-mátelderi. –Almaty: Ólke, 2000. – 160 b.
16. Qasqabasov S. Tańdamaly. T.1.Qazaqtyń halyq prozasy. – Astana: Foliant, 2014. – 320 b.
17. Babalar sózi: júztomdyq. T. 65: Qazaq maqal-mátelderi. – Astana: Foliant, 2010. – 405 b.
18. Babalar sózi: júz tomdyq. T. 66: Qazaq maqal-mátelderi. –Astana: Foliant, 2010. – 488 b.
19. Babalar sózi: júz tomdyq. T. 67: Qazaq maqal-mátelderi. –Astana: Foliant, 2010. – 462 b.

20. Babalar sózi: júz tomдық. Т. 68: Qazaq maqal-mátelderi. –Astana: Foliant, 2010. – 400 b.
21. Babalar sózi: júz tomдық. Т. 68: Qazaq maqal-mátelderi. –Astana: Foliant, 2010. –438 b.
22. Omer Asım Aksoy. Ata sózleri ve deyimler sózluđu 2. Istanbul, İnkilab kitap evi, 1994. – 1205 s.
23. Metin Yurtbaşı. Sınıflandırmış Atasözleri sózluđu. – Istanbul 2012. – 1095 s.

Авторлар жайлы мәлімет:

Ермекбаева Майра Аманбекқызы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Ермекбаева Майра Аманбековна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Yermekbayeva Maira Amanbekovna – Doctoral student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

FTAHP: 16.21.45:

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.04>*Б. Р. ЕСІМСЕЙТОВ¹ Н.М. КОКИШЕВА²

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау
органдары академиясы, Қосшы, Қазақстан¹

А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан²
(e-mail: 571-70-33@mail.ru¹, nkokisheva@mail.ru²)

«ЗАҢ» СӨЗІНІҢ НЕГІЗІНДЕ ЖАСАЛҒАН СӨЗЖАСАМДЫҚ ҰЯНЫҢ КӨЛЕМДІК СИПАТЫ

Аңдатпа. Қазақ тілінде «Заң» сөзі заттық мағыналарда қолданылатын көптеген сөздердің жасалуына негіз болған. Мақалада «Заң» сөзінің негізінде жасалған сөзжасамдық ұяның көлемдік сипаты сол сөзден өрбіген сөзжасамдық ұяға талдау жасау негізінде анықталады. Қазақ тіл білімінде сөзжасамдық ұя мәселесі Н. Оралбай, О. Тоққожаева, А. Салқынбай, Т. Тоқтарова, Н. Қоқышева, Б. Есімсейтов, К. Құрманәлиев, Д. Қуандықова сияқты ғалымдардың еңбектерінде қарастырылады.

Сөзжасамдық ұяның міндетті элементі – негіз сөз. Негіз сөз, әдетте ұяның өзегі деп танылып, сөзжасамдық ұяның қалыптасуында өте маңызды рөл атқарады, оның құрылымына, ұя құрамындағы туынды түбір сөздердің мағыналық қатынастарына әсер етеді. Ол барлық туынды түбір сөздердің құрамына кіреді, олардың мағынасын анықтайды. Бүгінде сөзжасамдық ұяның негізі ретінде: зат есімдер, сын есімдер, сан есімдер, етістіктер, үстеулер қарастырып жүр.

Мақалада заң дискурсының негізгі концептілерінің бірі – «Заң» сөзіне сөзжасамдық ұя тұрғысынан талдау жасалды. Талдау жүргізілген «Заң» сөзжасамдық ұясының құрамына енген 43 туынды сөздің 24-і термин сөз. Бұл көрсеткішті авторлар түп негіз сөз мағынасының салалық лексикаға биімділігін дәлелдей келе «заң» сөзінен жасалған сөзжасамдық ұяның ерекшелігі ретінде бағалайды. Сөзжасамдық ұяда жалпы 43 туынды сөз жасалғаны, сөзжасамдық ұядағы сөзжасамның синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық тәсілдері арқылы жасалған туынды сөздердің саны анықталады. Тілдік деректер, Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Заң терминдерінің сөздігі, Қазақстан Республикасының кеден құқығы оқу құралынан жиналған.

Түйін сөздер: сөзжасам, сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық саты, заң.

Кіріспе. Сөзжасамдық ұя – тілдік құбылыс. Сөзжасамдық ұя тілімізде көп. Сөзжасамдық ұялардың көп екендігін дәлелдейтін сөздіктің жоқ екендігіне қарамастан, осындай тұжырым жасауымызға тілдегі сөзжасамдық ұялардың негізі бола алатын түбір сөздердің өте көптігі себеп. Тілдегі кез-келген мағыналы сөз өз алдына сөзжасамдық ұя жасай алады. Себебі сөзжасамдық ұя дегеніміз – түп негіз сөздің өзінен кейінгі сөздердің жасалуына негіз болуы арқылы түбірлес сөздер жиынтығы жасалады. Отандық лингвистикада Н. Оралбаева, О. Тоққожаева, К. Құрманәлиев, Б. Есімсейтов зерттеулерінде бір буынды сөздерді сөзжасамдық ұяның негізі ретінде қарастырып жүр. Дегенмен, синхронды сөзжасамда сөздік қорымыздағы екі буынды түбір сөздер де сөзжасамдық ұяның негізі қызметін атқара алады. Мәселен, ата, ана, бала, құлақ, сана т.б. екі буынды түбір сөздердің әр қайсысы сөзжасамдық ұяның негізі бола алады. Н. Қоқышева, З. Құрманәлиеваның ғылыми еңбектерінде екі буынды сөздердің негізінде жасалған сөзжасамдық ұялардың құрамына талдау жасалған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Сөзжасамдық ұяның көлемін, сатылық мөлшерін, сөзтаптық құрамын анықтау синхронды сөзжасамның негізгі міндеттерінің бірі. Жоғарыда тілде сөзжасамдық ұялар көп деген болатынбыз. Олай болса сөзжасамдық ұялардың көлемі, сатылық сипаты, сөзтаптық құрамы түрліше болатындығы анық. Бұл мәселе ғалымдар тарапынан айтылып та жүр. Сөзжасамдық ұялардың көлемі, сатылық сипаты, сөзтаптық құрамының түрліше болуына не себеп деген сұраққа да ғалымдар тарапынан түрлі болжамдар мен тұжырымдар айтылып жүр. Отандық ғалымдар бұл сұрақтың жауабын түп негіз сөз төңірегінен іздейді. Сөзжасам саласының негізін қалаушы ғалымдардың бірі Н. Оралбаева: «Сөзжасамдық ұяның күрделілігі оның құрамындағы әр сөздің сөз жасау қабілетіне байланысты. Олардың әрқайсысы неғұрлым сөзжасамға көбірек қатысса, солғұрлым сөзжасамдық ұя күрделі болады» [1, 55] – деп жауап берсе, профессор К. Құрманәлиев: «Сөзжасамдық ұяның түп негіз сөзінің сөзжасамдық қабілеті, көпмағыналылығы ұяның көлеміне әсер етеді. Оны түрлі түп негіз арқылы жасалған ұяларды салыстыру арқылы дәлелдеуге болады. Тіл деректері түп негіз сөздің өнімділігі ұяның көлеміне, ондағы туынды түбірлердің санына әсер етеді» [2, 116] - дейді. Ғалымдар пікірін басшылыққа ала отырып, өз тарапымыздан зерттеу нысанына алынған етістік негізді сөзжасамдық ұяларды зерттеу барысында анықталған тұжырымдарымызды ұсынамыз.

Кез-келген сөзжасамдық ұяның көлемі және құрамы оның шыңы, өзегі, негізі саналатын түп негіз сөздердің лексика-семантикалық құрамына тікелей қатысты. Сөздің лексика-семантикалық құрамы деген атау - сөздің мағыналары, кіші мәндері ұғымын қамтиды. Яғни, түп негіз сөздің лексика-семантикалық құрамы құнарлы болса, сөзжасамдық ұя құрамы көлемді болады.

Сөзжасамдық талдау сөздіктердің көмегімен жасалынады. Талдау барысында сөздіктердің көш басы саналатын, осыдан ширек ғасыр бұрын

шығарылған 91,5 мың атау сөз бен тіркесті қамтыған «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» бастап, ел тәуелсіздігінің 20 жылдық мерекесіне орай шығарылған 150 мыңнан астам атау сөз бен тіркесті қамтыған он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» және әр жылдары Тіл білімі институтынан әртүрлі мақсат-мүддеге лайықталып жасалған сөздіктерді пайдалануға болады. Қолданыста жүрген сөздіктер тіліміздің мол байлығының айқын көрсеткіші. Сөздіктердің қай-қайсысының құрамында туынды сөздің басым екендігін көруге болады. Тек білім алушыларды сөздіктерді дұрыс пайдалануға үйрете білу керек.

Сөзжасамдық талдауды жеке туынды сөзге де, сөзжасамдық ұя құрамындағы түбірлес туынды сөздерге де жасауға болады.

Сөзжасамдық талдаудың 1- түрі:

Сөзжасамдық талдаудың бірінші түрі мына мәселелерді анықтайды. Бірінші туынды сөздің жасалуына негіз болып тұрған негіз сөзге талдау жасалады. Екінші туынды сөзге талдау жасалады.

Сөзжасамдық талдаудың 2 - түрі:

Сөзжасамдық талдаудың екінші түрі мына мәселелерді анықтайды. Бірінші сөзжасамдық ұяның негіз сөзіне талдау жасалады. Екінші СҰ құрамындағы туынды сөздерге талдау жасалады. Үшінші СҰ құрамындағы туынды сөздердің сөз таптарына қатысын талдау жасалады. Төртінші СҰ-ның құрылымдық бірліктеріне талдау жасалады. Бесінші туынды сөздерге мағыналық талдау жасалады. Мақала бір сөзжасамдық ұя құрамына кіретін заң терминдерін талдауға арналады.

Талқылау мен бақылау. «Заң» сөзі негізінде жасалған сөзжасамдық ұя құрамына сөзжасамдық талдау.

Негіз сөзге талдау:

Сөзжасамдық ұя құрамына талдау жасағанда алдымен осы сөзжасамдық ұя құрамындағы туынды сөздердің жасалуына арқау, уәж болып тұрған негіз сөзге (түбір) талдау жасау керек. «Негіз сөз дегеніміз - туынды сөздің лексикалық мағынасына арқау болатын сөз» [3, 35].

Негіз сөздің мағыналық құрамындағы кез-келген мағына (тура, ауыспалы, келтірінді, семалық көрсеткіштер) туынды сөздің жасалуына уәж бола алады. Біздің жағдайда туынды сөздердің жасалуына негіз сөздердің тура мағынасы уәж болып тұр. Себебі, термин сөздер тура мағынада жұмсалады.

Сөзжасамдық ұяның негізі болып саналатын түбір сөздер белгілі бір сөзтабының құрамына кіреді. Заң сөзі зат есім сөзтабының мүшесі. Яғни зат есім сөзжасамы класына жатады. Сөзжасам класы – «Лексика-грамматикалық сипатына, яғни бір сөз табына қатысына қарай туынды сөздер сөзжасам кластары болып бөлінеді. Әр сөз табы: жасалу жолы, тәсілі, негіз сөздің лексика-грамматикалық белгілері, сөзжасам тәсілдері, сөзжасам мағыналарының сипатына қарай бір-бірінен ерекшеленеді. Сөзжасам кластарының саны әр тілдегі сөз таптарының санына сай болады. Мысалы, қазіргі қазақ тілінде туынды зат есімдердің сөзжасам класы, туынды сын есімдердің сөзжасам класы, т.б. болып бөлінеді» [4, 124].

Белгілі бір сөз табы құрамына кіретін сөзжасамдық ұяның негізі - тілдегі мағыналық топтар мен тақырыптық топтардың біріне жатады. Мақалады талданып отырған заң сөзі - тілдің салалық мағыналық тобының мүшесі. Сөзжасам жүйесін сөзжасамдық ұялар тұрғысынан қарастырып жүрген зерттеушілер өздерінің еңбектерін тілдегі мағыналық топтар мен тақырыптық топтардың біріне негіздейді. Бұндай зерттеулер өз жемісін беріп те жүр.

Нәтижелер. Жоғарыда баяндалған мәселені қысқаша былай көрсетуге болады.

➤ Заң – бір буынды түбір сөз.

➤ Лексикалық мағынасы – Мемлекеттің ең жоғары өкімет орындары қабылдайтын, ерекше заңдылық күші бар акт; қаулы-қарарлар; декрет [5, 340]. Заң жазудағы сөздік қорымызды молайту жолында ғалымдарымыз бен заңгерлеріміз және аудармашылар бола отырып, бір кісідей жұмылып, жұмыс жасауға тиіспіз [6, 5]. Кеден құқығын жалпы және ерекше бөлімдерге бөлу заңға негізделе отырып қарастырылған [7, 32].

➤ Зат есім.

➤ Салалық мағыналық тобының мүшесі

1) СҰ құрамындағы туынды сөздерге талдау:

➤ Заңгер – синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөз.

➤ -ГЕР сөзжасамдық жұрнағының заң негіз сөзіне жалғануы арқылы – «Заң ғылымы мен мәселелері жөніндегі маман» – деген жаңа мағыналы туынды сөз жасалған [5, 340]. Кеңседе тәжірибелі заңгерлер мен қорғаушылар жұмыс істейді. Заңгер болу үшін білімді, әділ, еңбекқор, білікті маман болуың керек [8, 85].

➤ Заңгер – Туынды зат есімдердің сөзжасам класына жатады.

➤ 33 – сөзтаптық үлгісі

➤ Заңды тұлға –аналитикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөз.

➤ Заңды және тұлға сөздерінің тіркесуі арқылы «заң бойынша азаматтық құқықтар мен міндеттердің субъектісі болып табылатын кәсіпорын, мекеме, ұйым, фирма, т.б.» деген мағынаны білдіретін туынды сөз жасалған [5, 340]. Соттың азаматтардан немесе заңды тұлғалардан талап ететін жазбаша дәлелдемелерді тікелей сотқа жіберіледі [9, 25]. Яғни күрделі зат атауы жасалған. «Күрделі зат атаулары деп екі не одан да артық сыңарлардың тізбегінен құралып, мағына мен тұрпат, қызметі жағынан бөлшектенбей, ішкі мағыналық құрылымы тұтасымен (монолитті) белгілі бір ұғымның атауы ретінде қалыптасқанды атайды. Күрделі зат атаулары – екі я оданда көп сөздерді біріктіру, тіркестіру, қосарлау және қысқарту арқылы сөзжасам әрекетінің нәтижесінде жасалып, бір ұғым, түсініктің атауы ретінде қалыптасқан лексикалық бірліктер» [10, 50].

➤ Заңды тұлға – Туынды зат есімдердің сөзжасам класына жатады.

➤ 3.e+C.e+3.e – сөзтаптық үлгісі

Көрсетілген үлгілерді пайдалана отырып, ұя құрамындағы әрбір туынды сөзге талдау жасалынды.

➤ СҰ құрамындағы туынды сөздердің жалпы саны – 43.

➤ Оның ішінде: Синтетикалық тәсіл арқылы – 20

➤ Аналитикалық тәсіл арқылы – 23.

Оның ішінде: тіркесу арқылы – 22.

бірігу арқылы - 1

➤ Лексика-семантикалық тәсіл арқылы – 0

2) СҰ құрамындағы туынды сөздердің сөз таптарына қатысын талдау:

СҰ құрамындағы туынды сөздердің сөз таптарына қатысы: Зат есім – 33, Сын есім – 5, Етістік – 5.

➤ СҰ құрамындағы туынды сөздердің сөзтаптық үлгілері: З.е+С.е+З.е – 2: заң-ды+тұлаға, заң-ды+өкіл; ЗС – 3: заң-и, заң-шыл, заң-дық; ЗСЗ – 2: заң-ды-лық, заң-сыз-дық; ЗСС – 1: заң-қой-лық; ЗЗС – 1: заң-нама-лық; ЗЗ – 1: заң-гер; ЗЕ – 1: заң-дастыр.

Сөзжасамдық ұяның құрылымдық бірліктерін талдау:

1989 жылғы «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографиялық еңбекте сөзжасамдық ұяға төмендегідей анықтама берілген: «Сөзжасамдық ұя деп бір негізгі түбірден тараған туынды түбірлердің жиынтығы аталады». Бұл еңбекте Н.Оралбаева сөзжасамдық ұя жұптан, сатыдан, тарамнан, тізбектен тұрады деп сипаттама береді [1, 55].

2000 жылдардың басында профессор Н.Оралбаеваның ғылыми жетекшілік жасауымен қазақ тіл білімінде сөзжасамдық ұяның құрылымдық бірліктері жеке-жеке диссертациялық зерттеу тақырыптарына айналды. Көрсетілген сөзжасамдық ұяның құрылымдық бірліктерінің анықтамалары беріліп, ғылыми сипаттамалар жасалды. Сөзжасамды оқытуға арналған оқу жұмыс бағдарламалары мен оқулықтарда сөзжасамдық талдауларға арналған жаттығуларда кейбір ғалымдардың сипаттамалары мүлдем сөзжасам саласын зерттемеген оқулық құрастырушыларымен қате аталып жүргендігін байқадым. Осы олқылықтарды болашақта болдырмау және бірізділікті орнықтыру мақсатында сөзжасамдық ұяның құрылымдық бірліктерінің анықтамаларын, ғылыми сипаттамаларын жасаған авторларды еңбектерімен көрсетуді жөн деп таптым.

Сөзжасамдық тізбек мәселесін Б.Р. Есімсейтов зерттеді. Ол 2002 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектер» атты кандидаттық диссертация қорғады [11].

➤ Сөзжасамдық тізбек - сөзжасамдық бір ұяның негізінде жасалған, бірінен бірі тікелей туындайтын жаңа мағынаны туынды сөздердің тізбегі. Сөзжасамдық әр тізбек негіз сөзден басталып, негізді сөзбен аяқталады. Сөзжасамдық тізбек біріне-бірі негіз болатын бір негізді сөздердің тобы.

➤ **Сөзжасамдық тізбек** саны – 33. Оның ішінде: екі мүшелі - 18, үш мүшелі – 11, төрт мүшелі - 4.

Екі мүшелі сөзжасамдық тізбектер (18)

№	Бірінші мүше	Екінші мүше
1	ЗАҢ →	заң актісі
2		заң ғылымы
3		заң жобасы
4		заң жүзінде
5		заң-зәкүн
6		заң орны
7		заң шығарушы
8		заң сараптамасы
9		заң кеңесі
10		заң техникасы
11		заңдық
12		заңи
13		заң жобасы
14		заңтану
15		заңшы
16		арнайы заң
17		іргелі заң
18		үндестік заңы

Бұл жерде заң сөзінің негізінде жасалған 18 туынды сөз жеке-жеке екі мүшелі сөзжасамдық тізбек болып саналады.

Үш мүшелі сөзжасамдық тізбектер (11)

	Бірінші мүше	Екінші мүше	Үшінші мүше
1	ЗАҢ →	Заңгер	заңгерлік
2		Заңдас	заңдасу
3		Заңды	заңдылық
4			заңды билік
5			заңды құзырет
6			заңды мерзім
7			заңды мүдде
8			заңды тұлға
9			заңды өкіл
10		Заңқой	заңқойлық
11		Заңсыз	заңсыздық

Бұл жерде заң сөзінің негізінде жасалған 5 туынды сөз жеке-жеке 11 үш мүшелі сөзжасамдық тізбектер жасаған.

Төрт мүшелі сөзжасамдық тізбектер (4)

№	Бірінші мүше	Екінші мүше	Үшінші мүше	Төртінші мүше
	ЗАҢ →	Заңдан	заңдандыр	заңдандырушы
		Заңдас	заңдастыр	заңдастырушы
		Заңнама	заңнамалық	заңнамалық норма
				заңнамалық акт

Сөзжасамдық тізбектің үшінші мүшелері негізінде 4 тізбек жасаған.

Сөзжасамдық тарам мәселесін Н.Б.Есенова зерттеді. Ол 2005 жылы «Сөзжасамдық тарам, оның ұя бірліктермен байланысы» [12] атты кандидаттық диссертация қорғады.

➤ Сөзжасамдық тарамға бір түбір арқылы жасалған туынды сөздердің деривациялық қатары кіреді. Сөзжасамдық тарам барлық сөзжасамдық тәсілдердің жасалу жолына тән болады. Бір сөзжасамдық тарамда бірнеше тәсіл арқылы жасалған туынды атаулар болуы ықтимал.

➤ **Сөзжасамдық тарам** саны – 4. Бірінші тарам – 1-сатыда 25 туынды сөз жасаған, екінші тарам – 2-сатыда 2 туынды сөз жасаған, үшінші тарам – 2-сатыда 7 туынды сөз жасаған, төртінші тарам – 3-сатыда 2 туынды сөз жасаған.

Бірінші тарам – 1-сатыда 25 туынды сөз жасаған.

№		Бірінші саты
1	ЗАҢ →	заң актісі
2		заң ғылымы
3		заң жобасы
4		заң жүзінде
5		заңгер
6		заңдан
7		заңдас
8		заңды
9		заң-зәкүн
10		заң орны
11		заң шығарушы
12		заң сараптамасы
13		заң кеңесі
14		заң техникасы
15		заңдық
16		заңи
17		заңқой
18		заңнама

19		заң жобасы
20		заңсыз
21		заңтану
22		заңшыл
23		арнайы заң
24		іргелі заң
25		үндестік заңы

5-кесте

Екінші тарам – 2-сатыда 2 туынды сөз жасаған

№	Бірінші саты	Екінші саты
1	Заңдас	заңдастыр
2		заңдасу

6-кесте

Үшінші тарам – 2-сатыда 7 туынды сөз жасаған

№	Бірінші саты	Екінші саты
1	Заңды	заңдылық
2		заңды билік
3		заңды құзырет
4		заңды мерзім
5		заңды мүдде
6		заңды тұлға
7		заңды өкіл

7-кесте

Төртінші тарам – 3-сатыда 2 туынды сөз жасаған

№	Үшінші саты	Төртінші саты
1	Заңнамалық	заңнамалық норма
2		заңнамалық акт

Сөзжасамдық саты мәселесін Н.М. Қоқишева қарастырды. Ол 2001 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі денемүшелері атаулары негізіндегі сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық сатыларындағы туынды сөздер» [13] атты кандидаттық диссертация қорғады [13].

➤ **Сөзжасамдық саты** саны – 3. 1-саты – 25 туынды сөз, 2-саты – 14 туынды сөз, 3-саты – 4 туынды сөз.

8- кесте

Сөзжасамдық саты

ЗАҢ →	Бірінші саты	Екінші саты	Үшінші саты
	заң актісі		
	заң ғылымы		
	заң жобасы		
	заң жүзінде		

	Заңгер	заңгерлік	
	Заңдан	заңдандыр	заңдандырушы
	Заңдас	заңдастыр	заңдастырушы
		заңдасу	
	Заңды	заңдылық	
	заң-зәкүн		
		заңды билік	
		заңды құзырет	
		заңды мерзім	
		заңды мүдде	
		заңды тұлға	
		заңды өкіл	
	заң орны		
	заң шығарушы		
	заң сараптамасы		
	заң кеңесі		
	заң техникасы		
	Заңдық		
	Заңи		
	Заңқой	заңқойлық	
	Заңнама	заңнамалық	заңнамалық норма
			заңнамалық акт
	заң жобасы		
	Заңсыз	заңсыздық	
	Заңтану		
	Заңшыл		
	арнайы заң		
	іргелі заң		
	үндестік заңы		
Туынды сөз саны	25	14	4

Сөзжасамдық жұп мәселесін К.А. Құрманәлиев зерттеді. Ол 2002 жылы «Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұя мәселесінің теориялық негіздері» [2] атты докторлық диссертация қорғады.

➤ Сөзжасамдық тізбектегі синтагматикалық қатынас негізінде сөзжасамдық жұп жасалады. Сөзжасамдық жұп – негіз сөз бен одан жасалған туынды сөзден тұратын екі құрамды сөзжасамдық құбылыс.

➤ **Сөзжасамдық жұп саны – 43.**

ЗАҢ → заң актісі; заң → заң ғылымы; заң → заң жобасы; заң → заң жүзінде; заң → заңгер; заңгер → заңгерлік; заң → заңдан; заңдан → заңдандыр; заңдандыр → заңдандырушы; заң → заңдас; заңдас → заңдастыр; заңдастыр → заңдастырушы; заңдас → заңдасу; заң → заңды; заңды → заңдылық; заң → заң-зәкүн; заңды → заңды билік; заңды → заңды құзырет; заңды → заңды мерзім; заңды → заңды

мүдде; заңды →заңды тұлға; заңды →заңды өкіл; заң →заң орны; заң →заң шығарушы; заң →заң сараптамасы; заң →заң кеңесі; заң →заң техникасы; заң →заңдық; заң →заңи; заң →заңқой; заңқой →заңқойлық; заң →заңнама; заңнама →заңнамалық; заңнамалық →заңнамалық норма; заңнамалық →заңнамалық акт; заң →заң жобасы; заң →заңсыз; заңсыз →заңсыздық; заң →заңтану; заң →заңшыл; заң →арнай заң; заң →іргелі заң; заң →үндестік заңы.

9-кесте

Заң сөзінің негізінде жасалған сөзжасамдық ұя

Түп негіз сөз	1-САТЫ	2-САТЫ	3-САТЫ
ЗАҢ →	заң актісі		
	заң ғылымы		
	заң жобасы		
	заң жүзінде		
	Заңгер	заңгерлік	
	Заңдан	заңдандыр	заңдандырушы
	Заңдас	заңдастыр	заңдастырушы
		заңдасу	
	Заңды	заңдылық	
		заң-зәкүн	
		заңды билік	
		заңды құзырет	
		заңды мерзім	
		заңды мүдде	
		заңды тұлға	
		заңды өкіл	
	заң орны		
	заң шығарушы		
	заң сараптамасы		
	заң кеңесі		
	заң техникасы		
	Заңдық		
	Заңи		
	Заңқой	заңқойлық	
	Заңнама	заңнамалық	заңнамалық норма
			заңнамалық акт
	заң жобасы		
	Заңсыз	заңсыздық	
	Заңтану		
	Заңшыл		
	арнайы заң		
	іргелі заң		
	үндестік заңы		

Қорытынды. «Заң» сөзі негізінде жасалған сөзжасамдық ұя құрамына талдау жасау арқылы оның сөзжасамдық әлеуеті анықталды. Негіз сөз бен туынды сөздердің өздеріне тән лексикалық мағыналары оларды жеке-жеке сөз ретінде танытса, негіз сөз бен туынды сөздің мағыналарының жақындығы олардың түбірлес сөз екендігін дәлелдейді. Мәселен, заңсыз туынды сөзінің – «заңға қайшы, сәйкес емес» - деген мағына сөзжасамдық мағына болып табылады. Кеден саласының құқық қорғау аспектілеріне заңсыз есірткі және заңсыз қару айналымдары, халықаралық терроризммен күресу жатады [7, 56].

Талдау жасалынып отырған «Заң» сөзінен жасалған сөзжасамдық ұяның ерекшелігі – ұя құрамына енген 43 туынды сөздің 24-і термин сөз болып келуінде. Бұған түп негіз сөздің бастапқы мағынасының салалық лексикаға биімділігі де себеп болуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. –Алматы: Ғылым, 1989. –368б.
2. Құрманәлиев К.А. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұя проблемаларының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: Мектеп,2002. –276б.
3. Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. –Алматы: Ғылым, 2001. – 257 б.
4. Бейсембайқызы, З. Қазақ тілін (сөзжасамды) модуль негізінде оқыту. – Алматы: Білім, 2001. – 185 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі /Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. –Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Заң терминдерінің сөздігі (қазақша-орысша және орысша-қазақша) /Құрастырғандар: М. Айымбетов, және т.б. –Алматы: Жеті жарғы, 2005. – 656 б.
7. Қазақстан Республикасының кеден құқығы: Оқулық. – Алматы: Нұр-пресс, 2007. –267 б.
8. Әбдиева Ш. Қазақ тілі. Прокурорлық-тергеу факультетінің студенттеріне арналған: Оқу құралы. – Алматы: ҚазМЗА, 2001. –170б.
9. Sagima Sultanbekova, Assel Koshekova, Aigul Bizhkenova, Madina Anafinova, Leilya Sabitova. Development of the educational concept of Kazakh neologisms: methods of identification, criteria and trends for school and university students // Revista ESPACIOS. –Vol. 39 (Nº40). –2018.
10. Каюмова М.А. Теоретические аспекты медицинской терминологии в языке //International Research Journal.–№8 (122). –2022. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2022.122.47>
11. Есімсейтов Б.Р. Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектер: филол.ғыл.канд.дисс.авторефераты. –Алматы:Мектеп, 2002. –25б.
12. Сөзжасамдық тарам, оның ұя бірліктермен байланысы филол.ғыл.канд.дисс.авторефераты. –Алматы: Білім, 2005. –27б.

13. Қоқышева Н.М. Қазіргі қазақ тіліндегі денемүшелері атаулары негізіндегі сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық сатыларындағы туынды сөздер: филол.ғыл.канд.дисс.авторефераты. –Алматы:Білім, 2001. –26б.

14. Шоқабаета С.С. Қазіргі қазақ тіліндегі «ақ» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы.–№4 (125)/2018. – Б. 136-144.

15. Сапарова К.О.Сөзжасамдық мағына түрлері мен лексикалық мағынаның арақатынасы (еліктеуіш сөз табы негізінде) // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. –№ 4(72)/2013. – Б. 9-13.

16. Anarkul Salkynbay, Nazyken Yegizbayeva, Shaigul Ramazanova, Gaziza Imanaliyeva, Zhazira Abdrakhmanova. Functional Semantics of the Voice in the Kazakh Language // Revista ESPACIOS. –Vol. 38 (Nº 25). –2017.

17. Temirgazina Z., Akosheva M., Shakaman Y., Shaharman A., Kurmanova Z., Kairova M. Metaphors in Anatomical Terminology // Space and Culture, India. – 2019. –P. 143-153. URL: <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.52810>.

Б.Р. ЕСИМСЕЙТОВ

Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан, город Косшы, Казахстан.

Н.М. КОКИШЕВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова, Астана, Казахстан

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ГНЕЗДА С ИСХОДНЫМ СЛОВОМ «ЗАҢ»

Аннотация. В данной статье определяется словообразовательный потенциал словообразовательного гнезда с исходным словом «заң» (закон) на основе анализа словообразовательного гнезда образованного из этого слова. Рассматриваются труды таких ученых, как Н. Оралбай, О. Токкожаева, А. Салкынбай, К. Курманалиев, Б. Есімсейтов, Н. Кокишева, Т. Тохтарова, Д. Куандыкова, изучавших проблему словообразовательного гнезда.

Обязательный элемент словообразовательного гнезда – исходное слово. Исходное слово играет очень важную роль в формировании словообразовательного гнезда, влияет на его строение, смысловые отношения однокоренных слов в структуре гнезда. Оно входит в состав всех производных слов, определяет их значение. На сегодняшний день в качестве исходных слов в гнездах могут выступать: имена существительные, имена прилагательные, имена числительные, глаголы, наречия.

В статье проведен анализ одного из основных концептов юридического дискурса – слова «закон» с точки зрения словообразовательного гнездо. Определяется 43 производных слов из них 24 термины, образованных в

словообразовательном гнезде синтетическим, аналитическим, лексико-семантическим способами словообразования. Выявление синхронного словообразовательного потенциала требует определения объема, глубины СГ. При этом обнаружено, что объем анализируемых СГ и их структура зависят, прежде всего, от объема лексико-семантического пространства исходных слов. Чем более разветвленной системой значений обладает слова, тем более объемно его СГ. Было выявлена также зависимость объема СГ от частотности употребления их исходных слов. Словообразовательный потенциал исходных слов выявляется также по глубине СГ, под которой понимается количество синтагматических, парадигматических единицы в данном конкретном СГ.

Лингвистические данные собраны из Толкового словаря казахского языка, Словаря юридических терминов и Учебного пособия «Таможенное право Республики Казахстан».

Ключевые слова: словообразования, словообразовательное гнездо, словообразовательная цепочка, словообразовательная ступень, закон.

B.R. YESSIMSEITOV

Law enforcement academy under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, Republic of Kazakhstan, Kosshy.

N.M. KOKISHEVA

A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

THE WORD-FORMATION POTENTIAL OF THE WORD-FORMATION NEST WITH THE ORIGINAL WORDS «ZAN»

Abstract. In this article, the word-formation potential of the word-formation nest with the original word "zan" (law) is determined based on the analysis of the word-formation nest formed from this word. The works of such scientists as N. Oralbai, O. Tokkozhaeva, A. Salkynbai, K. Kurmanaliev, B. Yessimseitov, N. Kokisheva, T. Tokhtarov, D. Kuandykov, who studied the problem of the word-formation nest, are considered.

A mandatory element of the word-formation nest is the source word. The original word, it is commonly called the top, plays a very important role in the formation of the word-formation nest, affects its structure, the semantic relations of single-root words in the structure of the nest. It is part of all derived words, determines their meaning. To date, the vertices in the nests can be: nouns, adjectives, numerals, verbs, adverbs.

The article analyzes one of the main concepts of legal discourse – the word "law" from the point of view of the word-formation nest. 43 derived words are determined, 24 of them are terms formed in the word-formation nest by synthetic, analytical, lexico-semantic methods of word formation. The identification of

synchronous word-formation potential requires the determination of the volume, depth of word-formation nest. At the same time, it was found that the volume of analyzed word-formation nest and their structure depend primarily on the volume of the lexico-semantic space of the source words. The more extensive the system of meanings a word has, the more voluminous its word-formation nest. The dependence of the volume of word-formation nest on the frequency of use of their source words was also revealed. The word-formation potential of the original words is also revealed by the depth of the word-formation nest, which means the number of syntagmatic, paradigmatic units in this particular word-formation nest.

Linguistic data are collected from the Explanatory Dictionary of the Kazakh language, the Dictionary of Legal Terms and the Textbook Customs Law of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: word formation, word-formation nest, word-formation chain, word-formation stage, law.

References.

1. Qazırǵı qazaq tılınıń sózjasam júiesi. –Almaty: Ğylym,1989. –368b.
2. Qūrmanǎliev, K.A. Qazaq tılindelı sózjasamdyq úia problema larynyń ğylymi-teorialyq negızderi. Monografia. – Almaty, 2002. –276b.
3. Oralbaeva, N. Qazaq tılınıń sózjasamy: Oqulyq. – Almaty, 2001.
4. Beisembaiqyzy, Z. Qazaq tılın (sózjasamdy) modül negızinde oqytu. – Almaty: Bılım, 2001. –185 b.
5. Qazaq tılınıń tüsındirme sözdıǵı /Jalpy redaksiasyn basqarǵan T.Janúzaqov. –Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b.
6. Zań terminderinıń sözdıǵı (qazaqşa-oryssa jáne oryssa-qazaqşa) /Qūrastyrǵandar: M. Aiyymbetov, jáne t.b. –Almaty: Jetı jarǵy, 2005. – 656 b.
7. Qazaqstan Respublikasynyń keden qūqyǵy: Oqulyq. – Almaty: Nūr-pres, 2007. –267 b.
8. Äbdieva Ş. Qazaq tılı. Prokurorlyq-tergeu fakültetinıń studentterine arnalǵan: Oqu qūraly. –Almaty: QazMZA, 2001. –170b.
9. Sagima Sultanbekova, Assel Koshekova, Aigul Bizhkenova, Madina Anafinova, Leilya Sabitova. Development of the educational concept of Kazakh neologisms: methods of identification, criteria and trends for school and university students // Revista ESPACIOS. –Vol. 39 (Nº 40). –2018.
10. Kajumova M.A. Teoreticheskie aspekty medicinskoj terminologii v jazyke //International Research Journal. –№8 (122). –2022. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2022.122.47>
11. Esimseitov B.R. Qazırǵı qazaq tılindelı sózjasamdyq tızbekter: filol.ǵyl.kand.diss.avtoreferaty. –Almaty, 2002. –25b.
12. Sózjasamdyq taram, onyń úia birlıktermen bailanysy filol.ǵyl.kand.diss.avtoreferaty. –Almaty, 2005. –27b.

13. Qoqyşeva N.M. Qazırgı qazaq tilindegi denemüşeleri ataulary negızindegi sözjasamdyq üialardyñ sözjasamdyq satylaryndağy tuyndy sözder: filol.ğyl.kand.diss.avtoreferaty. –Almaty, 2001. –26b.

14. Şoqabaeva S.S. Qazırgı qazaq tilindegi «aq» sözınıñ sözjasamdyq äleueti // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ülttyq universitetınıñ habarşysy. Filologia seriasy. – №4 (125)/2018.– B. 136-144.

15. Saparova K.O. Sözjasamdyq mağyna türleri men leksikalyq mağynanyñ araqatynasy (elikteuş söz taby negızinde) // Qarağandy universitetınıñ habarşysy. Filologia seriasy.–№ 4(72)/2013. – B. 9-13.

16. Anarkul Salkynbay, Nazyken Yegizbayeva, Shaigul Ramazanova, Gaziza Imanaliyeva, Zhazira Abdrakhmanova. Functional Semantics of the Voice in the Kazakh Language // Revista ESPACIOS. –Vol. 38 (Nº 25). –2017.

17. Temirgazina Z., Akosheva M., Shakaman Y., Shaharman A., Kurmanova Z., Kairova M. Metaphors in Anatomical Terminology // Space and Culture. –India, 2019. –P. 143-153 s. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.52810>

Авторлар туралы мәлімет.

Есімсейтов Бауыржан Рақымжанұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әділет кеңесшісі, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының доценті, Қосшы, Қазақстан.

Есімсейтов Бауыржан Рахымжанович – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, советник юстиции, доцент Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, Косшы, Казахстан.

Yessimseitov Baurzhan Rakhymzhanovich – candidate of philology science, associated professor, counselor of justice, associated professor Academy of law enforcement agencies under General prosecutor office of the Republic of Kazakhstan, Kosshy, Kazakhstan

Кокишева Назерке Магазқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Кокишева Назерке Магазовна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К.Кусайнова, Астана, Казахстан.

Kokisheva NazerkeMagazovna – candidate of Philological Sciences, Docent of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 16.31.41

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.05>

B.S. KARAGULOVA¹

S.S. MUKHTAROVA²

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan^{1,2}

(e-mail: Bkaragulova@mail.ru¹, Sandymukhtarova@mail.ru²)

TYPES OF LEXICAL AND GRAMMATICAL TRANSFORMATIONS IN LITERARY TRANSLATION

Annotation. This article describes transformation method which is used in literary translation. Transformation is the changes made by translator in the process of making a complete translation. Currently, translations of fiction are increasing every year. In this regard, it is relevant to carry out research aimed at determining features of transformations used by translators during their work with word semantics, lexical-stylistic and grammatical linguistic methods. At the same time, the relevance of this research is to define how important to analyze the comparative linguatranslation of the features of linguistic transformation during the translation of the fiction text from Kazakh language into Russian and English languages. One of the main problems in modern translation studies is to convey the national-cultural features of the original text. For this purpose, an analysis of the historical trilogy “The Nomads” by I.Esenberlin (Russian, English) translations is made in order to determine the transformation types in translation are more usable.

We think that the translations of Russian and English variants are similar, as firstly Kazakh (original) version was translated into Russian and English speaking readers introduce with the novel through Russian language since English variants were translated from Russian. Moreover, Russian language is the bridge between Kazakh and English languages which connects them. In our research we determine that the adequate translation of ethnocultural vocabulary is essential as it reflects the reality and national identity of particular nation, in our case it is the Kazakh nation, moreover it is difficult to keep the peculiarity of the Kazakh language in Russian and English translations. In addition, the result of our research can be used in further study of Kazakh non-equivalent vocabulary, ways of translation, even though in development of dictionaries, glossaries.

Keywords: Literary translation, translation methods, transformation, lexical transformation, grammatical transformation, transliteration, calquing, ethnocultural vocabulary.

Introduction. Various problems may arise during the translation of different texts, however, many problems arise during the translation of literary texts, that is,

the goal of a literary translator is to convey completely the original text into another language. According to A. Popovich, "the connection in style of origin and translation style should be close even combine and merge. It is the most essential in literary translation." Because of the linguistic and literary differences between original language and target language, translated text always differs from the original. However, translator must take into account that all the losses must be compensated. The translator can freely use transformations in order to fill the losses [1, 98]. The literary text must be considered from the point of view of "style of fiction" concept. The style of fiction is a functional style that serves the ethical range of communication. Previously, in our scientific articles, it was mentioned that the units and tools of all styles are used in a fiction, but by joining of the new system, all elements will have an aesthetic function.

The quality of literary translation depends entirely on the goals set by the translator at the first stage. Three main goals can be identified during translation:

1) to introduce with the work of a well-known author because the reader are not be able to read it because of misunderstanding of the original language. In this case, translator has the following task: to introduce the reader with the features of author's writing style;

2) to introduce the reader with the peculiarities and originalities of the certain culture and nation which the author of the works belongs;

3) to introduce the reader with the book's plot. According to the choosing of the translation specific aim various tasks are set before the translator, and the execution of the translation depends on it [2, 53].

Methodology and research methods. Transformations are used when there is no analogue in the target language construction, so it is not wrong to say that it is absolutely impossible to translate the text without transformations. One of the main problems of literary translation is to achieve the adequacy of the translation, that is, to search the methods in order to achieve the adequacy. The lexical and grammatical transformations help to achieve adequacy in translation. Translation transformations take into account the function and context of the text and make it possible to compensate the translational shifts [1, 98].

Widely used types of transformations in translation are:

- lexical;
- grammatical;
- syntactic;
- stylistic.

The use of transformations arises from different levels of language differences. Such differences are called translation difficulties.

In order to save the flavor, meaning and function of cultural and household part the ethnocultural vocabulary is translated by transliteration/transcription. When using this method, the transliterated vocabulary is provided with an explanation in

the reference, sometimes without explanation. However, the number of references makes it difficult to read the text of the work. In addition, the reference does not always convey relevant information and loses the important meaning that contributes to the understanding of the text. Linguists have not common meanings on these issues. For instance, according to A.D. Schweitzer transformations are split into four groups. They are:

- according to the semantic component (replacement);
- according to the pragmatic level;
- according to the referential level;
- according to the stylistic level [3, 58].

Y.I. Retsker identifies two types of transformation: grammatical transformation (in the form of replacement of part of speech or sentences) and lexical transformation (concretization, generalization, antonymic translation and others) [4, 72].

R.K. Minyar-Beloruichev suggests the following classifications of transformation: lexical, grammatical, semantic. Lexical transformation includes concretization and generalization, grammatical transformations – passivisation, replacement of parts of speech and sentences, sentence and fragmentation, semantic transformation – meaning extension, synonymous and metaphorical substitution, antonymic translation and compensation [5, 56].

T.R. Levitskaya and A.M. Fitterman suggest the following three kinds of translation transformation: grammatical, lexical and stylistic transformations [6, 20].

V.N. Komissarov's classification includes lexical, grammatical and complex transformations. If the scientist refers to lexical transformations the transliteration, transcription, calquing (loan translation) and lexical substitutions like modulation, generalization and concretization, grammatical transformation include word-for-word translation, lexical fragmentation and grammatical substitution (parts of sentence, word form and parts of speech substitution). On the other hand, some scientists suggest another name of complex transformations, it is lexical-grammatical. Lexical-grammatical transformation includes antonymic translation, explication or another name descriptive translation and compensation [7, 159].

L.S. Barkhudarov mentioned another four kinds of translation which translators are able to face with in the period of doing the translations:

- replacement;
- substitution;
- omission;
- addition.

The methods used in the process of replacement are changes in the component of complex sentences' order, when replacing the places of words and phrases. In addition, L.S. Barkhudarov allocated the following types: syntactic replacements in the complex structure, compensation and parts of speech replacement and sentence, word form replacement, concretization, generalization, sentence integration and

fragmentation, and antonymic translation [8, 129]. B.S. Karagulova mentions that one of the methods used in the process of equivalent translation is transformation, and points out several reasons for its use:

- The lexical-grammatical structure of two languages is different;
- Meanings, objects, concepts of certain nation may not be found in the life of another people;
- Every concept, meaning, thing and phenomenon in the environment have their names in both languages, but their conceptual content is different. There are differences in stylistic function of words meanings from the meaning in the dictionary [9, 51].

As for the domestic researchers opinion, translation is the only one way to people of different languages to communicate with the help of one language. By the way, translators try to find the equivalents and various ways to translate the language. Moreover, they should always remember that the purpose of the translation is to save the national identity of the source text, without altering the context [10, 255].

As we can see, language transformations are used to achieve adequate translation, and scientists divide them into several types. Now, using the theoretical aspects of transformation, let's try to analyze some examples to prove how they are realized during the translation. As an example, we decide to take I.Esenberlin's historical trilogy "The Nomads" in three languages.

Discussion and observation. Let's look at the examples. Үш жігіт енді өзара сөйлесе, **ауылдың** шетіне шыға берді [11, 716] / Они уже втроем вышли на окраину **аула** и пошли к месту, где завтра с утра предстояло учить джигитов брать крепости [12, 202] / The three men walked out of the **aul** to the spot where their army would train since tomorrow to take forts [13, 202].

We believe that during the translation of the lexical unit ауыл into Russian, it is possible to use the analogue деревня, while translating it into English the analogue village. The translators tried to preserve the national flavor of the mentioned vocabulary by using the method of transliteration, but for readers of other cultures this version may be obscure.

Let's consider the following example: Сұлтан өзінің дәрежесіне қарамастан және ананың төрт-бес үлкендігін ескеріп: **Жиен аға**, тағы бір қауіпті істі тапсырғалы тұрмын [11, 261] / Касым султан обратился к нему как к старшему по возрасту: **Жиен-ага**, я хочу вам поручить одно важное дело! [14, 340] / Sultan Kasym addressed paying attention on his age that he was older than him: «Zhien-aga, I want to ask you to do something very important» [15, 344].

Transliteration was used as translation method to convey the national peculiarity. The denotation of the lexical unit Жиен аға creates difficulties for the reader while reading the text. Both translators tried to preserve the national peculiarity of Kazakh culture, however, the reader may conclude that the mentioned

vocabulary belongs to an anthroponym. Therefore, we think it would be appropriate to give reference in footnote to the vocabulary except transliteration, using a descriptive translation or a close equivalent. In this case translators tried to highlight that this vocabulary is ethnocultural vocabulary, and belongs to certain nation's culture. Such method of translation serves like a signal to recognize a vocabulary of foreign language. In addition, such words have an emotional and expressive color.

We can notice that our following analyzed vocabulary can neither be replaced by any analogues, nor use other methods: Қотан қарт алдында тұрған сырлы аяқтан уыз сары **қымызды** бір жұтып, орнына қайта қойды [11, 58] / Kotan-Zhyrau отпил небольшой глоток крепко настоящего **кумыса**, поставил на место раскрашенную деревянную чашу [14, 72] / Kotan-Zhyrau took a sip of strong **koumiss**, set the painted wooden cup back in place [15, 75].

Kymyz is a fermented, sour taste drink made from mare's milk, with strong nutritional and medicinal properties (at the explanatory dictionary of Kazakh language the following definition is given to кымыз: дәрілік қасиеті бар бие сүтінен ашытылып жасалған күшті, қышқыл дәмді сусын) [16, 58].

The following example: Ақсақ Темір ұрпағы мен Жағатай **ұлысының хандары** бабалары өлгеннен бері жан аяспас қас [11, 157] / Они выбрали момент, когда особенно усилились раздоры между эмирами Восточной Кашгарии и ханами Джагатаевского **улуса** [13, 213] / They chose the right time: when the discord among the emirs of Eastern Kashgaria and the khans of the Jagatai **ulus** had gone to a head [15, 217].

Қымыз (kymyz) and ұлыс (uly) are cultural and household vocabulary, so they are not be able be translate into foreign languages by any other way than transliteration.

The musical instruments were also transliterated in order to preserve the national flavor. But it is also possible that some misunderstandings will appear during the reading of the text to a foreign language reader. In order to eliminate such mistakes and fully understand the work while reading, we think it would be better to give a reference to the musical instruments at the bottom of the page or on the back, and reveal the meaning and form. For instance: Көш алды қара құрымданып ылдиға түсіп кеткенде, Кенесарымен бірге төбе басында тұрған Досқожа ақын шыдай алмай, **домбырасын** қағып-қағып жіберіп, көзіндегі жасын іркіп алды да, қарлыққан дауыспен жыр тоғытып қоя берді [11, 892] / И вдруг зазвучала, заплакала **домбра**, и старческий надтреснутый голос запел. Это пел с тоской Досқожа [12, 375] / All of a sudden, the wining sound of **adombra** was heard and a cracked senile voice sang. This was Doskozha's song [14, 375].

Домбыра (dombyra) – Kazakh nation's two-stringed musical instrument (Kazakh variant: екі шекті қазақ халқының музыкалық аспабы) [16, 204].

Origin: Өмір-бақи жанында жүретін кәрі қара **қобызын** қолына алып, қарлыққан қарт даусын аңырата жөнелді [11, 205], translations: Старик взял в

руки свой вечный спутник – **кобыз**, тихо тронул струны [13, 270] / The old man picked up his constant way-companion, the **kobyz**, and lightly touched its strings [15, 275].

Қобыз (Kobyz) is a national musical instrument with a long neck, a body shaped like the head of an owl, played with a rasp (ысқышпен ысып ойнайтын шанағы ожаудың басы тәрізді, мойны имек қазақ халқының ұлттық музыкалық аспабы) [16, 505].

Let's look at the following examples: Байтабын қыз-бозбалалардың жиынына жеткен кезде, Алтыншаш **алтыбақаннан** түсті [11, 767] / Когда Байтабын подошел к веселящейся молодежи, она слезла с **алтыбакана** и пошла прямо к нему [12, 257] / When Baitabyn appeared the merry-making young people, she alighted from the **altybakan** and went directly to him [14, 257].

Translators transliterate the lexical word **алтыбақан** to show the essential of this vocabulary. The following definition is given in the explanatory dictionary: **Алтыбақан** – Қазақтың ұлттық ойыны, әткеншек which means “it is Kazakh national game, swing” [4,43].

We tried to make an attempt to analyze the lexical unit **Zhyrau**: Қыпшақтың от ауызды, орақ тісті, қарға бойлы Қазтуған **жырауы**мен Арғынның ақсандақ жүйрігі, сексеннен асып кеткен, Ақжол бидің әкесі Қотан жырау айтысады [11, 44] / Только и разговоров было, что о предстоящем состязании известных всей степи певцов-сказителей: кипчака Казтуган-**жырау** с арғынским импровизатором Котан-**жырау**, отцом самого Акжол-бия [14, 56] / The talks were focused on the coming contest of narrator-songsters: the Kipchak Kaztugan-**Zhyrau** with the Argyn improviser Kotan-**Zhyrau**, the father of Akzhol-Biy himself [14, 59].

We can see from the example above that the translators have preserved the national peculiarities and cultural and household details, however, we know that the readers may have problems because the translator did not define and explain the Zhyrau vocabulary. In our opinion, it would be better to give the explanation in addition to transliteration or use the neutral analogue of Zhyrau vocabulary, because Russian and English readers may spend some time to understand the meaning of the Kazakh vocabulary and lose the general idea.

The translators used transcription methods to translate the vocabulary томаға, but as we have mentioned Russian and English readers might have some difficulties while reading this paragraph. In order to avoid such difficulties, we would recommend to use mixed translation: transliteration and description methods. Only the mixed method of translation can help in providing a complete picture of the word, this method preserves not only the national view of vocabulary also describe the meaning. Example: Атыңның жүйріктігіне тым сене берме. Талай жүйріктердің де мойнына бұғау салынған. Байқа, Темір би, Жәнібек ханның **құрығы** Әбілқайырдікінен ұзын болып жүрмесін! Әбілқайыр Дәшті Қыпшақты

билегенмен, Еділ өзені бойындағы Алшынның көптеген **ауылдарына** өктемдігін еркін жүргізе алмаған [11, 200] / А ты все надеешься на резвость своего коня. Но и не такие, как у тебя, кони были заарканены в свое время. Смотри, Темир-бий, как бы **курук** Джаныбека не оказался длиннее **курука** хана Абулхайра! [14, 265] / I see you still hope for the speed of your horse. Better racers than yours were lassoed in its time. Watch out, Temir-Biy, it may well be that Janybek's **kuruk** is longer than that of Abulkhair! [15, 269].

Transliteration / transcription methods allow to quickly identify ethnocultural vocabulary from the text and clearly understand that it is foreign language vocabulary.

However, in our opinion, translation should not be full of transliteration / transcription methods, of course, translator should preserve the national flavor, but the main goal of the translator is to be able to convey the text in an understandable way to readers of other languages.

Calquing. The next method of translation transformation is calquing. According to L.L.Nelyubin, calquing is:

- creation of a new word, phrase or complex word during the translation of vocabulary that does not match in the translation language;
- replacing of the lexical unit, its morpheme parts or words (in the case of collocations) of the original language with lexical analogue of target language [17, 73].

This method is used in literary translation not only for the translation of ethnocultural vocabulary, but also for translation of commonly used words in a certain national community, where translator competes with the author and tries to convey literary, expressive alternatives that do not differ from the vocabulary of original author's neologisms, nonce words (occasionalism) [15, 120].

Let's analyze the calquing methods. Origin: Демек, батырлардың барлығы ауылдың сыртында орналасқан **қаралы үйде** жатқан Батыр Баян секілді жатар еді [11, 533]. Translations: Также как Баян-батыр, который лежит завернутый в белую кошму в **черной юрте** на карю ставки, лежали бы все остальные его верные батыры [14, 328] / Like Bayan-Batyr, who was brought from the field of the battle wrapping in white fabric, lied in the **black yurta** [15, 335].

In the worldview of Kazakh people, black color is often associated with death and sadness. Khalidi Kurbangali writes about this tradition in his book *Tawarikh Hamsa* as follows: "Usually after burying the dead person Kazakh people install black, which announcing about the grief in the family. The black colour means that passed away person is young, red or white – old, if one side is black and other side is red or white it means the person is middle aged. The flag with these colours tied to the tip of the spear. The khans were not split according to their ages, for the reason that Kazakh people thought that khans of all the ages were equal. Moreover, the

colour of khan's flag was the same colour which they had used during their lifetime. Despite of the colour, it was called Black [18, 180].

The translator did not take into account that there was a tragedy in the family during the translation of the қаралы үй phrase. While reading the given paragraph, the recipient may assume that the color of the yurt is made of black felt. By using calquing method, the cultural significance and background information of the traditions of Kazakh people have not been preserved. We believe that it would be more accurate to translate қаралы үй into Russian as траурная юрта and mourning yurt into English. The alternatives proposed by translators do not fully reveal the connotation of қаралы үй, the national peculiarity is not preserved. Of course, calquing method conveys information to the translated language, but does not fully reveal national peculiarity of Kazakh lexeme.

Therefore, calquing is the translation methods which is translated word-for-word. In addition, a word, phrase or even sentences are copied saving the structure or meaning of the source language to target language. [19, 75]. In conclusion, calquing is a kind of way of creating a new word, phrase or complex word in order to translate a special lexical unit that does not have an equivalent in the translated language into another language.

Conclusion. According to S.Mukhtarova, non-equivalent vocabulary in the text serves to convey the national flavor of the original text. Every time when the translator faces with non-equivalent vocabulary in original text he must choose one of the ways of transformation. The adequacy of target text depends on the choosing of correct ways, how the speakers of another language are able to understand the meaning of original. In most cases the translators suggest the appropriate variants of the translation which help to save as national denotata so the meaning of non-equivalent units [20,105].

1) A general description of the features of the literary text was given, as well as the difficulties and peculiarities in the translation of the literary text were defined. In the framework of this research, evidence was given that literary text is a work related to the literary style. By translating a text, a new text with high literary value is created. When the translator gives the new text to the recipient, it is necessary to preserve the aesthetic influence of the author who put his soul into the work. This text is difficult to analyze and translate. The literary text is complicated by the use of symbols: the presence of implicit information, non-equivalent vocabulary and other cultural features, lexical and stylistic forms.

2) Translation transformations were described. In our research, different views of linguists on translation transformations were considered, however, they all expressed a common opinion on the use of appropriate methods of translation transformations with lexical and grammatical substitutions.

3) We tried to do the pre-translation to the novel *The Nomads*. On the results of the analysis which we have done before, we noticed I.Esenberlin combines both

literary and historical values, and it is also designed for a mass audience. In the text of the novel are used many symbols that describe the era in which the story is told (non-equivalent vocabulary, lacuna, ethnocultural vocabulary). The main purpose of the trilogy is to tell people about the history, sufferings of Kazakh people, about self-sacrificing battles of our heroes to achieve independence. Although translated texts have been adapted to Russian and English audiences, national peculiarity has been preserved. Also, translators were able to fully convey the style of text by using transformations. We believe that our research work will serve as the basis for future research in this area, especially, to preserve the connotation and national features in the translated text.

Literature

1. Попович А. Проблемы художественного перевода. – М.: Высшая школа, 1980. – 199 с.
2. Баймухаметова К.И. Художественный перевод как адекватная интерпретация литературного текста // Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки. – Вып. 11 (804). – 2018. – С. 49-57
3. Швейцер А.Д. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. – 364 с.
4. Рецкер Я.И. Что же такое лексические трансформации? Тетради переводчика. – №17. – М.: Международные отношения, 1980. – С.72-84.
5. Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода. – М.: Московский лицей, 1996. – 208 с.
6. Левицкая Т., Фитерман А. Почему нужны грамматические трансформации при переводе? // Тетради переводчика. – Выпуск 8. – М.: Международные отношения. – 1971. – С.12-23.
7. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). Учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
8. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 240 с.
9. Карагулова Б.С. Аударманың теориясы мен практикасы. – Алматы: Ғылым ордасы, 2016. – 155 б.
10. Mukhtarova S.S., Karagulova B., Sideshova Z., Mukhtarov S., Yergazina A., Nasipov I. Translating the Untranslatable: Challenges, Sticking Points and Struggles // Space and Culture, India, Vol.7. No.1, 2019. – PP. 250-263. URL: <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.421> (Датаобращения: 04.11.2022).
11. Есенберлин И. Көшпенділер. – Алматы: Көшпенділер. – 2014. – 896 б.
12. Есенберлин И. Кочевники: роман-трилогия. Пер. с казах. М.Симашко. – Алматы: Ассоциация издателей, полиграфистов и книгораспространителей. – 2015. – Кн.3. Хан Кене. – 380 с.

13. Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy / transl. from Russian by O.Chorakayev / I.Esenberlin. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. Book 3: Khan Kene. – 380 p.

14. Есенберлин И. Кочевники: Ист. трилогия / Пер. с казах. М.Симашко. – Алма-Ата: Жазушы. – 1988. – Кн.1. Заговоренный меч. – 224 с.

15. Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy / transl. from Russian by O. Chorakaev. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers. – 2015. – Book 1: The Charmed Sword. – 380 p.

16. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі /Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс. – 2008. – 986 б.

17. Нелюбин Л.Л. Введение в технику перевода (когнитивный теоретико-прагматический аспект): учеб. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 216с.

18. Курбангали Х. Тауарих хамса / Х.Курбангали. – Алматы: 1999. – 288 с.

19. Адаева Е.С. Аударма үдерісіндегі трансформациялау типтері // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №1(147). – 2014. – Б. 72-78.

20. Мухтарова С.С. Анализ перевода казахской безэквивалентной лексики (на материале трилогии И.Есенберлина «Кочевники») // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева. Серия: Филология. – 2018. – №4. – С. 102-108.

Б.С. КАРАГУЛОВА, С.С. МУХТАРОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университет, Ақтөбе, Қазақстан

КӨРКЕМ АУДАРМАДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада көркем шығармаларды екінші тілге аудару барысында қолданылатын аударма трансформацияларына талдау жасалды. Яғни, аудармашы көркем мәтінді оқырманға жеткізу барысында мәтін формасын нақты жеткізу арқылы қатарға кетіп, алдыңғы қатарға мәтіннің тартымдылығы мен көркемділігін шығаруды қояды. Мақалада лексикалық және грамматикалық трансформациялардың қолданылуы туралы толық ақпараттар беріліп, мысалдармен талдаулар жасалынды. Ауыл, жиен аға, қымыз, ұлыс, қобыз, зеңгі баба, жырау, томаға, қаралы үй лексикалық бірліктерінің аудармалары түпнұсқамен салыстырылды. Аудармашылар этномәдени бірліктерді аудару барысында көбіне транслитерация, транскрипция, жуық аударма және сипаттама аударманы кеңінен пайдалғандығы байқалатыны, дегенмен де, аталмыш лексикалық бірліктерді аудару кезінде қолданылған тәсілдер мәтін мәнмәтініне байланысты таңдалынатыны айқындалды.

Талдау барысында орыс және ағылшын тілдеріндегі баламалары жақын екендігі анықталып, яғни И. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы

ағылшын тіліне орыс тілінен аударма жасалынғандығы айқындалды. Сонымен қатар, қазақ этномәдени бірліктерін орыс және ағылшын тілдеріне аудару кезінде қазақ халқының мәдениеті, болмысы, ұлттық бояуы қаншалықты сақталғанын, аударма тілдерінде оқырманға қаншалықты түсінікті болатындығы дәйектермен берілді. Этномәдени бірліктерді бір тілден екінші тілге ұлттық ерекшеліктерін сақтай отыра аудару қиын мәселелердің бірі болып табылатындығын ескере отырып, көркем аудармамен жұмыс істейтін аудармашы мәтінге шығармашылықпен қарауы тиіс екендігі айтылады.

Зерттеу жұмысының нәтижесі қазақ тілінің баламасыз немесе этномәдени лексикалар сөздігін құрастыруға қолдануға болатындығына назар аударылды.

Түйін сөздер: көркем аударма, аударма тәсілдері, трансформация, лексикалық трансформация, грамматикалық трансформация, транслитерация, калькалау, этномәдени лексика.

Б.С. КАРАГУЛОВА, С.С. МУХТАРОВА

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Ақтобе,
Казахстан

ВИДЫ ЛЕКСИЧЕСКИХ И ГРАММАТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. В статье были рассмотрены актуальные вопросы переводческих трансформаций художественных текстов. За основу данного исследования была взята трилогия И.Есенберлина «Кочевники». В ходе исследования нами были проанализированы лексические и грамматические трансформации. Основной задачей переводчика является донести полный смысл текста, сохранив эстетичность и выразительность текста оригинала.

В нашем исследовании мы попытались сопоставить переводы с оригиналом лексических единиц таких как ауыл, жиен аға, қымыз, ұлыс, қобыз, Зеңгі баба, жырау, томаға, қаралы үй. Переводчики при переводе этнокультурных единиц в основном использовали транслитерацию, транскрипцию, приближенный перевод и описательный перевод. Хотя необходимо заметить, что выбор приема перевода лексических единиц зависит от контекста.

Русский и английский варианты перевода схожи, потому что перевод трилогии И.Есенберлина «Кочевники» на английский язык был совершен с русского языка. Русский язык служит языковым мостом между казахским и английским языками. В данной работе мы попытались исследовать насколько точно были сохранены культура, реалии, национальная сущность казахского народа при переводе на русский и английский языки.

Перевод этнокультурной лексики является сложным процессом, потому что необходимо адекватно передать и сохранить языковые особенности одного языка при передаче на другой. Переводчику необходимо обладать профессиональными навыками, которые помогут подойти к переводческому процессу творчески.

Результаты нашего исследования можно использовать при создании словника безэквивалентной или этнокультурной лексики казахского языка с переводами и определениями на русском и английском языках.

Ключевые слова: художественный перевод, приемы перевода, трансформация, лексическая трансформация, грамматическая трансформация, транслитерация, калькирование, этнокультурная лексика

References

1. Popovich A. Problemy khudozhestvennogo perevoda. – M.: Vysshaya shkola, 1980. – 199s.
2. Baimukhametova K.I. Khudozhestvennii perevod kak adekvatnaya interpretatsiya literaturnogo teksta // Vestnik MGLU. Gumanitarnye nauki. – Vyp. 11. – 2018. – S. 49-57
3. Shveitser A.D. Teoriya perevoda. Status, problemy, aspekty. – M.: Nauka, 1988. – 364s.
4. Retsker Ya.I. Cho zhe leksicheskie transformatsii? Tetradi perevodchika. – №17. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1980. – P.72-84.
5. Miniyar-Beloruichev R.K. Teoriya i metody perevoda. – M.: Moskovskii litsei, 1996. – 208s.
6. Levitskaya T., Fiterman A. Pochemu nuzhny grammaticheskie transformatsii pri perevode? // Tetradi perevodchika. – Vypusk 8. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniya. – 1971. – S.12-23.
7. Komissarov V.N. Teoriya perevoda (lingvisticheskii aspekty). Uchebnik dlya in-tov i fak. inostr. yaz. – M.: Vysshaya shkola, 1990. – 253 s.
8. Barkhudarov L.S. Yazyk i perevod. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1975. – 240s.
9. Karagulova B.S. Audarmanyng teoriyasy men praktikasy. – Almaty: Gylm ordasy, 2016. – 155b.
10. Mukhtarova S.S., Karagulova B., Sideshova Z., Mukhtarov S., Yergazina A., Nasipov I. Translating the Untranslatable: Challenges, Sticking Points and Struggles // Space and Culture, India, Vol.7. No.1, 2019. – PP. 250-263., URL: <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.421> (Data obrazheniya: 04.11.2022).
11. Esenberlin I. Koshpendiler. – Almaty: Koshpendiler baspasy. – 2014. – 896b.

12. Esenberlin I. Kochevniki: roman-trilogiya. Per. s kazakh. M.Simashko. – Almaty: Assotsiatsiya izdatelei, poligrafistov i knigorasprostranitelei. – 2015. – Kn.3. Khan Kene. – 380s.
13. Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy / transl. from Russian by O.Chorakayev / I.Esenberlin. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. Book 3: Khan Kene. – 380 p.
14. Esenberlin I. Kochevniki: Ist. trilogiya / Per. s kazakh. M.Simashko. – Alma-Ata: Zhazushy. – 1988. – Kn.1. Zagovorenniy mech. – 224s.
15. Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy / transl. from Russian by O.Chorakaev. – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers. – 2015. – Book 1: The Charmed Sword. – 380 p.
16. Kazak tilining tusindirme sozdigi / Zhalpy redaktsiyasyn baskargan T.Zhanuzakov. – Almaty: Daik-Press. – 2008. – 986b.
17. Nelyubin L.L. Vvedeniye v tekhniky perevoda (kognitivnyy teoretiko-pragmaticheskii aspekt). – M.: Flinta: Nauka, 2009. – 216s.
18. Kurbangali Kh. Tauarikh khamsa / Kh.Kurbangali. – Almaty: 1999. – 288s.
19. Adayeva Ye.S. Audarma uderisindegi transformatsiyalau tipteri // KazUU Khabarshysy. Filologiyas seriyasy. – №1(147). – 2014. – B. 72-78.
20. Mukhtarova S.S. Analiz perevoda kazakhskoi bezekvivalentnoi leksiki (na materiale trilogii I.Esenberlina “Kochevniki”) // Vesnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta in. L.N.Gumileva. Seria: Filologiya. – 2018. – № 4 (125). – S. 102-108.

Авторлар туралы мәлімет:

Карагулова Балгенже Сагидуллаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры, Ақтөбе, Қазақстан.

Карагулова Балгенже Сагидуллаевна – кандидат филологических наук, профессор Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан.

Karagulova Balgenzhe Sagidullayevna – candidate of philological sciences, professor of K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

Мухтарова Сандугаш Сабыржановна – филология ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан.

Мухтарова Сандугаш Сабыржановна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан.

Mukhtarova Sandugash Sabyrzhanova – candidate of philological sciences, senior lecturer of K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

IRSTI 16.31.02

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.06>

E.A. KEMELBEKOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(e-mail: e.kemelbekova@mail.ru)

LINGUISTIC FEATURES OF BORROWED TERMS OF APPLIED GEOMETRY AND THEIR SEMANTIC MODIFICATION IN KAZAKH LANGUAGE

Annotation. This article deals with the problems of borrowed terms in the field of applied geometry. The choice of the research topic is due to the fact that the study of the process of borrowing terms, as well as their use in the field of applied geometry is one of the relevant topics in modern Kazakh terminology. It should be noted that borrowed terms of applied geometry belong to the least studied problems of modern linguistics. This fact determines the scientific novelty of this article.

The purpose of this research is to study the features of semantics and functioning of borrowed terms in the field of applied geometry. The object of the research is the semantics of borrowed terms of applied geometry. In the course of the study more than 150 borrowed geometric terms were selected and analyzed by solid sampling method. In order to achieve the set objectives such research methods as comparative and descriptive, methods of etymological, semantic and functional analysis were used.

In the framework of this study the semantic and structural features of borrowed terms in the field of applied geometry were revealed, the classification of borrowed terms in the Kazakh language was given. In this article theoretical researches on the given topic theme are analyzed and the concept of the term «borrowing» is defined, the main periods of introduction of borrowed terms into Kazakh language are highlighted, the reasons for penetration of borrowed terms of applied geometry are established, the particularities of their active use and functioning are revealed.

Keywords: borrowed terms, applied geometry, Kazakh language, modification of terms, donor language, recipient language.

Introduction. The problem of borrowed terms occupies a special place in the terminology of Kazakh language. The theme of our research is devoted to linguistic features of borrowed terms of applied geometry. The choice of the research theme is conditioned by the fact that the study of the process of borrowing terms, as well as their use in the field of applied geometry is one of the relevant topics in modern

Kazakhstan terminology. It should be noted that borrowed words of applied geometry are related to the least studied problems of modern linguistics.

According to Kazakh scientist Zhiembayeva, due to the increasing importance of bilingualism in society, the development of science and technology introduced not only new terms, but also contributed to the emergence of semantic fields. As a consequence, the process of accepting borrowed elements is becoming more and more intensive in modern society [1,5]. We are in agreement with this statement. The enrichment and constant replenishment of Kazakh vocabulary with borrowed terminology in the field of applied geometry is primarily connected with the global scientific and technological process, with the integration and unification of many branches of human knowledge.

After all, the technologies of civilized countries, along with scientific achievements, penetrate into our language with many terms and words from another language. Obviously, this explains the abundance of borrowed terms in the field of applied geometry.

A well-known Kazakh scientist terminologist B. Kaliuly claims that our terminology in various fields of science by 70-80 percent consists of terms borrowed from foreign languages and adopted in the Kazakh language without changes, in particular from European languages through Russian or mixed Russian – Kazakh terms [2, 5]. Until now, scientific works, textbooks in the field of applied geometry are characterized by the use of a large number of international, borrowed terms. Despite the attempts of subject specialists to use more terms in the national language in this area, we can confidently say that only 20-30 percent of purely Kazakh terms are used in applied geometry. In this regard, researcher Mazhitaeva notes, that according to scientists, terminologists, in order for the Kazakh language to become the state language, it is necessary to change our terminological structure in terms of quantitative relation, i.e. 70-80 percent of the terms in our language should be purely Kazakh words, and the remaining 20-30 percent should be borrowed words. These 20-30 percent of foreign words cannot spoil the lexis and structure, the unique features of our language [3,365]. As we noted earlier, the predominance of borrowed words in applied geometry is approximately 70-80 percent and has a significant impact on the development of Kazakh terminology. To actualize the problem of research, we will give several examples from scientific works in the field of descriptive geometry, where borrowed terms prevail in large numbers, and are proof of our statement.

1. Жазық алгебралық параболаның горизонталь проекция жазықтығында проекциясын проекциялау. (in a sentence of 8 words, only 2 words in Kazakh).

2. Параллель проекциялау жазықтығына перпендикуляр орналасқан эллипсоидтың проекциясын салыңыз. (in a sentence of 8 words, only 3 words in Kazakh).

3. Призманың горизонталь прокциялаушы жазықтықпен және горизонталь түзүмен қиылысу(in a sentence of 8 words, only 4 words in Kazakh).

Consequently, based on the problematics, the main purpose of the article is to study the features of semantics and functioning of borrowed terms in scientific works and textbooks on applied geometry.

The object of the study is the semantics of the borrowed terms of applied geometry. The subject of the reserach is the peculiarities of the semantics of borrowed terms of applied geometry in the modern Kazakh language (based on the material of modern scientific works in this field).

Within the framework of this research, the following objectives were set to achieve the aim:

1. to define the concept of the term «borrowing»;
2. to analyze theoretical research on this topic;
3. to establish the reasons for the penetration of borrowed terms of applied geometry;
4. to determine the signs of recognition of borrowed terms of applied geometry;
5. to classify borrowed terms of applied geometry;
6. to identify the features of the semantics and functioning of the borrowed terms of applied geometry.

Methodology and research methods. The research material is technical, etymological dictionaries, scientific works of famous scholars. Namely, books and glossaries on applied and descriptive geometry by well-known scientists in this field such as J.M. Esmukhanov, K.K. Konakbayev, I.O. Moldekov, J.Zh. Zhanabayev, A.K. Baidabekov etc. Also, «Educational Russian-Arabic mathematical dictionary» by E.N. Lapuzina, «Dictionary of terms on graphic geometry and engeneering graphics» by T.V. Semenova, «Kazakh-Russian explanatory dictionary of Arab-Iranian words» by L.Z. Rusemova, «Explanatory dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language» by G. Mamyrbekova, «Kazakh-Russian, Russian-Kazakh echnical dictionary», «Mathemaical dicionary» by N.V. Alexandrov, «Dictionary of borrowed words in the Kazakh language» by Sh.Kurmanbayuly et al.

The following research methods were used in the work:

1. comparative method;
2. method of linguistic description;
3. methods of etymological, semantic and functional analysis;
4. statistical method;
5. method of solid sampling of material and the method of quantiative counting.

In the course of the study , more than 150 borrowed geometric terms were selected and analyzed. The main methods are discriptive and comparative. The first of them

used in the selection and classification of linguistic material, the second served as the basis for establishing lexical- semantic interlingual relations between lexical units.

Discussion and observation. At different time the problems of general terminology, branch terminology, international , borrowed terms and other questions of terminology were in the sphere of interests of such researchers as A. Baitursynuly, K. Zhubanov, E. Omarov, H. Dosmukhamedov, T. Shonanov, K. Kemengerov, A. Kaidar, Sh.Kurmanbaiuly and many others. A great contribution to the study of foreign borrowings was made by such scholars as H. Paul, M. Teresa Cabre, L.P. Krysin, D.S. Lotte and others.

It is well known that a noticeable contribution to the history of creation and formation of basic principles and norms of Kazakh terminology ordering was left in the works by the representatives of the «Alash» party. The intellectual elite of Kazakhstan of the early twentieth century for the first time scientifically substantiated the principles of terminology, norms and rules of borrowing, compiled many valuable instructions, recommendations and opinions on this issue. It was in this period that national ideologists were able to make the necessary decisions to preserve the vitality and purity of the native language under the new conditions. One of the proofs of these assertions is that they created a system of ordering foreign language vocabulary and Kazakh terminology, subordinating them to the original pronunciation and ortographic norms of the Kazakh language. In the Kazakh language, A. Baitursynov and K. Zhubanov first paid close attention to the issues of international terminology and made the first scientific recommendations. The main ideas in the works of scientists were the primary concern to preserve the purity and the nature of the Kazakh language, compliance with the norms of Kazakh grammar and orthography, the need to use more European terms than Arabic, because they were reoriented from Arabic culture to European. Moreover, all foreign language terms should be subordinated first of all to the laws of the Kazakh language. It should be noted that the «Norms and rules of Kazakh terminology» have not yet lost their scientific value. Still on the agenda of not only philologist, terminologists, but also the whole public are all the same issues of ordering, using and writing international, borrowed terms, which were first raised by Alash activists and have not lost their relevans to this day. The following ordering of foreign lexical borrowings and terms was reflected in the works of Alash figures:

1. In order for a term to be understood by the native speaker, one should first of all look for its replacement – its Kazakh equivalent analog or its substitute in the Kazakh language itself.

2. In the absence of such lexical parallels, one should turn to the common Turkic lexical fund, possibly even in the passive , or to the active fund of closely related languages.

3. It is necessary to subordinate the borrowed term to the phonetic and grammatical laws of the Kazakh language, only in this case it serve as a means of enriching the lexicon of the Kazakh language [4, 350-351].

Scholars of the twenties of last century called terms borrowed from another languages as «alien words», «loan words», «foreign words», «strange words», «unfamiliar words» and treated penetration of these words into our language as obstruction. Accepting foreign foreign terms not as our own and referring to them with adjectives foreign, loan, borrowing reflect attitude of language users and intellectualsto these words at that period. According to the famous Kazakh terminologist Sh.Kurmanbaiuly since the 1930s, these terms have been called «international terms», emphasizing the fact that such terms are common to the languages of many peoples and facilitate communication in the field of science and education [5,564]. Although they are called international at the level of general linguistics, it is known that these terms are formed from languages with strong linguistic influence, such as Latin, Greek, English, German, French etc. Thus the problem of international and borrowed terms in the terminology of Kazakh language is not new. It began at the end of XIX- XXI century and refers to a problem that has not yet lost its relevance.

The study of borrowings implies, first of all, the definition of what is a borrowing, which includes not only a description of its essence, but also would indicate the most common characteristics. Researches define the term «borrowing» in different aspects. Different definitions can be found in different scientific sources, because borrowing is a polysemantic term.

Examining various sources, we came to conclusion that this term has two main meanings (process and a foreign word). Let us give some definitions. The Linguistic Encyclopedic Dictionary defines the concept «borrowing» as an element of a foreign language (word, morpheme, syntactic construction etc.) transferred from one language to another as a result of language contacts, as well as the process of transition of elements of one language into another [6,158]. There is another opinion that borrowed words adapt to the system of the borrowing language and are often so assimilated by them that the foreign origin of such words is not felt by native speakers of this language and is detected only with the help of etymological analysis. Moreover, foreign terms retain traces of their foreign origin in the form of sound, spelling, grammatical and semantic features that are alien to native words [7,87]. Borrowing is an interesting phenomenon of language contact which leads to language change and has been extensively studied in the recent literature. It sometimes reveals the type of relations between people speaking the donor and the recipient language, reflects the stereotypes established in a given culture about the other civilization and symbolizes the foreign and the strange. The term borrowing is used to the incorporation of foreign elements into the speakers' native language. Additionally, we will refer to the language from which a loanword has been

borrowed as donor language and the language into which it has been borrowed as the recipient language [8, 298]. Researchers M. Zhambylkyzy and D. Yesaly in their paper «Current and future state of loan words in Kazakh language» note that borrowings are linguistic units that have passed from one language to another as a result of interlingual communication. If some of the new words in our language are completely have been assimilated in sound and form, we can see that some of them have been entered our language without destroying the features of the original language [9,25]. From this point of view, borrowings can be defined as the process of moving various elements from one language to another as a result of interlanguage communication. Various elements are understood as units of different levels of language structure – phonology, morphology, syntax, vocabulary, semantics. Borrowed terms are the result of active communication between language levels. We conclude that this is a group of words that entered into certain historical periods in different ways in connection with political and social events or innovations in science and technology.

According to recent studies on term formation, most scholars note that truly international terms with the same meaning, especially in the fields of industry, science and technology, are becoming more and more numerous due to the international cooperation of specialists and scientists who develop coordinated international terminology at congress and conferences [10,174]. We believe that one of the reasons why Kazakh terminology is rich in international and borrowed terms is that their use gives rigorous scientific text a solidity and greater scientific weight. To confirm our point of view, we refer to the data of our research. We conducted a survey to determine the extent to which borrowed words have been introduced into Kazakh terminology and how the Kazakh audience perceives their presence in the language. Where the results showed that the process of entering and introducing so-called borrowed terms into the Kazakh language continues to this day, having a noticeable impact on the quality and current state of Kazakh language. Common international and borrowed terms can be called common and used in most modern European languages. As the reasons for using borrowed terms, respondents indicated the following: globalization, language policy, unprofessional implementation of fixed terms in the Kazakh language, unsuccessful creation of terms in the Kazakh language, import economics, technology, industry, global economic revolutions, lack of vocabulary, borders, science, consequences of inability to translate correctly, intercultural communication, historical invasions and geocultural relationships, many people use borrowed terms to speak according to the time.

78.8% of respondents want the borrowed terms to remain in the general vocabulary. Only 13.1% of respondents want to have a Kazakh equivalent. Consequently, our above – mentioned reasons were confirmed by this survey and clarified our point of view. The fact that our people, who speak three languages,

oppose the Kazakh terms is connected with the change of their linguistic consciousness. Formation of such linguistic situation explains the connection of scientists with the language policy, other extra linguistic factors. It should be noted that many scholars do not mind the use of borrowed terms, noting that they should be in moderation.

Results. It was noted that the terms in the field of applied geometry entered the Kazakh language through Arabic, Persian, Russian from English, Greek, Latin and other languages, and the etymology of the terms from the Arabic language was analyzed. In addition to Arabic, Latin, Greek, German, French, English, Italian the contribution and origin of the terms in the field of applied geometry can be traced in the given language data. (table 1)

Table-1. General analysis of borrowing terms of applied geometry in the Kazakh language

terms	quantity	%
Latin	36	23
Greek	32	21
English	22	15
Italian	9	6
German	17	11
French	19	13
Arabic and Persian	17	11
Total	152	100

Latin: applicata (аппликата), abscissa (абсцисса), degree (градус), vector (вектор), cathet (катет), projection (проекция), median (медиана), ordinate (ордината), radius (радиус), figure (фигура), cylinder (цилиндр), coordinate (координата) etc.

Greek: axonometry (аксонометрия), asymptote (асимптота), asymmetry (асимметрия), geometry (геометрия), diameter (диаметр), diagonal (диагональ), orthogonal (ортогональ), perimeter (периметр), prism (призма), trapezium (трапеция), etc.

German: valve (вентиль), scale (масштаб), placard (плакат), rail (рейсшина), type (шрифт), railfeder (рейсфедер), caliper (штангенциркуль), washer (шайба), stroke (штрих), etc.

French: dimension (габарит), tracing (калька), model (модель), layout (макет), meter (метр), oval (овал), perspective (перспектива), chamfer (фаска), plot (эпюр), sketch (эскиз), ink (тушь), etc.

English: standard (стандарт), design (дизайн), etc.

Italian: stencil (трафарет), stamp (штамп) etc.

Arabic and Persian: algebra (алгебра), algorithm (алгоритм), numbers (цифра), atlas (атлас), map (карта), etc.

From these data, we notice that most of the borrowed terms related to applied geometry that entered the Kazakh language have been taken without changes. Also, the geometric borrowed terms were adopted through the Russian language and adopted to the pronunciation norms of the Russian language. Because they represent original names of concepts. At the same time, due to the process of integration and globalization, a large number of foreign words have entered the Kazakh language from European languages, or rather, they are based on Latin, Greek, French, English words, recognized as standard terms, and formed to be used as such.

Borrowed terms of applied geometry are divided into the following thematic groups:

Names of figures (projection of geometric bodies): prism (призма), sphere (сфера), trapezoid (трапеция), hexagon (гексаэдр), tetrahedron (тетраэдр), cone (конус), cylinder (цилиндр), parallelogram (параллелограмм), rhombus (ромб), pyramid (пирамида), etc.

Drawing tools and devices: protractor (транспортир), compass (циркуль), caliper (штангенциркуль), pencil (карандаш), whatman (ватман), ruler (линейка), ink (тушь), etc.

Drawing dimensions: diameter (диаметр), radius (радиус), bisector (биссектриса), center (центр), perimeter (периметр), median (медиана), etc.

Dimension: degree (градус), scale (шкала), parameter (параметр), etc.

Positioning of geometric elements: parallel (параллель), vertical (вертикаль), horizontal (горизонталь), projection (проекция), coordinate (координата), perpendicular (перпендикуляр), frontal (фронталь), etc.

Term expressing the concept of process: projection (проекция), transposition (транспозиция), configuration (конфигурация), approximation (аппроксимация), modeling (модельдеу), etc.

The borrowed complex terms were divided into two groups depending on their structure:

1. The two component terms received from other languages: orthogonal projection, hyperbolic paraboloid, geometry, dodecahedron, logarithm, parallelogram, planimetry, stereometry, topology, etc.

Terms consisting of one component of the borrowed word and another of the original word: hypersurface (гипербет), vertical cylinder (тік цилиндр), axial cross-section (өстік қима), conical surface (конустық бет), etc.

Another important point: the simultaneous use of the Kazakh-language and foreign-language version of the borrowed terms (doublet terms). For instance, analysis (анализ-саралау), disc (диск-делегей), contour (контур – нұсқа, пішін), sketch (эскиз – нобай), dimension (габарит – шегі), dash (штрих – сызықша), etc.

Polynomials exist in geometric terms. For example, when we hear the word meter, we are talking about a basic unit of length measurement or a length meter. The name of the cube indicates both the geometric representation and the third degree of the number. Finally, the function of the terms to fulfill its duty is destabilized without being defined. The phenomenon of antonyms is also found in the system of terms of applied geometry. For example, symmetry–asymmetry.

Borrowed terms of applied geometry can be divided into two parts depending on the addition of word formation suffixes of the Kazakh language.

1. Geometric terms that do not accept the word formation suffixes of the Kazakh language. For example, ватман, транспортир, параллель, etc.

2. Geometric terms that accept word formative suffixes of the Kazakh language. For example, проекциялау, фронталды, функционалды, проективтік, геометриялық, параметрлі, стандарттық, пропорционалдық, стандарттау. That is, they can include such suffixes as –лану, –лену, –тану; –тену, –дану, –дену; –дық, –тық, –тік; –ландыру, –лендіру, –дандыру, –дендіру, –тандыру, –тендіру; –лау, –леу, –дау, –деу, –тау, –теу; –лы, –лі, –ды, –ді, –ты, –ті.

3. At the same time, in the Kazakh language there are terms formed from borrowed affixes such as –к (а), –ация, –изация, –ение, –ание, that corresponds to the noun form of the English endings –ing, –tion. For example, approximation (аппроксимация), projection (проекция), configuration (конфигурация), modeling (модельдеу) etc.

Conclusion. In conclusion, as we see in the analysis, the vast majority of terms in applied geometry are borrowed from Greek, Latin, English, German, French through Russian. Due to the development of science and technology, there is a need to borrow terms from other languages, but to adopt these terms to the laws of the native language, to find and maximize the use of alternatives is the main problem of today.

The opinions of the authors for the purity of the Kazakh language in the term – making agree that in the effort to update and revise the register of international terminology one cannot go the way of Russian language, but at the same time it is necessary always to keep in view the internal resources of the Kazakh language in view, using the rich potential in the acquisition of the original Kazakh terminology, which has a rich lexical and theoretical heritage.

Literature

1. Жиекбаева А.Б. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 126 б.
2. Қалиұлы Б. Қазақ терминтанымның өзекті мәселелері. – Алматы: Әлішер, 2008. – 160 б.
3. Mazhitaeva Sh., Rapisheva Zh., Khan N., Ayazbaeva B., Rahymberlina S., Abduyov M. On The Problem Of Loan Terms In Kazakh Terminology. // Life Sci J.–

- 2014.–11(4s): 365-369.
URL:http://www.lifesciencesite.com/ljs/life1104s/065_23816life1104s14_365_369.pdf(дата обращения: 02.22.2023)
4. Байтұрсынұлы А. Тілтағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар, 2014. – 952 б.
6. Ярцева В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Большая российская энциклопедия, 2002. – 709 с.
7. Чэнь Юйпин Иноязычные заимствования в современном русском языке // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. – 2015. – №4 (26). С.86-91
URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/inoyazychnye-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke> (дата обращения: 07.01.2023) DOI: [10.15293/2226-3365.1504.09](https://doi.org/10.15293/2226-3365.1504.09)
8. Zoe Gavriilidou. Russian Borrowings in Greek and Their Presence in Two Greek Dictionaries. // Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress: Lexicography in Global Contexts. – 2018. – 297-307 pp. URL:<https://ebooks.uni-lj.si/zalozbaul/catalog/book/118> (Accessed: 07.01.2023)
DOI: <https://doi.org/10.4312/9789610600961>
9. Жамбылқызы М., Есалы Д.С. Қазақ тіліндегі кірме сөздердің бүгінгі мен ертеңі//ҚҰУ Хабаршы Филология сериясы. 2021. – № 4 (184). – 24-32 б.
DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph3>
10. Baekeeva A.T., Tazhibaeva S.Zh. Translating International Terms for Mining Industry // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия филология. – 2019. – №1 (126). – С.173-182. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-126-1-173-182>

Э.А.КЕМЕЛЬБЕКОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ҚОЛДАНБАЛЫ ГЕОМЕТРИЯ САЛАСЫНДАҒЫ КІРМЕ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СЕМАНТИКАЛЫҚ МОДИФИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада қолданбалы геометрия саласындағы кірме терминдерінің мәселелері қарастырылады. Зерттеу тақырыбына қатысты кірме терминдерді зерделеу, оның қолданбалы геометрия саласындағы қолданысын көрсету, қазіргі қазақ терминологиясының өзекті тақырыптарының бірі болып табылады. Қолданбалы геометрия саласына қатысты кірме терминдер қазіргі тіл білімінде ең аз зерттелген мәселелер қатарында екенін де айта кеткен жөн.

Қолданбалы геометрия саласындағы кірме терминдердің семантикалық ерекшеліктері мен қызметін саралау зерттеу жұмысының басты мақсаты етіп алынды. Зерттеу жұмысының нысаны қолданбалы геометриядағы кірме терминдердің семантикасы болып табылады.

Зерттеу аясында мақала тақырыбы бойынша теориялық еңбектер назарға алынып, кірме термині түсінігі анықталып, оған қатысты кірме терминдердің қазақ тіліне енгізудің негізгі кезеңдері жүйеленіп, қолданбалы геометрияға енгізілу себептері дәлелденеді. Олардың жасалу жолдары мен принциптері, қолданылу белсенділігі мен қызмет ету ерекшелігі айқындалады. Сонымен қатар, бұл үдеріске қатысты бірқатар ғалымдардың ой-пікірлері, қазақ терминологиясына қосқан үлестері сөз етілді. Зерттеу барысында 150-ден астам геометриялық кірме терминдер іріктеліп, талданды. Бұл лексемалар сипаттамалық, жүйелеу, статистикалық және корпустық талдау әдістері арқылы жүзеге асырылды. Зерттеу негізінде қазақ тілінің қолданбалы геометриясы саласындағы кірме терминдердің жіктелу барысына, шығу тегіне, мағыналық және құрылымдық ерекшеліктеріне талдау жасалынды.

Түйін сөздер: кірме терминдер, қолданбалы геометрия, қазақ тілі, терминдердің модификациясы, донор тілі, реципиент тілі.

Э.А.КЕМЕЛЬБЕКОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана,
Казахстан

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАИМСТВОВАННЫХ ТЕРМИНОВ ПРИКЛАДНОЙ ГЕОМЕТРИИ И ИХ СЕМАНТИЧЕСКАЯ МОДИФИКАЦИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы заимствованных терминов в области прикладной геометрии. Выбор темы исследования обусловлен тем, что изучение процесса заимствования терминов, а также их использование в области прикладной геометрии является одной из актуальных тем в современной казахской терминологии. Необходимо отметить, что заимствованные термины прикладной геометрии относятся к наименее изученным проблемам современной лингвистики. Это обуславливает новизну данной работы.

Целью данного исследования является изучение особенностей семантики и функционирования заимствованной лексики в области прикладной геометрии. Объектом исследования является семантика заимствованных терминов прикладной геометрии.

В ходе исследования методом сплошной выборки было отобрано и проанализировано более 150 заимствованных геометрических терминов. Для

достижения поставленных целей были использованы такие методы исследования, как сравнительный и описательный, методы этимологического, семантического и функционального анализа.

В рамках данного исследования были выявлены семантические и структурные особенности заимствованных терминов в области прикладной геометрии, дана классификация заимствованных терминов в казахском языке. В данной статье анализируются теоретические исследования по данной теме и определяется понятие термина «заимствование», выделяются основные периоды внедрения заимствованных терминов в казахский язык, устанавливаются причины проникновения заимствованных терминов прикладной геометрии. Выявляются особенности их активного использования и функционирования.

Ключевые слова: заимствованные термины, прикладная геометрия, казахский язык, модификация терминов, язык-донор, язык-реципиент.

Әдебиеттер

1. Zhiikbaeva A.B. Terminology of Arabic and Persian words in the Kazakh language. – Almaty: Kazakh University, 2014. – 126 p.
2. Kaliuly B. Actual problems of Kazakh terminology. – Almaty: Alisher, 2008. – 160 p.
3. Mazhitaeva Sh., Rapisheva Zh., Khan N., Ayazbaeva B., Rahymberlina S., Abduyov M. On The Problem Of Loan Terms In Kazakh Terminology. // Life Sci J.– 2014. –11(4s): 365-369.
URL:http://www.lifesciencesite.com/lj/life1104s/065_23816life1104s14_365_369.pdf
(Accessed: 02.22.2023)
4. Baitursynuly A. Language training.- Almaty: Native language, 1992. – 446 p.
5. Kurmanbayuly Sh. Kazakh terminology. – Almaty: Sardar, 2014. – 952 p.
6. V. Yartseva. N. Linguistic encyclopedic dictionary. – M.: Great Russian Encyclopedia, 2002. – 709 p.
7. Chen Yuping. Foreign language borrowings in modern Russian // Bulletin of the Novosibirsk State Pedagogical University. – 2015. – №4 (26). – 86-91 pp.
URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/inoyazychnye-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke>(Accessed: 07.01.2023) DOI: 10.15293/2226-3365.1504.09
8. Zoe Gavriilidou. Russian Borrowings in Greek and Their Presence in Two Greek Dictionaries. // Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress: Lexicography in Global Contexts. – 2018. – 297-307 pp. URL:<https://ebooks.uni-lj.si/zalozbaul/catalog/book/118> (Accessed: 07.01.2023)
DOI: <https://doi.org/10.4312/9789610600961>

9. Zhambylkyzy M., Yessaly D. Current and future state of loan words in the Kazakh language. // Bulletin of KazSU. Philological series. – 2021. № 4 (184). – pp. 24-32. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph3>

10. Baekeeva A.T., Tazhibaeva S.Zh. Translating International Terms for Mining Industry // Bulletin of the L.N.Gumilev ENU. Philology series. – 2019. – №1(126). – pp.173-182. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-126-1-173-182>

Авторлар туралы мәлімет:

Кемельбекова Эльмира Абденовна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Кемельбекова Эльмира Абденовна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kemelbekova Elmira Abdenovna – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

FTAMP 16.21.33

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.07>

Қ.К.КЕНЖАЛИН¹

*Ә.А. ДАНИЯР²

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: kenkk@mail.ru¹, aliya_daniyarova@mail.ru²)

*«БАБЫРНАМАДАҒЫ» ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕР МЕН ТӨЛ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аңдатпа. Түркі халықтарына ортақ, естелік жанр үлгісі болып келетін «Бабырнама» қолжазбасында автордың өзі тұрған, саяхаттаған көрнекті жерлер туралы барлық негізгі мәліметтер келтіріледі. Өмірі әскери жорықтар мен жаулап алулармен өткізген Захир ад Дин Мұхаммед Бабыр «Бабырнама» жазба мұрасында тарихи маңызы бар өмірлік жолын барлық жағынан ашуғы тырысты. Бабыр өз жұмысында сол дәуірдің өмір салтын шынайы түрде бейнелеп жазған және де шығарма мәтінінде өзіне бағытталған үнқатымдар арқылы өмірбаяндық тәсілді қолдана білген.

Орта Азия, Ауғанстан және Үндістан туралы маңызды ақпараттарға толы бұл жәдігерде авторлық ой-пікір, ғылыми-танымдық түсініктеме де қамтылады. Әрбір бөлім мәтінінің автор тұрғысынан баяндалу түрі анықталып, жалпы мәтін құрылымын кіріспе, негізгі бөлім, ой қорыту сынды жүйеге негіздеуге болады.

Бұл мақалада грамматикалық және лексикалық элементтерді ескере отырып, «Бабырнамада» автор қолданған жай сөйлемдер мен төл сөздердің қызметі, қолданысы мен түрлері айтылып, тілдік талдау арқылы дәйектеледі. Яғни жай сөйлемнің жақты/жақсыз, толымды/толымсыз және атаулы түрлеріне мысал келтіріліп, баяндауыш мүше болған сөздердің жасалу жолдары түсіндіріледі және қазіргі қазақ тіліндегі қолданысымен салыстырылады, төл сөздердің жасалу формасы мен мазмұндық сипаты айқындалады.

Түйін сөздер: сөйлем мүшесі, мәтін, оқиға желісі, төл сөз құрылымы, автор сөзі, сөйлеуші сөзі

Кіріспе. Бабыр өзінің атақты қолжазбасы – «Бабырнамада» флора мен фаунаға ерекше көңіл бөліп, сондай-ақ аң аулау, балық аулау және ауылшаруашылық әдістеріне қызығушылық танытатын көптеген жерлердің

---

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» ғылыми жобасы аясында жазылды.

сипаттамаларын қамтиды: Ферғана, Трансоксиана және Кабулдың төңірегіне географиялық шолулар, сондай-ақ Үндістанның жиырма беттен тұратын сипаттамасы бар. «Бабырнамада» автор тікелей өмірлік тәжірибесінен тыс қашықтағы оқиғаларды сипаттаған (мысалы, парсылар мен өзбектер арасындағы шайқастар).

«Бабырнамада» түрлі тұжырымдама мен көзқарастар тоғысқан. Ол туралы мынадай пікір бар: «Кросс-мәдени тұжырымдамалар «Бабырнама» мәтінінде маңызды рөл атқарады: олар сол кездегі Орталық Азия халықтарының өмірі мен күнделікті өмірінің маңызды аспектілерін сипаттайды; олар осы этникалық топтардың психикалық ерекшеліктерін, олардың дүниетанымы мен көзқарасын жеткізеді [1, 143].

«Бабырнаманың» тілінде сол дәуірдің тілдік ортасына байланысты сөздер қолданылады, тіл тарихы, грамматикалық формалар мен синтаксистік құрылымдар тұрғысынан көптеген ерекшеліктер кездеседі. Автордың аталмыш жазба мұраны сол дәуірде түркі халықтарына ортақ шағатай тілінде жазып, Темір ұрпақтарының сөйлеу стиліндегі қарапайым, бірақ ерекше пысықталған және рәсімделгенін ескере отырып, «Бабырнама» мәтінін өте көркем, жоғары деңгейде жазылған және көпшілік назарына ұсынылған маңызы бар зор еңбек деп бағаланады.

Бабырдың бұл жазба мұрасының қанша түрлі нұсқасы мен қолжазбалары таралғаны жөнінде келесідей ақпарат келтіре аламыз. 1900 жылға дейін «Бабырнаманың» үш түркі қолжазбасы кеңінен танымал болды:

- 1) Британиялық мұражайдық қолжазбасы;
- 2) Хинди қолжазбасы;
- 3) Н.И.Ильминский қолданған және 1857 жылы шығарған қолжазбасы.

Содан кейінгі уақытта А. Беверидждің табанды ізденістерінің арқасында басқа қолжазбалар да белгілі болды. 1900 және 1902 жылдары А. Беверидж жаңа табылған жазбаларды, хабардарлық айғақтары мен болжамдарды ескере отырып, «Бабырнама» нұсқаларының кең тізімін жариялады. Сол тізімді А.М. Щербактың «Грамматика староузбекского языка» (1962) атты еңбегі бойынша төменгідей тізімді көрсетуге болады:

- 1) түпнұсқа;
- 2) Хаджи Килленнің қолжазбасы;
- 3) Хумаюн қолжазбасы;
- 4) Эльфинстоун қолжазбасы;
- 5) Британиялық мұражайының қолжазбасы;
- 6) Үнді бөлімінің қолжазбасы;
- 7) Бенгал шығыс қоғамының қолжазбасы;
- 8) Mysore MS;
- 9) Bibliotheka Lindesiana MS;
- 10) Хайдаребад қолжазбасы;

- 11) Санкт-Петербург университетінің кітапханасының қолжазбасы;
- 12) Г. Я. Кердің қолжазбасы (Санкт-Петербургтегі Сыртқы істер министрлігі);
- 13) Санкт-Петербургтегі Азия мұражайының қолжазбасы;
- 14) Бұхара қолжазбасы;
- 15) Түркістан Назарбай қолжазбасы (немесе «Сенковскийдің қолжазбасы») [2,42].

Зерттеу жұмысы үшін негізгі дереккөздер ретінде бұл тізімде жоқ 1993 жылы Гарвард университеті тарапынан W.M. Jr. Thackston авторлығымен жарыққа шыққан «Baburnama» (әлемдік түркілік транскрипт, парсыша және ағылшын тіліндегі аудармалары) нұсқасы [3] мен Шен Месут тарапынан Стамбулда 1993 жылы жарық көрген «Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur, Bâburname I Giriş-Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri)-Açıklamalı Dizin» еңбегін [4], қазақша аудармасы ретінде Қожабекұлы Б. «Бабырнама. Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр. – Алматы, 1993» атты еңбегін пайдаландық.

Мақаланың мақсаты – «Бабырнама» мәтініндегі жай сөйлемдер мен төл сөздердің синтаксистік құрылымы мен тілдік ерекшелігін анықтау. Сол мақсатқа сай келесі міндеттер айқындалады: жай сөйлемдердің түрлері, сөйлем ішіндегі сөздердің орналасу тәртібі, төл сөздердің құрылымы, ондағы автор сөзінің ерекшелігі және қазіргі қазақ әдеби жазба тіліндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтары.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында сипаттама, тілдік талдау, жүйелеу, жинақтау және салыстырмалы әдістер қолданылды. Бұл зерттеу әдістері «Бабырнамадағы» жай сөйлемдердің құрылымын, атап айтқанда, сөйлем мүшелерінің өзара байланысын, сөйлемге қатынасы мен сөйлемдегі қызметін, мағыналық үйлесімдігін анықтауға және сол дәуірге тән төл сөздердің жасалуы мен мазмұндық сипатын талдауға мүмкіндік берді.

Талқылау мен бақылау. Мәтін лингвистикасы аспектісі бойынша баяндау құрылымындағы шығармадағы авторлық өрімнің берілу жолына орай «автор бейнесінің» үш түрі ажыратылады: 1. Автор – жазушы. 2. Автор – әңгімелеуші. 3. Автор – бақылаушы. «Бабырнама» осы үш түрлі авторлық өрім тұрғысынан алғанда автор-бақылаушы элементтерін қоса автор-жазушы формасында баяндалады. Себебі Бабыр оқиғалар желісі мен сипаттама мәтіндерін жазғанда өмірбаяндық позиция тұрғысынан жазушы ретінде әңгімелейді.

Ғалым Қ. Байтанасова «Мәтін теориясының кейбір мәселелері» атты мақаласында көркем мәтіннің баяндалуы тұрғысынан былай дейді: «Баяндау мәтіні құрылымдық жағынан алғанда бейнеленетін әлемнің темпоральді (уақыттық) құрылым деңгейінде алып, қандай да бір жағдайдың өзгерісін білдіреді [5, 29]. Демек, мәтінді ішкі құрылымы мен сыртқы мазмұны

бірлестікте қарастырған жөн. Сол арқылы мәтінді түсініп, авторлық ұстанымды анықтауға болады.

Ө.О. Тұяқбаевтың «Хан жарлықтарындағы қыпшақ тілі ерекшелігі» атты зерттеу мақаласында ғалым хаттар құрылымын бәріне ортақ арнайы шартты формулярмен талдап, төменгідей бөліктерге бөліп көрсетеді: бастапқы бөлім, негізгі бөлім, соңғы бөлім, куәландыру бөлімі [6, 1]. «Бабырнама» жазба мұрасында автор өзінің жазба стилінде жоғарыда атап өткен негізгі бөліміне қатысты мән-жайдың баяндамасы, хабарлама, ашық баяндама (narratio) түрін қолданады. Оған мысал ретінде мына бір сөйлемдерді келтіре кетейік:

Duṣamba kuni Askaṛī, kim safar qılıp ċiqip edi, kelip hammamda ruxsat alıp ṣarqqa köċti.

Siṣamba küni Dolpūrda buyurğan hawd u ċah 'imāratlarını körä bardım. Bir pahar va bir garida bāğdın atlandım. Keċäning avvalqı pāsıdın beṣ gari bolup edi kim Dolpür bāğğa barıldı.

Panjšamba küni aynıng on biridä sangin Cah va yegirma altı taṣ tarnāw va taṣ sutün va yakpāra qayadın qazılğan arıqlar tayar bolup oṣbu küning üd paharidin Cahdın su tartmaq bunyād boldı.

Adina küni avvalqı paharğa bir gari qalıp edi kim Dolpürdın atlandı. Aftāb hanüz olturmaydur edi kim daryādın keċildi [3, 751].

Байқап отырғанымыздай бұл жерде сөйлемдердің мазмұндық реттілігі сақталған. Атап айтқанда, апта күндеріне сай әр баяндама сөйлем өз ақпаратын жеткізеді. Автор дүйсенбі, сейсенбі, бейсенбі және жұма күндері болған оқиғалар мен жайттарды баяндайды.

Ғалым Г.Ф.Благова өзінің ғылыми мақаласында берілген жазбадағы жай сөлемдердің құрылымдық ерекшелігі жөнінде былай дейді: «Бабырнама тілінде біз толымсыз сөйлемдердің келесі түрлерін байқай алдық: 1. Диалог ішіндегі өзара байласымды үнқатымдарды көрсететін толымсыз сөйлемдер; 2. Құрмалас сөйлемдердің құрамына кіретін толымсыз сөйлемдер; 3. Толық емес сөз формаларын немесе толық емес тіркестерді қамтитын сөйлемдер» [7, 60].

Осы аталған типтердің мағынасы мен қызметін ашу үшін төмендегідей мысалдар келтірейік:

1. Бабырнамада кездесетін диалогтер құрылымында жауап үнқатымдары толымсыз. Алдымен, әдеттегідей, диалог басталмай тұрып, оның қатысушылары туралы мәлімет келтіріледі:

Bir kün Isfedak qorğanıda jam'fiċkilä-misl-i Dost Näṣir, Noyan Kukáldas, Xan-Qult Karimdad, Sayx-Darves, Xusraw Kukaldas, Mirim Näsir...bari hadir edilir, Mening qadimda olturup edilär. Har tarafdın söz ötädür edi. Dedim kim «Keling ayting, kim Tengri rast keltürsä Samarqandni qaċan alğay biz?» Ba'zi dedilar kim «Yazğa alğay biz». Ol mahall keċ küz edi [3, 168]. Қаз.: Бір күні Исфидүк қамалына тонның ішкі бауындай жақын бектер: Дүст Насыр, Ноян Көкелтас, Хан Күли, Кәрім Даданың ұлы шейх Дәруиш, Хұсрау Көкелтас, Мірім Насыр жиналды.

Олармен әр түрлі мәселеден әңгіме құрдық. Сонда мен: «Сіздер не дейсіздер, біз Тәңірдің қолдауымен Самарқандты қашан аламыз?» дедім. Кейбіреулер: «Жазда аламыз», – деді. Ол кезде суық күз еді [8, 104].

Бірінші сұхбаттасушының сөздерінде толыққанды сөйлем мүшелері қатысып тұр. Ал оған жауап ретіндегі үнқатымдары – толымсыз сөйлемдер. Демек, әңгімелесушінің сұрағында және сұхбаттасушының жауаптарында белгілі синтаксистік параллелизм бар. Келесі мысалда сөйлеушінің сұрағына жауап сұрақ түрінде беріледі. Яғни жауап «қайсы» деген сұрау есімдігі қатысқан анықтаушы сұрақтан тұрады:

Dağı dedi kim «Bu sözlärni unutung». Mirza fi'l-hal ayttı kim «**Qaysı sözlärni?**» Ali-Ser Beg bisyär muta'assir bolup kör uğladı [3, 83]. **Қаз.:** Әлішер бек Мырзаның құлағына сыбырлап: «Бұл сөзімді ұмыт», – депті. Мырза сол сәтте: «Қайсы сөздерді?» - депті. Мырзаның сөзіне қайран қалып, Алишер бек көп жылады.

2. Автордың жазбасында жалғаулықтарсыз салалас құрмалас сөйлем құрамында толымсыз сөйлемдер жиі қолданылады. Яғни салаластың құрмалас сөйлемнің екінші бөлігінде, әдетте, баяндауыш мүше түсіп қалады, сонда алдыңғы бөліктегі етістік осы екі сөйлемге қатысты ортақ мүше болады [7, 61]: Samarqand muyassar bolsa bir mirzā Samarqandta olturğay, yana bir mirzā Hişārda [3, 115]. **Қаз.:**Егер Құдай (бізге) Самарқанд берсе, біреуіміз Самарқандқа отырсын, ал екіншіміз – Хисарға. Ba'zi majlisda Sayxu'l-Islām Qādi Ixtiyār uoqqari olturur edi, ba'zi majlisda bu [3, 373]. Кейбір жиналыстарда Сайхул-Ислам Қади Ихтияр жоғары отырды, кейбір жиналыстарда – бұл (жерде отырды).

Ал бұл мысалда екі мүше – пысықтауыш пен баяндауыш түсіп қалған. Демек, жоғарыда келтірілген мысалдардың әрқайсысының екінші бөлігінде баяндауыш кездеспейді, тек алғашқы бөлігіндегі баяндауыш екі бөлікке де ортақ боп келеді.

3. Бабырнама мәтінінде географиялық сипаттамаларда (мысалы, Ферғана, Үндістан жерінің туралы сипаттамалар), атап айтқанда, Үндістанның нақты фаунасы мен флорасына қатысты көптеген сөйлемдерде баяндауыш формасы күрделі есімді баяндауышпен беріледі [7, 62]. Мәселен: Aşlığ vāfir, mevāsī farāvān, qavun üzümü uaxsı bolur [3, 3]. **Қаз.:** Мұнда [Әндіжаңда] астық та, жеміс те, молшылық, қауын мен жүзім де жақсы болады.

Яғни берілген мысалдағы сөйлем – бірыңғай мүшелері бар толымсыз жай сөйлем және мұнда «жақсы болады» – күрделі баяндауыш.

«Бабырнама» шығармасының синтаксистік құрылымындағы кейбір ерекшеліктерді бақылай келе, мұндағы жай сөйлемдердің ерекшелігіне тоқталуды жөн көрдік. Себебі аталмыш қолжазбада саны жағынан қазіргі қазақ тіліндегі салалас пен сабақтас құрмалас сөйлемдерге қарағанда жай сөйлемдердің қолданысы көбірек. Атап айтқанда, жай сөйлемнің жақты/жақсыз, жалаң/жайылма, толымды және толымсыз түрлері кездеседі.

Мәселен, «Бабырнама» туындысы автор Бабырдың мынадай сөйлемінен басталады:

Ramadân ayi tarix-i sekiz yüz toqsan toquzda Farğana vilâyanda on iki yašta râdişâh boldum [3, 3]. **Қаз.:** Сегіз жүз тоқсаныншы жылдың рамазан айында он екі жасқа қараған шағымда Ферғана уәлаятының билеушісі болдым.

Берілген жай сөйлем – жақты, жайылма, толымды. Яғни сөйлем мүшелерінің барлығы қатысқан. Бірыңғай мүшелі түрлі мазмұндағы жай сөйлемдер де «Бабырнамада» жеткілікті. Мәселен:

1. Oşbu hālatta sekiz kişi qalıp édük, Dost Nāşir, Qambar-'Ali-i Qāsim Beg, Xan-Quli Buyan-Quli, Mirzā-Quli Kukāldaş, Şahım Nāşir, 'Abdul-Quddus Sidi Qara, Xwāja Husayni, sekizinci men edim [3, 233]. Бұл сөйлемде автор өзін қосқанда осы сәтте 8 кісі екенін айтып, қалған 7 адамның аттарын атап өтеді.

2. Golda mening ong qolumda Qāsim Kükāldaş, Xusraw Küküldaş, Sulţān Muhammad Dulday, Sāh Mahmud Par«v»ānaçi, Qul-Bāyazid Bökävül, Kamal Sarbatçi. Sol qolumda Xwaja Muhammad Ali, Dost Nāşir, Mirim Nāşir, Bābā Şerzā «d», Xan-Quli, Vali Xizānaçi, Qutlugqadam* Qaravul, Maqsud Suçi, Bābā Sayx [3, 443]. **Қаз.:** Менің оң қолымда – Қасым Көкситас, Хусрау Көкелтас, Султан Мұхаммед Дұлдай, Шаһ. Махмут паруанашы, күл Баязид бақауыл, Камал Шарбатшы, сол қолымда – Қожа Мұхаммед Әли Дұст Насыр, Мірім Насыр, Баба Ширзад, Хан Құли, Уәли Қазынашы, Құтлық Қадам қарауыл, Мақсұт сушы және Баба Шейх болды [8, 244].

Географиялық сипаттау мәтіндерінде таулар мен өзен-көлдер, қыраттар мен жоталар, елді-мекен мен бау-бақшалар жиі кездеседі. Соның ішінде келесі мысалда өзен атаулары бірыңғай толықтауыш мүше ретінде келтіріледі:

3. Bu alti daryādın özgä daryalar, misl-i Jawn va Gang va Rapt va Gümti «va» Gaggar va Sarū va Gandak va yana qalın daryālar dur kim barı Gang daryāsığa qatılıp Gang oq atanur [3, 582]. **Қаз.:** Үндістанда осы алтыдан басқа өзендер бар, мысалы, Джунг, Канг, Рахаб, Хумти, Гагар, Сиру, Гандак және тағы басқалар Ганг өзеніне құйылатын және Ганг деп аталатын көптеген үлкен өзендер бар.

Келесі мысалдан жай сөйлемнің толымсыз түрін көре аламыз: Samarqand şahrı 'ajab āğāsta şahrı dur [3, 97]. **Қаз.:** Самарқанд – ғажайып гүлдендірілген қала.

Төл сөздің құрамында кездесетін жақсыз сөйлем: «Yürlimäk kerak» [3, 181]. **Қаз.:** Кетуіміз керек.

«Бабырнамада» көмекші етістіктер негізгі етістікпен бірге жазылып берілген. Яғни *tugur* көмекші етістіктің *-tur* түріндегі формасы негізгі етістікпен бірге жүреді. Мәселен: ..bizdin bexabar şerigläp kelip Bārān vaqasida **olturuptur** [3, 257]. **Қаз.:** Баран өзенінің жағасында тұрғанын білдік. Бір yanı тағning dämanası vāqi' **boluptur** [5, 261]. **Қаз.:** Ол барлық жағынан таулармен қоршалып тұр.

Қазіргі қазақ тілінде «түр» қалып етістігі негізгі етістікпен тіркесіп бөлек жазылады. Ә.Бахадүрдің «Түрік шежіресінде» де «түр» көмекші етістігі бөлек

жазылады, бірақ «түрүр» формасында беріледі. Мысалы: Иігірма нұсха бітіб түрүр [9, 223].

Бабыр барлық оқиғалар мен жағдаяттарды егжей-тегжейлі сипаттап-суреттеу үшін немесе қысқа қайыру үшін қарапайым сөйлемдерді қолданады. «Бабырнамадағы» сөйлемдер көп жағдайда жай және құрмалас сөйлемдерге ажыратылмаған. Яғни күрделі ойлар бірнеше жай сөйлемдермен құралып, бағыныңқы етістіктен кейін үтірсіз немесе қысқа-қысқа жаңа сөйлемдермен жазылып ажыратылады. Ең басты ерекшелігі баяндау форматындағы автордың автобиографиялық элементі бар жазба мұра болғандықтан сөйлемдердің көпшілігі бірінші жақтан баяндалады және жай сөйлем түрғысынан бастауышы жасырын тұрған (біз, мен) жақты сөйлемдермен беріледі:

1. Boyandın yazdım. Adına küni auning yegirmä biridä Bādām Caşmağa tustuk [3, 517].

2. Qorğandqıların köz tuttuk [3, 417].

Оның үстіне үшінші жақтағы бастауышы (ол, олар) жасырын тұрған жай сөйлемдер де жиі ұшырасады. Мысалы: Kābulğa kelgändäöldi [3, 429]. **Қаз.:** Кабулға келгенде өлді. Özining va yana neça begunāh pādišāhzādaların olmākiga sabab boldı [3,45]. **Қаз.:** Өзінің және бірнеше бейкүнә падишаһтардың өліміне себеп болды.

Атаулы сөйлемдер. «Бабырнаманың» үшінші бөлімінде автор Үндістанды сипаттай келе, атаулы, яғни тезис-анықтамалық түріндегі сөйлемдерді жиі қолданады. Сол сөйлемдерге байланысты автор жазбаларындағы ең жиі кездесетін есім сөйлемдердің зат есімді атаулы сөйлемдеріне мысал келтірейік.

Алғашқы зат есімді атаулы сөйлемдер бойынша автор лауазымы биік тұлға жөнінде немесе қала мен жергілікті мекен атауларына, жан-жануарлар мен құстарға сипаттама берілгенде, атаулы сөйлемдер жиі қолданылады. Мәселен, Сұлтан Ахмед Мырза туралы ақпарат берген кезде мынадай атаулы сөйлемдер көрсетілген:

Vilādat u nasabı. Дүниеге келуі мен шыққан тегі

Şakl u şamāyılı. Сырт келбеті

Axlāq u atvāri. Мінезі мен әдеті

Maşāfları . Соғыстары

Vilāyātı. Балалары

Awlādı. Иеліктері

Xavatın u sarāri. Әйелдері мен канизактары [3, 35-39]. Көріп тұрғанымыздай, барлығы зат есімді атаулы сөйлемдер. Сондай-ақ «Бабырнамадағы» атаулы сөйлемдерге тән ерекшелік – сол сөйлемдердің dur/tur сөзімен аяқталуында. Бұл көмекші етістік көп жағдайда зат есім мен сын есіммен тіркесіп келеді және қазіргі кездегі «бар» көмекші етістігінің қызметін

атқарады: Yana bir ördäk tur. Тағы бір үйрек бар. Yana bir koyal dur. Тағы бір қуил құс бар [3, 603].

«Бабырнаманың» мәтін ішіндегі сипаттау сөйлемдерінде де, соның ішінде жай да, салалас құрмалас сөйлемдерде де «еді» көмекші етістігі жиі жұмсалады. Жай сөйлем еді етістігімен аяқталса, салаластың алғашқы жай сөйлемі де, екінші жай сөйлемі де «еді»-мен аяқталады.

Ahmad Hāji Beg yaxsi topçaqlar saxlap minār **edi**. Bu topçaqlar aksar xānazādi **edi**. Agarçi mardāna kişi **edi**, sardarlıqı mardānalıqı dek emas edi. Berarva kişi **edi**. Is-küçini nökar-südüri sar u sāmān qılur **edi**[3, 43].

Жай сөйлемдердің бірыңғай «еді» көмекші етістігімен аяқталуы: Yana bir 'Abdul-Karim Afrit edi. Uyğur edi. Sulţān-Ahmad Mirzā qaşida eşik-aqa edi. Saxı u mardāna kişi edi [3, 45].

Бол етістігіне қалау райының **-ғай, -гей, -қай, -кей** жұрнақтары арқылы жасалған жай сөйлемдер қалау мәнде емес, етістіктің өткен шақ мәнін білдіреді, атап айтқанда қазіргі қазақ тіліндегі есімшенің ған/ген/қан/кен жұрнақтары мағынасында: Qorğandın daryā bir oq atım **bolğay**[3, 7]. (Сейхун өзені) қамалдан жебе (оқ) атым жерде болған. Бірақ қалау мәнінде де бірнеше рет кездеседі. ..kim Xwāja Mawlānā Qadi bolğay, bu naw xatlar kelip mundaq ihtimāmlar bilä tilägäylär, ne köngül bilä kişi **turğay**?[3, 109]. **Қаз.:** Маулана-и Қазиден жоғарыда айтылғандай зарлы да, жалынышты сәлем хаттар келіп, сай-сүйегімді сырқыратты. Мұндайда адам қалай шыдап тұра алады? [6, 76]. Бұл жерде -ғай жұрнағы сұраулы сөйлемде қалау мәнінде, ауыспалы келер шақ мәнінде жұмсалған. Neçä jihatdin mumkin emas edi kim alarga **berilğay** [3, 107]. **Қаз.:** Бірнеше себептерге байланысты оларға берілуі мүмкін емес еді. Берілген мысалды қарайтын болсақ, «беріл» жіңішке буынды етістікке жуан «ғай» жұрнағы жалғанып тұр. Яғни сол дәуірде сөздерге қосымша жалғанғанда сингорманизм заңы аса сақталмаған. Көптік жалғаулардың, қалау райының жұрнақтары т.б. тек жуан формасында қолданылуы сол заманда жазба тілдің нақты әдеби нормасының болмағанын білдіріп, Бабырдың сөйлемдеріндегі сөздерге тән құбылыс екенін атап өткен жөн.

«Бабырнама» тілінің тағы бір ерекшеліктерінің бірі – кейбір сөйлемдердің баяндауыштарының көптік жалғаумен аяқталуы. Яғни етістіктің көпше түрі негізгі етістікке (үндестік заңы сақталмаған, жіңішке буынды сөз болсын, жуан буынды сөз болсын) -лар жалғауы арқылы берілген. Xanlar Tambalning so[ng]ča oq kelip Andijānning navahisiga **tuştilar** [3, 219]. **Қаз.:** Таңбалды өкешелеп келген хандар Әндіжанның қасына қос тікті [6, 129]. Xanni körgān zaman oq manga kirgan yerliini Kiçik Xanğa **berdilar**[3, 219]. **Қаз.:** Хан маған қараған жерлерді Кіші ханға беріпті. Dih kuja u diraxtān kujā? masalnu ğalibā Axsüçün **aytıpturlar** [3, 9]. **Қаз.:** «Ауылы қайсы, ағашы қайсы» деген мәтел Ахсикент туралы айтылған болу керек [8, 24]. Қазіргі қазақ тілінде -лар/-лер

формасы көпше түрде етістікке жалғанбайды. Көптік форма бастауыш арқылы анықталады. Мысалы: **Олар** осы жерге гүл екті.

Үндестік заңының сақталмауы – сол дәуірдің (XIV ғасыр соңы мен XV ғасыр 30 жылдарына дейін) сөйлеу стиліне тән құбылыс және бұл авторлық биографиялық сипаттағы шығарма болғандықтан Бабырдың жазу стиліне, мәтін түзу дағдысына байланысты боп келеді. Себебі Әбілғазы Бахадүрдің «Түркі шежіресінде» (1665 ж.) көптік жалғауының -лар/-лер формасы үндестік заңына бағынып жазылған, бұл Бабырдың заманынан бір ғасырдан кейінгі кезеңде әдеби жазба стилінің қалыптаса бастағанын және автордың сингорманизм заңына бағынғанын аңғаруға болады.: «Түркі шежіресі»: Ерсары бірлән Хорасан Салуры аралаш олтүрүб ерділер. **Қаз.:** Ерсарымен Хорасандағы Салүр (жұрты) аралас отыр еді [8, 36].

Ал Сайф Сараидың «Гулистан бит-турки» жазба мұрасында үндестік заңына бірде бағынған, бірде бағынбаған тұстары кездеседі. Мәселен, 1. bu sözni vezirden sultan nedimleri işitip vezir bilen bir bolup sultanga medh ve du'a **kıldılar**[10 12]. 2. aning bocadaş-ları hased iltip töhmet itip sultan hidmatında қанна tanuқluқ**birdi-ler** [10,15].

Мәтін ішіндегі сөйлемдерде көпше формалы баяндауыштардың қатар келуі де жиі байқалады. Яғни бірінен соң бірі жалғасып кетеді. Bes-altı ming kişi Ibrahimning yaқınıda bir yerdä oқ qatlğa **yetiptürlar**. Ozga har yerda Elginläрни bu ma'rika on beş-on altı ming taxmin qılır **edük** [3, 571].

Тағы бір ерекшелік – мәтін ішіндегі бинарлық қарама-қарсылық сөйлемдердің ұшырасуы. Атап айтқанда, сипатта мәтін құрамында «болар/болмас» етістіктері арқылы қатар келген сөйлемдер көрініс тапқан. Мысалы Бұхараны сипаттай келе, автор мынадай сөйлемдер келтіреді: Qavuni bisyar yaxsi **bolur**. Māvarānahrda Buxärä qavuniča көр va хüb qavun **bolmas**. Agardi Fargāna vilayatıdın Axsining bir naw qavuni kim Mirtimūri derlär muning qavunıdın şucükraқ va nazukraқ **bolur**, vali Buxārāda harjins qavundin көр bolur, yaxši **bolur**. Yana ālü-yi Buxäri maşhür dur. Buxärä alūsı dek ālü heç yerda **bolmas**[3, 99].**Қаз.:** Қауыны дәмді болады. Мауараннахрда Бұхараның қауынындай тәтті қауын ұшырасқан емес. Фергана аймағында, Ахсикентте қауынның Мір Темір деп аталатын түрі бар, бұл Бұхара қауынынан тәтті де, жұмсақ болады, дегенмен, қауынның түрі де көп, әрі дәмді болады. Бұл жердің алхорысындай дәмді алхоры өзге жерде ұшыраспайды [8, 71].

Бабыр жай сөйлемнің құрамындағы сөздерді байланыстыру үшін шылауларды, атап айтқанда жалғаулықтарды қолданады.Шарттық жалғаулықтар: Kābuldin bir күnde andaқ yerge barsa bolur kim hargiz qar yaғmas. İki sā'at-i nuјūmida andaқ yergä barsa bolur kim hargiz qarı öksümäs, magar ahyānan andaқ yaz kelgäy kim qar qalmaғay [3, 266].Кабулдан шығып бір күн жол жүрсе, өмірі қар түспейтін алқапқа баруға болады. Екі сағат түнеп барса, өмірбақи қары азаймайтын жерге жетесіз, дегенмен кейде жазда қар

болмайды. Qışlar har qaçan balıq kerak bolsa bu duqurlarning birini aşıp qırq-ellig balıq bir zamanda keltürürlar [3, 297]. **Қаз.:** Қыстың күні балық керек болғанда бұл шұңқырдың бірін ашса, қыры-елу балық ұстайды.

«Және» жалғаулық шылауының бір сөйлемде бірнеше рет қолданылуы қолжазбада өе жиі кездеседі. Яғни автор «va» (және): Özgā va atqa ašliğ va xas tarılmas edi. Kentlär muğayarat u munāfarat jihatidin yağlıqqa va oğurluqqa va rahzanlıqqa yüz qoyup edilär [3, 633].

Ғалым А.Иыкылмаз «Бабырнамадағы» зат есім-етістік тәуелді сөйлемдердің қолданылуы мен темпоралдық функциялары туралы» мақаласында -ғас, -gali, - gunça, -(x)p, -a/-y, -may формаларымен жасалған етістіктердің қызметін анықтайды [11, 1244]. Басқаша айтқанда, адвербаға және етістікке тәуелді сөйлемдер негізгі сөйлемнің мағынасын әртүрлі жолдармен толықтырады, мысалы, уақыт, жанр, себеп, мақсат және т.б. Демек, «Бабырнамада» автор өз сөйлемдерін мезгілдік, себеп, мақсат мәнде түзе біледі: 1. Bu **xabarlar kélgeç** Andican üstige atlanduq [3, 215]. **Қаз.:** Бұл хабарлар келгенше Әндіжанның үстіне аттандық.

Бұл жерде мезгіл-уақытты білдіретін -geç етістік формасы – қазақ тіліндегі мезгіл көсемшенің -ғанша/-генше жұрнақтарымен сәйкес келеді. 2. **Oyғанғунча** aš bışurup bir kuza çağıр qılıptur [3, 529]. (Біз) ояңғанша ол тамақ пісіріп, шарап дайындады.

Жоғарыдағыларды түйіндей келе, Бабырдың жазушылық шеберлігі «Бабырнама» мәтінінен айқын көрінеді. Тілдік талдау арқылы әртүрлі құрылымды сөйлемдер мен конструкцияларды, жер-су, елді-мекендер және жан-жануарлар мен құстарды әңгімелейтін сипаттау мәтіндерді, сөйлем мүшесі болатын сөздердің формалық және қызметтік сипатын анықтауға мүмкіндік берді.

Төл сөздер. Төл сөз құрылымына қарай автор сөзі және кейіпкердің сөзі деп екіге бөлінеді. Автордың сөзі – төл сөзге тікелей қатысты сөйлеу етістігі бар құрылым (айту, сұрау және т.б.). Яғни автор төл сөздің алдында түсіндірме немесе анықтаушы сөйлем келтіреді. Автор сөздерінде егер сөйлеу етістігімен бірге жүретін етістіктер – есте сақтау, ренжіту және т.б. болса, сөйлеу етістігі болмауы мүмкін. Автордың төл сөздегі атқаратын рөлі оның бұл сөздердің кімге, қандай адамға қатысты екендігін көрсететіндігімен шектеледі. Автор сөздері басқа кейіпкер сөздерінің алдында (төл сөздің алдында), кейіпкер сөздерінен кейін (төл сөзден кейін) және кейіпкер сөздерінің ішінде (төл сөз ішінде) орналасуы мүмкін. Кейіпкерлердің сөздері – бұл төл сөздер. Автордың сөздері мен кейіпкердің сөздері шынайы өмірде интонация арқылы, ал хатта – қос нүкте, сызықша және тырнақша арқылы айқын ажыратылады.

Ғалым Элиза Лувьоның зерттеу еңбегінде төл сөзге қатысты ой былай беріледі: «Бүт ешқашан өз оқырмандарына шынымен объективті болып көрінбеуі мүмкін: Ол қаншалықты жеке тұлға болуға тырысса да, оның

оқырманы сөзсіз осылай жазатын ресми хатшының бейнесін жасайды және бұл ресми хатшы ешқашан барлық құндылықтарға бейтарап болмайды, автор қаншалықты шынайы болса да, оның әр алуан жұмыстары әртүрлі нұсқаларды, нормалардың әртүрлі тамаша үйлесімдерін білдіреді. Жеке хаттар әр корреспондентпен әртүрлі қарым-қатынасқа түседі және әр хаттың мақсатына байланысты болады» [12, 102]. Бұл пікірде ғалым төл сөз ішіндегі үйлесімдік, мазмұндық сипат және автор мен оқырман арасындағы байланыс жөнінде сөз етеді. Оның үстіне ғалым Э. Лувью төл сөздің мазмұндық көрінісі мен коммуникативтік қызметіне орай мынадай мәселелерді қамтиды.

Архетиптік субъектілік. Төл сөз, әдетте, дискурсивті түрде тұжырымдалады, сондықтан субъективтілік пен интерсубъективті маркерлерге толы болады. Бұл тараушада автор кейбір маңызды маркерлер (интерсубъективті), атап айтқанда, аксиологиялық терминдер, тұлғаларға сілтемелер және прагматикалық маркерлерді қарастырады [12, 127].

Аксиологиялық терминдер – бұл бағалау пікірін білдіретін сөздер (көбінесе зат есімдер мен сын есімдер). Біздің зерттеу мәтінімізде осы аксиологиялық терминдер өзіндік қызмет атқарады. Себебі «Бабырнамада» Бабыр мәтінін түзгенде, әсіресе, жер-су, қоршаған орта, белгілі бір заттар мен адамдарды сипаттағанда зат есімдер мен сын есімдерді өте ұтымды қолданады.

Мәтіндік дауыс және жеке көзқарас мәселесі. Тікелей сөйлеу мен шынайы сөйлеу арасындағы жалпы шатасушылық мәтіндерді түсіндіру үшін ауыр зардаптарға әкеледі. Осындай салдардың бірі – тікелей сөйлеу табиғи түрде баяндаушының дауыстарынан басқа дауыстарды ұсынуға қызмет етеді деген сенім. Шындығында, шындықтан ештеңе алыс болуы мүмкін емес. Әрине, кейбір мәтіндік дәстүрлерде жеке кейіпкерлердің дауыстары бір-бірінен және баяндаушының дауысынан күрт ерекшеленеді: автор әр дауысқа өзінің ерекше тұлғасын беру үшін қайталанатын сөз тіркестерін немесе әртүрлі регистрлерді және тіпті әртүрлі диалект формаларын қолданады [12, 174]. «Бабырнамадағы» кейіпкер дауысы автор баяндап отырған тарихи оқиға қатысушы тұлғалармен айқындалады. Яғни оларға хан, шейх, мырза, жауынгер, қолбасшы, бектер т.б. жатады.

Бабыр «Бабырнамада» болған оқиғалар желісін әңгімелегенде шынайы сол сәттегі іс-әрекетті жеткізу үшін диалогтік тәсіл арқылы төл сөздерді қолданған. Яғни автор ретінде төл сөзге кіріспе беріп, содан кейін кейіпкер сөзін, яғни сөйлеушінің сөзін келтірген. «Бабырнамада» көп жағдайда автор сөзі Бабырдың өзі болғандықтан ол тікелей қатысып, адресант пен адресат арасындағы байланысты орнатады. Сондай-ақ төл сөздердегі автор сөзін жазушы да өзі, айтушы да, яғни сөйлеушінің сөзін де өзі сөйлете жеткізе білген Бабырдың бұл қолжазбасындағы сөздердің қолданылуы осындай сипатымен ерекшеленеді. Төл сөзге қатысушылардың мінез-құлқы, көңіл-күйі мен хал-

жағдайы олардың сөздері, сұрақ-жауап түріндегі сөйлемдері арқылы танылады.

«Бабырнама» мәтініндегі төл сөздердегі бірінші ерекшелік – автордың *kim* сөзін қолдануы. Яғни автор сөзі ретінде етістікпен тіркесе келе, төл сөздің – сөйлеуші сөздерінің алдында беріледі. Екіншісі – «деді, айтты т.б.» қимыл-әрекетті білдіретін автор сөзінің төл сөздің алдында келуі. Мәселен: *Axir mundaq sargardānliqtin va bu nawbexānumanliqtin jānga* yettim. Dedimkim* «Mundaq dušvärliq bila tirilgüncü baş alıp itsām yaxsı, bu naw' xwārliq va zarlıq bila el bilgünča ayaqım yetkinča ketslim yaxsı» [3, 205]. **Қаз.:** Ақырында үйсіз-күйсіз мына сенделіп жүрісімнен әбден қажыдым, жүйкем жұқарды. «Осылай жұртқа кезтүрткі болып, бас иіп қорланғанша, бас ауған жаққа, көз көрмес, құлақ естімес жерге кеткен жөн болар», - деген ойға келдім [8, 122]. Салыстырмалы түрде «Гулистан бит-турки» қолжазбасындағы төл сөздерде де сондай құрылым көрініс тапқан:

Sultan **sordi kim** ol ölümli kişi ni
aytur vezirlerden bir 'aқil vezir aytı sultan
yaşı uzun bolsun bu miskin aytu [9, 9].

Бабыр әрдайым төл сөздің алдындағы шағын түсіндіруге ерекше көңіл бөледі. Яғни төл сөздің мазмұны түсінікті болу үшін кіріспені ұғынықты етіп береді. *Bir axşam çārbāğda divānхānada olturup edim kim keč namāz-i xuftanda yandın Mūsā Xwāja yana bir kişi bilä ildam kelip qulaqımға aytı kim* «Muğullar tahqiq yaғıqmaқči boldılar. 'AbdulRazzaq Mirzāni özlariga qoşarnı tahqiq bilmädük. Bularning ham oşbu axşam yaғıquri jazm emäs edi» [3, 459]. **Қаз.:** Бір кеште мен шарбақта, диванханада отырдым. Түнде, ұйқыға дейін дұға ету кезінде Мұса Қожа мен тағы бір адам тез жақындап, құлағыма: «Моғолдар шынымен бүлік шығаруды ұйғарды. Олар Абд-ар-Раззак мырзаны өз жағына тарта алды ма, жоқ па, білмедік; олар бүгін түнде көтеріліс болады ма, жоқ па деп әлі шешкен жоқ».

Бұл жерде оқиға алдындағы іс-әрекет пен мезгілді кіріспе сөйлеммен бастау алып, төл сөзбен ұласады. Келесі мысалда автор нақты жағдайдың орын алған күнді, мезгілді кіріспе арқылы келтіріп, кейіннен сөйлеушінің сөзін жеткізеді:

Sišamba kuni auning on toquzıda tüş qaytla Xwāja Siyārān sayrıға atlanıldılar. Bu kün roza edim. Yunus 'Ali «va» alar ta'ajjub qılıp dedilär kim «Sisamba kuni va siz va roza? Bu ğarīb tur». Bihzādға kelip qādīsining uyıға tüşüldi. Kečäsi suhbat angezi boldi. Qādi 'ardға yetkürdi kim «Mening üyümdä mundaqlar bolğan emäs. Pādišāh hākim durlar» [3, 499]. **Қаз.:** Сейсенбі, он тоғызыншы күні, түстен кейін біз Қожа Се-Яранға қарай бет алдық. Бұл күні мен ораза ұстадым. Юнус Али және басқалар таңдана: «Сейсенбі, серуендеу және ораза? Бұл таңқаларлық!». Бехзадиге келіп, біз жергілікті казийдің үйінде тоқтадық. Кешке

біз тойға дайындала бастадық, бірақ казий: «Менің үйімде мұндай заттар болған жоқ. [Алайда] егемендік мұнда толық күшке ие» [13].

Төл сөздің бұйрық рай формасындағы сөйлеммен берілуі де «Бабырнамада» жиі ұшырасады: *Özüm bilä yüz šāhruxi alıp barip edim. Turdi Begga berdim. Dedim kim «Сағир ва асбāб таяр қілғил»*. Қаз.: Кетіп бара жатып, мен жүз шахрухты өзіммен бірге алдым; Тұрды бекке бердім де: «Шарап пен қажеттінің бәрін жаса», - дедім. Аталмыш төл сөздің құрылымында автор белгілі бір оқиғаға байланысты Тұрды бекке өзінің бұйыра сөйлеп, тапсырма беріп тұр. Яғни бұл сөйлемнен автордың бекке қарағанда жоғары лауазымды екенін байқауға болады.

Әбілғазы Бахадүрдің «Түрік шежіресіндегі» бұйрық райлы төл сөз: Ұғланларыға айтды кім зинһар бір-біріңізден дүние масалахаты үчүн азарде болмаң [8, 24]. Ұлдарына айтты: «Сақ болыңдар, дүние байлығы үшін бір-бірінмен араздаспаңдар!». Бұл жерде екінші жақтағы бұйрық рай етістігі көпше түрдегі -дар жалғауынсыз берілген. Қазіргі формада болмаңдар түрінде айтылады. Сол дәуірдің сөйлеу стиліне тән ерекшелігіне осы бұйрық райлы етістіктің көпше жалғауының түсіп қалуын атауға болады.

Келесі мәтінде төл сөз ақпарат беру, сұраққа жауап қайтару ретімен ұсынылады: *..biri bu kim nökarläri ayrılған jihātıdın anga köngül berilädür edi. Muqābalada mundaq dedi kim «Bu nökar tört qatla oşmundaq mendin ayrılıptur, yana keliptür»*. Yana biri bu kim inisi Valini sordum kim ol qačan kelgusidür, Amū Daryāsıdın qaysı guzar bilä ötküsidür. Dedi kim «Agar guzar tapılsa xud bat kelgusidür, vali guzarlar su ulğayğaç tağyir tapar. Ol masal bar kim'an guzarrā āb burd». Aning dawlatining va nökarining intiqālıda bu harfni aning tiliga Tengri saldı [3, 254]. Қаз.: Алғашқысы нөкерлерін тастап кеткеніне сөз айтқанымда, ол: «Бұл нөкерлер осылайша төрт рет кетіп, қайта оралған» - деді. Екіншісі оның кенже інісі Уәлидің жағдайы еді. Оның қашан келітінің, Әмударияның қай жерінен өтетінін сұрадым. Хұсрау шаһ былап жауап қайырды: «Егер өткел табылса, ол көп кешікпейді, су тасыған кезде өткел өзгереді. Өткелді су алып кетті деген содан айтылса керек». Қолынан билік кетіп, нөкерлерінен айырылып қалған кезде, Құдай (Тәңірі) аузына осындай сөз салды [8,147].

Жоғарыдағы мысалдан көріп отқанымыздай, автор өзінің сұрағына жауап қайтарған тұлғалардың сөздерің келтіріп, мәтін ішіндегі байланысты жүйелі түрде жеткізеді. Яғни мәтіндегі ақпарат шашыраңқы емес, логикалық байланысқа түсіп автордың кіріспесімен, сөйлеушілердің төл сөздерімен дәйектеліп, соңында автордың түйіндеуімен аяқталады.

Ahmad Yusuf Beg idtirāblar qılıp har zaman aytadur kim «Yalangaç mundaq kirip barasız? İki-üç oqnı kördüm kim başingizdın ötti». Men dedim kim «Siz mardāna bolung! Mening basimdin mundaqlar xaylı ötüptür» [3, 46]. Қаз.: Ахмед Юсуф бек уайымдап: «Сіз мүлдем ашық жүріп бара жатырсыз. Мен сіздің басыңыздан екі-үш жебенің ұшқанын көрдім». Мен оған: «Батыл бол! Осындай

жебелердің талайы басымнан ұшқан»[13], - дедім. Бұл мысалдағы төл сөздердің алғашқы компоненті эмоционалды тұрғыдан алаңдау, қорқуды білдірсе, жауап ретіндегі үнқатым оған қарама-қарсы сезімде қорықпауға, батыл болуға үндейді.

Төл сөздердің қолданысын талдай келе, авторлық мәтін түзудегі ерекшеліктерді көрсетуге болады: автор тарапынан мәтіннің алғашқы сөйлемі кіріспеден, яғни шағын түсіндіру сөйлемінен басталады, оқиғаға қатысушы тұлғалардың іс-әрекеттері мен жағдайын жеткізуде адами және тарихи факторлар ескеріледі, мінез-құлқы мен сезім көріністері сөйлеушілердің сөздерінен айқын көрінеді, сұрақ-жауап түріндегі құрылымдар мәтіннің мазмұнын ашады.

Нәтижелер. Орта ғасырлық тарихи жазбаларды ғылыми кеңістікте қарастыру арқылы халықтың, ұлттың өмір сүру кезеңі мен дәстүрін, дәуірлік дамуын, ауызша және жазбаша түрдегі тілдік ерешелігін, сөйлеу стилін, мәдени ерекшелігін, білім-ғылым бағытындағы өркениеттілігін танып білу өте маңызды. Мақаланы жазу барысында «Бабырнама» қолжазбасының синтаксистік жағынан зерттелуі тілдік бағытта ғана емес, тарихи-мәдени сипат тұрғысынан да өзекті екенін байқадық.

Зерттеліп отырған «Бабырнамадағы» жай сөйлемдер мен төл сөздердің қолданысын талдап, саралай келе мынадай нәтижелерге қол жеткіздік:

- Жай сөйлем құрылымы қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлеммен бірдей. Тек жай сөйлем мүшелері болатын сөздердегі жалғау-жұрнақ пен көмекші етістіктер қолданысы өзгеше. Яғни жай сөйлемге қатысушы сөйлем мүшелерінің кейбірінің түсіп қалуы, ортақ баяндауыштың болуы, бірыңғай мүшелердің сипаты т.б.

- Автор сипаттау мәтінінде атаулы сөйлемдерді өте көп қолданады. Олар атақты тұлғаларға қатысты ақпарат бергенде, географиялық атауларды суреттегенде жиі кездеседі.

- Төл сөздерде «деді, айтты т.б.» деген іс-әрекетті білдіретін автордың сөзі сөйлеуші сөзінен кейін емес, алдында тұрады. Сөйлеуші сөздерінің алдында автор сөзінің сөйлеуші тұлғаға қатысты қазіргі кім есімдігін қолданады, нақтылап айтқанда, етістік + кім (dedim кім) түрінде көрініс тапқан.

- «Бабырнама» қолжазбасы автор-бақылаушы элементтерін иеленіп, автор-жазушы формасында баяндалады.

- Мәтіндегі эмоционалдылықты, оқиға желісінің сол сәттегі күй-жағдайын дәлме-дәл жеткізу үшін бұйрық райлы төл сөздер жұмсалады. Яғни автор мен сөйлеуші тұлға немесе диалогке түсуші басқа да сөйлеушілер арасындағы үнқатымдар «Бабырнамада» өте ұтымды жеткізіледі.

- Әрбір сөйлем семантикалық, әрі құрылымы жағынан айрықша болумен қатар, мәтін ішіндегі сөйлемдер арасындағы байласым да автордың баяндау тәсіліне байланысты.

Қорытынды. XV-XVI ғасырларға тиесілі – «Бабырнама» қолжазбасының құндылығы ХХІ ғасырдың 20 жылдары да филолог, тарихшы ғалымдардың ғылыми зерттеулері үшін өзекті болып келеді. Зерттеу барысында дереккөз ретінде «Бабырнаманың» латын графикасындағы транскрипциясы және жолма-жол аудармасы қолданылды. Жазба мұраға тілдік, мәтіндік және әдеби талдау жасалды.

Бұл тарихи-әдеби жәдігер арқылы жинақталған мысалдар негізінде жай сөйлемдер мен төл сөздердің ерекшеліктері анықталып, әрбір келтірілген сөйлемдер тілдік талдауға түсті. Яғни, сол дәуірде автор жазған мәтіндегі жай сөйлем құрылымы, түрлері, сөйлем ішіндегі сөздердің байланысу тәсілдері, орналасу тәртібі, сөйлемдер арасындағы мазмұндық байланыс және төл сөздер құрамындағы автор сөзі мен кейіпкер сөзінің функционалдық, әрі мағыналық жағынан байласымы, жеткізер ақпараттың мәнін ашудағы атқаратын қызметі анықталды. Бабыр жазбасында қолданылатын сөйлемдер ерекшелігін анықтай отырып, олардың құрылымы мен сипаты бойынша мәтіннен мысалдар берілді. Сонымен қатар салыстырмалы түрде төл сөздердің құрылымдық ерекшелігін талдағанда Әбілғазы Бахадүрдің «Түрік шежіресіндегі» сөйлемдермен ұқсастықтары мысалға ұсынылды.

«Бабырнама» жазба мұрасының тілдік тұрғыдан, атап айтқанда синтаксистік, тарихи-тілдік жағынан зерделеп талдау қазақ тілі біліміне ғана емес, барша түркі тілдес халықтардың лингвистикалық қорына үлкен үлес қосатыны анық және бұл – одан әрі кең ауқымды зерттеулерді қажет ететін тақырыптардың бірі.

Әдебиеттер

1. Abdykadyrova, S., Kalygulova, S., Belekova, K., Sagyndykova, R., Zheenbekova, G., Ismailova, A., Osmonbacva, Z., Pazilova, S., Nazarova, M., & Abdullaeva, Z. (2021). Reflection of Intercultural Concepts in the Work "Baburnama". *Open Journal of Modern Linguistics*, 11, 140-148. DOI:[10.4236/ojml.2021.112012](https://doi.org/10.4236/ojml.2021.112012)
2. Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. – Ленинград: Академии Наук СССР, 1962. – 274 с.
3. Thackston W.M. Jr. Baburnama.: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation. [Cambridge, Mass.]: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 902 p.
4. Şen M. Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur, Bâburname I Giriş-Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri) – Açıklamalı Dizin. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1993. – 318 b.
5. Байтанасова Қ. Мәтін теориясының кейбір мәселелері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – 4 (129). – 24-31 бб.

6. Тұяқбаев Ө.О. Хан жарлықтарындағы қыпшақ тілі ерекшеліктері. URL:<https://gylymordasy.kz/kaz/%D1%85%D0%B0%D0%BD-%D0%B6%D0%B0%D1%80%D0%BB%D1%8B%D2%9B%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D2%93%D1%8B-%D2%9B%D1%8B%D0%BF%D1%88%D1%8B%D2%9B-%D1%82%D1%96%D0%BB%D1%96-%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BA/>(Қаралған уақыты: 17.03.2023)
7. Благова Г.Ф. «Приметы разговорного синтаксиса и их стилистические функции в «Бабур-наме»// 90 лет Н.А. Баскакову. – М.: Наука, 1996. – С.60-67.
8. Қожабекұлы Б. Бабырнама. Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр. – Алматы: Ататек, 1993. – 448 б.
9. Мамырбекова Г.М., Сейтбекова А.А. Әбілғазы Баһадүр ханның «Түркі шежіресінің» тезаурус сөздігі. – Алматы: Фирма Орнак, 2013. – 480 б.
10. Karamanlioğlu, A. F. Seyf-i Sarâyî, Gülistan tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978. – 436 б.
11. Yıkılmaz A. Bâbürnâme'de aslî zarf-fiillerin kullanımı ve zaman işlevleri üzerine // Electronic Turkish Studies. Summer 2015. – Vol. 10. – p. 1243-1260.
12. Louviot E. Direct Speech in Beowulf and Other Old English Narrative Poems. –Woodbridge: D.S. Brewer, 2016. – 294 p.
13. Захир ад-Дин Мухаммед Бабур Бабур-Наме. События года девятьсот десятого. «Восточная Литература». Средневековые исторические источники Востока и Запада. URL: <https://www.vostlit.info/>(Қаралған уақыты: 11.02.2023)

К.К. КЕНЖАЛИН, А.А. ДАНИЯР

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

УПОТРЕБЛЕНИЕ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ И ПРЯМОЙ РЕЧИ В «БАБУР-НАМЕ»

Аннотация. В рукописи «Бабур-наме», известной для многих тюркских народов, являющейся образцом мемуарного жанра, приводятся все основные сведения о достопримечательностях, которые видел сам автор. Захир ад Дин Мухаммед Бабур, жизнь которого была связана с военными походами и завоеваниями, всячески пытался раскрыть свой жизненный путь в писательском наследии «Бабур-наме». В своей работе Бабур реалистично изобразил эпоху, а в тексте произведения использовал автобиографический подход.

Данная реликвия, наполненная важной информацией о Центральной Азии, Афганистане и Индии, содержит авторские размышления, научно-познавательные комментарии. С точки зрения автора текста каждой части

определяется тип изложения, структура общего текста может быть основана на системе введения, основной части, обобщения.

В данной статье учитываются грамматические и лексические элементы, говорится о том, что в «Бабур-наме» употребляются виды простых предложений. Все вышеперечисленное аргументируется языковым анализом. Приводятся примеры определённо-личных/неопределённо-личных, полных/неполных и назывных типов простых предложений, объясняются способы образования прямой речи и сопоставляются с употреблением ее в современном казахском языке, определяются форма и содержательный характер.

Ключевые слова: член предложения, текст, сюжетная линия, структура прямой речи, слова автора, речь действующего лица

K.K. KENZHALIN, A.A. DANIYAR

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE USE OF SIMPLE SENTENCES AND DIRECT SPEECH IN "BABURNAMA"

Abstract. The manuscript of "Baburnama", common to the Turkic peoples, which is an example of the memoir genre, provides all the basic information about the sights in which the author himself lived and traveled. Zahir ad Din Mohammed Babur, whose life was connected with military campaigns and conquests, tried in every way to reveal his life path, which has historical significance in the literary heritage of "Baburnama". In his work, Babur realistically depicted the lifestyle of that era, and in the text of the work he used an autobiographical approach through the replicas addressed to him.

This relic, filled with important information about Central Asia, Afghanistan and India, contains the author's reflections, scientific and educational comments. From the point of view of the author of the text of each part, the type of presentation is determined and the structure of the general text can be based on the system of introduction, main part, generalization.

In this article, taking into account grammatical and lexical elements, Baburnama describes the functions, usage and types of simple sentences and words used by the author, and is reasoned by language analysis. Examples of simple sentences of the Kazakh language such as zhakty/zhaksyz, tolymdy/tolymсыз and nominal sentence, the methods of formation of direct speech are explained and compared with the use in the modern Kazakh language, its form and content character are determined.

Keywords: sentence member, text, the storyline, structure of direct speech, author's word, actor's speech

References

1. Abdykadyrova, S., Kalygulova, S., Belekova, K., Sagyndykova, R., Zheenbekova, G., Ismailova, A., Osmonbacva, Z., Pazilova, S., Nazarova, M., & Abdullaeva, Z. (2021). Reflection of Intercultural Concepts in the Work "Baburnama". *Open Journal of Modern Linguistics*, 11, 140-148. DOI:10.4236/ojml.2021.112012
2. Shcherbak A.M., *Grammatika starouzbekskogo yazyka*. – Moskva; Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR1962. – 274 s.
3. Thackston W.M. Jr. *Bāburnāma: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation*. [Cambridge, Mass.]: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 902 p.
4. Şen M. *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur, Bâburname I Giriş-Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri) – Açıklamalı Dizin*. Istanbul: Marmara Üniversitesi, 1993. – 318 b.
5. Baitanasova Q. Mätın teoriasynyñ keibir мәseleleri // L.N. Gumilev atyndağy Eurazia ülttyq universitetiniñ habarşysy. *Filologia seriasy*. – 2019. – 4 (129). – 24-31 bb.
6. Tüiaqbaev Ö.O. Han jarlyqtaryndağy qypşaq tılı erekşelikteri. URL: <http://gylymordasy.kz/kaz/2016/06/29/%D1%85%D0%B0%D0%BD-%D0%B6%D0%B0%D1%80%D0%BB%D1%8B%D2%9B%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D2%93%D1%8B-%D2%9B%D1%8B%D0%BF%D1%88%D1%8B%D2%9B-%D1%82%D1%96%D0%BB%D1%96-%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BA/>(Accessed: 17.03.2023)
7. Blagova G.F. «Primety razgovornogo sintaksisa i ih stilisticheskie funkcii v «Babur-name» // 90 let N.A. Baskakovu. M.: M.: Nauka, 1996. – S.60-67.
8. Qojabekūly B. *Babyrnama. Zahir ad-din Mūhammed Babyr*. – Almaty: Atatek, 1993. – 448 b.
9. Mamyrbekova G.M., Seitbekova A.A. Äbılğazy Bahadür hanyñ «Türki şejresiniñ» tezaurus sözdıgı. – Almaty: «Firma Ornak», 2013. – 480 b.
10. Karamanlıoğlu, A. F. *Seyf-i Sarâyî, Gülistan tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*. –İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978. – 436 б.
11. Yıkılmaz A. Bâbürnâme'de aslî zarf-fiilerin kullanımı ve zaman işlevleri üzerine // *Electronic Turkish Studies*. Summer 2015. – Vol. 10. – p. 1243-1260.
12. Louviot E. *Direct Speech in Beowulf and Other Old English Narrative Poems*. –Woodbridge: D.S. Brewer, 2016. – 294 p.
13. Zahir ad-Din Muhammed Babur Babur-Name. Sobytiya goda devyat'sot desyatogo. «Vostochnaya Literatura». *Srednevekovye istoricheskie istochniki Vostoka i Zapada*. URL: <https://www.vostlit.info/> (Accessed: 11.02.2023).

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы – философия докторы (PhD), қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Кенжалин Қуанышбек Каримович – доктор философии (PhD), доцент кафедрсы казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kenzhalin Kuanyshbek Karimovich – PhD, Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Данияр Әлия Ахмедияқызы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология факультетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Данияр Алия Ахмедияновна – докторант кафедрсы казахского языкознания филологического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Daniyar Aliya Ahmediyakyzy – PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University Department of Kazakh Linguistics of the Faculty of Philology, Astana, Kazakhstan.

FTAХР 16.21.47

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.08>Ш. ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ¹ С. ҚҰЛМАНОВ² Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан²(e-mail: sheru_64@mail.ru¹, k.k.sarsen@mail.ru²)

*ҚАЗАҚ ТЕРМИНЖАСАМЫ: ДӘСТҮРЛІ ҮДЕРІСТЕР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ДАМУ БАҒЫТЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ терминжасамындағы дәстүрлі үдерістер мен оның қазіргі даму бағытын талдау арқылы қалыптасқан ұлттық үлгідегі синтетикалық (морфологиялық), синтаксистік (аналитикалық) (сөзқосым, қосарлау, тіркестіру, қысқарған сөздер) терминжасам тәсілдерінің қызметі белсенді түрде жалғасып келе жатқаны тілдік деректер негізінде дәлелденіп, қазіргі кезде өнімді қолданылып отырған немесе өнімділігі артып келе жатқан жұрнақтар көрсетілді.

Зерттеу барысында негізінен еуропа тілдерінен енген сөздерге және орыс тілінің сөздеріне жалғанатын орыс тілінің жұрнақтары тілімізге: а) бір жұрнақ бір жұрнақтың фонетикалық нұсқаларымен және ә) бір жұрнақ бірнеше жұрнақтың фонетикалық нұсқаларымен аударылатыны анықталды.

Мақалада шеттілдік элементтердің қатысуымен жасалған «гибрид» терминдердің терминбөлшектері төмендегіше жіктеліп көрсетілді: сөздің алдында қолданылатын элементтер (префиксодтар); сөздің соңында қолданылатын элементтер (аффиксодтар). Алайда мұндай элементтердің қазіргі кезде аударылып та қолданылатыны дәлелденді.

Қазіргі қазақ терминжасамындағы мынадай «оң» үрдістерді атап өтуге болады: лексика-семантикалық (конверсия) тәсіл арқылы ұлттық танымға негізделген метафоралық қолданыс нәтижесінде жасалған терминдер санының артуы; тіліміздің лексикалық қорындағы ұлттық құндылықтарға қатысты терминдерді орыс тіліне транслитерациялау арқылы термин жасау; шет елдерде тұратын қазақтардың тілінен термин алудың біршама жандана бастауы; еуропа тілдерінен орыс тіліне енген және орыс тілінің сөздері мен сөз тіркестерін тілімізге әртүрлі тәсілмен аудару; терминдерді бұрынғыша тек орыс тілі арқылы ғана емес, ағылшын тілінен тікелей қабылдау, оларды орыс тілінің емлесі бойынша емес, айтылуына жақындатып қабылдау.

---

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті АР19679140 «Түркі әлемінің» қазақ және түрік тілдеріндегі лингвокогнитивтік негіздері мен терминдену үдерістерін салыстырмалы зерттеу» ғылыми жобасы аясында жазылды

Сонымен қатар қазақ терминжасамында мына тәрізді «теріс» үрдістер де байқалады: орыс тілінен құрылымдық, семантикалық-синтаксистік калькалау жолымен термин жасау арқылы бұрын тілімізде кездеспейтін сөздердің байланысу тәсілінің «жаңа бір түрінің» пайда болуы; «аффиксоидтар» (-алды, -арты, -асты) қолданысының артуы; сөздерді біріктіріп жазу үдерісінің белең алуы; орыс тіліне еуропа тілдерінен енген терминдердің бірнеше баламасының жарыса қолданылуы; бұрынғысынша еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерді орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдаудың басым болуы; еуропа тілдерінің сөздерін сол тілдердегі жазылуы бойынша қабылдау процесінің белең алуы; шеттілдік элементтердің қатысуымен жасалған «гибрид» терминдер санының артуы.

Түйін сөздер: терминология, терминжасам, терминалмасым, синтетикалық (морфологиялық) тәсіл, синтаксистік (аналитикалық) тәсіл, лексика-семантикалық (конверсиялық) тәсіл

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде терминология саласының қалыптасуы төрт кезеңге бөлініп қарастырылады: а) әртүрлі салаларға қатысты терминдер кездесетін М.Қашқаридың «Диуани Лұғат ат-түрк» сөздігі, «Қорқыт Ата» кітабы, «Кодикус Куманикус» сияқты еңбектері; ә) 1910-1930 жж.; б) 1930-1990 жж.; в) Тәуелсіздік алғаннан бастап осы кезге дейін [1, 35-42]. Бұл кезеңдер қазақ тілінде термин жасау, шет тілдерінен термин қабылдау, жалпы қазақ терминологиясын дамыту мен қалыптастыру сияқты мәселелерінің өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады және оған әртүрлі лингвистикалық және экстралингвистикалық жағдайлардың (саяси жағдайлар, ғылым мен техниканың дамуы) әсері болды.

Қазақ терминологиясы бойынша зерттеулерді талдай келе, оларды мазмұнына қарай былайша топтастыруға болады: жалпы терминология мәселелері қарастырылған еңбектер; терминологияның лингвистикалық аспектілері зерделенген зерттеулер; терминологиядағы салыстырмалы және салғастырмалы зерттеу жұмыстары; әртүрлі ғылым салаларының терминдеріне арналған зерттеулер; қазақ терминологиясы ілімінің тарихы қарастырылған еңбектер; терминологияны оқытуға, оның әдістемесіне арналған еңбектер; терминографиялық зерттеулер.

Қазақ тіл білімінде терминология саласына қатысты зерттеулер санының біршама және әртүрлі сипатта болуына қарамастан, ғылым, техника мен технология қарқынды дамып отырған қазіргі кезде тіліміздің терминологиялық қорында, терминжасам үдерісінде өзгерістердің болуы заңдылық деп санаймыз және бұл мақаламызда осы мәселені қарастыруды мақсат еттік.

Әдістеме және зерттеудің әдістері. Мақалада жалпы және қазақ тіл біліміндегі терминология саласындағы теориялық зерттеулер мен қазіргі қазақ терминологиялық қорының деректері негізге алына отырып, қазақ

терминологиясындағы дәстүрлі үдерістер мен оның қазіргі даму бағытын талдау үшін терминдерді сұрыптау, жүйелеу, морфемалық (құрылымдық) талдау, лексика-семантикалық топтау, функционалды-семантикалық талдау, сонымен қатар семантикалық, когнитивтік талдау, синхрондық және ішінара диахрондық (этимологиялық) талдау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Жалпы тіл білімінде терминшығармашылығының негізгі төрт тәсілі көрсетіледі: 1) терминжасам (сөзжасамның түрлі тәсілдері), 2) терминдену (термин емес сөздердің терминдер қатарына өтуі), 3) қайта терминдену (өзге саланың дайын терминін пайдалану), 4) терминалмасу, халықаралықтандыру (өзге тілдерден дайын терминдерді қабылдап алу) [2, 539].

Жалпы тіл білімінде терминология ғылымының жалпы мәселелері (термин қабылдау қағидаттары, терминография, терминжасам және т.б.) әртүрлі қырынан (аспектіде) қарастырылып келеді (В.М.Schuster, Е.Rokhlina, Е.Abramova, В.В.Виноградов, А.А.Реформатский, Б.Н.Головин, Т.Л.Канделаки, Р.Ю. Кобрин және т.б.).

Қазақ тіл білімінде терминшығармашылығы мәселесі қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынұлынан басталып, Алаш зиялыларының, одан кейін Кеңес одағы және Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі тілші ғалымдардың еңбектерінде терминологияның ғылыми-практикалық проблемаларымен қатар зерттеу нысаны болып, салалар терминдерінің қалыптасуы мен дамуына, салалық терминологиялық сөздіктер түзу проблемаларына арналған еңбектерде де қарастырылып келеді (А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Ө.Айтбаев, Ш.Құрманбайұлы, Е.Әбдірәсілов, Қ.Айдарбек, С.Исақова және т.б.).

Солардың ішінде қазақ тіліндегі терминжасам тәсілдері арнаулы түрде зерттеу нысаны болған негізгі еңбектерге мыналарды жатқызуға болады [3; 4; 5; 6].

Бұған дейін жарияланған зерттеулерімізде ұлт тіліндегі терминдерді жасауда пайдаланылып жүрген немесе пайдалануға болатын екі жүзге тарта (194) жұрнақ көрсетілген болатын [2, 540-557].

Әртүрлі ерекшеліктеріне, қазіргі терминжасамдық әлеуетіне байланысты аталған жұрнақтарды шартты түрде төмендегіше жіктеуге болады:

1) **термин жасау өнімділігі жоғары жұрнақтар:** **-дық/-дік/-лық/-лік/-тық/-тік:** адал/дық, бел/дік, жақсы/лық, бір/лік, бас/тық, етіс/тік; **-гіш/-ғыш:** сүз/гіш, қыр/ғыш; **-қаш/-қыш:** қыс/қаш, ұш/қыш; **-м/-ым/-ім:** болжа/м, сөйле/м, сал/ым, түс/ім; **-ма/-ме/-ба/-бе/-па/-пе:** көшір/ме, бас/па; **-уыш/-уіш:** бұра/уыш, түйре/уіш; **-ша/-ше:** кітап/ша, қалем/ше; **-шы/-ші:** сақ/шы, есеп/ші; **-ық/-ік/-қ/-к:** бөл/ік, іс/ік; **-ыс/-іс/-с:** айт/ыс, бұрыл/ыс);

2) **терминжасауда өнімділігі орташа жұрнақтар:** **-дас:** заман/дас, отан/дас; **-кін/-қын:** көш/кін, тос+қын; **-ман:** тыңдар/ман, оқыр/ман; **-уыл/-уіл:**

шаб/уыл, бөге/уіл; **-уыр/-уір:** тінт/уір, сүңгі/уір; **-шек:** бөл/шек; **-шік:** бұр/шік, түйір/шік;

3) қазіргі кезде өнімділігі артқан жұрнақтар: **-гі/-ғы/-қы/-кі:** сүз/гі, ұйыт/қы; **-м/-ым/-ім:** төлем, айтылым, естілім; **-ушы/-уші:** жаз/ушы, терге/уші; **-шылық/-шілік:** шығарма/шылық, көп/шілік;

4) «жұрнақ» деп саналып жүрген араб, парсы тілдерінен енген тілдік элементтер: а) араб, парсы тілдерінде түбір мен қосымшаға бөлінгенімен, тілімізге тұтас сөз ретінде енген тілдік бірліктер: **-ат:** ақпар/ат, мағлұм/ат; **-бан:** мейір/бан, бағ(қ)бан; **-гер/-кер:** зер/гер, талап/кер; **-зар:** гүл/зар; **-рат:** кінә/рат); ә) парсы тілінде «ұл», «бала» деген мағына білдіретін **зада** (заде – زاده) сөзі тілімізге сол тілден біртұтас сөз ретінде енген (хан/зада, бек/зада); б) парсы тілінде «үй», «жай», «орын» деген мағына білдіретін **хана** (хане 1 – خانه) сөзі әуелгіде тілімізге сол тілден біртұтас сөз ретінде еңсе, уақыт өте келе, кірме сөздерге де, төл сөздерімізге де жалғанып, сөзжасамдық әлеуеті күшейген (кітап/хана, баспа/хана, ем/хана, ас/хана, ауру/хана, шай/хана, жатақ/хана, ұста/хана); в) парсы тілінде «жазба, жазылған хат, шығарма, туынды» деген мағына білдіретін **нама, наме** (наме – نامه) сөзі әуелгіде араб, парсы тілдерінен енген сөздерге жалғанса, кейін фонетикалық нұсқалары төл сөздерімізге де жалғанған (**-нама/-дама/-деме/-тама/-теме:** рұқсат/нама, тұжырым/дама, мәлім/деме; қаза/нама, қап/тама, жүк/теме;

5) кейбір сөздерге жалғанып, лексикалық бірлік жасаған жұрнақтар, қазіргі кезде ондай туынды сөздер лексика-семантикалық тәсіл, яғни конверсия арқылы терминденген: **-а/-е:** жыр/а; **-ай:** маң/ай; **-ақ:** тұр/ақ; **-анақ:** шығ(қ)анақ; **-ар:** қос/ар; **-ат:** қыр/ат; **-ау:** қыл/ау; **-ашақ/-ешек:** бол/ашақ, бер/ешек; **-гей:** күн/гей; **-ғалдақ:** қыз(ыл)/ғалдақ; **-ғын:** тұр/ғын; **-дақ:** мұз/дақ; **-ең:** кез/ең; **-ет:** көш/ет; **-й:** тақта/й; **-к:** еле/к; **-кей:** бет/кей; **-кек:** іс/кек; **-кел:** өт/кел; **-келек:** өт/келек; **-кеш:** өр/кеш; **-кі:** есірт/кі; **-кілік:** іш/кілік; **-қақ:** тырыс/қақ; **-л:** болжа/л; **-мақ:** сал/мақ; **-мал:** тасы/мал; **-мыс:** қыл/мыс; **-мыш:** жаз/мыш; **-міс:** же/міс; **-н:** толқы/н; **-р:** қара/р; **-сын/-сін:** бөге/сін; **-т:** бөге/т; **-тақ:** қыс/тақ; **-у:** байқа/у; **-уыл/-уіл (-ауыл/-еуіл):** шаб/уыл, айда/уыл; **-ық:** тот/ық; **-ыл:** шу/ыл; **-ын:** жи/ын; **-ынды/-інді:** еріт/інді; **-ыт:** құмдау/ыт; **-ін:** түй/ін;

6) кейбір сөз таптарына жалғанғанда лексикалық бірліктер жасайтын жұрнақтар: **-ақ:** бұлт/ақ, балп/ақ; **-гір/-ғыр/-қыр/-кір:** дүң/гір, сың/ғыр, күр/кір, сар/қыр; **-іл:** күңк/іл, селк/іл;

7) әртүрлі мағына білдіру үшін жұмсалатын жұрнақтар: а) кішірейту мағынасы: **-шақ/-шек:** құлын/шақ, түйін/шек; **-шық/-шік:** қала/шық, төбе/шік; ә) сыйластық, құрметтеу мағынасы: **-еке:** ағ(а)/еке, шеше/еке; **-жан:** әке/жан, көке/жан; **-й:** жеңге/й, ата/й; **-ке/-қа:** Мә/ке, Мұ/қа; **-ш:** бике/ш, қалқа/ш; б) еркелету мағынасы: **-қай:** бала/қай, алаң/қай; **-қан:** бота/қан, қыл/қан; **-тай:** аға/тай, апа/тай; в) жақтырмау мағынасы: **-сымақ:** бастық/сымақ, көше/сымақ, өлең/сымақ;

8)қазіргі кезде туынды сөз жасамайтын тарихи жұрнақтар (**-ан:** от/ан, ұл/ан; **-ана:** жұқ/ана; **-аң:** тоз/аң, жаз/аң; **-ар:** жан/ар, қаш/ар; **-арт:** мұз/арт; **-ауыл:** сыр(ы)қ/ауыл, қырық/ауыл; **-аш:** бақыр/аш; **-тек:** жел/тек; **-гелдек:** көз/гелдек, без/гелдек; **-ген:** жеті/ген; **-ғақ:**жар/ғақ, қайыз/ғақ; **-дек:** кеңір/дек; **-дырық/-дірік:** табал/дырық, өміл/дірік; **-ексе:** өл/ексе; **-емел:** түн/емел, ти/емел; **-ен:** сүр/ен; **-ер:** шек/ер; **-ес:** бел/ес, дөң/ес; **-кем:** жел/кем; **-кен:** әр/кен, жел/кен; **-кіл:** сеп/кіл; **-қал:** шат/қал; **-қат:** жара/қат; **-лақ:** тай/лақ; **-лек/-дек:** көй/лек, діріл/дек; **-маш/-меш:** тіл/маш, қуыр/маш, түй/меш; **-мел:** сүйе/мел; **-мшік:** ірі/мшік; **-нек:** өр/нек, көр/нек; **-пақ/-пек:** бат/пақ, піс/пек; **-пақыл:** қақ/пақыл, ат/пақыл; **-пан/-пен:** қақ/пан, шек/пен; **-паң:** ой/паң; **-пар:** қат/пар, шоқ/пар, тұл/пар; **-пат:** ой/пат, тұр/пат; **-паш/-пеш:** жаңылт/паш, қол/паш, керт/пеш; **-р:** үңгі/р, қара/р; **-сар:** аң/сар, жап/сар; **-се:** жең/се, жіп/се; **-та:** қыл/та, қарым/та; **-тандық:** бос/тандық, қас/тандық; **-тек:** түбір/тек, көн/тек; **-тқа:** жұмыр/тқа; **-шар:** жиен/шар; **-ыз:** қау(қап)/ыз; **-ыныш:** қор(ы)қ/ыныш; **-імдік:** көр/імдік, өс/імдік; **-іт:** ки/іт, ірк/іт; **-іш:**өкін/іш, керу/іш).

Нәтижелер. Терминжасамның синтетикалық (морфологиялық) тәсілі

Қазіргі қазақ терминжасамында дәстүрлі түрде қалыптасқан ұлттық үлгідегі синтетикалық (морфологиялық) терминжасам тәсілінің қызметі белсенді түрде жалғасып келеді. Соның ішінде қазіргі кезде өнімді қолданылып отырған немесе өнімділігі артып келе жатқан терминжасам жұрнақтарына мыналарды жатқызуға болады:

-гер/-кер/-ғар/-гер: әкімгер, борышкер, заңгер, зейнеткер, кәсіпкер, талапкер, ғарышкер, үлескер(іс жүргізу, экономика және т.б.);

-ті/-ғы/-қы/-кі: сорғы, бұрғы, ауатұтқы, өтайдатқы, зəрайдатқы, ішайдатқы, ұйықтатқы (техника, медицина және т.б.);

-гіш/-ғыш/-кіш/-қыш: ажыратқыш, араластырғыш, қыздырғыш, күлтұтқыш, ағытқыш, суландырғыш, оқшаулатқыш, сақтандырғыш (энергетика, механика және т.б.);

-ды/-ді/-ты/-ті/-лы/-лі:төгінді, ағынды, жабынды, жүзінді(экология және т.б.);

-лық/-лік/-дық/-дік/-тық/-тік: әкімдік, біртектілік, достастық, жемқорлық, зайырлылық,зияткерлік, кәсіпкерлік, отансүйгіштік, серіктестік, сыбайластық, шығармашылық, іскерлік (заңнама, іс жүргізу, экономика және т.б.);

-м/-ым/-ім: айтылым, естілім, жасалым, жуысым; басылым, жарияланым, көрсетілім, өтінім, төлем, өсім, салым, таныстырылым, таралым, шақырылым (тіл білімі, іс жүргізу, экономика және т.б.);

-ма/-ме/-ба/-бе/-па/-пе: анықтама, хаттама, баяндама, мінездеме, мәлімдеме, көшірме, жүктеме, көшірме, мөлшерлеме, түйіндеме, бекітпе, әдістеме (іс жүргізу, экономика, техника және т.б.);

-ман/-мен: оқырман, оралман, көрермен, тыңдарман;

-малы/-мелі: құйылмалы еден (наливной пол), тағылмалы технология (носимая технология), функция убывающая (кемімелі функция), балқымалы сақтандырғыштар (плавкие предохранители);

-нама/-дама: әдепнама, әдіснама, әлеуметнама, дерекнама, жаднама, жарнама, заңнама, қазанама, сауалнама, тұғырнама, тұжырымдама (заңнама, экономика және т.б.);

-у: айыптау, анықтау, беттестіру, ескерту, тергеу, тұтқындау, тінту, іздеу, бұрғылау, жекешелендіру, тұтыну, үйлестіру, сақтандыру, жобалау, сұрыптау, байқау, терістеу, шектеу, көмірлену, тотығу (заңнама, іс жүргізу, экономика және т.б.);

-уыр/-уір: тамш(ы)уыр, сүңг(і)уір, тінт(і)уір, шымш(ы)уыр;

-уыш/-уіш: талдауыш, жабдықтауыш, жүктеуіш, қосындылауыш, құжаттауыш, жинақтауыш, шоғырлауыш, шектеуіш, өңдеуіш, жөндеуіш, жоспарлауыш, есептеуіш (информатика, энергетика және т.б.);

-хана: зертхана, мейрамхана, ойынхана, тойхана, намазхана (заңнама және т.б.);

-шы/-ші: әкімші, бақылаушы, байланысшы, әрлеуші, жолшы, зілтемірші, кеденші, көшбасшы, мұрағатшы, салықшы, салымшы, тапсырысшы (іс жүргізу, құрылыс, спорт, экономика және т.б.);

-ыс/-іс: доғарыс, отырыс, тапсырыс, байланыс, тексеріс, үдеріс, беріліс (заңнама, іс жүргізу, экономика және т.б.).

Терминжасамдық белсенділігі артып келе жатқан жекелеген сөздер де кездеседі. Солардың бірі – «жай» сөзі. Мысалы: алқажай (горница), оймажай (альков), ханымжай (будуар), ыстықжай (кальдарий), саяжай (дача), қарсыжай (описфодом), тынысжай (рекреация), түкпіржай (таблинум), театрон (көрерменжай), жылыжай (тепидарий) және т.б. Сонымен қатар «-хана «жұрнағы» мен жай сөзінің кейде бір түбірге жалғанып, жарыспалы түрде қолданылатын кездері де ұшырасып қалады» (көшетхана – көшетжай, жылыхана – жылыжай) [7].

Қазіргі кезде негізінен еуропа тілдерінен енген сөздерге және орыс тілінің сөздеріне жалғанатын орыс тілінің жұрнақтары тілімізге төмендегі жұрнақтармен аударылады:

а) бір жұрнақ бір жұрнақтың фонетикалық нұсқаларымен аударылады:

-ист:-шы/ші (футболшы, баскетболшы);

-ский: -лық/-лік/-дық/-дік/-тық/-тік (коммерциялық, статикалық);

-ство: -лық/-лік/-дық/-дік/-тық/-тік (авторлық, агенттік);

-чик/-щик: -шы/-ші (фрахташы, автогенші);

ә) бір жұрнақ бірнеше жұрнақтың фонетикалық нұсқаларымен аударылады:

-изация: **-дыру/-діру/-тыру/-тіру**(типтендіру, автоматтандыру); **-лау/-леу/-тау/-теу**(карбондау, металдау); **-тану/-тену/-лану/-лену/-дану/-дену**(институциялану, кристалдану);

-овка: **-дыру/-діру/-тыру/-тіру**(оркестрлендіру – оркестровка); **-лау/-леу/-тау/-теу**(патиналау – патинировка; шифрлау – зашифровка); **-овка**(санжировка, плакировка);

-ность: **-лы/-лі/-ты/-ті**(гомогендік, дисперсиялық); **-тылық/-тілік/-дылық/-ділік**(экспрессивтілік, имплициттілік);

-ный: **-ған/-ген/-қан/-кен**(лексикаланған – лексикализованный, тотыққан – окисленный); **-лы/-лі/-ты/-ті**(симметриялы, эмотивті); **-лық/-лік/-дық/-дік/-тық/-тік**(эстетикалық, идеялық);

-ция: **-дыру/-діру/-тыру/-тіру**(компьютерлендіру, автоматтандыру); **-лау/-леу/-тау/-теу**(ноталау, сертификаттау); **-тану/-тену/-лану/-лену/-дану/-дену**(секвестрлену, депигменттену, гидраттану); **-ция**(инновация, консервация);

-ый: **-лы/-лі/-ты/-ті**(ацетиленді, гипсті); **-лық/-лік/-дық/-дік/-тық/-тік**(фарстық, казеиндік).

Терминжасамның синтаксистік (аналитикалық) тәсілі

1) Сөзқосым тәсілі. Төл сөздердің, немесе араб-парсы тілдерінен енген сөздердің, немесе бірінші сыңары төл сөз, екінші сыңары араб-парсы тілдерінен сөздердің, немесе бірінші сыңары араб-парсы тілдерінен енген сөз, екінші сыңары төл сөз болып келетін екі немесе одан да көп сөздердің бірігуі арқылы жасалған терминдер: еңбекақы, зейнетақы, бессайыс, елтаңба, әнұран, әуежай, жеделхат, қолжазба, қолхат, айыппұл, келісімшарт, басқосужәне т.б.

2) Қосарлау тәсілі. Мағыналары жақын екі сөздің қосарлануы арқылы жасалған терминдер: сауда-саттық, тепе-теңдік, керек-жарақ, көші-қон, әлауқат, іс-шаражәне т.б.

3) Тіркестіру тәсілі. Екі немесе одан да көп сөздің тіркесуі арқылы жасалып, бір терминдік атауды білдіретін тіркестер: а) төл сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдер: іс жүргізу, бір терезе, үлкен сегіздік, ас тұзы, асық жілік, ортан жілік, бел омыртқа, күрек тіс, тоқ ішек, ақ түйіршік және т.б.; ә) төл сөз бен араб, парсы тілдерінен енген сөздің тіркесуі арқылы жасалған терминдер: ашық қоғам, сауда нүктесі, ғаламдық жылыну, қауіпсіздік белдігі, қаржы бөлужәне т.б.; б) төл сөз бен еуропа тілдері сөзінің тіркесуі арқылы жасалған терминдер: ортақ валюта, валюталық бағам, валюталық келісім және т.б.; в) араб, парсы тілдерінен енген сөз бен еуропа тілдері сөзінің тіркесуі арқылы жасалған терминдер: сенім телефоны және т.б.; г) араб, парсы тілдерінен енген сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдер: шаруа қожалығы және т.б.; ғ) аралас тіркестер: айлық есептік көрсеткішжәне т.б. Осы ретте тіркестіру тәсілі арқылы жасалған терминдер (жаңа атаулар) орыс тілінен семантикалық-синтаксистік калькалау жолымен жасалғанын атап өткіміз келеді.

4) Қысқарту тәсілі. Қысқарған сөздер жасалу жолына қарай негізгі 4 топқа бөлінеді: 1) дыбыстық я әріптік қысқарымдардан жасалған зат есімдер: ТМД (Тәуелсіз мемлекеттер достастығы), БАҚ (бұқаралық ақпарат құралдары), АҚШ (Америка Құрама Штаттары), БҰҰ (Біріккен Ұлттар Ұйымы) және т.б.; 2) буындық я бөлімдік қысқарымдардан жасалған зат есімдер: Қалатком, кеңшар (кеңестік шаруашылық), Ономком және т.б.; 3) дыбыстық, әріптік және буындық қысқарымдардан жасалған зат есімдер: ҚазҰУ, ҚазААГ (қазақтың ақпарат агенттігі); 4) буындық я бөліктік қысқарым мен тұтас сөз бірікпесінен жасалған зат есімдер: ҚазАқпарат, Қазақтелеком, Мембаспаком, ҚазМұнайГаз, Еуроазия (Еуропа – Азия), Меммүлікт.б. [2, 581].

Зерттеуші Г.Иса қысқарған сөздерді: а) тілімізге енген шет тілдерінің қысқарған сөздері: TUV Nord, ISO, DIN; ә) өз тілімізде жасалып жатқан қысқарған сөздер: ҚНЖЕ, ҚЕ, МҚН, ЖА және т.б. деп бөле отырып, бұл тәсілді **морфологиялық-синтаксистік тәсіл** деп атайды. [7].

Қысқарған сөздер арқылы жасалған терминдерді былайша жіктеуге болады: а) Кеңес одағы тұсында орыс тіліндегі атаулардың қысқарған нұсқасы сол тілдегі жазылуы бойынша алынды (СССР, КПСС және т.б.); ә) орыс тіліндегі қысқарған атаулар аудармасының қысқарған нұсқасы алынды (СНГ – ТМД, ООН – БҰҰ және т.б.); б) еуропа тілдерінен енген қысқарған сөздер сол тілдердегі жазылуы бойынша алынды (HTML (HyperText Markup Language); URL (Uniform Resource Locator) және т.б.).

Қазақ терминологиясында шетілдік элементтердің қатысуымен жасалған «гибрид» терминдердің саны артып келеді. Мұндай терминбөлшектерді төмендегіше жіктеп көрсетуге болады:

1) сөздің алдында қолданылатын элементтер (префиксодтар): **авиа-** (авиа/бүріккіш, авиа/тозаңдатқыш; авиа/база, авиа/пошта); **авто-** (авто/көтергіш, авто/соқа; авто/камера, авто/корреляция); **агро-** (агро/техника, агро/физика); **актино-** (актино/граф, актино/метрия); **ана-** (ана/фаза, ана/фора); **анти-** (анти/биотик, анти/денотатор); **антропо-** (антропо/логия, антропо/генез); **апо-** (апо/невроз, апо/фермент); **архео-** (архео/графия, архео/логия); **астро-** (астро/физика, астро/навигация); **аэро-** (аэро/клуб, аэро/флот; аэро/түсіру, аэро/әдістер); (мұндай элементтер қазіргі кезде аударылып та қолданады: аэропорт – әуежай); **био-** (био/физика, био/сфера); **видео-** (видео/контент, видео/монтаж; видео/құжат; видеожады); (мұндай элементтер қазіргі кезде аударылып та қолданады: видеозапись – бейнежазба, видеоинформация – бейнеақпарат); **гео-** (гео/тоңтану, гео/физика, гео/метрия); **гетеро-** (гетеро/гамия, гетеро/генді); **гемо-** (гемо/глобин, гемо/стаз); **ген(о)-** (ген/етика, ген/офонд); **гидро-** (гидро/жетек, гидро/күшейткіш; гидро/монитор, гидро/сфера); **гипер-** (гипер/сүзгілеу; гипер/дактилия, гипер/кератоз); **гипо-** (гипо/гликемия, гипотония); **зоо-** (зоо/парк, зоо/техник); **изо-** (изо/база, изо/графия); **интра-** (интра/молекулалық, интра/зональды,

интра/лингвистикалық); **кардио-** (кардио/грамма, кардио/логия); **контр-** (**контра-**) (контр/революционер, контра/банда); **крио-**(крио/биология, крио/литогенез); **макро-** (макро/организм, макро/фауна); **мезо-** (мезо/зой, мезо/лит, мезо/нефрос); **мета-** (мета/физика, мета/морфоза); **микро-** (микро/климат, микро/флора); **мио-**(мио/бластер, мио/глобин); **моно-** (моно/графия, моно/генизм); **мото-** (мото/спорт, мото/цикл); **нейр-** (**нейро-**) (нейр/ит, нейро/лингвистика); **нео-** (нео/логизм, нео/реализм); **палео-** (палео/антропология, палео/графия); **поли-** (поли/графия, поли/семия); **психо-** (психо/лингвистика, психо/терапевт); **радио-** (радио/қабылдағыш, радио/хабар; радио/грамма, радио/телефон); **стерео-** (стерео/скоп, стерео/метр; стерео/дыбыс); **супер-** (супер/элита, супер/маркет; супер/ұстаным); **теле-** (теле/грамма, теле/скоп); **термо-** (термо/элемент, термо/метр); **транс-** (транс/крипция, транс/миссия); **ультра-** (ультра/дыбыс, ультра/күлгін; ультра/вирустар, ультра/микроскоп); **фит(о)-**(фито/география, фито/климат); **фоно-,(о) фон(ия)** (магнит(о)/фон, сим/фон(ия); **фото-** (фото/аппарат, фото/пленка); **экс-** (экс-президент, экс-министр); **экзо-**(экзо/гамия, экзо/подит); **экстра-** (экстра/лингвистикалық, экстра/гент, экстра/сенсорика); **электр(о)** (электр(о)/воз, электр(о)/мотор); **эндо-**(эндо/гамия, эндо/кринология); **эпи-**(эпи/дермис, эпи/центр); **этно-** (этно/графия, этно/лингвистика);

2) сөздің соңында қолданылатын элементтер (аффиксодтар): **-ант** (деклар/ант, гидр/ант); **-ар/-ер/-ор** (аукцион/ер, дизайн/ер); **-ат** (протектор/ат, дигидр/ат); **-атор** (инкуб/атор, коммент/атор); **-генез** (гидро/генез, этно/генез); **-грамма** (эпи/грамма, кардио/грамма, эрго/грамма); **-граф(ия)** (океано/графия, карто/графия); **-иат** (лиценз/иат, нотар/иат); **-изм** (бюрократ/изм, билингв/изм); **-инг** (маркет/инг, бренд/инг); **-ист** (криминал/ист, рецидив/ист); **-метр, -метр(ия)** (вольт/метр, тригоно/метрия); **-ним** (этно/ним, топо/ним); **-(о)лог(ия)** (морф/(о)/лог(ия), гео/лог(ия) (бұл қосымша кейде қазақ тіліне аударылып қолданылады: **-таным**(терминтаным – терминология); **-тану**(ғарыштану – космология, саясаттану – политология); **-нама**(әдіснама – методология); **(о)дром** (авто/дром, мото/дром); **-ор** (аудитор, дебитор); **-(о)тека** (карт(о)/тека, библи(о)/тека); **-скоп** (кине/скоп, эндо/скоп, теле/скоп); **-тик** (статис/тик, теоре/тик); **-тика** (дидак/тика, аэраста/тика); **-ценоз** (био/ценоз, микробо/ценоз); **-цион** (аук/цион, аттрак/цион).

Терминжасамның лексика-семантикалық (конверсиялық) тәсілі

Тіліміздегі лексикалық бірліктердің дайын қалпында алынып, бірқатары бастапқы мағынасында, басым көпшілігі түрлі деңгейдегі мағыналық өзгерістермен қолданыс тауып жүрген ағза, бағам, даңғыл, дәргей, діл, жиек, кеден, кент, құжат, мұрат, нарық, нысан, ота, өңір, рәміз, рәсім, рәуіш, сардар, серке, содыр, түлек, тығын, ұжым, үйек, үрдіс, шатыр сынды сөздерді лексика-семантикалық тәсіл арқылы терминденген сөздерге жатқызылады [2, 754].

Зерттеуші Ә.Әміров баж, бәсеке, ғарыш, дәріс, делдал, қор, мәртебе, нарық, несие, пайда және т.б. терминдердісөз мағынасының өзгеруі (семантикалық тәсіл) арқылы жасалған деп көрсетсе [8, 60], Г.Иса аударманы да терминжасамның семантикалық тәсіліне жатқызып, мынадай мысал келтіреді: гусёк – қазмойын[7].

Зерттеуші Н.Абдуллина компьютер саласында соңғы жылдары жаңа мағынаға ие болған «айқұлақ» (собачка) терминінің («электрондық пошта арқылы хабар жібергенде пайдаланылатын, дөңгелек сызық ішіне «а» әрпі жазылған шартты таңба») бірнеше тілдегі мағынасын келтіре келе: «...қазақ тілінде бұрыннан бар «айқұлақ» сөзі жаңа терминологиялық мағынаға ие болып, термин ретінде өзінің семантикалық мағынасының шеңберін кеңейтіп отырғанын көреміз және жаңа мағынасында көпшілік қауымға таралып, қазіргі таңда кеңінен қолданылып жүргені де мәлім», - мынадай тұжырым жасайды [9, 125] және қазіргі қазақ терминологиясындағы жаңа когнитивтік бағыттың қазіргі даму беталысы туралы зерттеу жүргізеді [10, 126]. Біздіңше, жоғарыдағы «айқұлақ» сөзінің терминдік мағына алуын терминжасамның лексика-семантикалық (конверсия) тәсілімен байланыстыруға болады. Сондай-ақ «айқұлақ» сөзінің терминдік мағына алуына ұлттық танымдық қабылдау және метафоралық ұқсастыру негіз болып отыр деп санаймыз. Осы ретте тіл білімінде когнитивтік құрылымдардың негізгі үлгісі ретінде метафора аталып [11, 249], оған былайша анықтама берілетінін атап өтеміз: «... языковая компетенция включается в концептуальную модель мира через метафору» [12, 173].

Осы ретте зерттеуші Г.Иса метафоралау жолымен жасалған терминдердің баламасы адамның айналасынан, оның өзінен және отбасынан, мал-мүлкінен ұқсатып алынатынын айта келе, «пештің мойны, өңеші, белдің құмырасы, бесік пеш, буаз ара, ошақтың езуі, жапсырма құлақ, көріктің көмейі, күйеу қазық деген атауларда адамның дене мүшелеріне ұқсату әдістері қолданса, қасқырауыз (әлді қысқаш, үлкен қысқаш), құстұмсық (қайла, жер қазатын құрал), итарқа (итжон), қабанқұлақ (қайрақ, көк сұр түсті тұтқыр тас қайрақ) деген халық терминдері адамға өте жақсы таныс жан-жануарлардың болмысына, түрлері мен дене мүшелеріне баланып тұр. Сол сияқты зат есімдер ғана емес, етістіктер де осындай тәсілмен жасалып, бүгінге дейін сол мағыналарында пайдаланылып келеді: білезіктеу, көбелеу (судың айналасын көтеріп, биіктете топырақ үю), сақиналау т.б.»[7], – деген тұжырым жасайды.

Қазіргі қазақ терминжасамында лексика-семантикалық (конверсия) тәсілдің қызметі қарқындылық алып келеді. Мысалы, жоғарыда аталған, атамекен, әнұран, отбасы, төраға, пікірсайыс, көшбасшы, немесемүзбалға, мұзтау, субүркігіш, іргетас, тамыр-таныстық, алқаби, шоқпеш, шоқжаппа, тастемір, едентақтай, тамшыаққыш, қайтарымпұл, иіртүтік, иректүтік және т.б.

терминдерді ұлттық танымға негізделген метафоралық қолданыс нәтижесінде жасалған деп санаймыз.

Қазіргі таңдағы терминологиялық салалық сөздіктерде тіркелген, заңнамада қолданылатын және Республикалық терминологиялық комиссия бекіткен терминдерді талдау қазіргі қазақ терминжасамында шет тілдерінен термин қабылдауда мынадай бағыттар басымдыққа ие болып отырғанын көрсетті:

- еуропа тілдерінің сөзін сол тілдегі жазылуы бойынша қабылдау: python – python, pip – pip, HTML (HyperText Markup Language); URL (Uniform Resource Locator) және т.б.;

- еуропа тілдерінің сөзі мен еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөзден тұратын тіркестерді сол тілдердегі жазылуы бойынша қабылдау: операнды в python – python-дағы операнд, оператор break – break операторы, Google диск – Google диск, модуль events – events модулі, VideoPad видео редактор – VideoPad видеоредакторы, IP адрес – IP адрес және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне сол тілдердегі жазылуы бойынша қабылданған және еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерден тұратын күрделі тіркестердің еуропа тілдерінде жазылған сыңарын сол тілдердегі жазылуы бойынша қабылдау және еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерден тұратын сыңарын аудару: SWOT-анализ – SWOT-талдау, DDoS-атака – DDoS-шабуыл және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерді орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау: ботнет, грифер, спарклайн, хейтер, флейм, фон, чат, буфер, макрос, дропбокс, скайп, футер, копипаст, юникод, коммутатор, конкатенация, скрипт, фермент, суппозиторий, симилиум; хейт-спич, веб-дизайн – веб-дизайн, компьютер-сервер және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген қос сөздің бір сыңарын сол қалпында қабылдау және екінші сыңарын аудару: ревизор-программа – ревизор-бағдарлама, кэш-память – кэш-жады және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздердің орыс тіліндегі жұрнақтарын тіліміздің жұрнақтарымен аудару: мобильность – мобильдік, инертность – инерттілік және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерді орыс тіліндегі жұрнақтарыnsыз алу: рекурсивная функция – рекурсив функция; виртуальный тур – виртуал тур; монокулярное зрение – монокуляр көру; импульсный момент – импульс моменті және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерді тілімізге араб, парсы тілдерінен енген сөздерге жұрнақтар жалғау арқылы аудару: администратор – әкімші, администрация – әкімшілік және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерді екі немесе одан да көп сөздерді біріктіру, қосарлау, тіркестіру арқылы термин жасау: гимн – әнұран,

лидер – көшбасшы, айсбайль – мұзбалға, компонент – құрамбөлік, айсберг – мұзтау, спреьер – субүркігіш, диета – емдәм, фундамент – іргетас, непотизм – тамыр-таныстық, программы-архиваторы – мұрағаттаушы бағдарлама және т.б. Алайда мұндай тәсілмен жасалған терминдердің біршамасы салалық терминологиялық сөздіктерде тіркелгенімен, олардың ғылыми анықтамалары түсіндірме немесе басқа сөздіктерде келтірілмейді, мысалы, галтель – жіктақтай, модульон – кемертірек, нервюра – әшекейқабырға, плитус – кенерелік, шпагат – кеңдіржіп, ригель – беларқа, саркофаг – тастабыт (құрылыс саласы) және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерді түпнұсқа тілдердегі айтылуына жақындату арқылы қабылдау: видеокарта – видеокард, утилита – утилит, флуд – флад, смайлик – смайл, хромакей – хромаки, рейтузы – рейтуз және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген құрылымы бірдей сөздерді бірде түпнұсқа тілдердегі айтылуына жақындату арқылы, бірде орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау: грифинг – грифин, флейминг – флеймиң, хейтинг – хейтинг, претекстинг – претекстиң, сайдинг – сайдиң, копирайтинг – копирайтиң, айтрекинг – айтрекиң, хостинг – хостиң, контент-маркетинг – контент-маркейтиң, фанрайзинг – фанрайзиң, питчинг – питчиң; краудфандинг, трекинг, клининг, фанрайзинг, андеррайтинг және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерді тіліміздің заңдылығына жақындату арқылы қабылдау: моль – мөл, джанк – жаңк және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерді екі немесе одан да көп сөзден тұратын сөз тіркесімен аудару: фасовка – өлшеп орау, дерть – жарма жем, оперирование – операция жүргізу, шпрингартен – ат жаттықтыру шеңбері, стайер – аламанның аты және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерден тұратын күрделі терминдерді орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау: экотехника – экотехника, этноэкология – этноэкология және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерден тұратын күрделі терминдердің бір сыңарын аудару: криптоанализ – криптогалдама, контррегулятор – конрреттегіш, экополитика – экосаясат, этноэкосистема – этноэкожүйе және т.б.;

- бір сыңары еуропа тілдерінен орыс тіліне енген, ал екінші сыңары орыс сөзінен тұратын күрделі терминдердің еуропа тілдерінен енген сыңарын орыс тіліндегі жазылуы бойынша, ал орыс тіліндегі сыңарын бір немесе екі сөзбен аудару: веб-страница – веб-парақша; тег-ссылка – тег-сілтеме, мегавселенная – мегағалам, микрозагрязнение – микроластану, микрозаказник – шағын қаумал, микрозаповедник – шағын қорық және т.б.;

- орыс тіліндегі сөздердің жазылу мен айтылуын тіліміздің заңдылығына жақындату: чиновник – шенеунік, завод – зауыт, кабель – кәбiл, режим – режім және т.б.;

- орыс тіліндегі «жалғастырғыш» дыбыстарды алып тастау: электроскоп – электрскоп, спектроскопия – спектрскопия, спектрофотометрия – спектрфотометрия және т.б.;

- орыс тіліндегі бір сөзді екі немесе одан да көп сөзбен аудару: вырубок – кесілген ағаш, отлив – судың қайтуы, паводок – су тасқыны, затопление – су басу, обучаемые – білім алушылар, дичка – жабайы екпе көшет, пшено – ақтаған тары және т.б.;

- орыс тіліндегі бір сөзді екі сөзден тұратын күрделі сөзбен аудару: присяжный–алқаби, жаровня – шоқпеш, жарток – шоқжаппа, железняк – тастемір, дынька – қауынжиек, грязевик – лайұстар, заболонь – шелқабық, половица – едентақтай, слезник – тамшыаққыш, сдача – қайтарымпұл,змеевик – иіртүтік, иректүтік және т.б.;

- орыс тіліндегі екі сөзден тұратын күрделі сөзді екі сөзден тұратын күрделі сөзбен аудару: гвоздодер – шегесуырғыш, железоотделитель – темірбөлгіш, жируловитель – майтұтқы, землесос – топырақсорғыш, землечерпалка – жерқазғыш, золошлак – құлқож, известогаситель – әксендіргіш, ливнепуск – нөсерағар, молниеприемник – жайқабылдағыш, паропреобразователь – бүтүрлендіргіш, пароизоляция – буоқшаулау, паропровод – буқұбыр, пескозащита – құмқорған, пескоструйка – құмбүріккіш, полотнище – жайматөсем және т.б.;

- орыс тіліндегі күрделі сөзді қазақ тіліне екі немесе одан да көп сөзбен аудару: самопомощь – өзіндік көмек, маловодье – су тапшылығы, мелководье – таяз су және т.б.;

- орыс тіліндегі бірнеше сөзден тұратын терминдік тіркестің қазақ тіліндегі бір сөзден тұратын баламасын алу: чулки выше плюсны – ақсирақ, чулки в полбабках – ақбақай, чулки по венчику – ақтабан, безвременник осенний – лапыз, ежевник солончаковый – бұйырғын, марьин корень, пион уклоняющийся – таушымылдық, черемша колба – торжуа, лук горночесночный – таужуа, ковыль восточный – кәде, ковыль иоанна – қыланбоз, ковыль лессинговский – бетегебоз, ковыль сарептский – тарақбозжәне т.б.

Сонымен қатар қазіргі кезде қазақ терминжасамында аналитикалық (синтаксистік) тәсілдің басымдық алып отырғаны байқалады:

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген екі немесе одан да көп сөзден тұратын терминдік тіркестердің барлық сыңарын аудару (төл сөздермен немесе араб-парсы тілдерінен енген сөздермен): система программирования – бағдарламалау жүйесі, формирование проблемы – мәселені қалыптастыру, настройка программы – бағдарламаны баптау, окно документа – құжат терезесі,

алфавитный подход – әліпбилік тәсіл, информационный носитель – ақпарат тасымалдағыш, меню программы – бағдарлама мәзірі және т.б.

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген екі немесе одан да көп сөзден тұратын терминдік тіркестердің барлық сыңарын орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау (тіліміздің жұрнақтары мен жалғауларын жалғау арқылы): итерация циклическая – циклдік итерация, параметр цикла – цикл параметрі, бинарный файл – бинарлы файл, моделирование компьютерное – компьютерлік моделдеу, циклические алгоритмы – циклді алгоритмдер, логический элемент компьютера – компьютердің логикалық элементі; визуальный дизайн интерфейса – интерфейснің визуал дизайны және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген екі сөзден тұратын терминдік тіркестердің бір сыңарын орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау (тіліміздің жұрнақтары мен жалғауларын жалғау арқылы) және екінші сыңарын аудару (төл сөздермен немесе араб-парсы тілдерінен енген сөздермен): модульное программирование – модулдік бағдарламалау, стратегия локализации – жергіліктендіру стратегиясы, репродуктивный труд – репродуктив еңбек, файл текстовый – мәтіндік файл, интерфейс программный – бағдарламалық интерфейс, информационная модель – ақпараттық модель, тестирование программы – бағдарламаны тестілеу және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген екі сөзден тұратын терминдік тіркестердің бір сыңарын орыс тіліндегі жазуы бойынша қабылдау және екінші сыңарын аудару отырып, күрделі термин жасау: гозотводная труба – газтүтік және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген үш сөзден тұратын терминдік тіркестердің екі сыңарын орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау (тіліміздің жұрнақтары мен жалғауларын жалғау арқылы) және үшінші сыңарын аудару: стандартная таблица символов – символдардың стандартты кестесі, каскадные таблицы стилей – стильдер каскадты кестелері және т.б.;

- бір сыңары еуропа тілдерінен орыс тіліне енген және екінші сыңары орыс тілінің сөзінен тұратын терминдік тіркестердің бір сыңарын орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау (тіліміздің жұрнақтары мен жалғауларын жалғау арқылы) және екінші сыңарын аудару (төл сөздермен немесе араб-парсы тілдерінен енген сөздермен): межстрочный интервал – жоларалық интервал, облачная технология – бұлт технологиясы және т.б.;

- сыңарлары еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздер мен орыс тілінің сөздерінен тұратын терминдік тіркестердің бір немесе бірнеше сыңарын орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау (тіліміздің жұрнақтары мен жалғауларын жалғау арқылы) және бір немесе бірнеше сыңарын аудару: теория новой торговли – жаңа сауда теориясы; процесс создания отчета на компьютере – компьютерде есеп түзу процесі; серверное программное обеспечение – серверлік бағдарламалық жасақтама; сетевая модель данных – деректердің

желілік моделі, электронная цифровая подпись – электрондық цифрлық қолтаңба; явление электромагнитной индукции – электромагниттік индукция құбылысы; правовая защита информации – ақпаратты құқықтық қорғау; нормальное атмосферное давление – қалыпты атмосфералық қысым және т.б.;

- сыңарлары еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздер мен орыс тілінің сөзінен тұратын (екі сөзден көп) терминдік тіркестердің барлық сыңарын аудару: информационные угрозы в сети – желідегі ақпараттық қатерлер, скорость перевозки информации – ақпарат тасымалдау жылдамдығы, информационный объем сообщения – хабардың ақпараттық көлемі, структурированный язык запросов – сауалдардың құрылымданған тілі, прямые линии распространения – тура таралу желілері және т.б.;

- сыңарлары орыс тілінің екі немесе одан да көп сөзінен тұратын терминдік тіркестердің барлық сыңарын аудару: ошибки выполнения – орындау қателері, сравнительные ссылки – салыстырма сілтемелер, исполнительные устройства – атқарушы құрылғылар, входные данные задачи – есептің кіріс деректері, память с произвольным доступом – еркін қолжетімді жады, постоянное запоминающее устройство – тұрақты есте сақтау құрылғысы, облачное хранилище данных – деректердің бұлттық қоймасы және т.б.

Осы ретте тіркесті терминдерді (тележурналистика саласы бойынша) аудару мәселелеріне арналған мақалада мынадай мәселелер аталады: бір сөздің бірнеше нұсқада аударылуы; орыс тіліндегі «-н- жұрнағы + -ый/-ая/-ое жалғауы», «-ск- жұрнағы + -ий/-ая/-ое жалғауы», «-ов- жұрнағы + -ый/-ая/-ое жалғауы», «не- приставкасы + түбір + -н- жұрнағы + -ый/-ая/-ое жалғауы» үлгісінің түрліше аударылуы, тіркесті терминнің біріккен сөз ретінде аударылуы («монтажный лист» – «монтажпарақ»); кейбір тіркесті терминдердің қысқарған формада қолданылуы («телевизионный эффект» – «телеэсер»); сондай-ақ қазақ тіліндегі бір сөздің орыс тіліндегі бірнеше сөздің баламасы ретінде қолданылуы («таспа» – «лента», «пленка») және т.б. [13, 67].

Қазіргі кездетіліміздің лексикалық қорындағы ұлттық құндылықтарға қатысты терминдерді орыс тіліне транслитерациялау арқылы термин жасау үдерісі артып келеді. Мысалы, абдесте – абдесте, абылайша – абылайша, адалбақан – адалбакан, айбалдақ – айбалдақ, айдауыл – айдауыл, әкім – аким, аққұман – аккумуля, ақсарбас – аксарбас, аламан – аламан, аластау – аластау, алдаспан – алдаспан, асық – алчик, әмеңгер – аменгер, асадал – асадал, асатаяқ – асатаяқ, асату – асату, атастыру – атастыру, ашамай – ашамай, байғазы – байгазы, басқұр – баскур, бастабақ – бастабак, беташар – беташар, босаға – босага, дағара – дагара, дағыра – дағыра, ерулік – ерулик, іркіт – иркит, итарқа – итарка, қазы – казы, келсап – келсап, қымыз – кумыс, күнжіт – кунжут, сексеуіл – саксаулжәне т.б. Мұндай сөздерге сөздіктерде кейде түсініктеме беріліп отырады: қарамойнақ – карамойнак (поздний сорт большой дыни), қарқара – каркара (женский головной убор), қарынбүрме – карынбурме (национальное

мясное блюдо), қолұстатар – колустатар (подарок, вручаемый женихом снохе невесты за то, что она соединяет его руку с рукой невесты), айыр (түйе) – айыр (верблюду) (тағам өнеркәсібі) және т.б.

Соңғы кездері қазақ тілінде **-алды, -арты, -асты** «аффиксоидтарының» қолданысын кездестіреміз. Мысалы, предвыборный – сайлауалды, предшкольный – мектепалды, предпосевная обработка почвы – егісалды топырақ өңдеу, предпосевная обработка семян егісалды тұқым өңдеу, предпосевной полив предпосевной полив егісалды суару, (2022); тілалды дыбыстар, тіларты дыбыстар, тіласты безі, жерасты қазбалар, подкожная инъекция – теріасты инъекциясы және т.б. Бұл құбылысты орыс тілінің заңдылығына негізделген тікелей синтаксистік калька деп есептейміз.

Сонымен қатар терминжасам барысында сөздерді біріктіріп жазу үдерісі айрықша қарқын алып келе жатқаны байқалады. Мысалы, длинные деньги – ұзақпұл; душистый горошек – иісбұршақ, ремонтный молодежь – түліктөл және т.б. Осы ретте әртүрлі сөз таптарына жататын сөздерді біріктіріп, «термин жасау үдерісі» байқалады. Мысалы, живучка – иістішөп, внутрисортное скрещивание – сортішіндік будандастыру, двойное замещение – қос орынбасу; простое замещение – жай орынбасу, контрзахват – қарсықапсыру және т.б.

Қазіргі кезде орыс тілінің құрылымынан тікелей калькалау әдісімен аудару арқылы бұрын тілімізде кездеспейтін сөздердің байланысу тәсілінің «жаңа бір түрі» қалыптасып келе жатқаны байқалады. Мысалы, угловое увеличение – бұрыштық ұлғаю, общественное питание – қоғамдық тамақтану, вакуумная перегонка – вакуумдық айдау және т.б.

Сондай-ақ қазіргі кезде ғылыми әдебиеттерде, салалық терминологиялық сөздіктерде, заңнамада орыс тіліне еуропа тілдерінен енген терминдердің тілімізде жарыса, сондай-ақ бірнеше баламасы қолданылып жүргенін кездестіреміз. Мысалы, бюрократ – бюрократ, төрешіл, интернет –ғаламтор, интернет; тұсаукесер, таныстырылым (презентация); глобализация –ғаламдану, жаһандану; лингвистика – лингвистика, тіл білімі және т.б.

Қазіргі кезде шетел, оның ішінде Қытай елінде тұратын қазақтардың тілінен термин алу біршама жандана бастағанын байқауға болады: жүгіртпе – курсор, тінтуір – мышка, танысқы – визитка және т.б.

Қорытынды. Қазіргі қазақ терминжасамының дәстүрлі үдерісін және қазіргі даму бағытын қарастыра келе, мынадай тұжырымдар жасауға болады:

1. Ұлт тіліндегі терминдерді жасауда пайдаланылып жүрген немесе пайдалануға болатын сөзжасамдық жұрнақтарды әртүрлі ерекшеліктеріне, терминжасамдық әлеуетіне байланысты шартты түрде төмендегіше жіктейміз: 1) өнімділігі жоғары жұрнақтар; 2) өнімділігі орташа жұрнақтар; 3) өнімділігі артқан жұрнақтар; 4) араб, парсы тілдерінен енген тілдік элементтер; 5) кейбір сөздерге жалғанып, лексикалық бірлік жасаған жұрнақтар (қазіргі кезде ондай туынды сөздер лексика-семантикалық тәсіл, яғни конверсия арқылы

терминденген); 6) кейбір сөз таптарына жалғанғанда лексикалық бірліктер жасайтын жұрнақтар; 7) әртүрлі мағына білдіруге жұмсалатын жұрнақтар: а) кішірейту мағынасы; ә) сыйластық, құрметтеу мағынасы; б) еркелету мағынасы; в) жақтырмау мағынасы; 8) қазіргі кезде туынды сөз жасамайтын тарихи жұрнақтар.

2. Дәстүрлі түрде қалыптасқан ұлттық үлгідегі синтетикалық (морфологиялық) терминжасам тәсілінің қызметі белсенді түрде жалғасып келеді. Соның ішінде қазіргі кезде өнімді қолданылып отырған немесе өнімділігі артып келе жатқан терминжасам жұрнақтарына мыналарды жатқызуға болады: **-гер/-кер/-ғар/-гер; -гі/-ғы/-қы/-кі; -гіш/-ғыш/-кіш/-қыш; -ды/-ді/-ты/-ті/-лы/-лі;-лық/-лік/-дық/-дік/-тық/-тік; -м/-ым/-ім; -ма/-ме/-ба/-бе/-па/-пе; -ман/-мен; -малы/-мелі;-нама/-дама; -у;-уыр/-уір; -уыш/-уіш; -хана; -шы/-ші; -ыс/-іс.** Сонымен қатар толық мағыналы «жай», «бейне» сияқты сөздердің терминжасамдық белсенділігі артқан.

3. Негізінен еуропа тілдерінен енген сөздерге және орыс тілінің сөздеріне жалғанатын орыс тілінің жұрнақтары тілімізге: а) бір жұрнақ бір жұрнақтың фонетикалық нұсқаларымен және ә) бір жұрнақ бірнеше жұрнақтың фонетикалық нұсқаларымен аударылады (сөзжасамдық калька әдісі).

4. Терминжасамның синтаксистік (аналитикалық) тәсілі (сөзқосым, қосарлау, тіркестіру, қысқарған сөздер) қарқын алып келеді және бұл жолмен жасалған терминдердің құрамы әртүрлі (семантикалық-синтаксистік калька). Мұнда тіркестіру тәсілі арқылы жасалған терминдер (жаңа атаулар) орыс тілінен құрылымдық, семантикалық-синтаксистік калькалау жолымен жасалғанын атап өткіміз келеді. Осы ретте қазіргі кезде орыс тілінің құрылымынан тікелей калькалау әдісімен аудару арқылы бұрын тілімізде кездеспейтін сөздердің байланысу тәсілінің «жаңа бір түрі» қалыптасып келе жатқаны байқалады (уговое увеличение инструмента – құралдың бұрықтық ұлғаюы, общественное питание – қоғамдық тамақтану, вакуумная перегонка – вакуумдық аудау және т.б.). Қысқарған сөздер арқылы жасалған терминдерді былайша жіктеуге болады: а) Кеңес одағы тұсында орыс тіліндегі атаулардың қысқарған нұсқасы сол тілдегі жазылуы бойынша алынды (СССР, КПСС және т.б.); ә) орыс тіліндегі қысқарған атаулар аудармасының қысқарған нұсқасы алынды (СНГ – ТМД, ООН – БҰҰ және т.б.); б) еуропа тілдерінен енген қысқарған сөздер сол тілдердегі жазылуы бойынша алынды (HTML (HyperText Markup Language); URL (Uniform Resource Locator) және т.б.).

5. Шеттілдік элементтердің қатысуымен жасалған «гибрид» терминдердің саны артып келеді (толық және жартылай калька). Мұндай терминбөлшектерді төмендегіше жіктеп көрсетуге болады: 1) сөздің алдында қолданылатын элементтер (префиксодтар); 2) сөздің соңында қолданылатын элементтер (аффиксодтар). Алайда мұндай элементтер қазіргі кезде аударылып та қолданады (**аэро-**: аэропорт – әуежай; **видео-**: видеозапись – бейнежазба,

видеоинформация – бейнеақпарат; **-(о)лог(ия): -тану** (ғарыштану – космология, саясаттану – политология), **-нама** (әдіснама – методология)).

6. Лексика-семантикалық (конверсия) тәсіл арқылы ұлттық танымға негізделген метафоралық қолданыс нәтижесінде жасалған терминдердің саны артып отыр.

7. Тіліміздің лексикалық қорындағы ұлттық құндылықтарға қатысты терминдерді орыс тіліне транслитерациялау арқылы термин жасау үдерісі артып келеді. Мұндай сөздерге сөздіктерде кейде түсініктеме беріліп отырады.

8. Соңғы кездері белең алған **-алды, -арты, -асты** «аффиксоидтарының» қолданысын орыс тілінің заңдылығына негізделген тікелей синтаксистік калька деп есептейміз.

9. Жалпы қазақ тілінде сөздерді біріктіріп жазу үдерісі белең алуына байланысты біріккен сөз тұлғалы терминдер қатары да көбейе түскен (длинные деньги – ұзақпұл; душистый горошек – иісбұршақ, ремонтный молодняк – түліктөл). Осы ретте әртүрлі сөз таптарына жататын сөздерді біріктіріп, «термин жасау үдерісі» байқалады (живучка – иістішөп, внутрисортное скрещивание – сортішіндік будандастыру, двойное замещение – қос орынбасу; простое замещение – жай орынбасу, контрзахват – қарсықапсыру).

10. Қазіргі кезде орыс тілінің құрылымынан тікелей калькалау әдісімен аудару арқылы бұрын тілімізде кездеспейтін сөздердің байланысу тәсілінің «жаңа бір түрі» қалыптасып келе жатқаны байқалады (угловое увеличение – бұрыштық ұлғаю, общественное питание – қоғамдық тамақтану, вакуумная перегонка – вакуумдық айдау).

11. Ғылыми әдебиеттерде, салалық терминологиялық сөздіктерде, заңнамада орыс тіліне еуропа тілдерінен енген терминдер бірнеше баламасы жарыса қолданылады.

12. Қазіргі кезде шетел, оның ішінде Қытай елінде тұратын қазақтардың тілінен термин алу біршама жандана бастағанын байқауға болады.

13. Шет тілдерінен термин қабылдау үдерісінде әдеттегідей еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерді орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау басым, сондай-ақ еуропа және орыс тілдерінің сөздерін сол тілдердегі жазылуы бойынша қабылдау процесі де кездеседі.

14. Еуропа тілдерінен орыс тіліне енген және орыс тілінің сөздері мен сөз тіркестерін тілімізге әртүрлі тәсілмен аудару және еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздерді тіліміздің заңдылығына жақындату (моль – мөл, джанк – жаңк) арқылы қабылдау үдерісі ұшырасады.

15. Терминалмасым есебінен терминқорды толықтыру үдерісі жалғасып келеді. Терминдерді бұрынғыша тек орыс тілі арқылы ғана емес, ағылшын тілінен тікелей термин қабылдау, оларды орыс емлесі бойынша жазбай, мониторинг (monitoring), банкиң (banking), паркиң (parking), франчайзиң (franchising) түрінде қабылдау үрдісі де байқала бастады. Алайда ағылшын

тілінен тікелей қабылданған терминдерді тіліміздің фоно-морфологиялық заңдылығына толықтай бейімдеу болашақтың ісі деп санаймыз.

Қазіргі қазақ терминжасамындағы дәстүрлі үдерістер мен оның қазіргі даму бағытын талдай келе, аталған оң үдерістерді жандандыру, ал теріс үдерістердің тіліміздің заңдылығын одан әрі бұзуына жол бермеу мақсатында осы бағыттағы зерттеулерді күшейте түсу қажет деп санаймыз.

Әдебиеттер

1. Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері. – Алматы: Мектеп, 2013. – 400 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография.– Алматы: Білім, 2014.
3. Урекенова Р.А. Образование терминов в казахском языке (на материале относительных прилагательных). Отв. ред. Нурмагамбетов А. – Алматы: Мектеп, 1980. – 130 с.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Жазушы, 1998. – 208 б.
5. Айсұлтанова Қ. Қазақ тіліндегі терминжасамның ішкі көздері. Филол. ғыл. канд. дис... авторефераты. Мамандығы: 10.02.02. – қазақ тілі. – Алматы: Таргу, 2003. – 28 б.
6. Исақова С. Қазақ терминтанымы: лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері, прагматикалық қызметі. – Алматы: Білім, 2007. – 159 б.
7. Иса Г. Техника саласындағы терминжасам мәселелері // <https://termincom.kz/articles/?id=83>
8. Әміров Ә.Ж. Қазақ терминологиясы және баспасөз. – Алматы: Арда, 2015. – 96 б.
9. Абдуллина Н. Қазақ тіліндегі терминологиялық бірліктерді қалыптастырудағы когнитивтік құрылымдар репрезентациясы. 6D021300 – Лингвистика. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: Ғылым, 2022. – 179 б.
10. Abdullina N., Faber P., Aidarbek K., Kurmanali A., Ainabekova T. Lexical-semantic features of color designations in some phrasemes // *XLinguae*, Volume 15, Issue 3. Slovak Republic. Slovakia. *XLinguae*, 2022. – P. 126-133. DOI: 10.18355/XL.2022.15.03.11
11. Lakoff G., Jonson M. The metaphor system for morality // *Conceptual structure discourse and language/ ed. by Goldberg A.* – Stanford. California. CSLI Publication, 1996. – P. 249-266.
12. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Б.А.Серебренников, Е.С.Кубрякова, В.И.Постовалова и др.* – М.: Наука, 1988. – С. 173-204.

13. Таубалдиев М., Құлманов С. Тіркесті терминдерді аудару мәселелері (Қазақ тележурналистика саласының материалдары негізінде) // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. 2022. №4. – 55-69-беттер. (<https://ojs.egi.kz/index.php/BULLETIN/issue/view/29/38>) (<https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.06>)

Ш. КУРМАНБАЙУЛЫ

Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева, Астана, Казахстан
С. КУЛМАНОВ

Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

КАЗАХСКОЕ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЕ: ТРАДИЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье доказывается, что на основе языковых данных активно продолжается функционирование синтетических (морфологических), синтаксических (аналитических) способов терминообразования национального образца, сформированных путем анализа традиционных процессов казахского терминообразования и современного направления его развития, также указаны суффиксы, которые в настоящее время используются продуктивно или имеют повышенную продуктивность.

В ходе исследования было установлено, что суффиксы русского языка, присоединяющиеся в основном к словам из европейских языков и к словам русского языка, переводятся на казахский язык следующим образом: а) один суффикс с фонетическими версиями одного суффикса и б) один суффикс с фонетическими версиями нескольких суффиксов.

В статье терминоэлементы «гибридных» терминов, составленные с участием иноязычных элементов, были классифицированы следующим образом: элементы, используемые перед словом (префиксоиды); элементы, используемые в конце слова (аффиксоиды). Однако доказано, что такие элементы в настоящее время также переводятся на казахский язык.

Можно отметить следующие «положительные» тенденции в современном казахском терминообразовании: увеличение количества терминов, созданных в результате метафорического употребления, основанного на национальном познании посредством лексико-семантического (конверсионного) способа; создание терминов путем транслитерации на русский язык терминов, относящихся к национальным ценностям в лексическом фонде нашего языка; заимствование терминов из речи казахов, проживающих за рубежом; перевод слов и словосочетаний вошедших в русский язык с европейских языков, а также с самого русского языка на

казахский язык различными способами; принятие терминов не только через русский язык, но и непосредственно из английского языка, при этом основываясь на их произношении, а не на правописании в русском языке.

Также в казахском терминообразовании наблюдаются следующие «негативные» тенденции: появление «нового типа» способов образования словосочетаний, ранее не встречавшихся в казахском языке, путем структурного, семантико-синтаксического калькирования с русского языка; увеличение употребления «аффиксоидов» (-алды, -арты, -асты); усиление процесса соединения слов; дублетное использование нескольких эквивалентов терминов, вошедших в русский язык из европейских языков; заимствование слов, вошедших в русский язык из европейских языков по написанию на русском языке; заимствование слов из европейских языков по написанию на этих языках; увеличение количества «гибридных» терминов, образованных с участием иностранных элементов.

Ключевые слова: терминология, терминообразование, терминозамещение, синтетический (морфологический) способ, синтаксический (аналитический) способ, лексико-семантический способ (конверсия)

Sh. KURMANBAYULY

The Eurasian National University named after L. Gumeev, Almaty, Kazakhstan

S. KULMANOV

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan

KAZAKH TERM FORMATION: TRADITIONAL PROCESSES AND MODERN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT

Abstract. The paper proves that on the basis of linguistic data, the functioning of synthetic (morphological), syntactic (analytical) (unification, combination, combination, reduction of words) methods of term formation of the national sample, formed by analyzing the traditional processes of Kazakh term formation and the modern directions continues smoothly. Besides, suffixes that are currently being used productively and suffixes that are increasing in productivity are also indicated.

Russian suffixes, which are attached mainly to words from European languages and to words of the Russian language, are translated into Kazakh as follows: a) one Russian suffix with phonetic versions of one Kazakh suffix and b) one suffix with phonetic versions of several suffixes.

In the present paper, the term elements of «hybrid» terms composed with the participation of foreign language elements were classified as follows: elements used before the word (prefixes); elements used at the end of the word (affixodes). However, such elements are currently also being translated into Kazakh.

The following «positive» trends in modern Kazakh terminology formation can be noted: through lexico-semantic (conversion) creation an increase in the number of terms created as a result of metaphorical use based on national cognition; through Russian transliteration of terms that are in the lexical fund of the Kazakh language related to national values; borrowing terms from the speech of Kazakhs living abroad; Russian translation of words and phrases entered into the Russian language from European languages, as well as from the Russian language itself into the Kazakh language in various ways; the adoption of terms not only through the Russian language, but also directly from the English language, while based on their pronunciation, and not on spelling in Russian.

Also, the following «negative» trends are observed in Kazakh terminology: the emergence of a «new type» of ways of forming phrases that were not previously encountered in the Kazakh language, by structural, semantic and syntactic calculus from the Russian language; an increase in the use of «affixoids» (-aldy, -arty, -asty); strengthening the process of connecting words; parallel use of several equivalents of terms that have entered the Russian language from European languages; borrowing words that have entered the Russian language from European languages by spelling in Russian; borrowing words from European languages by spelling in these languages; increasing the number of «hybrid» terms formed with the participation of foreign elements.

Keywords: terminology, term formation, term substitution, synthetic (morphological) method, syntactic (analytical) method, lexico-semantic method (conversion)

References

1. Aitbaiұлы Ö. Qazaq tıl bilimniñ terminologiasy мәseleleri. – Almaty: Mektep, 2013. – 400 b.
2. Qūrmanbaiұлы Ş. Qazaq terminologiasy: zertteuler, oqulyq, sözdık, bibliografia.– Almaty: Bılım, 2014.
3. Urekenova R.A. Obrazovanie terminov v kazahskom iazyke (na materiale otnositelnyh prilagatelnyh). Otv. red. Nurmagambetov A. – Almaty: Mektep, 1980. – 130 c.
4. Qūrmanbaiұлы Ş. Qazaq leksikasynyñ termindenuı. – Almaty: Jazuşy, 1998. – 208 b.
5. Aisūltanova Q. Qazaq tılındeǵı terminjasamnyñ ıshkı közderi. Filol.ǵyl.kand.dis... avtoreferaty. Mamandyǵy: 10.02.02. – qazaq tılı. – Almaty: Targu, 2003. – 28 b.
6. İsaqova S. Qazaq termintanymy: leksikalyq qūramy, jasalu tásilderi, pragmatikalyq qyzmeti. – Almaty: Bılım, 2007. – 159 b.
7. İsa G. Tehnika salasyndaǵy terminjasam мәseleleri // <https://termincom.kz/articles/?id=83>

8. Ämırov Ä.J. Qazaq terminologiasy jäne baspasöz. – Almaty: Arda, 2015. – 96 b.
9. Abdullina N. Qazaq tilindegi terminologialyq birlıktırdı qalyptastyrodağy kognitivtik qūrylymdar reprezentasiyası. 6D021300 – Lingvistika. Filosofia doktory (PhD) дәrejesın alu űşın daiyndalğan disertasiya. – Almaty: Ğylym, 2022. –179 b.
10. Abdullina N., Faber P., Aidarbek K., Kurmanali A., Ainabekova T. Lexical-semantic features of color designations in some phrasemes // XLinguae, Volume 15, Issue 3. Slovak Republic. Slovakia. XLinguae, 2022. –P. 126-133. DOI: 10.18355/XL.2022.15.03.11
11. Lakoff G., Jonson M. The metaphor system for morality // Conceptual structure discourse and language/ ed.by Goldberg A. – Stanford. California. CSLIPublication, 1996. – P. 249-266.
12. Teliya V.N. Metaforizasiya i ee röl v sozdaniı iazykovoi kartiny mira // Röl chelovecheskogo faktora v iazyke. İazyk i kartina mira / B.A.Serebrennikov, E.S.Kubrākova, V.İ.Postovalova i dr. – M.: Nauka, 1988. – S. 173-204.
13. Taubaldiev M., Qūlmanov S. Tirkesti terminderdi audaru mäseleleri (Qazaq telejurnalistika salasynyñ materialdary negızinde) // Eurazia gumanitarylyq institutynyñ Habarşysy. 2022. №4. – 55-69-better. (<https://ojs.egi.kz/index.php/BULLETIN/issue/view/29/38>) (<https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.06>)

Авторлар туралы мәлімет:

Құрманбайұлы Шерубай – ҚРҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Курманбайұлы Шерубай – академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kurmanbayuly Sherubay – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Құлманов Сәрсенбай Қуантайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының доценті, Алматы, Қазақстан

Кулманов Сарсенбай Куантаевич – кандидат филологических наук, доцент Института языкознания имени А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

Kulmanov Sarsenbai Kuantaevich – A. Baitursynov Institute of Linguistics, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Almaty, Kazakhstan

XFTAP 16.01.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.09>

Г.Ә. ОМАРБЕКОВА

Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: gulnara.omarbekova@nu.edu.kz)

МҰХТАР ӘУЕЗОВТИҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ СТИЛІНДЕГІ АНТРОПОНИМДІК ВОКАТИВТЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінде жеке ақын, жазушылардың тілін зерттеген жұмыстар көптеп саналғанымен де, хат алмасуда жеке жазушының эпистолярлық тілін зерттеген ғылыми бағыттағы жұмыстар біраз қарқынмен дамып келеді. М.Әуезовтің шығармаларының елу томдық толық жинағының елуінші томында жинақталған жазушының эпистолярлық прозасы – ұлттық мәдениетіміздің ажырамас бөлігі. Жазушы ғалым ретінде, отбасы мүшесі ретінде, қарапайым адам ретінде адресаттарға жазған хаттары дара тұлғаның шығармашылық келбеті мен хат жазу стилі туралы, сол кезеңдегі тарихи оқиғалар мен жақын замандастарымен араласқан әлеуметтік ортасынан хабар береді. Мақаланың мақсаты – М.Әуезовтің эпистолярлық дискурсындағы антропонимдік вокативтерге тән ерекшеліктерді нақтылап, оның идиостиліндегі осы тілдік бірліктердің коммуникативті-функционалдық және прагматикалық қызметін анықтау болып табылады. Студенттер жазушының шығармашылығында антропонимдердің эпистолярлық жанрда вокативтік қызметте жұмсалудың, нақты мәнмәтінде қолдану ерекшелігін меңгереді, қаламгердің эпистолярлық жанрдағы жеке қолтаңбасымен танысады. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін М.Әуезовтің толық жинағының елуінші томында жарияланған хаттардағы барлық вокативтік қолданыстар жинақталып, лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне байланысты топталды, контенттік талдау арқылы вокативтердің ортақ жасалу нұсқалары мен қолдану жиілігі нақтыланды және олардың прагматикалық қолдану ерекшелігі анықталды.

Түйін сөздер: М. Әуезов, корреспонденция, антропонимдер, эпистолярлық стиль, вокатив, жалқы есім.

Кіріспе. Тіл – қоғамның барлық мүшелеріне ортақ сөйлеу құралдарының, ережелерінің және белгілерінің жүйесі. Тіл біліміндегі коммуникативті-прагматикалық бағыттың идеясынсыз қарым-қатынасты әрекет ретінде түсіну мүмкін емес. Коммуникативтік тәсіл қарым-қатынаста орын алатын өмірлік маңызды міндеттерді шешу үшін ой мен сезімнің алмасу процесінде серіктестердің коммуникативтік өзара әрекеттесуінде тілдік бірліктердің мәнін, мазмұнын ашады. Прагматикалық тәсіл жеке адамның тілді

қарым-қатынас құралы ретінде жағдайға байланысты адресаттың әлеуметтік ерекшеліктеріне, тақырыпқа, уәжі мен мақсаты, қарым-қатынастың орны мен уақытына назар аудара отырып, тілдік бірліктердің қажеттісін таңдап, орынды қолдануын қарастырады. Функционалдық тәсіл тілдік бірліктердің өздеріне тән қасиеттері мен олардың мәтінде қолданылу ерекшеліктері тұрғысынан сөйлеуде көрініс табады [1]. Тілді сипаттаудың функционалдық, коммуникативті және прагматикалық тәсілдері бір-бірімен тығыз байланысты және жеке өзіндік ерекшеліктерімен бірін-бірі толықтырады.

Танымал тұлғалардың жазған хаттарымен танысу және олардың мазмұнын танып, түсіну студенттерге белгілі бір қиындықтар туғызуы мүмкін. Жеке хаттардың стильдік жазылу ерекшелігіне байланысты, яғни жазушының жеке сөз саптауын, идиолектінің ерекшелігімен қатар, жазушының өмір сүрген уақытындағы экстралингвистикалық факторларға байланысты қолданылған тілдік бірліктердің функционалды-прагматикалық қолданысын студентке түсіндірген абзал. Жазудағы жиі кездесетін қателердің бірі – студенттердің жалқы есімдерді дұрыс қолданбауымен байланысты да орын алуы мүмкін. Жазушылар мен ақындардың жеке хат-хабарларында кездесетін антропонимдердің қолданысын талдап, түсіндіру бұл қателердің алдын алып, болдырмауға көмектеседі. Қазақ тілін үйренетін студенттер тіл сабақтарында не одан тыс өтетін іс-шараларда қазақ әдебиеті өкілдерінің шығармаларымен танысып, өз ой-өрісін кеңейтуге ұмтылады. Біздің ойымызша, тіл үйренушілерді ХХ ғасырдағы жазушылар мен ақындардың қазақ әдебиетінің дамуына үлес қосқан маңызды шығармаларымен бірге авторлардың жеке эпистолярлық жұмыстарымен де таныстыру студенттердің авторлардың өмір сүрген кезеңдегі орын алған оқиғалардың барысын біліп, соған қатысты қаламгердің жеке сөз қолданыс үлгілерін түсініп, тануына септігін тигізеді. Осы мақала барысында зерттеуде вокатив (лат. *vocativus* – шақыру, қарату) сөздерді, яғни М. Әуезовтің эпистолярлық шығармаларындағы қаратпа тіл бірліктері талданып, оларды сипаттаудағы қолданылған тәсілдердің қалай жүзеге асқандығы анықталады. Мақаланың мақсаты – М. Әуезовтің эпистолярлық дискурсындағы антропонимдік вокативтерге тән ерекшеліктерді нақтылап, оның идиостиліндегі осы тілдік құралдардың коммуникативті-функционалдық және прагматикалық қызметін анықтау болып табылады. Осы арқылы эпистолярлық жанрда М. Әуезовтің хат-хабар алмасудағы өзіндік жазу бірегейлігі, яғни идеолектісі зерделенеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Заманауи лингвистикалық зерттеулердің басты бағыты – әртүрлі мәтіндер мен мәлімдемелерді жасау және түсіндірудегі адамдардың сөйлеу әрекетінің кешені ретіндегі қарым-қатынас болып табылады. Тілді оқыту әдістемесінде кеңінен қолданылатын коммуникативті-функционалдық тәсіл теорияны меңгеріп және оны сөйлеу тәжірибесінде сәтті қолдануды, әлеуметтік лингвистикалық, «стратегиялық»,

әлеуметтік құзыреттерді қалыптастыруды көздейді [2]. «Коммуникативті-функционалдық тәсілдің өзегінде сөйлеу әрекеті жатыр. Сөйлеу әрекетінің өнімі – ауызша және жазбаша мәтіндер. Тілді оқыту мәтіннен басталып, мәтінмен аяқталады» [3, 55].

Қазақ тіл білімінде жеке ақын, жазушылардың тілін зерттеген жұмыстар көптеп саналғанымен де, жеке жазушының жазба мәтіндегі хат алмасуда эпистолярлық тілін зерттеген ғылыми бағыт біраз қарқынмен енді дамып келеді. М. Әуезовтің шығармаларының елу томдық толық жинағының елуінші томында жинақталған жазушының эпистолярлық прозасы біздің ұлттық мәдениетіміздің ажырамас бөлігі, жазушы қоғам қайраткері ретінде, ғалым ретінде, отбасы мүшесі ретінде, қарапайым адам ретінде жазған хаттары дара тұлғаның шығармашылық бейнесін, оның өмір сүрген уақытындағы орын алған тарихи оқиғалар жайында, замандастарымен қатынасын, әлеуметтік ортасынан хабар береді. Мәтінді түсіну – оқшау «вакуумдық» жағдайда емес, белгілі бір тыңдаушы мен айтушының арасында нақты біржағдайда, әлеуметтік мәдени контексте жүзеге асырылатын процесс. Айталық, оқиға туралы түрлі пікірлер, көзқарастар, пайымдаулар, қорытындылар жүреді. Тыңдаушы естіген оқиғасы туралы жеке пайымдау жасап қана қоймайды, сонымен бірге айтушының не айтпақ болғанына ой жүгіртеді, оны өз пайымдауымен салыстырады. Ал сөйлеуші оқиға туралы баяндай отырып, белгілі бір әлеуметтік актіге қатысады, тыңдаушының әлденеге көзін жеткізуге, оны әлденеден сақтандыруға күш салады [4,15]. Жалқы есімдерді жеке хат алмасуда қолдану тапсырмалары арқылы студенттер ұлттық антропонимдердің әр мәнмәтінде жұмсалып ерекшелігін меңгереді, эпистолярлық жанр мен жалпы тіл туралы білімдерін жетілдіреді. Осы мақсатта М.Әуезовтің жазған хаттарындағы барлық вокативтік жалқы, жалпы есімдер теріліп, лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне байланысты топталды, контенттік талдау арқылы, қаратпа сөздердің ортақ жасалу нұсқалары және олардың қолдану жиілігі нақтыланды, прагматикалық қолдану ерекшелігі анықталды.

Талқылау мен бақылау. Эпистолярлық стиль – жеке корреспонденцияда хат жазуда қолданылатын қарым-қатынас стилі. Л.В. Щерба бұл стилді көркем әдебиет түрлеріне жатпайтын, іскерлік тілдің нұсқасы деп қарастырды [5]. Кейбір филологтар эпистолярлық стильдің алуан түрлі жанрлары мен тілдік құралдары ауызекі сөйлеумен (жеке хат алмасуда), немесе іскерлік сөйлеумен (ресми хат алмасуда), публицистикалық сөз (ашық хат), немесе көркем сөзбен («эпистолярлық роман») байланысты екенін атап өтіп, эпистолярлық стильді біртұтас жеке стиль түрі деп танымайды. Академик Р.Сыздықова бұны өз еңбегінде жеке жазушылардың сөз мәнері (даралық стилі) деп атап, **эпистолярлық** стиль ретінде қарастырады [6,235]. Ағылшын, орыс тілдерінде эпистолярлық жанр ретінде зерттеледі. Эпистолярлық жанр – өзіндік ерекше табиғаты бар, жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының

тілін танытатын сөз мәнері, жеке жазушының сөз саптауы, жазу үлгісі. Қазіргі теориялық лингвистиканың негізін салушы В. Гумбольдт: «Жеке адам жалпылықпен соншалықты керемет үйлеседі, дегенмен, бүкіл адамзат баласы бір тілде сөйлесе де, әр адамның өз тілі болады», – деп өте орыңды айтқан. Жалпы мен жекенің арақатынасының диалектикасы кез келген ауқымдағы жеке тіл қолданысын – идиолектіні жалпы ұлттық тілден ажыратып, оқшаулауға негіз береді. Әдетте, кез келген адамның күнделікті тұрмыста, үй ішінде, жеке басына қатысты жайларды сөз еткен хаттары бұл салада зерттелуге тиісті материал бола алмайды, белгілі қоғам қайраткерлерінің, қалам иелерінің, ғылым-білім өкілдерінің, көбінесе әлеуметтік не өзге де мәні бар мазмұндағы корреспонденциялары құндылық танытады.

Бұл мақалада қазақ мәдениетін әлемге танытқан біртуар жазушы М. Әуезовтің хаттарындағы қаратпа жалқы есімдерге талдау жасалып, жазушының стиліндегі вокативтік құралдардың семантикасы мен қызметі анықталады. Вокативтік қолданыста адресант адресаттың назарын өзіне аудару үшін жалқы есімдерді тілдің өзіндік ерекшеліктеріне сай қолданады. Кейбір тілдерде арнайы вокативті дайын форма бар, ал қайсыбірінде бұл нысан жеке септік болып та аталады. Ал бұл қазақ тілінде септеу жүйесінен тыс тілдік бірлік ретінде беріледі. Вокативтік тіл бірлігі сөйлемнен тысқары тұрғанымен де, сөйлемнің басқа мүшелерімен синтаксистік қатынаста болады. В.И. Карасик вокативтерді тілдің әмбебап бірлігі ретінде қарастырып, олар – «тілдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін ерекше көрсететін, құрамы жағынан біркелкі болмайтын күрделі мазмұндық құрылым» [7], – деп атап көрсетеді. Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің елу томдық академиялық толық басылымының елуінші томындағы қазақ және орыс тілдерінде жазылған хаттарында вокативтер өте жиі кездеседі. Қазақ тілінде жазылған алпыс төрт хатта алпыс жеті рет адамның есімдері (Марзия, Фатима, Мәлік, т.б.), ал орыс тілінде жазылған сексен төрт хатта тоқсан төрт рет вокативтер кездеседі (Валечка, Эрнарлик, Муратай, т.б.) [9]. Бұл ретте антропонимдік вокативтердің қалыпты қолданысы да, атаудың тұрақты нұсқаларынан ауытқуы да кездеседі, олар «көрсеткіштік (сөз тек тікелей осы мәнмәтіндік мағынаға ие) немесе эмоционалдық сипаттағы» ақпаратты жеткізеді [7, 194]. Антропонимдерді зерттеуде коммуникативті-функционалдық тәсілді қолдану теориялық және практикалық сипаттағы бірқатар негізгі принциптерге сүйенеді: тілдік бірлікті синтаксистік негізде оқыту; тілдің әртүрлі деңгейлерінің өзара әрекетін есепке алу; ана тілін басқа мәдениет ерекшеліктерімен салыстыру және т.б. Мұхтар Әуезовтің хат алмасуында қолданылған қазақ және орыс тілдеріндегі антропонимдерді түсіндіру, үйрету кезінде осы принциптерді іске асыруға мүмкіндік болады. Сонымен, жалқы есімдердің қолданысын синтаксистік негізде түсіндіргенде жазушы антропонимдік вокативтерді сөйлемнің басында, ортасында және соңында да кісіні қарату мақсатында қолданады. Мысалы:

а) сөйлемнің басында:Мұратай, айналайын алтын балам! Валенька родная моя! (38);

б) сөйлемнің ортасында:Құрметті Марзия жолдас! Золотой мой Эрнарлик милый! (6);

в) сөйлемнің соңында:Алтын балақайым Мұратай! Дорогая Екатерина Александровна! (78).

Қаратпалы есім сөздері бар сөйлемдер көбінесе шақыру, назарды аудартатын немесе сұраулы мағынада болып келеді, өйткені хаттағы есімі аталып, шақырылған адамды автор белгілі бір әрекетке итермелейді немесе сұраққа жауап беруін өтінеді. Шақыру мәнді вокатив сөз хат авторының көңіл-күйін жеткізіп, сөйлемнің эмоционалды бояуына әсер етеді. Қаратпа сөз сөйлемнің басында келсе, одан кейін үтір, не леп белгісі, ортасында келсе, екі жағынан үтір, соңында келсе, оның алдынан үтір қойылады. Қазақ тілінің тыныс белгілерін дұрыс қолдана білуді студенттердің есіне салып қойған артық болмайды.

Тілдің әртүрлі деңгейлерінің өзара әрекетін есепке алуды антропонимдердің құрылымын талдаудан байқауға болады. М. Әуезовтің қолданысындағы антропонимдердің құрылымы дара жалқы есімдерден, сондай-ақ жалқы есімдер арқылы берілген вокатив сөздерді қайталаудан тұрады. Жекесөзден жасалған вокатив түріне тек адамның қысқартылған немесе толық атымен аталған жеке жалқы есімін жатқызамыз. Мысалы: Фатима (Ф. Ғабитова) (16), Батима/Бәтима (Ф. Ғабитова), Ысқақ (Ы.Т. Дүйсенбаев), Смағұл (С. Сәдуақасов), Ғабиден (Ғ. Мұстафин), Мұратай (ұлы). Орыс тілінің үлгісімен қолданылатын өз есімі және әкесінің атымен келетін екі компонентті вокатив сөздер жиі кездеспейді. Жазушы көбінесе зат есім мен сын есімдерден тұратын күрделі құрамды қаратпаларды қолданады: Қымбатты Митрофан Семенович, Дорогая Екатерина Александровна!

М. Әуезов эпистолярлық шығармашылығында іні, балақай, бала, дос, жолдас, жеңгей деген жалпы есімдерден жасалған вокатив сөздерді жиі қолданады, бұл жазушы мен оның адресаттары арасындағы туыстық, жолдастық қатынас дәрежесін көрсетеді. Қаламгер балам, айналайын, балақайым, мальчик деген жалпы есімдермен ұлдарына ғана ерекше қарым-қатынасын, әкелік махаббатын жеткізеді.

Эпистолярлық мәнмәтінде эмоцияны күшейту мақсатында атауды түрлендіріп жеткізу үшін жалқы есімдер бірнеше рет қайталанып кездеседі. Мысалы, Валечка, Валенька, Валюшенька, Ляленька, Ляленька моя, Лилюня, Лилюня милая моя, Ляля. Автор мәтіннің бір бөлігін эмоционалды бояумен көрнекі түрде бөлектеп, әсірелеп жеткізу үшін хатты арнап отырған адамына көзқарасын ерекшелетін эмфаза (мағыналық әсірелеу, назар аудару) құбылысын қолданады. Осылай жазушы адресатқа өзінің сезімін, көңіл-күйін, толғаныстарын білдіреді.

Хат иесінің көбінесе, адресатқа құрмет көрсете, сый білдіре арнаған вокатив сөздері зат есім мен жалқы есім, сын есім мен жалқы есім, сын есім мен жалпы есім мен жалқы есімнен құралады. Мысалы:

- зат есім + жалқы есім: Жолдас Мәлік! (М. Ғабдуллин); Жолдас Есмағамбет! Жолдас Хажым!

- сын есім + жалқы есім, сын есім + жалпы есім + жалқы есім: Қадірлі Нұрымбек! Қымбатты Кәмен! Дорогой Александр Александрович! (А.А.Фадеев) (99), Глубокоуважаемый господин Пол Синкер! Сүйікті інім Мәлік! Қадырлы іні-дос Тақауи! (Т. Ахтанов);

- жалқы есім + жалпы есім + сын есім: Евгения Васильевна, друг мой дорогой, родной! (Е.В. Лизунова) (49);

Қаратпалы вокатив сөздерде эпитет ретінде екі тілдің лексикалық бірліктері: қымбатты, қадірлі, құрметті, ардақты, ең қымбат, асыл, родной (-ая), дорогой (-ая), милый (-ая), глубокоуважаемый секілді сын есімдер қолданылады.

Жазушының қолданысындағы орыс тіліндегі атаулардың қазақ тілімен сәйкеспейтін әртүрлі мағыналық реңктері бар қосымшалы тұсын, кейбір вокатив рөліндегі жалқы есімнің айтарлықтай көп туынды формаларға жіктелуін, сөздің лексикалық мағынасына әсер етпейтін, әр түрлі эмоциялық әсер, эмоциялық реңк, семантикалық мән жамайтын қосымша морфемаларын салыстырмалы түрде студенттердің есіне салып қойған абзал. Кішірейту, сыйлау, құрметтеу қосымшаларының кісі аттарын өзгертіп, түрлендірудегі қызметі тым ерекше. Бұл – тілде жиі қолданылатын өнімді қосымшалар [8,187]. М.Әуезовтің қазақ тілінде жақын адамдарының есімдеріне жалғаған -тай қосымшасы кішірейту, еркелету, ізет көрсету сияқты қосымша мағына үстейді. Ұлы Мұрат Әуезовті жазушы Мұратай (10), Муратай (2) (Алтын балақайым Мұратай! Муратай милый мой!) деп еркелету жұрнағымен екі тілде де қатар қолданады.

М. Әуезов жары мен қызына жазған әр хатында олардың есімдерін туындымен (Валечка, Валенька) және түрлендірулермен (Ляленька, Валюшенька, Лилюня, Ляля) әрлеп, адресант өзінің ерекше көңілін осылай білдіреді. Ол әйеліне қатысты вокативтерді орыс тілінің субъективті кішірейткіш-еркелеткіш жұрнақтарымен қолданады:

- ечк: Валечка (13) (Валечка золотая, милая моя!);

- еньк: Валенька (3) (Валенька родная моя!);

- юшеньк: Валюшенька (3) (Валюшенька милая!). Адресанттың Валентина Николаевнаға арнаған хаттарынан оның ерекше сүйіспеншілігі сезіледі. Автор туынды вокатив жасайтын жұрнақ таңдауда орыс тілінде ең көп тараған түрлерін қолданады. -ечк – махаббаттың, -еньк – жылулықтың, -юшеньк – жақындықтың символы қызметін атқарып тұр десек те болады.

Қызына: -еньк: Ляленька (2) (Ляленька моя!);

-юня:Лилюня (1) (Лилюня милая моя!);

-туынды вокатив:Ляля (2) (Валюшенька, миленькая моя, и Ляля радость моя!)

Жазушы қызы Ләйләға орыс тілінде жазған хаттарында жұрнақ таңдау арқылы өзінің жеке талғамын, қызына деген ерекше махаббатын аңғартады. Сондай-ақ, қызының есімін түрлендіріп атау арқылы оны еркелету және әке мен қызы арасындағы нәзік сезімге толы ерекше қатынасты да бейнелеуге тырысқан.

Ұлдарына: -ик:Эрнарлик (4), Аскарлик (1) (Эрнарлик родной мой, самый-самый любимый!). Бұл жұрнақ орыс тілінде кішірейту, еркелету мағынасында жиі қолданылатынын ескере отырып, жазушы ұлдарына да осы жұрнақ арқылы жақындықты, жылы сезімдерін жеткізе білген.

Әдебиет сыншысы, ғалым, аудармашы Кедрина Зоя Сергеевнаға арналған хаттардағы -иньк:Зоинька (7) (Зоинька родная!) жұрнағы жазушының адресатқа деген құрметі мен сыйлы, жылы ізетті қарым-қатынасын байқатады.

Антропонимдік вокативтермен басталатын хаттардың келесі бір тобы М. Әуезовтің қаламдас достары мен лауазымды қызметтегі адамдармен арадағы ресми не достық қарым-қатынасы жайлы баяндайды. Жазушының партиялық қызметтегі адамдарға жазған он бес хатының бәрінде де ресми жазу стилі қатаң түрде сақталады. Мысалы:

- ұйымның ресми атауы және басшының аты-жөні:В министерство культуры СССРминистру Товарищу Пономаренко Пантелеймону Кондратьевичу (2);

- ұйымның атауы және адресаттың тегі:ЦК КПК Товарищу Шаяхметову Ж.Ш. (9);

- товарищ сөзі + тегі:Товарищам Фадееву Александру Александривичу, Суркову Алексею Александровичу и Симонову Константину Михайловичу (1);

- адресаттың лауазымы + ұйым атауы: Директору почтовой конторе при доме связи начальнику 2-го почтового отделения (3).

Жазушының орыс тілінде жазған хаттарында вокативтер орыс қоғамындағы кез келген коммуникативті жағдай үшін дәстүрлі аты, әкесінің аты және тегінің тіркесімді қолданысымен келетіндігі бірден аңғарылады. Дегенмен, М. Әуезовтің эпистолярлық шығармашылығында аты-жөнімен кісіні шақыру аса жиі кездеспейді, бұндай вокативті жазушы көбінесе субъективті-бағалаушы эпитеттермен тіркестіріп, қолданады. Мысалы, Глубокоуважаемый Евгений Данилович! (әдебиет зерттеушісі, сыншы Е.Д. Сурковқа арнаған хаты). Жазушының «товарищ» сөзін жиі қолдануы этикет бойынша құрмет көрсету дәрежесін көрсетеді. Сондай-ақ, товарищ компоненті бар вокатив, әдетте партия қызметкерлеріне, саяси жетекшілерге жазған ресми хаттарда жиі кездеседі, яғни КСРО кезінде қалыптасқан коммуникативті-апелляциялық дәстүрдің ерекшелігі деп қарастырамыз. Мысалы, ЦК КПК Товарищу

Шаяхметову Ж.Ш. деп бастаған жазушының ҚКП ОК бірінші хатшысы Ж.Ш.Шаяхметовке жеке кездесуге өтініш білдіру мақсатында қолданған вокативі сол кезең ағымына байланысты саяси-әлеуметтік жағдайдан хабар береді.

М. Әуезов хаттарының контекстінде жиі кездесетін топтардың бірі – хат авторының өз адресаттарына қарым-қатынасын көрсететін субъективті-бағалаушы комбинациялар болып табылатын адрестік атаулар, әдетте, бұлар – бірнеше компоненттен тұратын вокативтік құрылымдар. Мысалы:

- Жолдас:Жолдас Мәлік! (6);
- Қадірлі:Қадірлі Алпысбай! (13);
- Қымбатты:Қымбатты Митрофан Семенович! (6);
- Құрметті:Құрметті Марзия жолдас! (4);
- Інім/досым:Сүйікті інім Мәлік! (4);
- Ардақты:Ардақты Фатима! (1);
- Дорогой(-ая):Дорогой Василий Васильевич!Дорогая Фаида!(21);
- Родной(-ая):Леонид Сергеевич родной! (5);
- Глубокоуважаемый:Глубокоуважаемый господин Пол Синкер! (5);
- Милый(-ая):Милый Павел Николаевич! (5);
- тек қана жеке жалқы есім: Ысқақ! (10).

Нәтижелер. Ұлы жазушымыз М.Әуезовтің шығармаларындағы тіл шеберлігі, сөз қолданыс үлгілері – тың дүние, игерілуге тиіс ұланғайыр байлық [9]. Оның эпистолярлық мұраларындағы антропонимдердің қызметі маңызды прагматикалық мағынаға ие. Экспрессивті жалқы есімдердің семантикасы адамдар арасындағы қарым-қатынастың, сыйластықтың, сезімдердің толғаныс дәрежесін байқатады, қазақ және орыс мәдениетіне тән адами қарым-қатынастардың сипатын көрсетеді. Антропонимдік вокативтер М. Әуезов пен оның қаламдас достары арасындағы ресми немесе достыққа негізделген қарым-қатынас туралы мәлімет береді. М. Әуезов ақын, жазушыларға және саяси партия қызметкерлері мен ұйым басшыларына жазған хаттарында ресми стильдегі әдет бойынша адресатқа аты мен әкесінің атын атап хат жазады. Мысалы, Дорогой Константин Михайлович! Милый Павел Николаевич!, қазақ тілінде: Қадірлі Нұрымбек!Қымбатты Мүсілім! Бұл хаттардың стиліне терең құрмет, ұстамдылық, тиянақтылық пен нақтылық тән. Ол орыс ұлтының зиялы қауым өкілдеріне және өзінің қаламдас әріптестеріне аса құрметпен, сол кездегі кеңестік идеологияның стилімен аты мен әкесінің атынан тұратын күрделі вокативті адресаттың лауазымына қарай жолдас, інім, қадірлі, қымбатты, құрметті, дорогой (-ая), родной (-ая), глубокоуважаемый, милый (-ая) секілді эпитеттерді қосып қолданады.

Хаттардағы вокативтердің жұмсалу динамикасына қарап, адресат пен адресанттың арасындағы қарым-қатынастардың біртіндеп дамып, тереңдеуін байқауға болады. Мысалы, М. Әуезов хат алмасудың басында, қарым-қатынас

басталғанда, жазушы қаратпа сөзді біршама ұстамды қолданады: Дорогие друзья Зоя и Абель Наумович! Кейін олардың арасындағы достық нығая түскенде вокатив бұрын болмаған сезіммен әрленіп, жалқы есім жалаң келеді, не эпитетпен қолданылған вокатив деминутивті қосымшамен жазылады: Зоинька родная! Зоинька милая! М.О. Әуезовтің эпистолярлық мұрасының көлемді бөлігі ерлі-зайыпты Зоя Сергеевна Кедрина мен Алексей Наумович Пантиелевке жазған хаттарынан тұрады. З.С. Кедрина – М.Әуезовтің жеке өзіне, тіпті жалпы қазақ әдебиетіне жаны ашыған достарының бірі. З.Кедрина мен А.Пантиелевтің отбасымен М. Әуезовтің өзі де, қызы Ләйла да жақсы қарым-қатынаста болған. 1953 жылы М.Әуезовтің басына қауіп төнген кезде, Мәскеуге операцияға барғанда осы достарының үйіне түскен. Операция алдында соңғы көрген адамдары да З.С. Кедрина мен А.Н. Пантиелев болды. З.Кедрина мен А.Пантиелевке 1951 мен 1959 жылдың арасында жазған хаттары М.Әуезов өмірінің қиын кезеңдерінен, сәтті жылдарынан қызықты деректер береді. Бұл хаттар жазушының шығармашылық лабораториясының беймәлім беттерін ашады [10,187].

М.О.Әуезовтің эпистолярлық мұрасындағы қаратпа-вокативтерді талдау арқылы олардың номинативті және бағалаушылық (бағалау-экспрессивті) қызмет атқарғандығы нақтыланды. Номинативті қызметте жалқы есімдер ешқандай анықтауышсыз және кішірейткіш мәнді суффикстерсіз де келеді: Ғабиден! Ысқақ! Фатима! Смағұл! Автордың адресатты қалай қабылдауына байланысты жазушының оған деген сезімі вокатив түрінде жүзеге асады. Жазушының эпистолярлық стиліндегі бағалау мәнді вокативтерді үш топқа жіктеуге болады: 1) кішірейткіш жұрнақтары бар вокативтер: (Мұратай! Эрнарлик, Аскарлик, Зоинька), 2) сондай-ақ эпитетті вокативтер (эпитет сөздер: сүйікті, қадырлы, қымбатты, дорогой, милый, глубокоуважаемый) және 3) есімдердің ерекше нұсқалары (Шәкеш, Исеке). М. Әуезов қазақтың менталитетіне сай үлкенді құрметтеу, қадір тұтып сыйлау, яғни үлкен адамның, сонымен қатар жолдастарының атын атамай қазақ тіліне тән арнайы сыпайылық қосымшасымен айту дәстүрін де сақтаған. Мысалы:

– Қымбатты Шәкеш! Жазушы «Шәкеш» вокативтің әдебиет зерттеушісі, филология ғылымының докторы Сәтбаева Шәмшиябану Қанышқызына арнаған. Қаратпа кісі есімдерінде кездесетін еркелету мағынасында қолданылатын -ш жұрнағын Г.Г. Мұсабаев өз еңбегінде -шақ қосымшасының өзге бір түрі ретінде де қарастырады [11, 36].

– Дорогой Исеке!– деп бастаған хаттың соңында хаттың нақты кімге арналғандығы туралы ақпарат берілмеген. Дегенмен хаттың мәтініне сүйенсек, жазушы ұлы Мұраттың Мәскеу мемлекеттік университетінің Шығыс тілдері институтына тіркелуіне көмектесуін сұрап жазады. Ал жазушы әйелі Валентинаға жазған хаттарының бірінде Исағали Шәріповпен кездескені туралы айтқан. И. Шариповтың Қазақстанның Мәскеудегі Министрлер кеңесінің

тұрақты өкілі болғанын ескере отыра, жазушының Исеке деп құрметпен жіберген хаты Исағали Шәріповке арналған деп пайымдауға болады.

Жазушы қаратпа вокативті хатты арнаған адресатпен арадағы тұлғааралық қатынасына қарай аса талғампаздықпен таңдаған. Антропоним «мағыналы есім, адресатқа мінездеме беру үшін стильдік мақсатта қолданылатын троп қызметін атқарады»[12],– деп айтуға болады. М. Әуезовтің эпистолярлық мұрасында тарихта үш Алаш ұлының музасы болған Фатима Ғабитоваға арналған вокативтерді атап өтуге болады. Жазушының хаттарынан Фатима екеуінің арасындағы қарым-қатынастың қалай өрбігені байқалады. Мысалы, бастапқы хаттарда Қадірлі Фатима жеңгей, Біләл! деген вокатив әріптесі, өмірдегі ағасы Б.Сүлеевтің жары ретінде, сосын вокатив Қадірлі досым Фатима! болып досы, әріптесі ретінде де қолданылады. Ф.Ғабитованың жары Б.Сүлеев ату жазасына кесіліп, үш баласымен қалады, содан кейін тағдырдың жазуымен Фатима Ілияс Жансүгіровпен бас қосып үш перзент сүйеді. 1938 жылы І.Жансүгіров ату жазасына кесілгеннен кейін бес баламен қалған Фатима Ғабитоваға Мұхтар Әуезов қол ұшын созады. Екеуі отау құрғаннан кейін ұлы Мұрат Әуезов дүниеге келеді [13]. Жазушы сол кездегі хаттарында Фатима, Қадірлі Бәтима! деп әйелі мен балаларының жағдайын сұрап хат жазып тұрған.

Қорытынды. Студенттермен жұмыста коммуникативті-прагматикалық тәсіл арқылы адам есімінің адамды бір-бірінен ажырату, қарым-қатынас орнату мақсатында қойылған есімнің бірегейлік номинативтік қызметінің маңызын ашып көрсете отырып, заманауи қазақ есімдеріне бұрын антропонимиялық қорда кездеспеген жалпы есім сөздерден жасалған, көне түркі антропокомпоненттері арқылы жасалған, араб-парсы тілдерінен енген есімдер, жаһандану үдерісі мен БАҚ құралдары ықпалынан енген батыстық үлгідегі және дыбыстық өзгеріске ұшыраған есімдерді де атап, М.Әуезов қолданған вокатив есімдермен салыстыра отырып, талдауға болады. Вокатив жалқы есімдерді қарастыру келесі заманауи тілдік мәселемен ұштасып жатыр. Әр тілдің өзіне тән есім қою үлгілері бар, өзге ұлттың есімін қою – ана тіліміздің шұбарланып, шырайының жоғалуына алып келеді. The processes taking place in the language require the attention of specialists and the state and the adoption of measures to strengthen the state language. For this, it is necessary to take measures to determine the ecological profile of consumers of the Kazakh language, their quantity and quality, and the level of proficiency in oral and written forms of the literary language [14,6].

Қорытындылай келе, жұмыста М. Әуезовтің эпистолярлық стиліндегі антропонимдік вокатив түрлерінің бай корпусына талдау жасалды, жазушының екі тілде жазған хаттарындағы қаратпа вокативтердің тілдік ерекшеліктері контенттік талдау арқылы зерттелді, және автор стилінде вокативтерді таңдау тікелей тұлғааралық қатынастарға байланысты екендігі, сонымен бірге

корреспонденция қатаң ресмиден уақыт өте келе сырластық, достық қарым-қатынасқа дейін өрбігендігі анықталды.

Әдебиеттер

1. Формановская, Н.И. Речевые взаимодействия: коммуникация и прагматика. – М.: Наука, 2007. – 489 с.
2. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению: пособие для учителей иностр. яз. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.
3. Бёк В. Коммуникативно-функциональный подход к языку как средство интенсификации обучения русскому языку // Русский язык за рубежом. 2016. № 1. – С. 55-57.
4. Нұрдаулетова Б.И. Көркем мәтіннің семантикалық кеңістігі (жыраулар поэзиясы мәтіні негізінде). Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ, 2/2022. 15-76.
5. Протопопова О.В. Эпистолярный стиль // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / М.Н. Кожина. – М.: Флинта, 2003. – 123 с.
6. Сыздықова Рабиға, Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 124 б.
7. Карасик В. И. Язык социального статуса. М.: Институт языкознания АН СССР; Волгоградский пед. институт, 1992. – 495 с.
8. Капанова Д.Е., Рустемова С.К. Көркем шығармадағы ономастика. Ономастикалық зерттеудің негізгі бағыты // С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми журналы. ПМУ ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы. – №1 (2017). – Б. 184-194.
9. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 50-т. – Алматы: Жібекжолы, 2011. – 312 б.
10. М.Әуезов – қазақтың әдеби тілін жетілдірген сөз зергері. <https://stud.baribar.kz/2389/m-aezov-qazaqtynh-adebi-tilin-zhetil/>
11. Мусабаев Г.Г. Современный казахский язык. Лексика. – Алма-Ата: Ғылым, 1959. – Т. 1. – 134 с.
12. Салимова Д. А., Данилова Ю. Ю. Антропонимы как обращения в эпистолярном дискурсе Марины Цветаевой. – 2019. – №1 (19). <http://www.novsu.ru/univer/press/eNotes1/i.1086055/?id=1497898>
13. Мұхтар Әуезов. Алаш электронды кітапхана. https://alash.semeylib.kz/?page_id=2566
14. Omarbekova, G.A. Perspectives on Proverb Use among Kazakhs: Ecological Discourse. In: Contemporary Kazakh Proverb Research: Digital, Cognitive, Literary, and Ecological Approaches. Peter Lang International Academic Publishers. New York, 2022. 250 pages. DOI: 10.3726/ b19538

Г.А. ОМАРБЕКОВА

Назарбаев Университет, Астана, Қазақстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АНТРОПОНИМИЧЕСКИХ ВОКАТИВОВ В ЭПИСТОЛЯРНОМ СТИЛЕ МУХТАРА АУЭЗОВА

Аннотация. Несмотря на то, что в казахском языкознании имеется множество трудов, посвященных изучению языка отдельных поэтов и писателей, научные исследования эпистолярного стиля на сегодняшний день очень актуальны. Эпистолярная проза писателя, собранная в пятидесятом томе пятидесятитомного полного собрания произведений М. Ауэзова, является неотъемлемой частью нашей национальной культуры. Его письма, написанные в качестве писателя-ученого, члена семьи и т.д., раскрывают творчество, исторические события, важные периоды жизни и людей тех времен, дают представление об его окружающей среде. Ученые, изучающие эпистолярную прозу казахского классика, познакомятся с употреблением антропонимических вокативов, узнают особенности их употребления в разных контекстах, выявят эпистолярный жанр и личный почерк М. Ауэзова в этом жанре. Цель статьи – выявить специфику антропонимических вокативов в эпистолярном дискурсе М. Ауэзова, определить коммуникативно-функциональную и прагматическую функцию этих языковых средств в его идиостиле. Для этого были собраны и сгруппированы все имена собственные в письмах М. Ауэзова по их лексико-грамматическим признакам, путем контент-анализа выяснены распространенные варианты образования вокативов и частота их употребления, определена особенность их прагматического использования.

Ключевые слова: М. Ауэзов, корреспонденция, антропонимы, эпистолярный стиль, вокатив, имя собственное.

G.A. OMARBEKOVA

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

THE USE OF ANTHROPONYMICAL VOCATIVES IN THE EPISTOLARY STYLE OF MUKHTAR AUEZOV

Abstract. Despite the fact that in Kazakh linguistics there are many studies of the language of individual poets and writers, scientific studies of the epistolary language of individual writers in correspondence are currently developing at a certain pace. The epistolary prose of the writer, collected in the fiftieth volume of the fifty-volume complete collection of works by M. Auezov, is an integral part of our national culture, his letters, written as a writer-scientist, as a family member, as an ordinary person, reveal the creative face of a person, the historical events of his

period life and people of those times, gives an idea of his environment. Using anthroponomy in personal correspondence, language learners will get acquainted with the use of anthroponomy - vocatives, learn the features of their use in different contexts, identify the epistolary genre and M. Auezov's personal signature in this genre. The purpose of the article is to find out the specifics of anthroponomical vocatives in the epistolary discourse of M. Auezov, to determine the communicative-functional and pragmatic function of these linguistic means in his idiostyle. To do this, all proper names in the letters of M. Auezov were collected and grouped according to their lexical and grammatical features, by means of content analysis, common variants of the formation of vocatives and the frequency of their use were clarified, and the peculiarity of their pragmatic use was determined.

Keywords: M. Auezov, correspondence, anthroponomy, epistolary style, vocative, proper name.

References

1. Formanovskaia, N.İ. Rechevye vzaimodeistvia: komunikasia i pragmatika. – M.: Nauka, 2007. – 489 s.
2. Pasov E. İ. Komunikativnyi metod obuchenia inoiazыchnomu govoreniu: posobiedlä uchitelei inostr. iaz. – M.:Prosveşenie, 1985. –208 s.
3. Bök V. Komunikativno-funkcionälnyi podhod k iazyku kak sredstvointensifikasii obuchenia ruskomu iazyku // Ruski iazyk za rubejom. 2016. № 1. – С. 55-57.
4. Nürdauletova B.İ. Körkem mätnüñ semantikalyq keñistigi (jyraular poeziasymätini negızinde). Eurazia gumanitarlyq institutynyñ HABARŞYSY, 2/2022. 15-7b.
5. Protopopova O.V. Epistolärnyi stil // Stilisticheski ensiklopedicheskislovär ruskogo iazyka / M.N. Kojina. – M.: Flinta,2003. – 123 s.
6. Syzdyqova Rabiğa, Tıldık norma jäne onyñ qalyptanuy (kodifikasiasy) – Almaty: El-şejire, 2014. – 124 b.
7. Karasik V. İ. İazyk sosiälного statusa. M.: Institutäzykoznanıa AN SSSR; Volgogradski ped. institut, 1992. – 495 s.
8. Kapanova D.E., Rustemova S.K. Körkem şyğarmadağy onomastika. Onomastikalyqzertteudiñ negızgi bağyty // S. Toraiğyrov atyndağy Pavlodar memlekettik universitetiniñ ğylymi jurnalı. PMU HABARŞYSY. Filologia seriesy. – №1 (2017). – B. 184-194.
9. Äuezov M. Şyğarmalarynyñ elu tomdyq tolyq jınağy. 50-t. –Almaty: Jibekjoly, 2011. –312 b.
10. M.Äuezov – qazaqtyñ ädebi tilin jetildirgen söz zergeri. <https://stud.baribar.kz/2389/m-aeuzov-qazaqtynh-adebi-tilin-zhetil/>
11. Musabaev G.G. Sovremennyi kazahski iazyk. Leksika. – Alma-Ata: Ğylym, 1959. – T. 1. – 134 s.

12. Salimova D. A., Danilova Iu. Iu. Antroponimy kak obraşeniya v epistolärnomdiskurse Mariny Svetaevoi. –2019. –№1 (19). <http://www.novsu.ru/univer/press/eNotes1/i.1086055/?id=1497898>

13. Mūhtar Äuezov. Alaş elektronды kıtaphana. https://alash.semeylib.kz/?page_id=2566

14. Omarbekova, G.A. Perspectives on Proverb Use among Kazakhs: Ecological Discourse. In: Contemporary Kazakh Proverb Research: Digital, Cognitive, Literary, and Ecological Approaches. Peter Lang International Academic Publishers. New York, 2022. 250 pages. DOI: 10.3726/ b19538

Автор жайлы мәлімет:

Омарбекова Гүлнәр Әбілдақызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Омарбекова Гульнара Абилдаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Назарбаев университета, Астана, Казахстан.

Omarbekova Gulnara Abildaevna – candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 17.71.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.10>

К.Б.УРАЗАЕВА¹

Э.Т. ИДРИСОВА²

*Ж.К. АЗКЕНОВА³

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан^{1,3}

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе,
Казахстан², (e-mail: kuralay_uraz@mail.ru¹, elmira_idrisova@mail.ru²,
azkenova@mail.ru³)

***РИТОРИЧЕСКИЙ ИДЕАЛ И РИТОРИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ. ПРИЕМЫ СОЗДАНИЯ КАРТИНЫ МИРА В ПОЭЗИИ ЖЫРАУ**

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме – изучению культурной и национальной идентичности поэзии жырау. Объектом рассмотрения являются приемы создания картины мира. Внимание привлечено к понятиям риторического идеала и риторической идентичности. Структура риторического идеала анализируется в его обусловленности авторской и национальной концептосферой. Национальная картина мира исследуется с позиции когнитивных механизмов воздействия поэта на адресата. Систематизация риторических аргументов, стратегий и тактик, риторических аргументативных моделей показана в песнях жырау – Шалкииза, Жиембета, Актамберды, Умбетей, Казтугана, Бухара. Проведен анализ риторических словоформ и высказываний и осуществлен их анализ в процессе коммуникации. Развитие научных идей культурной памяти позволило представить широкий круг интерпретаций мира в поэзии жырау. Предпринятый подход способствует пониманию того, в каких формах и какими путями шло конструирование культурной и национальной идентичности. Анализ картины мира в поэзии жырау показал, что риторический идеал построен на ценностных представлениях народа о семье, дружбе и единстве. При этом картины природы и окружающего мира объясняют широкое присутствие в системе тропов антитезы, параллелизма, таких единиц риторического стиля, как сравнение, гипербола, эпитеты. Представленный опыт способствует пониманию риторической идентичности и описанию средневековой казахской поэзии в аспекте идентичности.

---

* Написано в рамках проекта АР 14870545 «Научная концепция казахской риторики: риторический идеал, идентичность, аргументация и речевая практика», финансируемого ГУ "Комитетом науки МНВО РК"

Ключевые слова: культурная и национальная идентичность, рефлексия, пандетерминизм, аллегория, жырау.

Введение. Актуальность изучения творчества жырау обусловлена возможностью раскрыть своеобразие проявления культурной и национальной идентичности казахского народа. Современная действительность и научное знание развиваются под знаком кризиса идентичности. Новизна подхода к предпринятой теме заключается в осмыслении роли жырау не только для сохранения и укрепления культурной памяти / идентичности, но и понимания процесса становления идентичности. До настоящего моментане использовались возможности неориторического (дискурсного) подхода. Между тем его применение позволяет разработать научные основы описания риторики. Так, не становилась объектом исследования связь риторических модальностей и типов дискурсии, а также перспективы прагмалингвистического «измерения» коммуникации жырау с адресатом речи, описание иллюкутивного и перлокутивного воздействия на адресата текста. С другой стороны, проецирование понятия «риторическая идентичность» как признака мемориальной культуры на поэзию жырау способствует исследованию эстетики жырау XV-XVIII вв. с позиции категории «воображаемый мир» (Mundus Imaginalis) как признака риторической идентичности.

Цель – рассмотреть в поэзии жырау приемы создания риторического идеала как основы картины мира.

Методика и методы исследования. Методологическая база статьи построена на синтезе ряда направлений, оказавших влияние на понимание риторического идеала и риторической идентичности как приемов создания картины мира. Важным представляется выделение актуальных направлений в изучении культурной и национальной идентичности. Работы, посвященные связи идентичности с культурой, явились определяющими по причине роли идентичности как «особой формы “иммунитета”», которую вырабатывает каждая из культур в процессе диалога с другими культурами. В настоящее время, когда мир, с одной стороны, превратился в «глобальную деревню» и границы перестают иметь значение, обостряется «потребность в анализе этнических и национальных констант определенной общности с целью выявления существующих идентификаторов, “работающих” в современном глобализированном культурном пространстве» [1, 9]. С другой стороны, Ю. Аленькова обратила внимание на кризис идентичности в эпоху глобализации: «для современного мира характерна «исчезающая идентичность», а «мы-идентичности» находятся в кризисе» [2]. Сближение понятий «национальная идентичность» и «культурная идентичность» обусловлено вырастающей в условиях кризиса социальной и гражданской значимостью гуманистических ценностей, в том числе патриотизма [3, 107]. Во-вторых, представление,

«...формирование идентичности предполагает ознакомление с предоставляемыми миром возможностями, с вариантами картин мира, которое происходит в процессе освоения курсов эстетического цикла...» [4, 248]. В-третьих, понятие идентичности ученые связывают с культурной памятью. Значимость культурной памяти как категории идентичности убедительно и широко демонстрируется В.А. Разумовской на примере якутских олонхо как примеров «сильных» текстов якутской культуры. Такими они являются по причине того, что созданные в идеализированной ретроспективной рефлексии, они «служат надежным хранилищем культурной информации и памяти народа» [5, 46]. В качестве формальных носителей культурной информации и памяти исследователем определены культуронимы.

Для анализа культурной памяти и связанных с ней факторов, а именно процесса коллективных воспоминаний, значима классификация А. Эрл, показывающей необычайную сложность и высокую динамичность трех взаимосвязанных уровней. Исследователь выделяет уровень «объективных» / «данных» обществу условий процесса воспоминания (социально-общественные структуры общества, т.е. формы его социальной организации, а также формы хранения и передачи знаний, представления общества о времени и возникающие в обществе особые или специфические ситуации) и уровень «субъективных» или особых и специальных культур воспоминания (отношения власти, политические интересы процесса воспоминания, а также различные, ориентированные на интересы людей, «техники воспоминания», индивидуальная практика воспоминаний [6, 34]. То, как воспоминания формируют культурную память и уникальные культурные коды на примере сказок коренных и малочисленных народов Севера, показывает В.А. Разумовская. Ученый установила роль сказок как средства архивирования и генерирования культурной информации и памяти [7, 179]. Такое внимание объясняется их значимостью как культуроориентированных и культурозначимых художественных текстов и как одной из наиболее устойчивых форм культурной трансляции. Мнение ученого о том, что «по отношению к культурной информации и памяти сказки выполняют, прежде всего, архивирующую и генерирующую функции [7, 183], актуально и для рассматриваемого в настоящей работе объекта – поэзии жырау. Точка зрения Разумовской на культурную память как символическую форму «передачи и актуализации культурных смыслов, способ ценностного освоения и интерпретации во времени и обществе значимых культурных объектов» [8, 292] представляется значимой и для изучения поэзии жырау как носителя культурного кода казахского народа. При этом широта жанровых стратегий в казахской средневековой поэзии и градация взглядов поэтов на природу власти, место религии и т.д. служит источником «регулярной вариативности декодирования информации в процессе понимания и дает возможность

неограниченного количества интерпретаций художественного текста при восприятии текста оригинала» [8, 296].

В связи с устным характером поэзии жырау и формированием в ней эффективных форм коммуникации в центр рассмотрения выдвигается вопрос об исследовании идентичности как феномена устного высказывания. В этом отношении плодотворной представляется работа Ч.Б. Далецкого, посвященная введению в научный оборот категории «риторическая идентичность»: «Научной основой устной речи является риторика, которая осуществляет методическое сопровождение процесса устной речевой деятельности. В соответствии с этим, мы вправе предусмотреть исследование устного речевого поведения личности в аналогичных жизненных ситуациях и ввести в научный оборот понятие “риторическая идентичность” в процессе коммуникации [9, 195]. Риторическая идентичность рассматривается исследователем в аспекте «взаимного конвертирования сигнальных систем через внутренний и внешний коды коммуникации». При этом наблюдается обособление экспликации, а именно взаимодействие «языка мысли» и действий в вербальной / невербальной формах как основа выстраивания индивидуальной образовательной траектории.

Плодотворным для изучения культурной идентичности представляется научная школа профессора Сибирского федерального университета (СФУ) Н.П. Копцевой и ее учеников – К.А. Дегтяренко [10], Ю.С. Замараевой [11], А.А. Шпака [12] и др., известная опытом исследования сложной идентичности и построения культурной и национальной идентичности.

Вопрос национально-культурной идентичности на материале поэзии жырау определил область научных интересов ученых постсоветского периода – А. Канагатовой, Е. Турсунова, Ж. Бектурова, Б. Абылкасимова, С. Негимова, А. Исмаковой, А. Жаксылыкова, Ш. Ибраевым, К. Жанабаева и др. В выделении Е. Турсуновым самобытного характера поэтики жырау еще в I тысячелетии до нашей эры, воплощении казахскими поэтами специфики устного творчества тюркских народов, тюркской эстетики и художественной словесности, выражении ими древней и средневековой казахской эпической традиции [13, 193] можно констатировать признаки не только национального самосознания казахского народа, но и объединяющей тюркские народы культурной идентичности.

В диссертационном исследовании А. Канагатовой мысль о национальном самосознании и ее связи с культурной памятью заключена в убеждении: «В истории казахов поэзия жырау является неиссякаемой сокровищницей, обладающей исключительной ценностью и отражающей этапы исторического развития народа, его образа жизни, мировоззрения, верования и культуры, в этом смысле она также определяет его место в мировой истории. В творчестве акынов-жырау обнаруживаются свидетельства далекого прошлого,

раскрываются различные события в жизни народа, которые были незаслуженно преданы забвению» [14, 133]. О том, что для культурной памяти важна не фактическая история, а история, воссозданная в воспоминании, преобразующаяся в миф, пишет А.Ж. Жаксылыков: «Их (жырау) идеал был в эпическом прошлом... Образно говоря, жырау смотрели в космос прошлого, дистанция между деструктивным настоящим и эпическим, идеальным прошлым требовала возвышенно канонического языка обобщений и лексически твердых определений...» [15].

Обсуждение и наблюдение. Шалкииза жырау считают реформатором казахского стихосложения. Широкое применение им приема аллегории отражает не только антропоморфизм казахского мышления с его пандетерминизмом (Ц. Тодоров) [16, 328], символику казахской поэтики, но и позволяет выявить в образовании аллегорией нового значения своеобразие казахской идентичности. Герменевтическая и феноменологическая трактовка аллегории в поэзии Шалкииза жырау способствует систематизации принципов провиденциализма, эсхатологизма, универсализма. Установление концептуальных основ поэзии Шалкииза жырау построено на анализе коммуникативных и речевых намерений поэта, приемов воздействия жырау на адресата речи, обобщении способов распознавания намерения поэта слушателем.

Основой картины мира в лирике Шалкииза жырау является риторический идеал казахского народа, выраженный в системе ценностных представлений о семье, дружбе и единстве как крепости отдельного рода. Рассмотрим на примере песни **«Арқаның құба жонында» («В бескрайней степи Арки»)**, подстрочники на русском языке, составленные К. Уразаевой, методику исследования аллегории как приема воздействия и важного риторического инструмента. Применяв методику анализа, основанную на теории рефлексии Г. Богина (понимание – перевыражение – интерпретация) [17, URL] и пандетеринизма Ц. Тодорова, рассмотрим приемы создания риторического идеала как основы картины мира. В первых четырех строках песни представлена жизнь природы: образы бескрайней степи, льва, коня. Степь, лев, конь – образы природы, которые создают хронотоп, образ родины, являются символами свободы, силы и мужества. На лексико-семантическом уровне используется эпическое клише-образ «атайы ердің», которое встречается, по мнению Р. Сыздық, у Шалкииза, Доспамбета, Казтугана жырау. Это древнее слово тюркского (ногайского происхождения), синоним современного казахского 'атақты', 'даңқы', означающее 'славный, настоящий батыр' [18, 39]. Рифма 'ұрып' повторяется в стихотворении три раза и означает: 'шарқ ұру' → фраз. 'метаться в поисках; не знать покоя' [19, 107]. В описании пейзажа это слово использовано в значении оживления в природе. Рифма становится инструментом звуко-символизма, создавая в аспекте лексического

значения звуки жизни, шума, движения. Вписывая эту же лексическую единицу 'ұрып' в картину природы с образами животных и человека, поэт создает иллюзию движения. С помощью синтаксического параллелизма жырау создает контекстуальное значение и конструирует символ. В сочетании с разными контекстными глаголами 'ұрып' означает добавочное действие при основном. Общий смысл – движение, бой. Таким образом, аллегория построена на аллюзии на битву, готовности к сражению, что приводит к аллюзивно-иконической дискурсии в песне. Автор использует и такие фигуры поэтического синтаксиса, как антитеза: Арқаның құба жонында / Арыстан ойнар шарқ ұрып, / Атайы ердің тұсында / Тұлпары тұрар тарп ұрып... (На берегах бескрайней степи / Беспокойно играет лев, / Около славного батыра / Стоит игриво конь...(в дикой природе – лев, в домашней – конь).

Завершается песня сентенцией о том, что добро побеждает зло: «Сол жаман елден кетер деп, / Артынан жақсылар калар шақырып...» (хорошие люди готовы «вернуть», т.е. простить. «плохого» (недостойного) человека). Здесь лексическая единица 'жаман' приобретает коннотацию в поэтическом контексте и означает 'предатель'. Рифма 'рып' формализована как флексия, создает завершение агглюнативного ряда фразы. Таким образом, эволюция от лексического значения 'ұрып' к контекстуальному создает такую линию рефлексии: готовность к борьбе (лев игрив, конь ждет батыра) (понимание) – зависимость мира в жизни кочевника от нападения врага (перевыражение) – зависимость судьбы от Создателя (интерпретация). Аллегория создает иллюзию, обманчивость игры. Тема иллюзорности ожидания (лев в дикой природе, конь для хозяина-батыра, судьбы от Создателя) ведет к идее жырау – вверить свою судьбу Всевышнему. Вместе с тем фиксация норм мироповедения (быть готовым к битве) фиксирует настоящее и его ценность как метасистему (настоящее / будущее). Предупреждение поэтом слушателя и прогностическая картина мира в виде аллегорий (степь как символ родины, лев как царь зверей, конь как Создатель, ведающий один о твоей судьбе), показывает в подсистеме (говорящий и слушающий) – приемы создания коммуникации, в которой воплощается в форме наставлений, аллюзии, символов риторический идеал казаха. Он конструируется при помощи бинарной оппозиции жаман-жақсы (недостойный-достойный) и системой синтаксических параллелизмов в двух первых и четвертом стихах.

Провиденциализм, эсхатологизм, универсализм, рассмотренные с позиций трех уровней символа, по Тодорову, – лексического, смыслового и контекстуального, а также проницаемой границы между физическим миром и духовным, привели к следующим наблюдениям. Мир природы и человека, антитеза, параллелизм как стилистические и риторические фигуры выступают главными в текстах жырау: Айырдан туған жампоз бар... / Жаманнан туған

жақсы бар... (Есть сильный верблюжонок, рожденный от двугорбой верблюдицы... / Есть плохой, рожденный от хорошего...).

Мировидение и мироповедение в устах Шалкииза принимают характер формул мировоззрения, позволяющих установить типы риторических модальностей – знания, понимания, мнения и убеждения, смысл которых демонстрирует соотношение трех уровней символа. Так становится возможным говорить о риторическом статусе высказывания жырау и о эволюции проблематики в дискурсию как поле ценностных представлений казаха о смысле жизни [20, 58].

В процессе приспособления человеком к символам культуры происходит формирование важной стороны жизни человека – формирование идентичности и понимание принадлежности к человеческой общности в пределах одной культуры. Важную роль в данном случае играет память. Художественную иллюстрацию мы находим в толгау Жиёмбета жырау «Еңсегей бойлы Ер Есім» («Ты стал мудрее всех, Есим»). Об истории создания произведения читаем у М. Магауина: «Калмыцкие князья – тайши прислали в подарок хану Есиму красивую девушку. Младший брат Жиёмбета батыр Жолымбет, прельстившись красавицей, похитил ее на полпути, не дав доехать до хана. Сначала Жиёмбет пришел в ярость от того, что Жолымбет осмелился выступить против хана, но потом простил его дерзость и помирился с ним. Тогда хан Есим решил наказать обоих братьев. Узнав об этом, Жиёмбет при первом удобном случае произнес перед ханом свое толгау» [21, 168-169]. Ученый предполагает, что толгау создано автором в преклонные годы («Қайратым қанша қайтса да» – «Как бы ни убавились силы мои»). В песне именно «переживание» является одновременно и знанием, и воспоминанием, оно содержит в себе связь внутреннего и внешнего мира человека. Обращаясь к хану Есиму, Жиёмбет упоминает события жестокого и кровопролитного похода казахов на ойратов в XVII в. В данном фрагменте мы наблюдаем исторические факты посредством «воспоминания», ставшего мифом и способствовавшего формированию коллективной идентичности. Это свидетельствует о существовании памяти общества как единого целого, образующего платформу для формирования идентичности. Исторические события, воссозданные в воспоминании автора (Если ушло из вашей памяти, / Не ушло из памяти нашей) составляют память внешнюю, историческую.

В творчестве Жиёмбета жырау можно выделить все уровни процесса коллективных воспоминаний: «объективные», «субъективные», непосредственные. В произведении Жиёмбета «Еңсегей бойлы Ер Есім» («Ты стал мудрее всех, Есим») нашла отражение жесточайшая борьба казахов против ойратов, что дает основание выделить в них «объективный» уровень процесса воспоминаний. В обращении Жиёмбета к хану Есиму процесс воспоминания включает в себя представления о конкретном историческом

времени. Например: «Қалмақтың Бөрі ханы келгенде...» (Когда явился калмыцкий хан Бори...). Автор передает знание деталей данного события, которые хранил в своей памяти: «Біздің естен кеткен жоқ» (Не ушло из памяти нашей) – до тех пор, пока хан предательски не отнесся к своему верному соратнику, стремящемуся быть хотя бы частично независимым. Толгау исторически достоверно описывает события прошлого. Мы видим, что с помощью понятий «запоминание» и «воспоминание» как категорий культурной памяти можно описать на примере песен Жиёмбета жырау проявление риторической идентичности. Приемами ее создания являются восприятие читателем образов культурной памяти, воспоминания, суждения, ценностных представлений, формирующих национальную картину мира.

Песни «**О, старец Богембай!**» Актамберды жырау и «**На смерть Богембая**» Умбетей жырау с позиций неориторического подхода позволяют представить риторическую идентичность как процесс коммуникации поэта-ритора, в том числе его воздействия на слушателя в контексте приемов создания национальной картины мира. Типология лирико-патетического содержания рассматриваемых произведений обусловлена общностью исторической фигуры, которой посвящены обе песни: это известный батыр Богембай, национальный герой, великий полководец, не потерпевший ни одного поражения. Интересным представляется проявление риторической идентичности в функции поэта-повествователя, жанровой стратегии с признаками риторического дискурса, основными индикаторами которого являются риторический стиль и композиция. Они призваны активизировать внимание / воображение / память слушателя. Так формируется риторический идеал в картине мира поэта.

Песня Актамберды содержит признаки назидательного характера. Начало песни: «Уа, Қарт Бөге́мбай!» – формирует модальность знания и развертывает систему параллелизмов как воплощение ценностных понятий казахского народа и указывает адресату речи на основные приемы создания риторического идеала. Информативность создается активизацией исторической памяти слушателя. Идея песни: «Пәлекет елде көбейер, / Жігітті жігіт қорласа» (Увеличатся бедствия, / Если джигит оскорбит джигита) – не разжигать взаимные споры, а сохранять спокойствие нации. Начинается разговор как спор против властности аргынов, которую Абылай хан показал найманам. Достоинство человека заключается в великодушии, в добродушном характере казахов – сила народа. Слова, обращенные Актамберды жырау к Богембаю, отражают напутствие, которое является формулой риторического идеала. Переход к дидактической части философско-лирического повествования построен на передаче казахской народной этики, проповедующей ценность мужчины как достойного сына отца. В песне жырау мир природы и человека показаны посредством приема параллелизма и

антропоморфизации мышления. Сочетание звуковых и визуальных образов усиливает синтагматически выразительное воздействие автора на читателя пейзажной сценой: Құяр жауын аспаннан, / Қара бұлт торласа (Обрушится ливень с неба, / Если черная туча накроет (небо)). Также воздействие поэта-жырау на читателя достигается образами животного мира, сопряженными с идеями онтологизации бытия: Ақбөкен келіп жығылар, / Алдын қазып орласа (Сайгак споткнется, Угодит в вырытытую (перед ним) яму (логово)). Нарративная компетенция автора, которая продиктовала лиро-эпический сюжет с символическими образами природы, создает композицию, построенную на параллелизме образов социума и физического мира.

Риторический дискурс создается в традициях мемориальной памяти и формами хронотопа, т.е. времени и пространства. По замечанию Бархалиновой, «ведущим пространственным образом в традиционной казахской культуре является бесконечная горизонтальная плоскость, условно обозначаемая как 'степь'. В казахской языковой картине мира пространство полностью сливается с природой» [22, 175]. Для кочевого казаха пространство – это все, что «находится под небом, оно безгранично, широко, раздольно» [23, 115]. Перспективу пространственной риторической дискурсии создает образ неба и небесных образов. Так, образ тучи символизирует предупреждение, является знаком надвигающейся беды, характеризуют систему концептов казахского мирознания, поэтику кочевой номадической культуры. Дождь – символ благословения, плодородия.

Песня «**На смерть Богембая**» Умбетая жырау представляет собой восхваление Богембая, его воинской чести и достоинства. Риторический стиль идеализации объясняется жанром: песня написана на смерть полководца. Для создания риторического идеала автором используются такие приемы, как сравнения, гипербола, эпитеты. Примеры: Алатаудай (высокий как горы Алатау), Болат тудың (родился крепкий, как сталь), Темір жұсап (мнуций железо). Эти примеры риторических тропов оказывают персуазивное воздействие, т.е. поэт стремится вызвать чувство восхищения в слушателе. Метафоры в песне Умбетая жырау в сочетании со звуковой символикой подтверждают аналогичную художественную функцию в героизации и эстетизации событий: дулатқан (одоле), шулатқан (вызвавший шум). Антитеза внешнего свойства также призвана подчеркнуть величие воспеваемого героя при помощи символов пейзажа: Алатаудай (высокий, как горы Алатау) – болмашыдай (о маленькой матери, миниатюрная). Такие устойчивые приемы создания национальной картины мира, характерные для казахского фольклора, являются приемами прямого воздействия на адресата текста. Риторический идеал построен на образности, направленной на романизацию батыра, его силы, которая питается народным духом. Природный мир казахского фольклора: образы гор, лисы, беркут, степи, реки – воплощают мир

номадической культуры, воссоздают образ жизни казахов. Так формируется культурная память народа и определяет один из базовых признаков мемориальной культуры.

Изучение поэзии Казтугана жырау в соответствии с классификацией, предложенной М.А. Колесник [24, 23], опирается на интерпретацию трех смысловых уровней – общечеловеческого, актуально-исторического и личностного, индивидуального. В произведениях жырау нашли прямое выражение и общечеловеческие понятия и проблемы, демонстрирующие в большей степени элементы кочевой эстетики. Здесь представлена специфика казахского мировоззрения: патриотизм, жажда справедливости, неприятиечужого, концентрация на душевном и духовном аспектах существования человека.

В творчестве Казтугана человек представлен в непрерывном единстве с окружающим природным миром. Человек и природа гармонично сосуществуют. Ярким тому примером является песня жырау «**Алаң да алаң, алаң жұрт...**» («**Земля и необъятные просторы, народ**»), написанная в жанре прощальной песни – қоштасу. Песня-прощание с родной землей проникнута неизбывной тоской по утраченному изобилию, что подобно для лирического героя разрыву пуповины, соединяющей его с родной землей. Последняя строфа песни содержит не только окончательное прощание и личный разрыв героя с Родиной от сознания невозвратимости потери, утраты родной земли, а благородное пожелание быть счастливыми пришедшим на благословенную землю Едиля объясняется безмерной любовью к родной земле, взрастившей Казтугана и его народ. Едиль выше всего. Это риторический образ, аллегорически скрытый в образе Едиля, делает пафос песни-прощания полным исторического и личного оптимизма поэта. В творчестве жырау, таким образом, представлен образ казахской культуры, ориентированной на возрастание в духе через красоту окружающего и внутреннего мира, через неразрывную связь и гармоничное существование в природной среде.

В концептах казахской культурной идентичности воплощены мифологические образы, понимание которых требует декодирования мифов и символов. Поэзия казахских жырау имеет национальную идентичность, систему излюбленных образов, характеризующих ее художественное и эстетическое своеобразие. Так, мифологичность в лирике жырау можно проследить через образы животных. Как отмечает Е.Л. Мадлевская, «роль животных в мифологии чрезвычайно велика и определяется тем исключительным значением, которое они имели на ранней стадии развития человечества, когда люди еще не выделяли себя из ряда живых существ и не противопоставляли себя природе. Во многих культурных традициях животные обожествлялись и, как священные, помещались на вершину социальной иерархической лестницы» [25]. Особое место в казахской мифологической

системе занимает образ коня. Конь играет важную роль в мифах кочевников, он является атрибутом ряда мифических персонажей. В поэзии жырау конь – это устойчивый образ, выступающий в качестве конструирующего элемента казахской идентичности.

В национальном сознании кочевников прочно закрепился образ Тенгри, создателя всего мира. Тенгри как не персонифицированное мужское божественное начало, распоряжающееся судьбами человека, народа и государства, выступает ещё в древнетюркской мифологии. «Тенгри» можно понимать тройко: во-первых, космос, вселенная, безбрежность, бесконечность; во-вторых, верхний мир, небесное пространство; в-третьих, первоначальные мировые воды, мировой океан. Океан в мифологии разных народов выступает как воплощение хаоса, пространство, существовавшее до сотворения мира.

Такая особенность культурной идентичности как относительно спокойное принятие возможности смерти последовательно представлена в поэзии Бухара жырау. К примеру, в произведении **«Жиырма деген жасыңыз...»** (**«Когда тебе двадцать...»**), поэт, перечисляя все периоды жизни человека, сравнивает их с природными явлениями («подобен ты бегущему роднику», «игривому козленку на краю пропасти», «оседланному коню, стоящему на готове»), говорит о неизбежности смерти: «Тоқсан деген жасыңда / Ажалдан басқа жоқ екен» (**«Когдатебедевяносто, / Тотобенегрозит ничего, / Кроме смерти!»**)

Сочинения Бухара – это философские толгау-размышления, которые отличаются богатыми поэтическими образами, насыщены национальными красками. Сосуществование противоположных сил, в том числе жизни и смерти как одна из особенностей национальной культурной идентичности нашло отражение в толгау Бухара жырау **«Әлемді түгел көрсе де...»** (**«Даже если обойдет весь мир...»**). Поэт каждую из трех строф завершает синтаксически одинаково построенной фразой: Қызыққа тоймас адамзат! / Өмірге тоймас адамзат! / Үмітін қоймас адамзат! (Нет предела радости человека! / Ненасытится жаждой жизни человек! / Надеждой не иссякнет человек!). При этом в толгау предстают ключевые понятия картины мира кочевника: образ золотой юрты, лунного света, просвистевшей сабли. По словам жырау: «Самое страшное, когда человек лежит на смертном одре и вдруг к нему приходит истина». Воображаемый мир, определяемый в качестве реального пограничного пространства между материальным и духовным мирами, между чувственным и умопостижимым, особенно ярко представлен в цитируемой песне.

Результаты. Обобщение в творчестве таких жырау, как Шалкииз, Жиёмбет, Ақтамберды, Умбетей, Казтуған, Бухар, приемов создания риторического идеала позволяет реконструировать картину мира. Установлена роль таких приемов риторического воздействия, как аллегория.

Распространены дидактические формы апелляции к слушателю. Проведен анализ риторических словоформ и высказываний в процессе коммуникации.

Заключение. Применение приведенных направлений и точек зрения для описания казахской риторики на материале поэзии жырау приобретает характер актуальной задачи науки со стороны описания этнокультурной модели, основанной на ценностных представлениях в поэзии жырау. Такой подход создает основы изучения культурной и национальной идентичности. В форме наставлений при помощи аллюзии и символов, антитезы и синтаксического параллелизма создается риторический идеал казаха. Выявление роли категорий «запоминание» и «воспоминание» как категорий культурной памяти и национального самосознания формирует восприятие читателем образов культурной памяти, переживания, воспоминания. Суждения, ценностные и этические представления, формирующие национальную картину мира, передаются также посредством антропоморфизации мышления, широким использованием метафоры в сочетании со звуковой символикой, направленными на романизацию батырства.

Литература

1. Мицумори Ю. Приветственное слово представителя Japan Foundation Мицумори Ю. // Алтайский Медиабарометр: культурная и языковая идентичность Восточной и Центральной Азии»: сборник статей по итогам Международного научного онлайн-симпозиума «Алтайский Медиабарометр: культурная и языковая идентичность Восточной и Центральной Азии» (16-17 декабря 2021, Барнаул) / под ред. Н.В. Халиной. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2022. – 202 с.
2. Аленькова Ю.В. Культурная память и проблемы культурной идентичности <https://libr.msu.by/bitstream/123456789/8035/1/1579s.pdf> С. 114-116. (дата обращения: 15.05.2023).
3. Астафьева О.Н. Историческая память как ресурс культурной политики и формирование коллективной идентичности // Культурная память в процессе формирования национальной идентичности России в XXI веке: Коллективная монография / Новый ин-т культурологии; отв. ред. Н.А. Кочеляева. – М.: Совпадение, 2015. – С. 95-114.
4. Копцева Н.П, Смолина М.Г., Резникова К.В., Разумовская В.А. Анализ современных образовательных технологий формирования национально-культурных идентичностей студентов через представление о множественности эстетических картин мира // Science for Education Today, 9 (4), 2019. Скопус. – С. 247-259.
5. Разумовская В.А. Культурная память олонхо как единица перевода // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Аммосова: Серия Эпосоведение. 2018. №3 (11). – С. 42-55.

6. Erll A. Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: Eine Einführung. – Stuttgart: Metzler, 2005. – 196 p.
7. Разумовская В.А. Культурная память художественного текста: в поиске эффективной стратегии перевода // ŽMOGUS KALBOS ERDVĖJE. – № 9. – Kaunas, 2017. – С. 292-306.
8. Разумовская В.А. Сказки народов севера как хранилище культурной памяти и объект перевода // Культурное наследие традиционных сообществ в контексте мировой цивилизации: проблемы перевода и межкультурного диалога. Материалы Всероссийской научной конференции (с международным участием), посвященной 60-летию СВФУ им М.К. Аммосова 10-11 ноября 2016 г. г. Якутск. – Якутск: Изд-во СВФУ, 2016. – С. 179-185.
9. Далецкий Ч. Риторическая культура и идентичность в контексте цифровизации образования // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. 2019. №7. – С. 192-205.
10. Дегтяренко К.А. Культурная память и конструирование этнической идентичности коренных малочисленных народов Арктической зоны Российской Федерации (на материале анализа кетов) в конце XX - начале XXI вв. Дисс... канд. культурологии. – Красноярск: СФУ, 2021. – 212 с.
11. Замараева Ю.С. Региональные культурные практики формирования сложных форм идентичности (на материале красноярского края). Автореф. диссер. на соиск. учен. степ. д-ра культурологии. – Красноярск: СФУ, 2021. – 54 с.
12. Шпак А.А. Культурные механизмы конструирования сложных идентичностей (на материале исследования регионов Сибирского федерального округа). Дисс... д-ра культурологии. – Красноярск: СФУ, 2021. – 168 с.
13. Турсунов Е.Д. Древние типы носителей казахского фольклора (генезис и типология). Дисс... на соиск. уч. степ. докт. филол. наук. Специальность: 10.01.09 – Фольклористика. – Алматы: Инст-т литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, 2003. – 195 с.
14. Канагатова А.М. Преемственная связь этических воззрений Бухар-жырау и Кабан-жырау и их значение в духовной культуре казахского народа. Дисс... канд. филос. наук. Специальность 09.00.05 – Этика. – Алматы, 1995. – 143 с.
15. Жаксылыков А.Ж. Предметно-концептуальный мир поэзии жырау и его передача в переводах на русский язык. Вестник КазНУ. Серия филологическая, [S.l.], v. 166, n. 2, p. 308-315, nov. 2018. ISSN 2618-0782. Доступно на: <<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2355>>. (дата обращения: 25.04.2023).
16. Тодоров Ц. Завладение Америкой. – София: Издательство «Изток-Запад», 2010. – 328 с.
17. Богин Г. Обретение способности понимать: Введение в герменевтику // URL: [http://www.e-reading.club/bookreader.php/105650/Bogin_

Obretnie_sposobnosti_ponimat %27_Vvedenie_v_germenevtiku] (дата обращения: 05.08.2023).

18. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-танымдық зерттеу. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 272 б.

19. Казахско-русский фразеологический словарь / Х.К. Кожаметова, Р.Е. Жайсакова, Ш.О. Кожаметова. – Алматы: «Мектеп», 1988. – 224 с.

20. Mokletsova I., Razumovskaya V., Baiturina U. Allegory as method of influence in the poetry of Shalkiyiz zhyrau // Latin American 4th International congress on social sciences & humanities. –Rio de Janeiro, 2023. – S. 57-65.

21. Магауин М.М. Кобыз и копьё. Повествование о казахских акынах и жырау XV – XVIII веков. – 5-е изд., перераб. – Алматы: Издательство «Мектеп», 2007. – 176 с.

22. Бархалинова А.Ж. Пространственная параметризация казахской языковой картины мира // Вестник КемГУ. 2013 №2. – С. 174-177.

23. Бектурова Ж.Б. Функционально-семантическое поле «пространство» в русском и казахском языках // Лингвокультурологическое сопоставление: межвузовский сборник научных статей. – Алматы: АГУ им. Абая, 1999.

24. Колесник М.А. Конструирование русской культурной идентичности: концептуальный и методологический подходы. Специальность 24.00.01 – Теория и история культуры. Авторефер. дисс. на соиск. учен. степ. канд. культурологии. Красноярск: СФУ, 2016. – 20 с.

25. Мадлевская Е.Л. Русская мифология. Энциклопедия // URL: [https://info.wikireading.ru/36858] (дата обращения: 15.07.2023).

26. Бес ғасыр жырайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақынжазушыларының шығармалары. Үш томдық / Том 1. Бас шығарушы М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1984. – 256 б.

К.Б. УРАЗАЕВА, Ж.К. АЗКЕНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Э.Т. ИДРИСОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе регионалды университеті, Ақтөбе, Қазақстан

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ӘЛЕМ БЕЙНЕСІНІҢ ЖАСАЛУ ТӘСІЛДЕРІ: РИТОРИКАЛЫҚ ИДЕАЛ ЖӘНЕ ТАРИХИ СӘЙКЕСТІК.

Аңдатпа. Мақалада жыраулар поэзиясының мәдени және ұлттық бірегейлігі қарастырылып, риторикалық идеал және риторикалық сәйкестілік ұғымдарына назар аударылады. Риторикалық идеалдың құрылымы оның авторлық және ұлттық концептосфераға байланысты талданады. Әлемнің ұлттық бейнесі ақынның адресатқа әсер етуінің когнитивті механизмдері тұрғысынан зерттеледі. Риторикалық аргументтерді, стратегиялар мен

тактикаларды, риторикалық аргументтік модельдерді жүйелеу – Шалқияз, Жиёмбет, Ақтамберді, Үмбетей, Қазтуған, Бұхар жырларында көрсетілген. Мақала барысында риторикалық сөз формалары мен тұжырымдарға талдаулар жасалып, талдау жүргізілді. Мәдени жадтың ғылыми идеяларының дамуы, жырау поэзиясындағы әлемді түсіндірудің кең ауқымын ұсынуға мүмкіндік береді. Жыраулар поэзиясы мәдени және ұлттық бірегейлікті құрудың қандай формада және қандай жолдармен жүргенін түсінуге ықпал етеді. Жыраулар поэзиясындағы әлем бейнесін талдау риторикалық идеал халықтың отбасы, достық және бірлік туралы құнды түсініктеріне негізделгенін көрсетті. Сонымен бірге табиғат пен қоршаған әлемнің суреттері антитеза, параллелизм жүйесінде салыстыру, гипербола, эпитеттер сияқты риторикалық стиль бірліктерінің кең болуын түсіндіреді. Ұсынылған тәжірибе риторикалық бірегейлікті түсінуге және ортағасырлық қазақ поэзиясын бірегейлік аспектісінде сипаттауға ықпал етеді.

Түйін сөздер: мәдени және ұлттық бірегейлік, рефлексия, пандетерминизм, аллегория, жырау.

K.B. URAYEVA, Zh.K. AZKENOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E.T. IDRISOVA

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

RHETORICAL IDEAL AND RHETORICAL IDENTITY. METHODS OF CREATING THE WORLD PICTURE IN ZHYRAU'S POETRY

Abstract. The article deals with a topical problem – the study of cultural and national identity of Zhyrau poetry. The object of review is the techniques of creating the world picture. Attention is paid to the concepts of the rhetorical ideal and the rhetorical identity. The structure of the rhetorical ideal is analysed in its relation to the author's and national concept sphere. The national world picture is being studied from the position of cognitive methods of the poet's influence on the addressee. The systematisation of rhetorical arguments, strategies and techniques, rhetorical argumentative models is shown in the songs of Zhyrau – Shalkiyiz, Zhiyembet, Aktamberdy, Umbetey, Kaztugan, and Bukhar. Rhetorical word forms and statements have been analysed and their use in communication has been carried out. The scientific ideas of cultural memory have been developed to present a wide range of interpretations of the world in Zhyrau's poetry. The undertaken approach contributes to the understanding of the forms and ways of constructing cultural and national identity. By analysing the world picture in Zhyrau's poetry, it has been shown that the rhetorical ideal is built on the value ideas of the people about family, friendship and unity. The images of nature and the surrounding world explain the

wide presence of antithesis, parallelism, and such units of rhetorical style as comparison, hyperbole, and epithets in the system of tropes. The presented experience contributes to the understanding of rhetorical identity and to the description of medieval Kazakh poetry in the aspect of identity.

Key words: cultural and national identity, reflexion, pandering, allegory, zhyrau.

References

1. Micumori Yu. Privetstvennoe slovo predstavatelya Japan Foundation Micumori Yu. // *Altajskij Mediabarometr: kul'turnayazykovayaidentichnost' Vostochnoj Central'noj Azii*: sbornik statej poitogam Mezhdunarodnogo nauchnogo onlajn-simpoziuma «Altajskij Mediabarometr: kul'turnayazykovayaidentichnost' Vostochnoj Central'noj Azii» (16-17 dekabrya 2021, Barnaul) / podred. N.V. Halinoy. – Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 2022. – 202 s.
2. Alen'kova Yu.V. Kul'turnaya pamyat' i problemy kul'turnoj identichnosti <https://libr.msu.by/bitstream/123456789/8035/1/1579s.pdf> S. 114-116. (data obrashcheniya: 15.05.2023).
3. Astaf'eva O.N. Istoricheskaya pamyat' kak resurs kul'turnoj politiki i formirovanie kollektivnoj identichnosti // *Kul'turnaya pamyat' v processe formirovaniya nacional'noj identichnosti Rossii v XXI veke: Kollektivnaya monografiya / Novyj in-t kul'turologii; otv. red. N.A. Kochelyaeva.* – M.: Sovpadenie, 2015. – S. 95-114.
4. Korseva N.P., Smolina M.G., Reznikova K.V., Razymovskaya V.A. Álemniñ estetikalıyq kartinalarynyñ kóptigi týraly túsinik arqyly stýdentterdiñ ulıtyq-mádeni saıkestiligin qalyptastyrdıyñ zamańaı bilim berý tehnologialaryn taldaı // *Science for Education Today*, 9 (4), 2019. Skopýs.– 247-259 bb.
5. Razumovskaya V.A. Kulturnaya pamyat olonho kak edinica perevoda // *Vestnik Severo-Vostochnogo federalnogo universiteta imeni M.K. Ammosova: Seriya Eposovedenie*. 2018. №3 (11). – S. 42-55.
6. Erll A. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: Eine Einführung.* – Stuttgart: Metzler, 2005. – 196 p.
7. Razumovskaya V.A. Kulturnaya pamyat hudozhestvennogo teksta: v poiske effektivnoj strategii perevoda // *ZMOGUS KALBOS ERDVĖJE.* – № 9. – Kaunas, 2017. – S. 292-306.
8. Razumovskaya V.A. Skazki narodov severa kak hranilishe kulturnoj pamyati i obekt perevoda // *Kulturnoe nasledie tradicionnyh soobshestv v kontekste mirovoj civilizacii: problemy perevoda i mezhkulturnogo dialoga. Materialy Vserossijskoj nauchnoj konferencii (s mezhdunarodnym uchastiem), posvyashennoj 60-letnemu yubileyu SVFU im M.K. Ammosova 10-11 noyabrya 2016 g. g. Yakutsk.* – Yakutsk: Izd-vo SVFU, 2016. – S. 179-185.

9. Daleckij Ch. Ritoricheskaya kul'tura i identichnost' v kontekste cifrovizacii obrazovaniya // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Gumanitarnye nauki. 2019. №7. – S. 192-205.

10. Degtyarenko K.A. Kul'turnaya pamyat' i konstruirovaniye etnicheskoy identichnosti korennyh malochislennyh narodov Arkticheskoy zony Rossijskoj Federacii (na materiale analiza ketov) v konce XX – nach. XXI vv. Diss... kand. kul'turologii. – Krasnoyarsk: SFU, 2021. – 212 s.

11. Zamaraeva Yu.S. Regional'nye kul'turnye praktiki formirovaniya slozhnyh form identichnosti (na materiale krasnoyarskogo kraja). Avtoref. disser. na soisk. uchen. step. d-ra kul'turologii. – Krasnoyarsk: SFU, 2021. – 54 s.

12. Shpak A.A. Kul'turnye mekhanizmy konstruirovaniya slozhnyh identichnostej (na materiale issledovaniya regionov Sibirskogo federal'nogo okruga). Diss... d-ra kul'turologii. – Krasnoyarsk: SFU, 2021. – 168 s.

13. Tursunov E.D. Drevnie tipy nositelej kazahskogo fol'klora (genezis i tipologiya). Disser. na soisk. uch. step. dokt. filol. nauk. Special'nost': 10.01.09 – Fol'kloristika. – Almaty: Institut literatury i iskusstva im. M.O. Auezova, 2003. – 195 s.

14. Kanagatova A.M. Preemstvennaya svyaz' eticheskikh vozzrenij Buhar-zhyrau i Kaban-zhyrau i ih znachenie v duhovnoj kul'ture kazahskogo naroda. Diss... kand. filos. nauk. Special'nost' 09.00.05 – Etika. – Almaty, 1995. – 143 s.

15. Zhaksylykov A.Zh. Predmetno-konceptual'nyj mir poezii zhyrau i ego peredacha v perevodah na russkij yazyk. Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya, [S.l.], v. 166, n. 2, p. 308-315, nov. 2018. ISSN 2618-0782. Dostupno na: <<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2355> >. (data obrashcheniya: 25.04. 2023).

16. Todorov C. Zavladienie Amerikoj. – Sofiya: Izdatelstvo «Iztok-Zapad», 2010. – 328 s.

17. Bogin G. Obretenie sposobnosti ponimat: Vvedenie v germenevtiku // URL: [http://www.e-reading.club/bookreader.php/105650/Bogin_Obretenie_sposobnosti_ponimat_%27_Vvedenie_v_germenevtiku] (data obrasheniya: 05.08.2023).

18. Syzdyq R. Qazaq tilindegi eskilikter men jańalyqtar. Ğylymi-tanymdyq zertteu. – Almaty: «Arys» baspasy, 2009. – 272 b.

19. Kazahsko-russkij frazeologicheskij slovar' / H.K. Kozhahmetova, R.E. Zhajsakova, Sh.O. Kozhahmetova. – Almaty: «Mektep», 1988. – 224 s.

20. Mokletsova I., Razumovskaya V., Baiturina U. Allegory as method of influence in the poetry of Shalkiyiz zhyrau // Latin American 4th International congress on social sciences & humanities. –Rio de Janeiro, 2023. – S. 57-65.

21. Magauin M.M. Kobyz i kop'yo. Povestvovanie o kazahskih akynah i zhyrau XV – XVIII vekov. – 5-e izd., pererab. – Almaty: Izdatel'stvo «Mektep», 2007. – 176 s.

22. Barhalinova A.Zh. Prostranstvennaya parametrizaciya kazahskoj yazykovej kartiny mira // Vestnik KemGU. 2013 №2. – S. 174-177.

23. Bekturova Zh.B. Funkcional'no-semanticheskoe pole «prostranstvo» v russkom i kazahskom yazykah // Lingvokul'turologicheskoe sopostavlenie: mezhvuzovskij sbornik nauchnyh statej. – Almaty: AGU im. Abaya, 1999.

24. Kolesnik M.A. Konstruirovaniye russkoj kul'turnoj identichnosti: konceptual'nyj i metodologicheskij podhody. Special'nost' 24.00.01 – Teoriya i istoriya kul'tury. Avtorefer. disser. na soisk. uchen. step. kand. kul'turologii. Krasnoyarsk: SFU, 2016. – 20 s.

25. Madlevskaya E.L. Russkaya mifologiya. Enciklopediya // URL: [https://info.wikireading.ru/36858] (data obrashcheniya: 15.07.2023).

26. Bes ǵasyr jyrlaıdy: XV ǵasyrdan XX ǵasyrdyń bas kezine deingi qazaq aqyn jazýshylarynyń shyǵarmalary. Úsh tomdyq / Tom 1. Bas shyǵaryshy M. Baidildaev. – Almaty: Jazyshy, 1984. – 256 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Уразаева Куралай Бибиталыевна – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Уразаева Куралай Бибиталыевна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Urazayeva Kuralay – Doctor of Philology, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Идрисова Эльмира Танибергенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті, Ақтөбе, Қазақстан.

Идрисова Эльмира Танибергеневна – кандидат филологических наук, доцент Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова.

Idrisova Elmira Tanibergenovna –Candidate of Philology, Docent of the K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Азкенова Жанаргүл Қадырбекқызы – философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Азкенова Жанаргуль Кадырбековна – доктор философии (PhD), старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Azkenova Zhanargul Kadyrbekovna – Doctor of Philosophy (PhD), Senior Lecture of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

FTAXP 16.21.41

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.11>

Б.К. ХАСАНГАЛИЕВА¹

С.С. ИСАКОВА²

Г.Р. ӘЛІМБЕК³

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан^{1,2}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан³

(e-mail: bibigul2901@mail.ru¹, sabira-i@yandex.ru²,

alimbek_gaukhar@mail.ru³)

КОГНИТИВТІК ТЕРМИНТАНЫМНЫҢ НЕГІЗГІ ҰСТАНЫМДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада терминтанымдағы когнитивтік зерттеулерге шолу жасалады. Ғылыми зерттеудің мақсаты антропоцентристік парадигма ықпалымен пайда болған когнитивтік терминтаным мәселелерін зерттеуге арналған еңбектерді талдап, дәстүрлі терминтаным мен когнитивті терминтанымның айырмашылығын көрсету, когнитивті терминтанымның негізгі ұстанымдарын анықтау. Терминдерді когнитивтік көзқарас тұрғысынан зерттеу идеясының маңыздылығын төмендегілерден көруге болады: біріншіден, когнитивті аспект терминді терминжасаушы көзімен зерттеуге мүмкіндік береді, екіншіден, когнитивтік терминтаным терминнің күрделі әрі қарама-қайшы табиғатын түсінуге көмектеседі, терминшілерді терминнің ішкі заңдылықтарын зерттеуге бағыттайды, үшіншіден, терминтанымдағы когнитивтік зерттеулер терминді жаңа қырынан зерттеуге ықпал етеді. Қазіргі ғылым мен техниканың қарқынды даму контекстінде терминдік бірліктер арқылы кәсіби білімді қалыптастыру, сақтау және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу мәселесі зерттеу жұмысының өзектілігін айқындайды. Когнитивтік көзқарас тұрғысынан терминология кәсіби білім концептуалданатын және вербалданатын маманның когнитивтік іс-әрекеті нәтижесі ретінде қарастырылады. Мақалада когнитивтік терминтанымның пайда болуына негіз болған ғылыми еңбектерге талдау жасалады. Аталған еңбектерде когнитивтік терминтанымның таным мен ғаламның тілдік бейнесі, категориялау мен атау беру процестерінің бірлігі, дискурс және кәсіби дискурс, терминнің когнитивтік-ақпараттық табиғаты, қарапайым және ғылыми білім, кәсіби білім сияқты теориялық және практикалық маңызы бар сұрақтары туралы айтылады.

Түйін сөздер: термин, терминология, когнитивтік терминтаным, дәстүрлі терминтаным, кәсіби білім, кәсіби дискурс, когнитивті көзқарас.

Кіріспе. Когнитивтік көзқарас терминологияны жаңа қырынан түсіндіруге мүмкіндік береді. Ол терминологияны белгілі бір когнитивтік құрылымдардың жиынтығы ретінде қарастырады. Когнитивтік лингвистиканың ықпалымен терминтанымдық зерттеулердің мақсаты терминге тән өзіндік белгілерді зерттеуден кәсіби коммуникация, кәсіби таным мен іс-әрекет, терминдегі білімнің берілу мәселесімен байланысты ішкі табиғатын зерттеуге ауысты. Терминтанымда алғаш рет атау мен кәсіби тілдік тұлға типінің байланысы мәселесі көтерілді. Терминтанымдағы жаңа бағыт дәстүрлі терминтанымның сөз бен терминнің аражігін көрсету, терминнің шығу төркінін анықтау, терминологияны сипаттау сияқты сұрақтармен де айналысатынын атап көрету керек. Когнитивтік терминтаным терминдегі арнайы білім құрылымдарын бейнелейтін фреймдер, концептілер, моделдеу тағы басқа концептуалды аппаратты зерттеумен айналысады. Дәстүрлі терминтанымда терминнің лингвистикалық белгілеріне назар аударылса, когнитивтік терминтаным кәсіби саладағы концептуалды және тілдік құрылымдардың арақатынасына, кәсіби маңызды нысандардың концептуалдану ерекшеліктеріне қызығушылық тудырады. мақсаты антропоцентристік парадигма ықпалымен пайда болған когнитивтік терминтаным мәселелерін зерттеуге арналған еңбектерді талдап, дәстүрлі терминтаным мен когнитивті терминтанымның айырмашылығын көрсету, когнитивті терминтанымның зерттеу нысанын анықтау. Терминдерді когнитивтік көзқарас тұрғысынан зерттеу идеясының маңыздылығын төмендегілерден көруге болады: біріншіден, когнитивті аспект терминді терминжасаушы көзімен зерттеуге мүмкіндік береді, екіншіден, когнитивтік терминтаным терминнің күрделі әрі қарама-қайшы табиғатын түсінуге көмектеседі, терминшілерді терминнің ішкі заңдылықтарын зерттеуге бағыттайды, үшіншіден, терминтанымдағы когнитивтік зерттеулер терминді адамның қоршаған дүниеге деген қарым-қатынасы және өзінің таным нәтижесін тілде бейнелеуге деген ұмтылысы сияқты мәселелерді жаңа қырынан зерттеуге ықпал етеді. Қазіргі ғылым мен техниканың қарқынды даму контекстінде терминдік бірліктер арқылы кәсіби білімді қалыптастыру, сақтау және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу мәселесі зерттеу жұмысының өзектілігін айқындайды. Когнитивтік көзқарас тұрғысынан терминология кәсіби білім концептуалданатын және вербалданатын маманның когнитивтік іс-әрекеті нәтижесі ретінде қарастырылады. Мақалада когнитивтік терминтанымның пайда болуына негіз болған ғылыми еңбектерге талдау жасалады. Аталған еңбектерде когнитивтік терминтанымның таным мен ғаламның тілдік бейнесі, категориялау мен атау беру процестерінің бірлігі, дискурс және кәсіби дискурс, терминнің когнитивтік-ақпараттық табиғаты, қарапайым және ғылыми білім, кәсіби білім сияқты теориялық және практикалық маңызы бар сұрақтары туралы айтылады.

Зерттеу нәтижелері дәстүрлі және когнитивтік терминтаным теорияларын толықтырады, терминологиялық арнаулы курстарда, тіл білімінің жаңа бағыттарына арналған дәрістерде, семинар сабақтарында пайдаланылады. Терминнің когнитивтік табиғатын зерттеуге арналған ғылыми жұмыстарда пайдалануға болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада когнитивтік терминтаным бойынша жазылған теориялық еңбектерге (В.М. Лейчик, С.В. Гринев, В.Ф. Новодранова, С.Д. Шелов, М.А. Лазарева, М.Н. Бондорчук, С.С. Исакова, Қ. Айдарбек, С.Л. Мишланова, А.Х. Азаматова, Е.В. Бекишева, М. Қожаева т.б.) талдау жасалды. Зерттеу материалы ретінде аталған еңбектердегі когнитивтік терминтанымға қатысты теориялық тұжырымдар алынды. Шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріндегі когнитивтік терминтаным идеялары зерделенді. Терминтанымдағы когнитивтік бағыт оның әдіснамасы мен әдістеріне де жаңаша сипат берді. Мақала жазу барысында сипаттау, салыстырмалы талдау, жүйелеу және тұжырымдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Талқылау және бақылау. Соңғы онжылдықта когнитивті лингвистиканың қарқынды дамуының нәтижесінде когнитивті терминтанымды зерттеуге арналған бірқатар еңбектер дүниеге келді. Бірақ олар терминнің когнитивті сипатын сөз еткенмен, әдетте когнитивті терминтаным когнитивті лингвистика мен антрополингвистиканың негізін біріктіреді деген тұжырымды ұстанды. Сол себепті де когнитивті терминтаным терминді жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Әсіресе адам санасындағы механизмдерді, ақпаратты қабылдау мен өңдеу процестерін жіті қарастыруға түрткі болды. Бұл жөнінде отандық зерттеуші С.С. Исакова қазақ терминтанымын зерттеуге арналған монографиясында: «Кез келген атаудың адамның танымы мен ойлауынан, мидағы күрделі менталды үдерістерден бастау алатындығын, сондықтан да терминді антропоэзектік бағытта зерттеуде адамның ойлау үдерістерін тану әрі қарай жалғаса бермек»[1,146] – дейді [1,146]. Яғни терминтанымда адам миының жұмысын әр қырынан зерттеу процесі жүріп отырады да, нәтижесінде дәстүрлі терминтанымның мүмкіндігі азайып, когнитивті бағыттың шеңбері кеңейе түседі.

А.Х. Азаматова дәстүрлі терминтаным терминді тілдік белгі аясында қарастырумен шектелді, ал когнитивті бағыт терминтанымның пәнаралық байланысын нығайтып, оны басқа ғылымдардың жетістіктерін пайдалануға ұмтылатын ғылымға айналдырды деп түсіндіреді[2,69]. Бұл құбылыс өз алдына қазіргі тіл білімінің антропоцентристік парадигмасымен негізделіп отыр. Лингвистика тарихында ХХ ғ. аяғы мен ХХІ ғ. басында антропоцентризмнің орныққанын ескерсек, когнитивті терминтанымдағы жаңалықтар мен бетбұрыстарды соның нәтижесі деп білуіміз керек. Бұл кезеңде когнитивті терминтаным аясында жалпы қолданыстағы сөз алғашқы ма, термин алғашқы

ма, олардың бір жүйеден екінші жүйеге өту механизмдері қандай, жаңа пайда болған атаудың таныммен байланысы қандай деген мәселелер көтерілді.

Когнитивті терминтанымның заманауи мәселелерінің қатарында терминдік жүйені саналы басқару сұрағы күн тәртібінен түскен емес. Жоғарыда аталған терминтанымның аспектілерінің ешқайсысы когнитивті терминтаным үшін жаңалық емес, өйткені ол терминнің құрылымдық жағымен, атауыштық қызметімен тығыз байланысты. Бұл мәселелердің барлығы дәстүрлі терминтанымда жиі көтерілгенімен лайықты шешім таппаған еді.

Когнитивті терминтанымның дәстүрлі терминтанымнан басты айырмашылығы оның тілдік құрылымдарды менталды құрылымдармен байланыста қарастыруы, адамзат тәжірибесі мен қызметінің ерекшелігін бейнелеуі, тілдегі қабылдау, түсіну, түйсіну мәселесін білімнің әр типінде анықтауы болатын. Бұл мәселе төңірегінде Е.В.Голованова төмендегідей тұжырым жасайды: Адамның іс-әрекеті мен тәжірибесінің ерекшеліктерін бейнелейтін тілдік және менталды құрылымдардың арақатынасы мәселесі, қарапайым және ғылыми, ассоциативті-бейнелі және рационалды-логикалық сияқты білім түрлерінің тілде бейнелену мәселесі өте маңызды [3,5].

Когнитивті бағыт өзіндік әдіс-тәсілдері мен ортақ нысан танымды зерттеуші ғылымдардың қатарына жатады. Сонымен қатар терминтаным өз алдына ерекше когнитивті бірлік болып табылатын терминдердің табиғатын зерттеу мақсатын қояды. Зерттеуші В.Ф.Новодранованың пікірінше терминология ғылыми білім мен оның дамуының нәтижесі бола отырып, когнитивті ғылыммен тығыз байланысты болады. Бұл туралы ғалым: Ғылыми білімнің пайда болу нәтижесі және олардың даму құралы болып саналатын терминология когнитивті ғылыммен тікелей байланысты дейді [4, 89].

Терминтаным – лингвистика, ғылымтану, логика, философия және ғылым мен білімнің арнайы салаларының тоғысында пайда болған қарқынды дамушы сала. Соның нәтижесінде терминтаным ғылымаралық сипатқа ие болады.

Когнитивті терминтаным ғылымға 1990 жылдардан бастап енген болатын. Жеке бағыт ретінде ол 1998 жылы қалыптасып, бірқатар зерттеу еңбектерінде атала бастады. Алғаш рет когнитивті терминтаным С.В.Гриневтің «Терминтаным терминдерінің тарихи жүйелі сөздігі» (1993) атты терминтанымның арнайы сөздігіне енгізіліп, ғылыми деңгейде қарастырылды. Кейінірек зерттеушінің Терминтанымға кіріспе (2000) еңбегінде терминнің негізгі когнитивті белгілері аталып, терминжүйенің салалары қатар зерттелген еді. Одан соң әр түрлі жинақтарда зерттеушінің мақалалары басылып, когнитивті терминтанымның зерттелуін жеделдете түсті.

Осы кезеңде когнитивті терминтаным шеңберіне енген негізгі мәселелер М. Алексееваның, Л.А. Манерконың, В.Ф. Новодранованың, В.М. Лейчиктің, М.Н. Володинаның, Е.И. Голованованың еңбектерінде көтерілді. Аталған

ғалымдар өз еңбектерінде терминтанымның өзекті мәселелерін шешуге ұмтылды. Мәселен, Л.М. Лейчик когнитивті терминтанымды термин туралы ғылымның дамуындағы бесінші кезең деп бағалады. Л.М. Лейчик дәстүрлі терминтанымның шеңберінде жүріп-ақ, термин мен терминжүйелерді зерттеудің когнитивті аспектілерін анықтап, когнитивтік-дискурстық бағыттың дамуын зерделеуге мол мұра қалдырды. Бұған оның «Салалық терминологияның қалыптасуындағы концептуалды құрылымдардың рөлі» (1987), «Эвристикалық қызметтегі тілдік сана элементтері» (1988), «Терминжасам үдерісін зерттеудегі білім базасы және логикалық бағдарламалау» (1989), «Термин мен терминжүйені зерттеуде базалық және пәнаралық ғылымдардың әдістерін пайдалану» (1990) тақырыбындағы мақалалары дәлел бола алады. 2000 жылдары когнитивті терминтанымның категориалды аппараты, зерттеу пәні мен талдау әдістері нақтыланып үлгерді. Бұл мәселелер Л.М. Лейчиктің ғылыми зерттеу еңбектерінде көрініс тауып отырды. Бұған ғалымның «Когнитивтік терминтанымды негіздеу туралы» (2001), «Ұғым және концепт» (В.Ф. Новодрановамен бірлесе отырып) (2002), «Тіл мен мәтін семантикасындағы концептілердің вербалдану үдерісіндегі терминдердің рөлі» (2003), «Дискурс – сөйлеу – мәтін» (2004), «Ресей терминтанымы: ескі және жаңа парадигмаларды синтездеу тәжірибесі» (С.Д. Шеловпен бірлесе отырып) (2004) атты еңбектерін атауға болады.

Зерттеуші Л.М. Лейчиктің ізімен Л.А. Манерко мен В.Ф. Новодранова когнитивті терминтанымды зерттеуге арналған еңбектердің қатарын толықтыра түсті. Л.А. Манерконың «Терминтанымның когнитивті-коммуникативті негіздері мен шығу көздері» (2003) деп аталатын алғашқы мақаласы терминтанымға когнитивті бағыттың келуін ғылыми түрде негіздеп, дәуірлеуге мүмкіндік берді. Ал В.Ф. Новодранованың «Когнитивті ғылымдар және терминология» (2000), «Терминологияны зерттеуге когнитивті көзқарас» (2005), «Когнитивті терминтаным» (2006) атты еңбектері когнитивті ғылымдар жүйесіндегі терминологияның орнын анықтап, терминтанымға жаңа леп әкелді. Зерттеушілер жоғарыда аталған еңбектерінде тілдік деректерден жаңалық тауып, таным мен ғаламның тілдік бейнесі, категориялау мен атау беру процестерінің бірлігі, дискурстың рөлі және т.б. мәселелерді тереңірек қарастырды.

М.Н. Володина өз зерттеулерінде терминнің бойындағы негізгі ақпаратқа, оның когнитивтік-ақпараттық сипатына көбірек көңіл бөлді. Оның «Термин - арнаулы ақпарат құралы» (1996), «Терминнің когнитивтік-ақпараттық табиғаты (бұқаралық ақпарат құралдары терминологиясы бойынша)» (2000) тақырыбындағы ғылыми мақалалары терминде жасырынған ақпаратты когнитивті терминтаным аясында анықтауға бағытталған.

Көп жылдар бойы когнитивті терминтанымның мәселелерімен айналысқан Е.В. Голованова терминжүйелердің қалыптасуындағы когнитивті

бағыттыңқпалын одан әрі зерттей түсті. Ғалымның «Когнитивті терминтаным» (2008), «Когнитивті терминтанымға кіріспе» (2011), «Когнитивті терминтаным: мәселе, құралдары, даму бағыты мен болашағы» (2013) атты ғылыми еңбектері когнитивті терминтанымның негізгі мәселелерін шешуге арналады. Ғылыми білімнің қазіргі күйін сипаттаған ғалым термин туралы ғылымның дамуына зор үлес қосты. Терминнің табиғаты мен қызметі, күнделікті білім мен ғылыми білімнің байланысы туралы пікірлері қазірде көп қолдау тауып отыр.

Қазақ тіл білімінде когнитивтік бағыт когнитивті лингвистиканың келуімен өріс алып, терминдер мен терминжүйелерді айналып өтпеді. Когнитивті лингвистиканың ең басты мәселелерінің бірі – тіл мен сананың арақатынасына, өзара байланысына құрылады. Соның нәтижесінде когнитивті терминтаным термин мен таным, олардың болмысын, қызметін зерттеуде үлкен табыстарға жетіп отыр. Ойымызды түсінікті ету үшін зерттеуші С.С. Исакованың терминтанымның ғылыми-ұғымдық аппаратының толығын фактілері қазіргі терминологиялық ғылымның үздіксіз даму сипатын айқындайды, тілдік бірліктердің арақатынасы мен оларда бейнеленген кәсіби (теориялық және практикалық) білімнің құрылымы арасындағы байланыс терминтанымның басты мәселесіне айналып отыр деген пікіріне жүгінейік [5,19]. Яғни, бүгінде терминтаным тілдік бірліктер мен теориялық-практикалық білімнің құрылымын зерттеуді міндет етуде.

Қазақ тіл білімінде когнитивті терминтаным жаңа дәуірдің жемісі саналғанымен, терминнің бойындағы ерекшелік, оның танымдық сипаты, когнитивтік табиғаты ерте кезеңнен сөз етіле бастады. Терминді зерттеушілер бұл мәселелерге ерекше назар аударды. Мысалы, ұлт ұстазы, қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А. Байтұрсынұлы, Ө. Айтбаев, А. Әбдірахманов, Б. Қалиұлы, С. Ақаев, С. Исакова, А.Х. Азаматова секілді ғалым зерттеушілерді ерекше атап өтуге болады.

А.Байтұрсынұлының терминжасам қағидаттары мен ұстанымдары туралы тілші ғалымдар тарапынан да, терминшілер тарапынан да біршама зерттеулер жасалды. Ғалымның термин жасау шеберлігі бүгінгі күнге дейін өзінің өзектілігін жойған жоқ. Ол туралы Р.Сыздық, Ә. Қайдар, Ө. Айтбаев, Б. Қалиұлы, Ш. Құрманбайұлы, С. Исакова, О. Жұбаева, Қ. Айдарбек және тағы басқа зерттеушілер еңбек етті. Белгілі әдебиеттанушы ғалым Р. Нұрғалиев өзінің Алашордалықтар атты кітабында: Ғалым терминді нақты, көлемді және бейнелі анықтамамен қамтамасыз етеді, және осы анықтамаға ғылыми сипат тән - деп жазады[6,19].

А. Байтұрсынұлы еңбектерінде терминнің танымдық табиғаты, когнитивтік терминтаным, терминдегі кәсіби білімнің концептуалдануы деген ұғымдар мен түсініктер кездеспесе де, ғалымның ұсынған тіл білімі терминдерінің әрқайсысында ұлттық таным мен кәсіби тәжірибенің, ұғым мен

атаудың арасындағы байланысты терең түсінген маманның когнитивті ойлау үдерісі жатқанын аңғару қиын емес. Бұл тұрғыдан келгенде ғалым когнитивті терминтанымның принциптерін толықтай ұстанып тұр. Бұл туралы ғалым О. Жұбаева А. Байтұрсынұлы зерттеулерінде адам сөйлермен, өзіндік әлемі, өзіндік дүниетанымы бар саналы жан ретінде сипатталады. А.Байтұрсынұлы тіл ойды жарыққа шығару құралы болуымен қатар таным әрекетінде өзіндік таңбасын қалдырып отыратынын ескертеді деп жазады[7, 97].

Қазақ терминологиясындағы танымдық бағыттың алғышарттары Қ. Жұбанов еңбектерінен өз жалғасын табады. Ғалым өзінің Қазақ тілі жөніндегі зерттеулерінде: ұғымдарға, көрініс қалыптарға, образдарға, ұқсата атауларға назар аударып, жаңа сөз жасауға негіз болатын адамның қоршаған ортаны танып-білу тәжірибесін әуелі көзқарас – деп тұжырымдады [8,95]. Қ. Жұбанов терминге белгілі бір ұғымдарды білдіретін қарақшылы сөздер болады, о сөздерді әлгіндегідей ұғымдарға ғылым мен революция жағы қандай сатыда тұрса, міне осы екеуі келіп отырады; сонымен қатар термин сөзінің терминдік ұғымы мен күнделік тіршілікте қолданылатын жай сөздік мағынасы басқа болуы да мүмкін деп анықтама берді[9,26].

Қазақ терминологиясында өзіндік орны бар, егемендік алғаннан кейінгі қазақ терминологиясы дамуының жаңа бағыт-бағдарын айындап берген ғалымдарымыздың бірі академик Ә.Қайдар. Ғалымның «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» (1993) деп аталатын еңбегінің орнын ерекше атауға болады. Аталған еңбекте қазақ тілі мемлекеттік мәртебеге ие болған кезеңде оның ғылым тілі қалай дамуы керек, қазақ терминологиясының қоғамдық қызметтің барлық саласында белсенді қолданылуы үшін қандай қадамдар жасалынуы тиіс деген маңызды мәселелерді сөз етіп, ғылыми қағидаттар ұсынды. Зерттеушінің «Қазақ терминологиясы» (1987), «Ғылым тілі әдеби тіл статусы» (1990), «Взаимодействия народной и научной терминологии в казахском литературном языке» (1989), «Терминология көкжиегі» (1998), «Жаңалыққа жатсынбай, жасампаздыққа жармаспай қазақ тілі терминологиясына жаңашыл көзқараспен қарайық» (1992) сияқты зерттеулерінде тіл біліміне енген жаңашылдықты қабылдап, соған сәйкес терминологияны жаңа кезеңге сай зерттеу мәселесін көтерді[10].

Ә. Айтбаев қазақ терминологиясын зерттеуге 1980 жылдардан аяқ басады. Ғалымның бұл сала бойынша «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» (1988) монографиясы, «Терминдер мен олардың аудармалары» (1990), «Қазақ сөзі» (1997) зерттеулері жарық көрді. Автордың кейінгі жылдары жазған «Қазақ тілінде термин жасау жолдары мен принциптері хақында» (2002), «Алғашқы газет-журналдардың термин жасаудағы рөлі» (2003), «Терминжасам мен оны реттеудің мәдениеті хақында» (2004) деп аталатын зерттеулері мен ізденістерітерминді зерттеуге үлкен үлес қосты.

Б. Қалиевтің 1997 жылы «Қазақ тілінің көкейкесті мәселелері» зерттеуі жарыққа шықты. Ғалым осы зерттеуінде «Қазақтың төл терминологиясы қашан жасалады», «Жат сөздер жағадан ала бермесін», «Термин және терминком жайында бірер ой», «Шет тілі терминдерін қалай қабылдап жүрміз?», «Термин және тіл мәдениеті», «Термин тағдыры да ойыншық емес, терминді тілге тиек етсек» тағы да ғылыми терминдерді аудару туралы және тағы басқа мақалаларын ұсынған. Б. Қалиевтің еңбектерінде халықаралық терминдерді аудару, оларды тілімізге бейімдеп алу тұжырымдары айқын көрінеді [11]. Мысалы, зерттеушінің «Мемлекеттік тіл және оның терминологиясы», «Қазақша термин жасау мәселесі және оны қалыптастырудағы БАҚ-тың рөлі», «Ұлттық терминдерге қамқорлық қажет», «Тіл білімі терминдерінің тақырыптық, түсіндірмелі және оқулық сөздігін жасау принциптері», «Термин туралы кейбір ойлар», «Қазақ тілі терминдері және оларға қойылатын талаптар», «Қазақ терминдерін жасаудың кейбір мәселелері» және т.б. тәрізді мақалаларын атауға болады.

Қазақ терминологиясын жан-жақты зерттеп, ол туралы өзіндік көзқарастары айқын білдіріп жүрген ғалымдарымыздың бірі Ш. Құрманбайұлы екені белгілі. Ғалымның осы сала бойынша жазылған зерттеулерінің жалпы саны 300-ден асады. Мысалы, «Қазақ лексикасының терминденуі» (1998), «Қазақ терминологиясы дамуының кезеңдік сипаты» (2002), «Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары» (2004), «Терминқор қалыптасыру көздері мен терминжасам тәсілдері» (2005) және тағы басқа еңбектері бар. Ш. Құрманбайұлы қазақ терминологиясына терминдік өріс, қазақ лексикасының терминденуі, терминдердің бейтерминденуі, терминге қойылатын талаптар, терминқор, термин дамуының кезеңдік сипаттарын және тағы басқа көптеген теориялық тұжырымдарды енгізді және олардың практикалық шешімін ұсынды [12].

Қазіргі таңда терминдер мен терминжүйелерді зерттеуде жаңа бағытты ұстанып, когнитивтік терминтанымның мәселелерін шешуге айрықша үлес қосып жүрген ғалымдардың қатары көбеюде. Солардың ішінен Ресей лингвист-когнитологтар ассоциациясының мүшесі, зерттеуші ғалым С. Исакованы атап өткеніміз жөн. Зерттеушінің «Қазақ тіліндегі психология терминдерінің лингвистикалық мәселелері» (2001), «Қазақ терминтанымы: лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері, прагматикалық қызметі» (2007), «Исследование казахской и французской языковой картины мира», «Танымдық қазақ тілі» (2009), «Қазақ терминтанымның когнитивтік-прагматикалық аспектісі» (2008), «Когнитивтік бағыттағы терминнің семантикасы» (2015) атты көлемді еңбектері бар. Аталған еңбектерінде ғалым алғаш рет қазақ тіл білімінде когнитивтік терминтаным мәселесін сөз етіп, оның негізгі тұжырымдары мен ұстанымдарын талдайды. Зерттеуші кәсіби тілдік тұлға ұғымын терминмен байланыстыра отырып негіздейді. Дәстүрлі және когнитивтік терминтанымның

өзіндік сипаттарын салыстыра отырып анықтайды. Терминнің танымдық табиғатын қоғамдық ғылымдар терминдері бойынша талдайды. Терминнің прагматикалық аспектісіне назар аударып, оның қолданыс ерекшеліктерін анықтайды. Зерттеуші Когнитивтік бағыттағы терминнің семантикасы еңбегінде кәсіби білім мен тілдік танымды сақтайтын концептуалды құрылымдар мен терминнің мағынасы арасындағы байланысты анықтауға арналған когнитивтік талдау әдістерін қарастырады[13,965].

Зерттеуші Қ. Айдарбек арнаулы терминологияларды қалыптастыруға, терминология антропоцентристік бағыт шеңберінде зерттеуге бағытталған бірнеше еңбектің авторы. Оның «Қазақ терминологиялық аталымының ономазиологиялық аспектісі» (2009), «Арнаулы терминологиялар қалыптастырудағы терминологиялық аталымның кезеңдік сипаты» (2016) тақырыбындағы еңбектері бүгінде терминтаным үшін маңызды зерттеулерге айналып отыр. Зерттеушінің терминтанымның қазіргі күйі мен деңгейін сипаттауға арналған «Основополагающие принципы выделения существенных признаков терминологических единиц», «Академик Ө. Айтбаев ұлттық тілдік тұлғасының концепциясы» атты ғылыми мақалалары жарық көрді. Ғалым Қ. Айдарбек «Когнитивтік терминтаным концепциясындағы дискурс мәселелері» еңбегінде когнитивтік терминтанымның дискурс пен байланысы туралы былай деп жазады: Терминжасам үдерісінің қоғамдық маңыздылығы, оған қатысушы сұхбаттасушыларға (сөйлеу коммуникациясының актісіне қатысушыларға) бағытталуымен ғана емес (екінші аталым), сонымен бірге жаңа атау (алғашқы аталым) тілдік ұжыммен немесе белгілі бір тілдік қауымдастықтың бір бөлігімен узуалды қабылдануы қажеттілігімен де айқындалады. Сол себепті аталым үдерісінің барлық кезеңдері де сол ұжымның тіршілік қарекетінің барлық салаларын көрсетуі, оны интерпретациялау формаларын анықтайтын ғаламның тілдік бейнесіне сәйкес келіп, ұлттық психология мен ұлттық мәдениет, этникалық салт-дәстүрлерді (әлеуметтік-тұрмыстық, діни және т.б.) өзіндік ерекшеліктерді айқындауы, белгілеуі қажет[14, 89]. Ғалымның пікірін толық қолдай отырып, біз өз тарапымыздан когнитивтік терминтанымда термин кәсіби дискурс бірлігі ретінде қарастырылып, кәсіби тілдік тұлғаның когнитивтік іс-әрекетінің нәтижесі тұрғысынан зерттелуі қажет дейміз.

Нәтижелер. Сонымен біз когнитивті терминтанымның теориялық мәселелерін қарастырып, оның қалыптасу және даму кезеңдерін сөз еттік. Когнитивті терминтанымның негізін қалаған зерттеушілер мен олардың зерттеу еңбектеріне жіті тоқталдық. Олардың теориялық тұжырымдарын талдап, дәстүрлі терминтаным мен когнитивті терминтанымның зерттеу нысандарын сараладық.

Зерттеу тақырыбы бойынша теориялық еңбектерді талдау когнитивті теорияның ықпалымен қалыптасқан когнитивті терминтанымның төмендегідей негізгі идеяларын анықтады:

1. Термин мен ұғымның байланысына деген көзқарастың өзгеруі, терминтанымға концепт, концептуалдық құрылымдар, білім форматы сияқты түсініктердің енуі нәтижесінде «термин-ұғым» байланысының тереңдеуі;

2. Терминнің когнитивті қызметіне басымдық беру (дәстүрлі бағытта оның алдыңғы қатарлы қызметтері атауыштық және дефинициялығымен салыстырғанда). Когнитивті қызметінің қатарынан оның бағыт-бағдар беру қызметіне ерекше назар аудару;

3. Терминді кәсіби қызмет пен кәсіби таным үдерісі аясындағы динамикалық өнім ретінде тану;

4. Термин мен басқа да арнаулы атауларды таным мен қарым-қатынастың нақты бір білім мен қызмет кеңістігіндегі күрделі байланысынан туындаған нәтиже деп түсіну;

5. Терминнің бұған дейінгі рационалды-логикалық сипаттамасын ескере отырып, термин арқылы ғылыми білім ғана емес, күнделікті және эмпирикалық кәсіби білімнің бөлшектері де көрініс табатынын мойындау;

6. Терминнің мазмұнындағы ғылыми білімнің қалыптасу және даму процесі туралы түсініктің тереңдеуі: ғылыми білімді жалпылаушы концептіден бастап, оның теориясын жалпылаушы түсінікке дейін;

7. Мағына мен концептінің арасында олардың когнитивті негізінде ажырағысыз ауыспалы байланыс бар. Арнайы түсінік жалпы бөлінген білімнің элементі ретінде концептінің негізінде құрылады.

Қорытынды. Қорытындылайтын болсақ, бүгінде терминтаным деректер мен құбылыстарды сипаттаумен ғана шектелмейді, сонымен қатар оларды нақты түсіндіруге тырысады. Когнитивті көзқарас дәстүрлі құрылымдық жүйеден бас тартып, дүниенің қарапайым және ғылыми бейнесінің өзара байланысын ұғынуға мүмкіндік береді.

Соның нәтижесінде когнитивтік терминтанымды бағыт ретінде емес, пәнаралық сипаты бар ғылымның жалғасы деп түсінуіміз керек.

Терминнің когнитивті табиғаты оның ғылыми білімнің компоненті болуымен қатар, ғылыми танымның объектісі бола отырып, адамның ойлау процесінің нәтижесіне айналуымен ерекшеленеді. «Термин является особой когнитивно-информационной структурой, в которой аккумулируется выраженное в конкретной языковой форме профессионально-научное знание, накопленное человечеством за весь период его существования» [15, 25]. М.В.Володинаның терминге берген анықтамасына сәйкес, жоғарыда атап өткеніміздей, термин ғылыми танымның тасымалдаушысы бола тұрып, коммуникацияға қажетті когнитивті үлгіні құрайды, қарым-қатынастың құралы қызметінде жұмасалады. Адам терминге атау бере отырып, оны

меңгереді, қолданады, түсіндіреді. Бұл жүйелі үдерістің өзі оның варианттары немесе баламалары болатындығын растайды. Мұның өзі әлемді танудың когнитивті үдерісімен тығыз байланыстылығын көрсетеді. Терминнің когнитивтік табиғаты терминде бекітілген ақпараттың көмегімен нақтыланады, өйткені терминдер нақты заттар мен құбылыстырдың атауы болып табылады.

Терминнің бойындағы ақпарат оның пайда болуына түрткі болған құбылысты, жасалуы туралы дереккөзді, мәдениет туралы мәліметті тануға мүмкіндік береді. Терминнің когнитивтік табиғаты оның жасалу тәсілін, тілдегі экстралингвистикалық және интралингвистикалық факторлардың байланысын анықтауға негіз болады.

Әдебиеттер

1. Исакова С.С. Қазақ терминтанымы: лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері, прагматикалық қызметі.– Алматы: М-стиль, 2007. – 159 б.
2. Азаматова А. Х. Специфика терминологической информации // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. –2012. –№3(137). – С.67-70.
3. Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение: учеб. пособие. – Москва.:Флинта, 2011. – 224 с.
4. Новодранова В. Ф. Когнитивные науки и терминология //Традиционные проблемы языкознания в свете новых парадигм знания (Материалы Круглого стола, апрель 2000 г.). – Москва: Ин-т языкознания РАН, 2000. – С. 89-93.
5. Исакова С.С. Когнитивтік терминтанымның басты мәселесі – тіл мен білім//Терминологиялық хабаршы. – №2 (48). – 2014. – Б.19-27.
6. Нурғали Р. Алашординцы. – Алматы:Алаш, 2004. – 114 б.
7. Жұбаева О.С., Сүлейменова Ж.Н., Сарбалин А.Б. Қазақ тіл білімі терминдері:когнитивтік негіздері// Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. –2019. – № 1(173). – С. 95-101.
8. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 450 б.
9. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
10. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. –Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
11. Қалиев Б., Исакова С.С. Танымдық қазақ тілі. – Алматы: М-стиль, 2009. – 132 б.
12. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы:зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. –Алматы:Сардар, 2014. –928 б.

13. Issakova S., Taganova A., Oralbaeva M. Term semantics from a cognitive viewpoint//Procedia-social and behavioral sciences, conference proceedings citation index (Web of science core collection).– V. 214 (2015). – P. 965-969.<http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.683>

14. Айдарбек Қ.Ж., Сүйерқұл Б.М. Когнитивтік терминтаным концепциясындағы дискурс мәселелері//ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. –№2 (160). – 2016 –Б.86-90. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1915>

15. Володина М. В. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой информации) / МГУ им. Ломоносова; Филолог. фак-т. –Москва:Знание, 2000. –128 с.

Б.К. ХАСАНГАЛИЕВА, С.С. ИСАКОВА

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Актобе, Казахстан

Г.Р. АЛИМБЕК

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ КОГНИТИВНОГО ТЕРМИНОВЕДЕНИЯ

Аннотация. В статье дается обзор когнитивных исследований в терминоведении. Цель научного исследования состоит в том, чтобы проанализировать работы по изучению проблем когнитивного терминоведения, возникших под влиянием антропоцентрической парадигмы, показать разницу между традиционным терминоведением и когнитивным терминоведением, определить основные положения когнитивного терминоведения. Важность идеи изучения терминов с когнитивной точки зрения можно увидеть в следующем: во-первых, когнитивный аспект позволяет исследовать термин с точки зрения когнитивного терминоведения, во-вторых, когнитивное терминоведение помогает понять сложную и противоречивую природу термина, направляет терминологов к изучению внутренних закономерностей термина, в-третьих, когнитивные исследования в терминоведении способствуют изучению термина с новой точки зрения. Проблема формирования, сохранения и передачи профессиональных знаний из поколения в поколение через терминологические единицы в контексте динамичного развития современной науки и техники определяет актуальность исследовательской работы. С когнитивной точки зрения терминология рассматривается как результат познавательной деятельности специалиста, в которой концептуализируются и вербализуются профессиональные знания. В статье проводится анализ научных трудов, послуживших основой для

возникновения когнитивного терминоведения. В названных работах речь идет о теоретическом и практическом значении когнитивного терминоведения как познания и языковая картина мира, единства процессов категоризации и наименования, дискурса и профессионального дискурса, когнитивно-информационной природы термина, обыденных и научных знаний, профессиональных знаний.

Ключевые слова: термин, терминология, когнитивное терминоведение, традиционное терминоведение, профессиональное знание, профессиональный дискурс, когнитивный подход.

B.K.KHASANGALIYEVA, S.S. ISSAKOVA,

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

G.R. ALIMBEK

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

BASIC PRINCIPLES OF COGNITIVE TERMINOLOGY

Annotation. The article provides an overview of cognitive research in terminology. The purpose of the research is to analyze the work on the study of the problems of cognitive terminology that arose under the influence of the anthropocentric paradigm, to show the difference between traditional terminology and cognitive terminology, to determine the main provisions of cognitive terminology. The importance of the idea of studying terms from a cognitive point of view can be seen in the following: firstly, the cognitive aspect allows you to study the term from the point of view of cognitive terminology, secondly, cognitive terminology helps to understand the complex and contradictory nature of the term, directs terminologists to study the internal laws of the term, thirdly, cognitive research in terminology promotes the study of a term from a new perspective. The problem of formation, preservation and transfer of professional knowledge from generation to generation through terminological units in the context of the dynamic development of modern science and technology determines the relevance of research work. From a cognitive point of view, terminology is considered as the result of cognitive activity of a specialist, in which professional knowledge is conceptualized and verbalized. The article analyzes the scientific papers that served as the basis for the emergence of cognitive terminology. In these works, we are talking about the theoretical and practical significance of cognitive terminology as cognition and the linguistic picture of the world, the unity of the processes of categorization and naming, discourse and professional discourse, the cognitive-informational nature of the term, everyday and scientific knowledge, professional knowledge.

Keywords: term, terminology, cognitive terminology, traditional terminology, professional knowledge, professional discourse, cognitive approach.

References

1. Ысәқова С.С. Қазақ терминтанымы: лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері, прагматикалық қызметі. – Алматы: M-styl, 2007. – 159 б.
2. Азаматова, А. Н. Специфика терминологической информации // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы.–2012.–№ 3(137). –С. 67-70.<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/820>
3. Golovanova E.I. Vvedenie v kognitivnoe terminovedenie: ucheb. posobie. Moskva: Flinta, 2011. –224 s.
4. Novodranova V. F. Kognitivnye nauki i terminologija //Tradicionnye problemy jazykoznanija v svete novyh paradigmi znaniya. (Materialy Kruglogo stola, aprel' 2000 g.). – Moskva: In-t jazykoznanija RAN, 2000. – S. 89 – 93.
5. Ысәқова С.С. Когнитивтік терминтанымның басты мәселесі – тіл мен білім// Терминологиялық хабаршы. – №2 (48). – 2014. – Б. 19-27.
6. Нұргали Р. Алашордысы. – Алматы:Алаш, 2004. – 114 б.
7. Жүбаева О.С., Сүлейменова Ж.Н., Сарбалін А.Б. Қазақ тілі білімі терминдері:когнитивтік негіздері// Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы.– 2019.–№ 1(173).–С. 95-101.<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2620>
8. Жүбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 450 б.
9. Айтбаев Ө. Қазақтілілімінің мәселелері. –Алматы:Арыс, 2007. – 624 б.
10. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. –Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
11. Қалиев Б., Ысәқова С.С. Танымдық қазақ тілі. – Алматы: M-styl,2009. – 132 б.
12. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы:зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. –Алматы:Сардар, 2014. – 928 б.
13. Issakova S., Taganova A., Oralbaeva M. Term semantics from a cognitive viewpoint// Procedia-social and behavioral sciences, conference proceedings citation index (Web of science core collection).–V. 214 (2015). –P. 965-969. <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.683>
14. Аидарбек Қ.Ж., Сүйерқұл Б.М. Когнитивтік терминтаным концепсиясындағы дискурс мәселелері//ҚазҰУ хабаршысы. Филологиясериясы. –№2 (160). –2016. –С.86-90.<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1915>
15. Volodina M. V. Kognitivno-informacionnaja priroda termina (na materiale terminologii sredstv massovoj informacii) / MGU im. Lomonosova; Filolog. fak-t.– Moskva: Znania, 2000. – 128 s.

Авторлар туралы мәлімет

Хасанғалиева Бибиғұл Кенесовна – Қ. Жүбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің докторанты, Ақтөбе, Қазақстан.

Хасанғалиева Бибиғұл Кенесовна – докторант Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан.

Khasangaliyeva BibigulKenesovna– doctoral student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Исакова Сабира Сағынбекқызы – филология ғылымдарының докторы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры, Ақтөбе, Қазақстан.

Исакова Сабира Сағынбековна – доктор филологических наук, профессор Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан.

Issakova Sabira Sagynbekovna –Doctor of Philology, professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Әлімбек Гауһар Рысбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Алимбек Гауһар Рысбекқызы – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Alimbek GauharRisbekkizy – candidate of Philological Sciences, associated professor,L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

МРНТИ 16.31.41

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.12>

А.Ы. АЛЖАНОВА¹

Ж.Т. БАЛМАГАМБЕТОВА²

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,
Караганда, Казахстан^{1,2}

(e-mail: ainuralzhanova@bk.ru¹, janna1965@rambler.ru²)

ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ КАЗАХСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ (НА ПРИМЕРЕ ПРЯМОГО И ОПОСРЕДОВАННОГО ПЕРЕВОДОВ РОМАНА А. НУРПЕЙСОВА «СОҢҒЫ ПАРЫЗ»)

Аннотация. Необходимость в языковых посредниках возникла еще в древние времена. Вызвано это было потребностью общества в установлении культурных, торговых, политических и других контактов между географически, лингвистически отдаленными сообществами. Косвенный перевод служил своего рода мостом между «малыми или региональными» языками через глобальный язык.

В современном мире опосредованный перевод остается распространенной формой взаимодействия в самых разных сферах жизнедеятельности человека. В связи с глобализацией международных контактов, процесс организации международных конференций, форумов и коммуникация осуществляется через международные языки.

Цель статьи: рассмотрение способов адаптации казахской художественной прозы посредством сравнительно-сопоставительного анализа прямого перевода на русский и опосредованного перевода на английский язык романа-диалогии А. Нурпейсова «Соңғы парыз».

Задачи: 1) обобщить и обосновать подходы сравнительно-сопоставительного анализа исходного текста, текста-посредника и целевого текста в современном переводоведении; 2) определить причины возникновения, специфику и роль косвенных переводов; 3) осуществить структурно-системный анализ, нацеленный на выявление переводческих трансформаций и приемов как стратегий, использованных в двух переводах, выявить их целесообразность и степень значимости и объективной необходимости для репрезентации авторского стиля писателя.

Наряду с этим, авторы предлагают собственные варианты перевода рассматриваемых фрагментов для выявления несоответствий переводов исходному тексту.

Результаты исследования представляют ценность для специалистов в области лингвистики, переводоведения, лингвокультурологии, литературоведения.

Ключевые слова: перевод казахской прозы, исходный текст, прямой перевод / косвенный перевод / опосредованный перевод, русский перевод-посредник, переводческая адаптация, переводческие трансформации.

Введение. На сегодняшний день роль непрямого перевода остается распространенной в мире, как в устной, так и письменной форме. В ходе установления международных связей мировые языки выступают в роли посредников, облегчая коммуникацию различных лингвокультур.

Одной из важных функций, выполняемой опосредованным переводом, является представление национальных художественных произведений мировой читательской аудитории. Как известно, русский язык являлся языком межнационального общения народов СССР. Роль русского языка как посредника заключалась в том, что благодаря русскому переводу казахские писатели «заговорили» на иностранном языке.

Попробуем разобраться в причинах возникновения не прямых переводов. Их может быть несколько: 1) отсутствие компетентных переводчиков, владеющих одновременно языком оригинала и целевым языком перевода; 2) отсутствие доступа к исходному тексту, возникающее в случае невозможности определить автора оригинала, следовательно, и язык источника. Зачастую в таких случаях существуют различные переводы утерянного первоначального текста; 3) если исходный текст является региональным или другими словами «непопулярным», в таком случае он переводится на более «популярный» или мировой язык.

Анализируя причины, лежащие в основе опосредованных переводов, важно обратить внимание на исторический и социокультурный контекст. Например, Гамбье [1, 6] объясняет, что в период с 1930 по 1970 годы переводы англоязычной литературы на эстонский язык осуществлялись через русские версии переводов. Исторический контекст помогает понять изменения, внесенные в эти тексты, поскольку в то время русский язык считался языком цензуры. Аналогично и, в случае переводов казахской художественной литературы советского периода, русский язык сыграл важную роль в переводе отечественных произведений на иностранные языки. Среди главных причин, наряду с тем, что русский язык являлся языком цензуры для бывших социалистических республик, можно отметить, отсутствие компетентных переводчиков-билингвов и возможности установления прямых международных контактов с внешним миром в тот исторический период.

Зачастую косвенный перевод (КП) имеет негативную коннотацию, вызванную тем, что не прямой перевод значительно отдалается от оригинала,

приводя к потере эстетичности и образности, оскудению целевого текста. При этом, прямой перевод (ПП) часто уже рассматривается как производный текст, вторичная версия оригинала. Ярким примером такого негативного отношения к опосредованному переводу является рекомендация ЮНЕСКО, предполагающая, что такой перевод следует использовать «только в случае крайней необходимости» [2].

Переводческий процесс, как уже отмечалось, предполагает активное взаимодействие не только языков, но и национальных культур, столкновения мироощущений. В процессе передачи художественных образов и языковых средств на другой язык изначальный текст подвергается значительным изменениям. Причиной тому могут быть не только степень родства исходного языка (ИЯ) и переводного языка (ПЯ), но и характер близости воспринимаемой и воспринимающей культур.

Согласно высказыванию Г. Тури, «косвенный перевод не есть некое заболевание, которого следует избегать...». Г. Тури утверждает, что интерес к изучению косвенного перевода заключается «не в том, что это проблема сама по себе, а в том, что на стыке пересекаются и коррелируют систематические отношения и исторически определенные нормы» [3, 129]. Вот почему косвенный перевод обычно исследуется в связи с прямым переводом, а не изолированно. Как и другие трансляционные феномены, косвенный перевод демонстрирует сложность перевода и литературной рецепции, поскольку перевод редко бывает простой операцией, при которой исходный текст (далее ИТ) переводится в переводной текст (ПТ) посредством одного языка на другой, но и предполагает взаимодействие различных культур.

Методика и методы исследования. Существуют различные подходы в сравнении ИТ, текста-посредника (далее ТП) и целевого текста (ЦТ). Условно можно выделить две группы. Исследователи, придерживающиеся первого подхода, к ним можно отнести Эдстрема [4, 1–14], Хименеса Карру [5, 159–180] фокусируются на значении, лексическом выборе, структуре предложения или конкретной трудности, например такой, как перевод культурных отсылок. В результате ученые приходят к выводу, что в ПТ сохраняются ошибки. Исследователи не нацелены на объяснение причин решений, принятых переводчиками прямого и опосредованного переводов, и, следовательно, не всегда обращают внимание на контекст переводов или литературную рецепцию в культуре-посреднике и целевой культуре.

Второй подход характеризуется акцентом на роли культурного посредничества и объяснении социальных и исторических причин, стоящих за сюжетом, структурой, персонажами, описаниями или даже лексическим выбором и структурой предложения. К числу таких исследований можно отнести труды Паяреса [6, 193–210], Толедано Буэндия [7, 35–48], Родригеса

Эспиносы [8, 9-22], Булонского [9, 264-284] и Марин-Лакарты [10, 133-149], [11, 21-35].

Несмотря на то, что между указанными подходами нет четких границ, разделение может быть полезным для понимания различных ориентаций исследований. К примеру, лингвистически ориентированный (филологический) анализ Эдстрема [4] противопоставляется культурно-ориентированному подходу Булонского [9].

В статье мы попытаемся сделать более обширный анализ с точки зрения двух подходов.

Обсуждение и наблюдение. Сравнительно-сопоставительное исследование построено на материале романа-дилогии А. Нурпеисова «Соңғы парыз», его прямого перевода с казахского языка Г. Бельгера, А. Кима и косвенного перевода с русского языка К. Фитцпатрик.

Пример 1:

ИТ: Ұзын қара кісі соңында шұбалаңдап жатқан ізіне қарап тұр... [12, 5].

ПП: Высокий темноликий человек, сутулясь, оглядывался на свои следы [13, 5].

КП: You, a tall, dark-faced man stooped over, looking back at your tracks. (Ты, высокий, темноликий человек, сгорбился, оглядываясь на свои следы) [14, 13].

Наш перевод: The tall, dark-faced man is looking back at his footprints.

При прямом переводе переводчик позволяет себе включить в описание внешности героя сутулость, что не противоречит повествованию оригинала, так как указывает на его усталость, изможденное глубокими переживаниями состояние. В КП мы также читаем данное описание, выраженное глаголом в простом прошедшем времени «stooped over» (ссутулился, сгорбился). В данном случае прием добавления не искажает смысла ПТ.

Также следует отметить, что фраза исходного текста «ізіне қарап тұр» (досл. смотрит/глядит на свои следы) передана в настоящем времени, что позволяет читателю ярче прочувствовать момент повествования, пережить описываемые ощущения вместе с главным героем. В русском варианте эта же фраза передается в прошедшем времени «оглядывался на свои следы». В данном случае переводчик прибегает к грамматической трансформации в силу несовпадения грамматических конструкций ИЯ и ПЯ для сохранения узуса русского языка при переводе. Данный фрагмент точнее передан в косвенном переводе посредством причастия настоящего времени - «stooped over, looking back at your tracks» (досл. сгорбился, оглядываясь на свои следы).

Пример 2:

ИТ: – Атың қалай, балақай? – деді бұған. "Жоным болар" деп ойлады. Лүпілдеп қатты соғып кеткен жүрек кенеталқымға тығылып, аты ауызға түсем дегенше қобдидай столдың аржағында отырған күж қара қойқандап қозғалақтап қалды:

– Атың... Атың қалай?

– Жәдігер.

– Жәді-гер?.. [12, 8].

ПП: Значит, тебя зовут Жадигер?

Жадигер, агай, подтвердил ты и радостно подумал: может, наконец-то, повезет! Сердце забилось сильнее [13, 9].

КП: "So, your name is Jadiger?"

"Yes, yes, Jadiger", you repeated and thought joyfully, Maybe, I'll get lucky! Your heart beat harder [14, 17].

Наш перевод: What's your name, son? - he asked you. Finally, I'm going to get lucky, you thought. Your heart began to beat faster. You hesitated, forgetting your name with excitement. The fat man at the table was impatient and asked again:

- What's your name?

- Jadiger.

- Jadiger?

В переводах опущена информация, описывающая волнения героя, погрузившегося в мечтания о предстоящем устройстве на работу, отчего он, забыв свое имя, медлит с ответом на вопрос «Как тебя зовут, сынок?». В переводах же мы отмечаем уточнение: «Значит, тебя зовут Жадигер?» = "So, your name is Jadiger?" Элиминирование повторяющихся фраз объясняется адаптацией текста, предполагающей упрощение и сокращение текста для облегчения восприятия читателями. В данном случае косвенный перевод незначительно отличается от прямого, однако, оба перевода значительно отдалены от оригинала.

Пример 3:

ИТ: Ал, Бәкизаттың анасы... бұның қайын енесі күйеу баласының кәзір де қырып жүрмегенін көзіне айтады... Оны кәрі қақсал Құдайдан да, адамнан да жасырған емес. Бұған жыны келгенде; «сені адам қылған біз» деп бетіне айтады [12,с.11].

ПП: А мать Бакизат, твоя разлюбезная теща, и поныне твердит, не скрывая своей неприязни: «Запомни, зятек, это мы тебя в какие-некакие люди вывели!..» [13,11].

КП: And Bakizat's mother, your mother-in-law, who has ceased to like you, still harangues you even now, not concealing her enmity: "Remember, zyatyk, we're the ones who helped you get on in the world somehow" [14, 19].

Наш перевод: And Baqizat's mother, your mother-in-law, never hid her dislike for you, and she spoke about it directly. She did not hide it either from people or God. When she got angry, she repeated: "we are the ones who helped you become a worthwhile person".

В данной части текста отмечается несоответствие переводов оригиналу. На наш взгляд, лексему «зять, зятек» можно было передать соответствующей

лексемой «son-in-law» в английском языке, но более приемлемо было бы опустить ее. Стоит отметить, что в английской культуре обращение по степени родства не принято, как правило, к зятьям обращаются по имени. Лексема «зятёк», переданная в уменьшительно-ласкательной форме на английский язык с помощью транслитерации, вероятнее всего будет не понята англоязычной аудиторией. Поэтому, считаем, что ввод данной лексемы в иностранный перевод является нецелесообразным и излишним.

Также, образное выражение «Оны кәрі қақсал Құдайдан да, адамнан да жасырған емес» в переводах звучит менее экспрессивно, вследствие опущения «Құдайдан да, адамнан да». Так, можно отметить полное соответствие косвенного перевода прямому: *your разлюбезная теща, и поныне твердит, не скрывая своей неприязни - your mother-in-law, who has ceased to like you, still harangues you even now, not concealing her enmity.*

Пример 4:

ИТ: "О жасаған! – деді ерні дірілдеп, – пақыр пенденді жарылқайын дегенде, жақсылығыңда шек жоқ-ау сенің. Бәкизатты айтам-ау... Бұл көріп жүрген бұрынғы Бәкизатқа ұқсайма? Әзім тұрғанда бұны көзіне ілуші ме еді? Не болғанын қайдам... екеуі эне-міне үйленеді деп жүргенде.... Апырай, ә?.. [12, 6-7].

ПП: Думал о Бакизат. Как не похожа была она, провожавшая тебя в тот день, на ту светоносную, легкую, которую ты знал все прошлые годы. Не в том ли была причина, что вдруг ни с того ни с сего разладились ее отношения с Азимом? Ведь незадолго перед этим ходили упорные слухи, что она вот-вот выйдет замуж за него, и никто, и ты тоже, ничуть в том не сомневался. И вдруг однажды... Как же это так? Ты недоумевал [13, 6-7].

КП: *You thought about Bakizat. How unlike from that luminous, light woman you had known for years, had she been on that day she saw you off. Was that because her relationship with Azim was ruined? Not long before there had been persistent rumors that she was just about to marry him, and no one, not even you, doubted that for a minute. And yet suddenly... How could it be? You didn't get it [14, 15].*

Наш перевод: *Oh, Lord! - he muttered with shaking lips. If You bless your poor servant, there is no limit to your mercy. When you thought of Bakizat, you wondered how different she was from the one you knew before. Would she have noticed you, if she and Asim were together? Who knows what happened just when they were getting married?*

В отрывке элиминировано упоминание Жадигером Всевышнего, в котором он благодарит Его за безграничную милость и не верит в счастье, внезапно обрушившееся на него, за обратившую на него внимание Бакизат. На наш взгляд, это характеризует героя как благодарного, полного надежды на светлое будущее, однако, неуверенного в себе человека. Несмотря на это,

переводчик принял решение опустить данную информацию, возможно, во избежание громоздкости перевода. Как следствие, данный фрагмент отсутствует и в косвенном переводе.

При переводе следующего предложения используются лексико-грамматические трансформации - приемы добавления и антонимический перевод: «Бұл көріп жүрген бұрынғы Бәкизатқа ұқсай ма?» (Подстрочный перевод наш: Разве была она похожа на прежнюю Бакизат, которую ты знал?). В косвенном переводе выявлены незначительные грамматические несовпадения, вследствие чего, наблюдается перестановка частей сложного предложения, что связано с коммуникативным членением и обусловлено различием в строе предложения в английском и русском языках.

Как видно из перевода, вопросительная форма предложения заменена на повествовательную. Помимо этого, добавлены определения, описывающие героиню: провожавшая тебя в тот день, ... светоносную, легкую. Косвенный перевод представляет соответствующие по значению определения "luminous, light». Однако, определение в английском предложении, выраженное прилагательным, требует после себя существительного «woman» (женщина), которое отсутствует в прямом переводе.

Несмотря на добавления в переводных текстах, смысл оригинала не искажен, и нормы переводных языков не нарушены.

Далее, главный герой вопрошает: «Әзім тұрғанда бұны көзіне ілуші ме еді? Не болғанын қайдам...» (Подстрочный перевод наш: Разве обратила бы она на тебя внимание, будь они с Азимом вместе? Кто знает, что произошло ...) - Не в том ли была причина, что вдруг ни с того ни с сего разладились ее отношения с Азимом? В данном случае переводчик применяет прием модуляции/смыслового развития, при котором, значение следствия в оригинале заменяется значением причины в переводе. Так, переводчик заменяет следствие внезапного расположения Бакизат к Жадигеру причиной разлада ее отношений с Азимом.

Наблюдается частичное совпадение лексических и полное совпадение семантических эквивалентов косвенного и прямого переводов.

Обратимся далее к отрывку «екеуі әне-міне үйленеді деп жүргенде... Апырай, ә?...» (подстрочный перевод наш: «как раз, когда они уже собирались пожениться .... Надо же, а?»). Отмечаем, что при прямом переводе использован прием лексического добавления: «Ведь незадолго перед этим ходили упорные слухи, что она вот-вот выйдет замуж за него, и никто, и ты тоже, ничуть в том не сомневался. И вдруг однажды... Как же это так? Ты недоумевал». В косвенном переводе видим полное семантическое соответствие прямому переводу.

Результаты. В процессе адаптации текстов переводчики прибегают к лексическим и грамматическим трансформациям. Среди часто применяемых трансформаций выделим прием добавления, обусловленный передачей

эстетической функции текста, и, как правило, не искажающий тональности и смысла исходного повествования. Однако, в конкретных случаях, отмечается нецелесообразность применения приема добавления иноязычных лексем путем транслитерации в переводных текстах. Несмотря на то, что интенцией переводчиков при выборе стратегии форенизации было отчуждение целевого текста, считаем такой подход излишним.

Прием опущения в рассматриваемых фрагментах нацелен на упрощение текста для принимающей аудитории. Элиминирование в отдельных случаях привело к нивелированию экспрессивности переводных текстов.

Прием коммуникативного членения используется с целью «уравнивания» грамматического строя переводного и исходного текстов, в то время как прием антонимического перевода нацелен на «приравнивание» языковых узусов оригинала и перевода.

В результате проведенного сравнительно-сопоставительного анализа отобранных фрагментов можно заключить, что в большинстве случаев переводы в той или иной степени отдалены от исходного текста. Вместе с тем, отмечается как полное, так и частичное совпадение прямого и косвенного переводов.

Мы понимаем сложность процесса перевода художественного произведения, требующего не только переводческого профессионализма, но и творческого подхода. Целью предложенных нами переводов, как отмечалось выше, было выявить лексико-грамматические, прагматические и культурные несоответствия в переводных текстах, адаптированных для соответствующих лингвокультур.

Заключение. Непрямой перевод, осуществляемый через язык-посредник, с давних времен, использовался как один из главных рычагов представления национальных художественных произведений мировому литературному сообществу. Так, в советские времена русский язык выполнял функцию языка-посредника при переводе текстов национальных литератур социалистических республик. И по сей день роль косвенного перевода остается неизменно важной в межкультурной коммуникации.

Несмотря на то, что косвенный перевод ещё более отдаляет целевой текст от исходного, он выполняет важную посредническую функцию, связывая между собой культурно и территориально далекие друг от друга лингвокультуры.

Несомненно, в процессе глобализации и выхода Казахстана на мировую арену, возникает больше возможностей в подготовке профессиональных переводчиков, которым под силу работа с оригинальными текстами без обращения к тексту-посреднику, что, по мнению авторов, в значительной степени будет содействовать улучшению качества казахской переводной литературы и облегчит представление ее мировому сообществу читательской аудитории.

Литература

1. Gambier, Yves. 2021. Context, Contextualisation and (Multimodal) Text: - Studies about Languages. 5-18. 10.5755/j01.sal.1.39.28965. <https://www.researchgate.net/publication/356586479>
2. UNESCO. 1976. Recommendation on the Legal Protection of Translators and Translations and the Practical Means to Improve the Status of Translators.
3. Toury, Gideon. 1995. "A Lesson from Indirect Translation." Chap. 7 in Descriptive Translation Studies and Beyond. Amsterdam: John Benjamins.
4. Edström, Bert. 2012. "The Transmitter Language Problem in Translations from Japanese into Swedish." Babel 37 (1): 1–14.
5. Jiménez Carra, Nieves. 2011. "The English-Spanish code switching translation in Junot Diaz's work The Brief Wondrous Life of Oscar Wao | La traducción del cambio de código inglés- español en la obra the brief wondrous life of oscar wao, de junot díaz. Sendebarr, 2011, (22), pp. 159–180.
6. Pajares, Eterio. 2000. "Literature and Translation: The First Spanish Version of Tom Jones." Babel, 2000, 46(3), pp. 193–210.
7. Toledano Buendía, Carmen. 2001. "Robinson Crusoe naufraga en tierras españolas" [Robinson Crusoe wrecks in Spanish lands]. Babel 47 (1): 35–48. doi:10.1075/babel.47.1.05tol.
8. Rodríguez Espinosa, Marcos. 2022. "The translators who shook the world: journalists and translators in the Russian Revolution" Perspectives: Studies in Translation Theory and Practice, 2022.
9. Boulogne, Pieter. 2009. "The French Influence in the Early Dutch Reception of F.M. Dostoevsky's Brat'ja Karamazovy: A Case Study." Babel, 2009, 55(3), pp. 264–284.
10. Marin-Lacarta, Maialen. 2017. "Indirectness in literary translation: Methodological possibilities" Translation Studies, 2017, 10(2), pp. 133–149 https://www.researchgate.net/publication/314424271_Indirectness_in_literary_translation_Methodological_possibilities.
11. Жумабекова, А. Лингвокультурологические особенности прямого и косвенного перевода рассказа М. Ауэзова "Красавица в трауре" на русский и английский языки // Язык и культура. 2019. №47. – С. 21-35. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturologicheskie-osobennosti-pryamogo-i-kosvennogo-perevoda-rasskaza-m-auezova-krasavitsa-v-traure-na-russkiy-i-angliyskiy>
12. НұрпейісовӘ. Соңғыпарыз: Роман. – Алматы: Жазушы, 1999. – 472 бет.
13. Нурпеисов А. Последний долг: Роман пер. с каз. Г. Бельгера, А. Кима / А. Нурпеисов. – М.: РИК «Культура», 2002. – 384 с.
14. Abdi-Jamil Nurpeisov. "Final Respects" Translated from Russian by Catherine Fitzpatrick. New York: Liberty Publishing House, 2013. –412 p.

А.Ы. АЛЬЖАНОВА, Ж.Т. БАЛМАГАМБЕТОВА

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда,
Казахстан

**ҚАЗАҚ КӨРКЕМ ПРОЗАСЫН ӨЗГЕ ТІЛГЕ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
(Ә. НҮРПЕЙІСОВТИҢ "СОҢҒЫ ПАРЫЗ" РОМАНЫНЫҢ ТІКЕЛЕЙ ЖӘНЕ
ЖАНАМА АУДАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Тілдік делдалдарға деген қажеттілік ежелгі уақытта пайда болған. Бұл қоғамның географиялық және лингвистикалық жағынан алыс қауымдастықтар арасында мәдени, сауда, саяси және басқа байланыстар орнату қажеттілігінен туындады. Жанама аударма жаһандық тіл арқылы "кіші немесе аймақтық" тілдер арасында көпір ретінде қызмет етті.

Қазіргі әлемде делдалдық аударма адам өмірінің әртүрлі салаларында өзара әрекеттесудің кең таралған түрі болып қала береді. Халықаралық байланыстардың жаһандануына байланысты халықаралық конференциялар, форумдар ұйымдастыру барысында коммуникация халықаралық тілдер арқылы жүзеге асырылады.

Мақаланың мақсаты: А. Нұрпейісовтің "Соңғы парыз" роман-диалогиясының орыс тіліне тікелей аудармасын және ағылшын тіліне жанама аудармасын салыстырмалы-салғастырмалы талдау арқылы қазақ көркем прозасын бейімдеу тәсілдерін қарастыру.

Міндеттері: 1) қазіргі аудармадағы бастапқы мәтінді, делдал мәтінді және нысаналы мәтінді салыстырмалы-сағастырмалы талдау тәсілдерін жинақтау және негіздеу; 2) жанама аудармалардың пайда болу себептерін, ерекшелігін және рөлін айқындау; 3) екі аудармада пайдаланылған стратегиялар ретінде аударма трансформациялары мен тәсілдерін анықтауға бағытталған құрылымдық-жүйелік талдауды жүзеге асыру, жазушының авторлық стилін бейнелеу үшін олардың орындылығы, маңыздылығы мен объективті қажеттілігін анықтау.

Сонымен қатар, авторлар аудармалардың түпнұсқаға сәйкессіздігін анықтау үшін, қарастырылып отырған фрагменттердің өзіндік аудармаларын ұсынады.

Зерттеу нәтижелері лингвистика, аударма, лингвомәдениеттану, әдебиеттану саласындағы мамандар үшін құнды.

Түйін сөздер: қазақ прозасының аудармасы, бастапқы мәтін, тікелей аударма, жанама аударма, орысша делдал аударма, аударма бейімделуі, аударма трансформациясы.

A.Y. ALZHANOVA, B.ZH. TOLEUOVNA

Academician E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.

**PROBLEMS OF ADAPTATION OF KAZAKH FICTION (ON THE EXAMPLE OF
DIRECT AND INDIRECT TRANSLATIONS OF A. NURPEISOV'S NOVEL
"SONGY PARYZ")**

Abstract. The need for language mediators dates back to ancient times. It was caused by the lack of society to establish cultural, commercial, political, and other contacts between geographically and linguistically distant communities. Indirect translation served as a bridge between “small or regional” languages through a global language.

In the modern world, indirect translation remains a pervasive form of interaction in a wide range of human spheres. Due to the globalization of international contacts, in the organization of international conferences and forums, communication is conducted through international languages.

The article aims to consider ways of adaptation of Kazakh fiction through comparative analysis of direct translation into Russian and indirect translation into English of Nurpeisov’s novel “Songy Paryz”.

Objectives 1) to generalize and substantiate the approaches of comparative analysis of the source text, the intermediary text, and the target text in modern translation studies; 2) to determine the causes, specificity, and role of indirect translations; 3) to carry out structural-system analysis aimed at identifying translation transformations and techniques as strategies used in two translations, to identify their appropriateness and significance and objective need for representation of the writer’s authorial style.

The authors offer their translation of the excerpts under consideration to identify discrepancies between translations and the source text.

The study results would be interesting for scholars in linguistics, translation studies, linguocultural studies, and literary criticism.

Keywords: translation of Kazakh prose, source text, direct translation, indirect translation, Russian intermediary translation, translation adaptation, translation transformations.

References

1. Gambier, Yves. 2021. Context, Contextualisation and (Multimodal) Text: - Studies about Languages. 5-18. 10.5755/j01.sal.1.39.28965. <https://www.researchgate.net/publication/356586479>
2. UNESCO. 1976. Recommendation on the Legal Protection of Translators and Translations and the Practical Means to Improve the Status of Translators.
3. Toury, Gideon. 1995. "A Lesson from Indirect Translation." Chap. 7 in *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins.
4. Edström, Bert. 2012. "The Transmitter Language Problem in Translations from Japanese into Swedish." *Babel* 37 (1): 1–14.
5. Jiménez Carra, Nieves. 2011. "The English-Spanish code switching translation in Junot Diaz's work *The Brief Wondrous Life of Oscar Wao* | La traducción del cambio de código inglés- español en la obra *the brief wondrous life of oscar wao*, de junot díaz. *Sendebarr*, 2011, (22), pp. 159–180.
6. Pajares, Eterio. 2000. "Literature and Translation: The First Spanish Version of Tom Jones." *Babel*, 2000, 46(3), pp. 193–210.
7. Toledano Buendía, Carmen. 2001. "Robinson Crusoe naufraga en tierras españolas" [Robinson Crusoe wrecks in Spanish lands]. *Babel* 47 (1): 35–48. doi:10.1075/babel.47.1.05tol.
8. Rodríguez Espinosa, Marcos. 2022. "The translators who shook the world: journalists and translators in the Russian Revolution" *Perspectives: Studies in Translation Theory and Practice*, 2022.
9. Boulogne, Pieter. 2009. "The French Influence in the Early Dutch Reception of F.M. Dostoevsky's *Brat'ja Karamazovy*: A Case Study." *Babel*, 2009, 55(3), pp. 264–284
10. Marin-Lacarta, Maialen. 2017. "Indirectness in literary translation: Methodological possibilities" *Translation Studies*, 2017, 10(2), pp. 133–149 https://www.researchgate.net/publication/314424271_Indirectness_in_literary_translation_Methodological_possibilities
11. Zhumabekova, A. Lingvokul'turologicheskie osobennosti pryamogo i kosvennogo perevoda rasskaza M. Aue`zova "Krasavicza v traure" na russkij i anglijskij yazy`ki // *Yazy`k i kul'tura*. 2019. №47. – S. 21-35. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturologicheskie-osobennosti-pryamogo-i-kosvennogo-perevoda-rasskaza-m-auezova-krasavitsa-v-traure-na-russkiy-i-angliyskiy>
12. Nūrpeisov Ä. Soňgy paryz: Roman. – Almaty: Jazuşy, 1999. – 472 b.
13. Nurpeisov A. Poslednij dolg: Roman per. s kaz. G. Belgera, A. Kima / A. Nurpeisov. – M.: RIK «Kul'tura», 2002. – 384 s.
14. Abdi-Jamil Nurpeisov. "Final Resects" Translated from Russian by Catherine Fitzpatrick. New York: Liberty Publishing House, 2013. – 412 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Альжанова Айнур Ырысовна – Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің докторанты, Қарағанды, Қазақстан.

Альжанова Айнур Ырысовна – докторант, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Alzhanova Ainur Yrysovna –doctoral student of Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

Балмагамбетова Жаннат Толеуовна – филология ғылымдарының докторы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры, Қарағанды, Қазақстан.

Балмагамбетова Жаннат Толеуовна – доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Balmagambetova Zhannat Toleuovna– Doctor of Philological sciences, Professor of Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.

XFTAP 17.82.10

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.13>

Е.К. КАРБОЗОВ¹

Ә.Е. МАМЕЖАНОВА²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}
(email: e.karbozov79@gmail.com¹, mamezhanka.a@mail.ru²)

1960-1980 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ САЛТ-ДӘСТҮР

Аңдатпа. Мақалада ұлттық дәстүрсіз, сипатсыз әдебиеттің болуы, өмір сүруі мүмкін емес екендігі, ұлттық сипат – әдебиеттің өз стихиясы, даму заңдылығы бар екені көрсетіледі. Әрбір ұлттық әдебиеттің халық өмірімен бірге жасасып келе жатқан өз жолы мен тарихының әртүрлі қоғамдық, саяси жағдайлардың әсерімен бірде тоқырап, кезеңдік кедергілерге ұшырап отыруы, кейде аршындап, алға түсіп, қоғамның даму қарқынынан озық тұруы әдбел мүмкін. Бірақ, бір нәрсе анық, әдебиеттің тарихи дамуы стихиялы түрде ұлттық арнада, ұлттық дәстүрдің негізінде ғана жүріп жатады.

60-80-шы жылдар қазақ поэзиясы ұлттық құндылықтарға тән қасиет, дәстүрге деген жаңа көзқарас пен өзгеше батыл арақатынас. Бейнелеу құралдарының дәстүр жалғасымен қатар, оны көркемдік тұрғыда дамыту, заман, уақытқа лайық өзгерістер енгізу және оны байыту мәселелері өзек болды.

Қазақ поэзиясындағы ұлттық дүниетаным – ұлттық поэтикалық дәстүр. Ұлттық поэтикалық дәстүр – барша шығармашылықтың асыл діңгегі. Солай бола тұрса да дәстүр дамымай, дәуір мен уақыттың өзгешелігіне орай өз ерекшелігімен көрінбей қалса, дәстүрдің жасампаздығы болмағандығы. Дәстүрдің дәстүр болуы жаңашылдықпен дамып, байып отыруында десек, 60-шы жылдары әдебиетімізге енген ақындар шоғыры дәстүрден өз жалғасын тауып, поэзиямызға жаңалық сипатын ала келді. Міне, соған ғылыми тұрғыда барынша баға беріледі.

Зерттеу объектісіне айналған ұлттық поэзиядағы лириканың орны және оның табиғаты қандай, оның сол уақыттағы топырағынан қандай құнды дүниелер өсіп шығып, жапырақ жайды және де оның өсу жолы неге жетелейді, қай бағдарда, қандай деңгейде деген сауалнамаға жауап беру де, жұмысымыздың маңыздылығын алға тартса керек. 60-80-шы жылдардағы қазақ поэзиясының тенденцияларын зерттей отырып, бай мұраны жан-жақты да, терең қамту мақсатымен, біз белгілі бір ақындар тобының шығармашылығымен шектелуді жөн көрдік. Сондай-ақ, көптеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, қазақ поэзиясының бұлақ көзі тереңде екенін көрсеттік.

Қазақ өлеңінің ұлттық сипатын зерттеу барысындағы көзіміз жеткен, көңіліміз сенген қорытындылар, тиянақталған ойлар мен тұжырымдарымыздың дені осы айтылғандарды қамтиды.

Түйін сөздер: поэзия, дүниетаным, құндылық, ұлттық сипат, дәстүр, ұлттық мінез.

Кіріспе. Қазақ әдебиеті тарихындағы шығармалар халқымыздың қалыптасуы мен даму кезеңдерінде ата-бабалардан ұрпақтарға ауысатын ұлттық дүниетанымның көрсеткіші тұғырын танытумен келеді. Әдебиет пен фольклор шығармаларындағы халық дүниетанымының тарихи-мәдени сана тұрғысында көрініс табатыны – сөз өнерінің эстетикалық негізділігінің көрсеткіші.

Халықтың мыңдаған жылдар белестерінен өткен тарихи-мәдени қалыптасу, даму жолының сөз өнерінің эстетикалық негізділігінің ықпалы аясында дамитыны адамзаттың саналы тіршілік иесі тұғырындағы тағылымын айқындаумен келеді. Қазақ сөз өнері әдеби үдерісінің негізгі арнасы болып саналатын қазақ поэзиясының ұлттық құндылығын, оның эстетикалық негізділігін бағалауда, әрине, қазақ халқының әдебиеттері мұраларындағы ұлттық сипаты хақындағы тұжырымдарды басшылыққа аламыз.

Қазақ әдебиеттану ғылымының бағалауынша (зерттеуші Т.Бекниязов пікірі): «Ұлттық характер – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және сөйлеу, ойлау өзгешелігі. Ұлттық характер – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады. Дүниені ұлттық түсінікпен қабылдау жолы қай адамға болсын тән қасиет. Өнерде де, әдебиетте де адам бейнесінен бұл қасиет толық көрініп отырады. Әр халықтың өз эпикалық туындыларын олардың талай замандар ұлт болып қалыптасуынан бөліп қарауға болмайды. Сондықтан шығармада ұлттық характер жасау үшін, оның дүниетанымын, психологиясын, әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлерін, т.б. қасиеттерін білу керек» [1, 211].

Қазақ әдебиетінің негізгі арнасы қазақ поэзиясы мұралары – ұлттық сипат пен көркем-ойлау ерекшеліктері тұтаса танылатын рухани құндылықтар. Ол ұлттық сипатта ХХ ғасырдың 60-80 жылдары ерекше қарқынмен дамыды. Қазақ поэзиясына жаңа есімдерді алып келумен қатар, рухани және әлеуметтік өміріміздің, қоғамымыздың кезеңге лайық шындығын ашуда, қазақ халқының ұлттық құндылықтарын көрсетуде, поэтикалық түр мен образды, бейнелеу құралдарын барынша терең тамырлы дамытуда, қазақ әдебиеті үшін жаңа бір күрделі кезең болды. Ұлы жазушы М.Әуезов сөзімен айтқанда жыл келгендей жаңалық сездіре келген Т.Молдағалиев, Т.Айбергенов, Қ.Мырзалиев, М.Мақатаев, Ж.Нәжімеденов т.б. ақындар әдебиет есігін өзіндік үнімен, өзіне

лайық дауысымен батыл еніп, еркін шықты. Қазақ сөз өнерінің әдеби-мәдени сипатындағы поэтикалық, психологиялық, философиялық ерекшеліктер ұлттық дүниетанымға тән ойшылдық, сыршылдық тереңдіктерді танытады.

Әдебиет тарихының негізгі арналы саласы ақындық поэзия мұраларының қазақ философиясының да негізгі желісін құрайтыны ақиқат. Қазақ философиясы ұғымын құрайтын ерекшеліктерді: табиғатты құрметтеу, адам мәселесіне көңіл бөлетіні, жалпы дүние бауырластығына сену, әділеттілік құндылығын бағалау, ар-намысты жоғары ұстау, ұжымдық мүддені жеке мүддеден жоғары қою, ел үшін ерлік, батырлық жасау, «сегіз қырлы бір сырлы болу» ұстанымы, басқа халықтарға қайырымдылық, жүдеп-жадағандарға қамқорлық, ата-ананы, үлкендерді сыйлау туралы мәселелерді қазіргі ғылыми зерттеулер жинақтап бағалауда.

Демек, қазақ поэзиясының негізі – ұлттық сипатты құрайтын қоғамдық-саяси, тұрмыстық-әлеуметтік көзқарастардың жинақталған дүниетанымдық болмысы. ХХ ғасырдың ІІ жартысындағы қазақ поэзиясы мұраларының ұлттық құндылығы ұлттық сипатты көзқарастар ықпалы арқылы әдеби үдерістегі халықтың шынайы ұлағаты анықталды. Чарлз Лэм айтып кеткендей: «Рухани-эстетикалық, моральдық-этикалық қазынасын молайта, көріктендіре түскен құнарлы, жемісті арналар болғаны поэтикалық дамуымыздың негізгі көрінісі»[2,85].

Туған халқымыздың асыл мұраты, ғасырлар бойы аңсаған арманы, ел-жұртымыздың қуанышы мен зар-мұңы, ұлттық психологиямыз, ұлттық дәстүріміз, қазақтың әлеуметтік тағдыры – шағын да, ұрымтал жанр – лирикада ежелден көрініс тауып, бірге жасап келеді. Адам сезімдерінің алуан құбылыстары, ұлттық дүниетаным арналары, салт-дәстүрге лайық мән-мазмұны лириканың нәзік тілінде сөйлеп, жүрек пернесін шертті. Жүректен шықпай жүрекке жетпейді деу де ең алдымен лирикалық дүниелерде айтылып, қанатты сөзге айналды. Шалкиізден Махамбетке, Абайдан Мағжанға, Сәкеннен Қасымға ұштасқан лирика 60-80 - ші жылдары өзіндік қайнар бұлағымен, өзіндік арналы өзен-дарияларымен халық жүрегінің теңізіне құйып, сахараның шөлін басты, өмірге деген іңкәрлікті оятты.

Мұхтар Әуезов сөзімен айтқанда 60-шы жылдары «Жыл келгендей жаңалық сезінерлік» жаңа тегеурінді ақындар толқыны әдебиетімізге келді. Олар өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктерімен, өміршеңдігімен әдебиет табалдырығын аттап, бұл күнде бұғанасы бекіген, кемел жасқа ғана емес, поэзиямызды кемелдікке, белгілі бір шыңға жеткізді. Өзіндік ізденіс пен өзіндік үнімен әдебиетімізге енген ақындар Тұманбай Молдағалиев, Сағи Жиенбаев, Зейнолла Шүкіров, Қадыр Мырзалиев, Жүмекен Нәжімеденов, Мұқағали Мақатаев, Төлеген Айбергенов, Қайрат Жұмағалиев, Сабырхан Асанов, Сәкен Иманасов, Өтеген Күмісбаев, Марфуха Айтхожина, Ақұштап Бақтыгереева, Фариза Оңғарсынова, Меңдекеш Сатыбалдиев, т.б. ақындар шығармашылығы

көркемдік жағынан да, эстетикалық әсер тұрғысынан да айқын қолтаңбамен әдебиетімізге өз соқпағын салуға ұмтылды.

Ақындық поэзия – замандар бойы қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті салаларындағы ұлттық-этнографиялық сипаты көркем шындықпен бейнеленген рухани қазына. Ақындардың туған жері, ата-мекен туралы азаматтық лирика дәстүріндегі өлеңдері ұлттық көңіл-күй психологиясын айқын таныта алады. Қазақ халқына тән ұлттық мінез-құлық қасиеттерінің ең басты көрсеткіші – туған жерін, ата-мекенін өмір бойы ардақ тұтатыны, ұрпақтарын да сондай көңіл-күй арнасында тәрбиелейтіні. Бұл орайда, қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан осы көзқарастары мақал-мәтелдердегі фразеологиялық бейнелі сөздермен де ұрпақтар жадында құрыштай құйылып қалғанын көреміз. Ақындардың туған жер, атамекен туралы өлеңдері азаматтық және табиғат лирикасы поэтикалық ерекшелігі аясында тұтастануы тұрғысында байқалады. Туған жердің әрбір перзентіне ыстық, әсем көрінетін келбеті, құбылыстары, қозғалыстары сол мекенге арналған әлеуметтік-азаматтық, отаншылдық көзқарастарымен сабақтастырыла жырланады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ақындық поэзия мұраларындағы ұлттық құндылықтардың лирикалық өлеңдерде көрініс табуы, сондай-ақ мазмұны мен пішін ерекшеліктерінің ұлттық және жалпы әлемдік әдеби үдеріс сабақтастығы аясында айқындалуы – маңызды мәселе. Ақындық поэзия жанрлары табиғатын жаңаша зерделеу қазіргі жаңа әлемдегі Қазақстан әдебиетінің дәстүрлі мұраларын өркениет кеңістігіндегі тұғырын танытудың маңыздылығын аңғартады.

Әлемдік өркениет кеңістігінде мыңжылдықтардан жалғасып келе жатқан дәстүрлі іргелі құндылықтарды жан-жақты қамтыла бағаланып жатқан қазақ мәдениетінің негізгі саласы ақындық поэзияны аталған мәселелер тұрғысында қарастыру – зерттеу тақырыбының өзектілігін дәлелдейді. Мақалада зерттеу, салыстыру, герменевтикалық талдау әдістері негізге алынды.

Талқылау мен бақылау. Ақындық поэзия – қазақ халқының отбасынан басталып, ауыл-аймақ, тұтас ел тұтастығын арқау еткен өнернама әлемі. Ақындар шығармаларындағы жалпыадамзаттық өзара ынтымағын құрайтын отбасы, әулет, ауыл-аймақ адамдары араларындағы қарым-қатынас ұлағатын адамгершілік қасиеттер аясында жырлауы – ұлттық-этнографиялық дәстүр сабақтастығы заңдылығымен айқындалады.

Л.Н.Толстой бірде өзіне өзі: «Сіздер білесіздер ме, кім менің сүйікті ақыным?» деп сауал қойып, оған өзі: «Тютчев» деп жауап берді. Кейін: «Онсыз өмір мүмкін емес» [3, 152] деген тұжырымын айтады. Тютчевті түсіну деген поэзияны түсіну, Тютчевті сүю – лириканы сүю деген сөз. Осындай лириканың туа біткен перзенті, ақыны – Төлеген Айбергеновтің жүрегі, өмірді сүюдегі күдіретті сезімі ұлы ақындардан кем соқпайды. Тютчевті «жер бетінде өмір

сүрген аса ұлы ақындардың бірі» [4, 10] десе, біз Төлеген Айбергеновті қазақ даласындағы қайталанбас, ғажайып лирик ақынымыз деп айта аламыз, «Тютчевті табиғат жыршысы» деп бүкіл әлем таныды, оны орыс халқы Баратинскиймен бірге философиялық лириканың да үлкен өкілі ретінде мойындады. Асылында, табиғат пен философияның бір-біріне қатысы мол. Табиғаттың түп-тамырында – философия жатыр, ал философияның түп-тамыры – табиғатқа келіп тіреледі. Тютчевтей таза табиғат жыршысы болғанымен бүткіл бейнелеу құралдарын табиғатпен ғана алған, табиғатпен етене туысқан дарын – Төлеген Айбергенов шығармашылығын сөз еткенде, оның осы қырына арнайы тоқтауды жөн көрдік.

Ақын туған жерін сүйетіндігі, қастерлейтіндігі соншалықты өзінің көлеңкесін де сол жерге түсіргісі келмейді. Сондықтан да: «Мен сенің ақ төсіңе шаңқай түсте, көлеңкем түспесін деп тік тұрамын», – дейді. Төлеген Айбергеновтің «Атамекен» өлеңінен табиғат, пейзаждық лириканы бастауымыз себебі, ақын сол туған жер табиғатының суретін, бояуларын саяси лирикада да, философиялық лирикаға да, махаббат лирикасына да тамаша қолдана біледі. Оның бейнелеу құралының қуатты қаруы – табиғат тылсымдары.

Төлеген өлеңдерінде туған жерге деген сағынышын:

«Туған жер сен деп қайғыра алмасам, тағдыр да мені бай қылмас,

О бастан саған ынтызар туған аруана тектес ұл ем мен» [5, 64] – деп жырлайды. Бұл жерде ақынның лирикалық кейіпкері туған жерге деген сағынышын жеткізуде барынша «қазақша» ойланған, сезінген. Пушкин тілімен айтқанда, лирикалық кейіпкердің «ойлауы мен сезінуінің» ұлттық сипаты басым, ұлттық бояуы қою. Сағыныш сезімі үстінде ақын өзін аруанаға теңесе, басқа ұлт ақыны аруананың не екенін де білмеуі мүмкін. Аруана, тұлпар, домбыра, т.б. ұлттық символды бейнелесе, өзін аруанаға теңеу, балау басқа ақындарда сирек кездесетін, Т.Айбергеновтің стилін әрі өлеңдерінің ұлттық сипатын танытатын ерекшелік болып табылады. Ақын туған жерге деген сағынышын енді бірде:

«Сен десе толған ағыстан,

Қалайша ақтарылмаймын.

Сағынып салған алыстан

Солдаттың хаттарындаймын», – деп білдіреді де, сағыныш үстіндегі лирикалық кейіпкерді солдаттың хаттарына теңейді. Қ.Аманжоловтың «солдаттың етігінде жаным сірі» дегені сияқты, сағынышты солдаттың хаттарына теңеу де жаңалық. Осы жерде өлең өміріндегі лирикалық кейіпкер табиғаты жөнінде бірер қорытынды жасауға болады. Жоғарыда мысалға келтірілген өлең үзінділерінде бір-ақ нәрсе айтылады, ол – сағыныш, бірақ сағыныштың бейнеленуіне келсек, екінші мысалда дәстүрлі яки солдаттың хаттары арқылы бейнеленген. Лирикалық кейіпкер табиғатындағы ескі мен

жаңаның диалектикалық қарым-қатынасынан әдебиет туындысының ұлтты және жалпы адамзаттың сипаттарының байланысы, бірлігі өрбіп жатады. Егер ақын «Туған жер» атты өлеңінде:

«Сен жүйрік армандарымның,
Тұлпарын қамшылайсың сен.
Аспанға шаншылып қойған

Ақ сүңгі заводтарымбысың», – десе де, тұлпар, заводтар ара қатынастары арқылы заман шындығын ескі мен жаңаның диалектикалық бірлігімен бейнелеген. Ақын өлеңдерінде қазақ поэзиясы үшін дәстүрлі символдық бейне мұнаралардың, мәселен, ақынның бір емес бірнеше өлеңдерінде, тіпті цикл құрап жүруі – жаңа заманды бейнелейтін символдық мәнге ие образ болуынан деп тұжырымдауға болады.

Сағыныш – ұлттық сезім. Сағыныш сезімінің қазақ халқында оттылау да тәттілеу көрінуі табиғи. Кең даланы мекен еткен, қыстау-жайлаудың қамымен жүретін қазақтар ағайын-туыстарымен сағынысып көрісетін болған. Сағыныш сезімі – ата-бабамыздың меймандостығы, қонақжайлылығы, кеңдігі мен дархандығы тудырған, ұлттық мінезін айқындайтын сезімдерінің бірі. Ал, осы сағынышты Т. Айбергеновтей көп әрі терең жырлаған қазақ ақыны кемде-кем. Әрі лирикалық кейіпкердің ағынан жарылып, ақтарыла айтқан сағыныш сырларында елін, жерін сүйетін патриот ұлдың дауысы бар. Демек, Т.Айбергенов – патриот ақын.

«Тербеліп жатқан өмірді,

Төбіреніп сүйген ел ғой бұл» [5, 85] , – дейді ақын өз елі, халқы туралы. Өз елін, халқын емірене сүйгені соншалық, сағынышқа айналып кеткендей ақын тұлғасында ұлт ақынына қажетті қасиеттің бәрі бар. Төлеген патриотизмін оның ұлтжандылығынан бөлек көрсетудің қажеті жоқ, керісінше лирикалық кейіпкер патриотизмі ақын өлеңдерінің ұлттық мінезін, сипатын танытады, оларға негіз қалайды. Демек, Т. Айбергенов өлеңдерінің мағыналы мазмұны – сағынышта, лирикалық кейіпкерді тұлғалайтын, сомдай түсетін терең сырлар: патриотизмде, ұлттық мінез бен сипатта екен.

«Ұлттық колорит – қайсыбір өнердің болсын келбетін мүсіндеп, көркін ашар, оған шытынамас берік ұстын, ұзақ ғұмыр сыйлар қасиет. Ол поэзияда ақынның мінезі мен тілдік қорынан, жырламақ объектісін таңдап-талғауы мен көру ерекшелігінен құрала келіп, айқын сипатқа ие болады. Туған халқының атынан сөйлеуге толық қақысы бар тұлғалы қаламгерді дүниеге әкелетін де, оның дара болмысын, өзге әдебиеттегі өз тұрғыластары арасындағы орнын сезіндіретін де осы» [6,139]. Бұл тұрғыда туған халқының тағдырын, әр шығармаларының ұлттық сипатын жан-жақты жаза білген М.Мақатаевты жатқызамыз.

Ақиық ақын туралы Ө.Күмісбаев: «М.Мақатаев туған халқының өмір тарихын, фольклорын, әнін, күйін, дүние жүзі мәдениетінің жетістіктерімен

ұштастыра жырлады. «Армысыңдар, достардан» бастап «Дантениң Құдіретті комедиясына» дейін ол қаншама өсуден, өрістен өтті» [7, 135], –депбағабереді. Әршығармаларындаөзқандастарыныңбиікмұратыменұлымақсатын, әрсәттердегікөңіл-күйлерініңірімдерін, еренерліктерін, сезім сырларын, арман-тілегін айшықты да, әсерлі бейнелей білген.

Сана-сезімі сергек, ақыл-ойы, парасаты толық әрбір адам үшін, әсіресе ақынға қасиетті де, қадірлісі, асыл мұрасы мен қазынасы да – туған халқы, туған жері, елді мекені – Отаны. Осы бақытты қастерлей білген мұзбалақ ақын М.Мақатаев «үш бірдей бақытым бар алақанда» деп жырлаған. Жан дүниесін әуезді жыр баураған ақынға туған жердің әрбір тасы мен тауы, әрбір қойнауы ыстық көрініп, таудан соққан самал желі ақ сүт берген ананың аймалаған ыстық лебіндей әсер етіп ақын жүрегінен жыр шумақтарына айналып туған жерге, еліне деген ыстық лебізбен өріледі.

Туған жер тұлғаң сенің шықпас естен,

Болсам да ойы сараң үміті өшкен.

Сүйемін шын сүйемін өлкеңді мен,

Себебі: балапанмын сенен өскен [8, 75] – деп жырлайды ақын.

Туып өскен жері Қарасаз елді мекенін асыл да, ардақты кейуанаға, «Кеудең кең, жотаң алып, тасың найза» деп бейнелі, суретті сөздермен әдемі өрнек сала жырлаған ақын басынан қар кетпейтін алып тауды ақ басты қарияға теңеуі ақындық құдіретінің хас шеберлігін, қаламының қарымды екендігін танытады. Жалпы ақынның әрбір өлеңінен туған жерге деген ғашық жүректің лүпілін сезесің. «Өскен жер, өн бойына тұрсам қарап, өзіме, өлеңіме бітер қанат» деп жырлауы да сондықтан. Туған жердің әрбір тал-шыбығы, әрбір тасы, сылдырап аққан мөлдір өзеңі мен жапырақтың сыбдыры, таудан соққан самал желі ақын жүрегіне ұялап, жыр болып төгіледі. Батық Мәжитұлының айтқан бір сөзі бар: Қарасаз, Мұқағали! Бірін айтсақ, екіншісі еске түседі. Қазір бұл мекен қазақ ұғымындағы қасиетті өлке. Рас, өте орынды айтылған. Себебі, Қарасаз елді мекенін Мұқағалидың есімінсіз елестету, я айту мүмкін емес. Туған жері Қарасаз бен ақын аты қатар аталатыны да осы себепті. Оған дәлел:

Мен бақыттымын,

Бақытты жерде туылдым.

Айналайын, Қарасаз,

Қасиетіңнен суыңның.

Сенің әрбір бұлағың

Менің әрбір қан тамырым емес пе? [9, 50].

Әрбір ақынның мінезі бүгіннен пайда бола салған құбылыс емес. Оның тамыры тым тереңге, ғасырлар қойнауындағы сарқылмас халық қорынан нәр алатыны анық. Халықтың дәстүрді, ұлттық тілді, ата ұрпақты ерекше сыйлап, қадірлей білу де көп ақындардың суреткерлігіне, синтездік ойшылдығына тән.

Ақын Қ. Мырзалиевтің поэзиясындағы туған халқының кешегі тағдыры, талапайға түскен талайы туралы ордалы күйзелісі оқырманын ойлантап, толғантап қоймайды. Сол ойлардың құшағында отырып, бүгінгі тіршілігіміздің мәні мен мақсатына, рухани өміріміздегі сүйініш пен күйінішке де көз жұмып қарай алмаймыз. Өйткені, ақынның өткен тарихтың соқтықпалы – соқпақты жолдары туралы ащы ойлары ашындырып қана қоймай, осы заманғы әлеуметтік тыныс-тіршілігіміздегі кейбір мәселелерге де ой көзімен, сын көзімен қарауға еріксіз жетелейді.

Қазақ әдебиетінің негізгі арнасы дәстүрлі ақындық поэзиядағы лирикалық өлеңдер – ұлттық сипатты ұлағатымен халықтық тағылымды жалғастырған рухани құндылықтар. Халықтың ататек-әулет жүйесі сабақтастығын, атамекен қоныстардың қасиетті өнегесін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүр ұлағатын, тарихи тұлғалар тағылымын әр алуан жанрлардағы лирикалық өлеңдермен жырлаған ақындық поэзияның ұлттық сипаты ұрпақтар көңілін сәулелендірді, қазақ рухының қуаттылығын дәлелдеді.

Нәтижелер. Дәстүр немесе ұлттық ерекшелік тек әдебиеттік көрініс емес. Дәстүр, әдет, салт, үрдіс, тіпті, ғұрып адам мінезі мен тіршілігіне тікелей байланысты. Демек, ұлттық дәстүр тез өзгеріп немесе жоғалып кететін құбылыс емес. Сол сияқты ұзақ уақыт бойына, тіпті таптық қоғамдардың ауысуына қарамастан өзгермей қалатын кездері де бар. Ғалым В.Г.Белинский үрдіс, дәстүрдің, салттың адам психикасына, мінезіне байланысты түзіліп қаралатын тұрақты құбылыс екенін даусыз нәрсе деп қабылдап, әдебиет туралы былай дейді: «Әдебиет қолдан жасалынбайды, оның жасалуы халықтың ырқынсыз, көңіл қалауынсыз, ниетінсіз болатын тіл мен дәстүрлердің жасалуы сияқты» [10, 19].

Ақын – қоғамдық-эстетикалық құбылыс. Сол үшін де оған екеуінің тарихымен қатар заңдылықтарын, даму жолдарын, қажеттіліктерін қапысыз білуі керек. Яғни, ақын өзі өмір сүріп отырған қоғамның көкейкесті мәселелерін көтеріп, оған үн қосумен бірге, өзіне дейінгі әдеби дәстүрлердің жылт еткен жаңалығын одан әрі жалғастыруы тиіс. Бұл ретте Абайдың: «Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау, өлеңі бірі – жамау бірі – құрау, әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса, кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау» дегені оның бұрынғы дәстүрге сыншылдық көзқарасы ғана емес, өз шығармашылығындағы өсу эволюциясын танытады. Бұл Абайдың ғана емес, кез келген ақындардың басында да болатын өсу процесінің көрінісі.

Кеңестік дәуірдегі әрбір ақынның бойында белгілі бір өсу процесі болды. Ол мінез жағынан, ойдың, таным жүйесінің кеңдігі тұрғысынан өлең өлкесінде өріліп, өрбіп жатты. Ұрпақтың бойындағы ұлттық мінез халықтың салт-санасы, ұлттық дәстүрін сақтауы арқылы танылады. «Әр халықты басқа халықтардан ерекшелеп тұратын өзіндік тұрақты құндылықтары мен дәстүрлердің жүйесі болады» [10, 85] – дейді С. Нұрмұратов «Сол дәстүрлер жүйесі келер ғасыр

ұрпағының жадында қаларма екен?» деген ой. Кеңес дәуірінде салт-дәстүр мен ұлттық құндылықтар жайында қалам тербеген ақындар қаншама. Ақиық ақын Мұқағали Мақатаев өзінің жалынды жырларымен Кеңес дәуірінде қазақ поэзиясының дамуына орасан зор үлес қосты. Ол өзінің найзағайлы қысқа ғұмырында туған әдебиетіміздің тарихында өшпес із қалдырып кеткен дара тұлға, қайталанбас талант. Ақынның поэтикалық қуаты жоғары, көркемдік сапасы биік, мағына-мәні терең поэзиясы қай кезеңнің де рухани қажетін өтейтін әдеби мұра екендігі даусыз. Сұлу сөзді өлең жолында қолданғанда оның мағынасын эстетикалық талғаммен зерделеу, әр сөздің салмағын байыптау ақынның шеберлік талантын танытса керек. М.Мақатаев жырларын зерделей отырып, оның қарапайым сөздің құдіретін асқақтата білген шеберлігін танымыз.

Адам баласының бойында ұлттық мінездің қалыптасуына ұлттық әдет-ғұрып, тұрмыс-салттың маңызды орны бар екендігі анық. Яғни, халықтың ұстанған салт-дәстүрі, айналысқан кәсібі халықтың бойына өзіндік ұлттық ерекшелігін дарытады.

Ұлттық ерекшелігімен, басқа ұлттардан кем түспейтіндігімен дараланатын атам қазақ мақтануды «әлімсақтан бері қарай жек көрмеген» екен. Өлең бойында бұл көріністі де ақын жеңіл тілмен ұғындыра жырлайды және ол қасиетін:

Дәулет шалқып, ырысы асқанында

Қақысы бар қазақтың мақтануға, – деп түсіндіреді.

Алайда, дарақы боп, асып-тасып кетпегенін қалайтын ақын сабырлыққа үндейді.

Дарақы боп қазағым кетпесін деп,

Сабыры тұр күзетіп арт жағында [10, 156] – деп үнемі сабырлықты серік еткен бейне арқылы қазақы мінезді суреттейді. Өлеңнің сыртқы түрінен-ақ ұлттық мінез, ұлттық бейне, ұлттық көрініс, ұлттық психология сезіледі.

Ақын ниетін, адал пейілін «Әттең, шіркін» өлеңінен де байқауға болады. Қазақтың пейіліндей кең жазира даласы, асқар таулары, бетегейлі белдері, бұлаң қаққан бұлақтар мен сыбдыр қаққан құрақтары, бәрі де ақынның қазақ даласына деген сағынышын оятады. «Әттең, шіркін, құс болып жаралмадым» деген ақын жырында үлкен арман жатыр. Қазақтың атырабын аралау – ақын арманы. Жайған ақ дастарханынан дәм тату ниетінің де ақ екендігін білдіреді. Бұл ұлттық қасиетінің көрінісі. Қазақтың кең даласын құсша еркіндікте шарлай ұшып аралау – ақын қиялы. Қазақ халқының ұлттық көріністі өлең жолында нәзік сезімталдықпен жеткізе білген. Кең пейілділік пен дарқандықты қасиет тұтып, еркіндікті сүйе білген қазақ қашанда «ар-намысын аяққа таптатпайды». Бұл қазақы, ұлттық қасиетіміздің бірі.

Сол сияқты ұлттық салт-жоралар дәстүрінің байыбын барлап отырып, Қадыр Мырзалиев те бүкіл бір халықтың өз ішіндегі қайшылықтар сырына

терең бойлай алған. Әсіресе, ұлттық мінез тұрғысынан. Ұлттық мінездің қазіргі қазақ өлеңіндегі бітім-болмысы дегенде, Қ.Мырзалиев шығармашылығының басқалардан оқ бойы озық тұрғанын айтсақ, бұл жаңалық ашу емес. «Ұлттық мінездің қалыптасуында ұлттық әдет-ғұрпы, тұрмыс-салт, кәсіптік шаруашылықтық ерекшеліктері, ұлттық сезім, бәрі де маңызды» [10, 64]. Яғни, әрбір халықтың ұстанған әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, айналысқан кәсібі сол халықтың бойына өзіндік ұлттық ерекшелігін дарытады.

Қазақ өлеңіндегі ұлттық мінездің жарқырай көрінетін бір тұсы – өлең өміріндегі «кейіпкерлердің», әдеби бейнелердің кескін келбетінің суреттелуі мен бітім-болмысының жан-жақты бейнеленіп жасалатын жері, Қ.Мырзалиевтегі:

«Малын емес, қызын бағып кемпірлер,
Босағаға жатып алған көлденең»

немесе:

«Күндіз-түні жаппайды ел есігін,
Көршілердің қылығын елесін кім.
Бір әжейдің кебісі,
Бір әжейдің

Аяғында жүреді келесі күн», – деген сияқты жолдарда көршілердің, әжелердің қылығы арқылы ұлттық мінезді танып отырмыз, ол қандай мінез дегенге кеңдік, қонақжайлылық деп жауап берер едік. Аталған мысалдардағы ерекшелік ұлттық мінездің қазақ өлеңдерінің тұрақты кейіпкерлері, әжелер бейнесі арқылы берілуінде десек, бірінші мысалдағы әжелер «қу» болса, екінші өлеңдегі әжелер – «аңқау». Әжелердің осы «қулығының» өзінен «қызға қырық үйден тыюға» саятын ұлттық дәстүріміз, әдет-ғұрыптық ерекшеліктеріміз танылады. Өз кезегінде көркем шығарманың ұлттық сипатын ұлттық дәстүр, әдет-ғұрып, салт-сананың да білдіретіндігі талассыз. Сонымен бірге «Босағаға жатып алып, қыздарын аңдитын кемпірлер» қылығында ұлттық сезімге қатысты жайттар жоқ емес, яғни өз баласына өскенше, немересіне өлгенше қарайласатын қазақ қарттарының берік туысқандық сезімін де аңғаруға болады. Ал туысқандық сезімнің әр ұлтта бірдей болмайтындығының үстіне, ұлттық мінездің бүтіндей болмысына тікелей әсер-ықпал ететінін де жоққа шығара алмас едік. Демек, ұлттық мінездің өлеңдегі күрделі бітімін оның жалаң жадағай суреттелмей, ұлттық сипат пен психологияның басқа түрлерімен бірлікте, тығыз байланыста бейнеленуі арқылы көруге болады екен. Ұлттық мінездің өлең болмысында бірден байқала бермейтін, көзге оңай көрінбейтін Э. Томас айтқандай «қиын материя» болуының сыры оның осындай күрделі табиғатынан туындап жатса керек. Ұлттық мінез өлеңнің қаны мен жанында, мазмұн мен мағына тереңінде жатады деп тұжырым жасайтындығымыз сондықтан.

Қадыр Мырзалиев шығармашылығында, әсіресе, осы кеңдік, дархандық, қонақжайлылық, меймандостық, осылармен туыс ақкөңілділік пен аңқаулық жайы әртүрлі қырынан көбірек жырланған. Дәлелдер болсақ:

Ол бастан жомарт қазақ топырағы,
Ол қашан дастарқансыз тоқырады.
Мейманға нәрін беріп, барын беріп,
Қонақтан қалғанын жеп отырады.

Бұлар енді қонақжайлылық, меймандостық жайында болса, дәл осы қонақжайлылықты басқа ұлттарға тән емес деп үзілді-кесілді тұжырымдау әсте дұрыс емес. Бұл – бір, екіншіден қонақжайлылық қанша дегенмен тұрмысқа, экономикаға байланысты болғандықтан оның өзгермей тұрмайтындығы тағы да түсінікті. Бұл айтқанымызды мынадай пікірімен бекіте түссек: «Ұлттық мінездің кейбір сапаларын басымырақ бағалау көпшілік жағдайда экономикалық факторға байланысты болады. Мәселен, қонақжайлылық, қауымшылдық ұлттық мінездің айрықша қырлары болғанымен, бұларды өзі бірнеше күннен аш жүрген немесе рухани азғындауға ұшыраған ұлт өкілінің көрсете алмайтындығы анық» [11, 26]. Айталық, дәл қазір қазаққа нарық экономикасына «қарық» боп жатқан уақытта аңқау болуға болмайтындығы сияқты, қонақжайлылық та аса қажет, дұрысында мүмкін бола қояр ма екен? Демек, ұлттануда оның бір мінезіне басымдылықпен қарау үнемі дұрыс бола бермейді екен. Себебі, ұлттық мінез, оның жекелеген сипаттары мен қалпы өзгеріп отырады. Дегенмен ұлттық мінездің өзгермелілігін айтқанда, оны бүгін бар да ертең жоқ деген сияқты тым тез өзгертін құбылыс деп қарау дұрыс болмас еді. «О бастан жомарт қазақ топырағы» деп Қ.Мырзалиев айтақандай, қазақ мінезіндегі кеңдік қанға сіңіп кеткен табиғи сапа, тіпті, дәстүр іспеттес, қалып болғандықтан оның тез өзгеруі қиын. Қонақжайлылық та сондай. Бұлардан ұлттық мінездің қалыптасуы ұзақ жылдарды қамтитындығын, өзгеріске түсіп отырғанның өзінде, бітім-болмысын көпшілік жағдайда ұзақ уақыт тұрақты сақтайтынын қорытындылауға болады. Осы айтқандарымызды өлең өмірі, әдебиет шындығы айнадай ашып көрсететіні өз алдына мәселе.

Қазақтың ұлттық ойын түрлеріне жататын бәйге, көкпар, күресті ақын өзінің өлеңдерінде өте әдемі суреттейді. Әрбір оқырманға өзіндік ой, тәлім-тәрбиелік мән-мағына береді. Салт-дәстүрімізді өмірдің күресіне, тартысына теңеп, ойын мен өмірді байланыстыра отырып жырлауы, осының бәрі ақынның шеберлік қасиетін танытады. «Көкпар» атты өлеңінде:

Көкпарды - құрбан төліңді,
Тартқанмен көңіл хошыңда,
Тартысып өткен елімнің,
Таңбасы жатыр осыңда! [12, 26].

Көкпар – тәрбиелік мәні зор ойын. Ақын «қайтсең де жеңісті өзгеге берме» деп тәрбиені ұстана отырып, оқырманға ой тастайды.

Шопандық атадан балаға мұра болып келе жатқан кәсіп. Ол ақындар шығармашылығында өте көркем, әрі шебер суреттеледі. Кисе киімі, іпсе тамағы, мінсе көлігі болған малды «қазақтың – ырысы, малы – бағы» деп таныған халық малды қасиет тұтып, ата-баба салған сара жолы арқылы осы бір дәстүрлі кәсібін жалғастырған. Малды қыста қыстауға, жазда жайлауға көшіру бұрынғы заманнан жалғасып келе жатқан салт. Осы тұрғысынан ақын жақсы мен жаманын саралай келіп, былай дейді:

Бір жаманы – тынымсыз көше берген,
Бір жақсысы – қимаған даланы кең [12, 76].

Халықтың сахарадай кең пейілді даланы қимауы жарасымды-ақ. Табиғаттағы бар көркемдік, сұлулық, әсемдік қазақтың өз бойынан табылғандай. Ақынның «көшіп-қонуды құмнан алған секілді» деп жырлауы сондықтан болса керек.

Мұқағали Мақатаев пен Қадыр Мырзалиевтің әр өлеңдерінде, әр шумағында қазақтың тарихы, психологиясы көрініс табады. Ақындардың халқының салты мен дәстүрін, рәсімі мен тұрмыс-тіршілігін қамтитын этнографиялық сипаттағы өлеңдерінде де ел тарихына үнілу, солардан сыр тарту, көне дәуір тынысы мен тұлғасын бүгінгі кезең биігіне шығарып қойып сөйлету ішкі-сыртқы гармониялық үйлесімділік пен тіл бітіре, тірілте сөйлеу басым түсіп отырады.

Қорытынды. Ұлттық сипатсыз, дәстүрсіз әдебиеттің болуы, өмір сүруі мүмкін емес, ұлттық сипат – әдебиеттің өз стихиясы, даму заңдылығы. Себебі, ол «...тұрмыс сарынын түптеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін көркем шығармалардың құндылықтар жүйесін, ұлттық құндылықтардың көріну ерекшеліктерін ашып беруге көмектеседі» [13, 155]. Әрбір ұлттық әдебиеттің халық өмірімен бірге жасасып келе жатқан өз жолы мен тарихының әр түрлі қоғамдық, саяси жағдайлардың әсерімен бірде тоқырап, кезеңдік кедергілерге ұшырап отыруы, кейде аршындап, алға түсіп, қоғамның даму қарқынынан озық тұруы әдбен мүмкін. Бірақ, бір нәрсе анық, әдебиеттің тарихи дамуы стихиялы түрде ұлттық арнада, ұлттық дәстүрдің негізінде ғана жүріп жатады.

60-80-шы жылдар қазақ поэзиясы ұлттық құндылықтарға тән қасиет, дәстүрге деген жаңа көзқарас пен өзгеше батыл арақатынас. Бейнелеу құралдарының дәстүр жалғасымен қатар, оны көркемдік тұрғыда дамыту, заман, уақытқа лайық өзгерістер енгізу және оны байыту мәселелері өзек болды.

Қорытындылай айтқанда, қазақ поэзиясының ұлттық дүниетанымын тек кестелі сөзбен ғана емес, ғылыми тұрғыда жазушылардың зерттеуімен, ақындардың шығармаларын талдау арқылы, ондағы өлең өміріндегі ұлттық мінез және поэзия жүйесінен іздегенде, Мұхтар Әуезов айтқандай, «Біздің поэзия өзінің тарихтық тегінен үзіліп, төркінсіз әдебиет болып кетпегеніне» [14, 63] көз жеткіздік. Қазақ өлеңінің сипатын арнайы зерттеуіміздің мақсаты да осы болатын.

Әдебиеттер

1. Ахметов З. Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
2. Charles Lamb. Specimens of English Dramatic poets., in The Concise Oxford Companion to English Literature, 1808 y., – 39 p.
3. Серия литературных мемуаров. I том. Под общей редакцией: Вацужор В.Ә., Гея Н.К., Орлова В.Н., Машинского С.И., «Л.Н.Толстой в воспоминаниях современников» Москва, 1955, I том, – 642 б.
4. Тургенев И.С. Шығармаларының толық жинағы. – М.: Писатель, 1961. – 254 б.
5. Айбергенов. Т Аманат. – Алматы: Жазушы, 1975. – 107 б.
6. Әбдірашев Ж. Парасат пен парыз. – Алматы: Жазушы, 1973. – 168 б.
7. Күмісбаев Ә. Екі перне. – Алматы: Жазушы, 1980. – 156 б.
8. Бегманова Б. М.Мақатаев және қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық: Әдеби зерттеу / Б.Бегманова. – Алматы: Қаратау, 2015. – 232 б.
9. Мақатаев М. Көшпеді өлең немесе өшеді өлең: Өлеңдер мен поэма. – Халықаралық Абай клубы, 2013. – 384 б.
10. Кәрібозұлы Б. Қазақ өлеңінің ұлттық сипаты: Филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы: Білім, 1997. – 303 б.
11. Aituganova S., Sarekenova K., Aubakir Zh., Karipbayev Zh., Seiputanova A., Aimukhambet Zh. The Impact of Online Technologies Supported by the Teaching of Poetry Poetology on the Achievements and Attitudes of Students // International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology, 2023, 11(3), pp.662-682
<https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0.85161358181&origin=resultslist&sort=plf-f>
12. Мырзалиев.Қ. Дала дидары: Өлеңдер кітабы. – Алматы: Жазушы, 1966. – 168 б.
13. Сұлтанғалиева О.Қ., Ердембеков Б.А., Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ поэзиясының ұлттық-этнографиялық ерекшеліктері // Хабаршы Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Филология сериясы. - 2023. - №1 (142). – 154 б. DOI <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-154-162>
14. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Жазушы, 1959, – 375 б.

Е.К. КАРБОЗОВ, Ә.Е. МАМЕЖАНОВА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы,
Казахстан

НАЦИОНАЛЬНОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ И ТРАДИЦИИ В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ 1960-1980-Х ГОДОВ

Аннотация. В статье указывается, что литература без традиций не может существовать. Она имеет свой национальный характер, свою стихию, законность развития. Каждый национальный литературный путь и история, создаваемые вместе с жизнью народа, под влиянием различных общественных, политических ситуаций подвергаются не только депрессивным, но и периодическим препятствиям, порой прогрессируя, опережая темпы развития общества. Очевидно, что историческое развитие литературы происходит стихийно в национальном русле, исключительно на основе национальных традиций.

60-80-е годы казахская поэзия – это особенности национальных ценностей, новое отношение к традиции и иные решительные перемены. Наряду с продолжением традиций изобразительных инструментов, актуальными стали вопросы его художественного развития, внесения изменений, достойных времени и обогащения.

Национальное мировоззрение в казахской поэзии – национальная поэтическая традиция. Национальная поэтическая традиция – это драгоценная опора творчества. Традиция не развивалась, не проявлялась в своей специфике из-за различий эпохи и времени, не было создания традиции. Традиции развиваются и обогащаются новаторством. В 60-е годы плеяда поэтов, вошедшая в казахскую литературу, продолжила традицию и привила новый характер нашей поэзии. Этому и дается научно обоснованная максимальная оценка.

Данная работа изучает роль лирики в национальной поэзии, природу лирики, ценности времени, нравственные ориентиры. Изучая тенденции казахской поэзии 60-80-х годов, с целью всестороннего и глубокого охвата богатого наследия, мы решили ограничиться творчеством определенной группы поэтов. Основываясь на трудах многих ученых, мы показали, что у казахской поэзии есть традиции, уходящие в глубину веков.

Все эти выводы, которые мы наблюдаем в ходе изучения национального характера казахского стихотворения, отражают суть данного исследования.

Ключевые слова: поэзия, мировоззрение, ценность, национальный характер, традиция, национальный характер.

E.K. KARBOZOV, A.E. MAMEZHANOVA

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

**NATIONAL WORLDVIEW AND TRADITIONS IN KAZAKH POETRY OF
THE 1960-1980S**

Abstract. The article states that literature without a national character, without traditions, cannot exist, has a national character - its element, the legitimacy of development. It is possible that each national literary path and history created together with the life of the people, under the influence of various social and political situations, are subjected not only to depressive, but also to periodic obstacles, sometimes progressing, outpacing the pace of development of society. But one thing is obvious, that the historical development of literature occurs spontaneously in the national channel, solely on the basis of national traditions.

60-80-ies Kazakh poetry is a feature of national values, a new attitude to tradition and other decisive relationships. Along with the continuation of the traditions of fine instruments, the issues of his artistic development, making changes worthy of time and enrichment have become relevant.

The national worldview in Kazakh poetry is a national poetic tradition. The national poetic tradition is a precious pillar of all creativity. One way or another, the tradition did not develop, did not manifest itself in its specifics due to the differences of the epoch and time, there was no creation of tradition. Although traditions are developing and enriched with innovation, in the 60s the galaxy of poets that entered our literature continued the tradition and acquired a new character in our poetry. This is given a scientifically based maximum assessment.

What is the role of lyrics in the national poetry that has become the object of research, and what is its nature, what values sprouted from its soils of that time and spread leaves, and what is its path of growth leading to, answering the questions, in what orientation and at what level, we put forward the significance of our work. Studying the trends of Kazakh poetry of the 60-80s, in order to comprehensively and deeply cover the rich heritage, we decided to limit ourselves to the work of a certain group of poets. Also, based on the works of many scientists, we have shown that Kazakh poetry has a deep source.

All these conclusions, balanced thoughts and conclusions that we observe during the study of the national character of the Kazakh poem reflect what has been said.

Keywords: poetry, world view, value, national character, tradition, national character

References

1. Akhmetov Z., Shanbayev T. Adebiettanu terminderinin sozdigi. Almaty: Ana tili, 1996. – 240 p.
2. Charles Lamb. Specimens of English Dramatic poets., in The Concise Oxford Companion to English Literature, 1808 y.,– 39 p.
3. A series of literary memoirs. I volume. Under the general editorship of: Vatsuzor V.E., Geya N.K., Orlova V.N., Mashinsky S.I., Tolstoy L.N. vospominaniyah sovremennikov, M., 1955, I tom, – 642 p.
4. Turgenev I.S. Complete works, – M.: Pisatel, 1961. – 254 p.
5. Aibergenov T. Amanat. Almaty: Jazuşy – 1975. – 107 p.
6. Abdrashev Zh. Parasat pen paryz. - Almaty: Zhazushy, 1973. – 168 p.
7. Kumisbaev U. Eki perne. - Almaty: Zhazushy, 1980. – 156 p.
8. Begmanova B. M.Makataev zhane qazaq poeziyasindagy dastyr men zhanashyldyk: Adebі zertteu. - Almaty, Qaratau 2015. – 232 p.
9. Makataev M. Koshedi olen nemese oshedi olen. Olender men poema. – Halykaralyk Abay kluby, 2013. – 384 p.
10. Karibozuly B. Qazaq oleninin ulttyk sypany. Philol.gyl.d-ry dis. - Almaty, 1997. – 303 p.
11. Aituganova S., Sarekenova K., Aubakir Zh., Karipbayev Zh., Seiputanova A., Aimukhambet Zh. The Impact of Online Technologies Supported by the Teaching of Poetry Poetology on the Achievements and Attitudes of Students // International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology, 2023, 11(3), pp.662-682
<https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0.085161358181&origin=resultslist&sort=plf-f>
12. Myrzaliev K. Dala didary: olender kitaby/ - Almaty: Zhazushy, 1966.– 168 p.
13. Sultangalieva O.K., Erdembekov B.A., National-ethnographic features of Kazakh poetry in the era of independence // Khabarshyi L.N. Gumilev State University, Philology series. - 2023. – №1 (142). – 154 p. DOI <https://doiorg/10.32523/2616-678X-2023-142-1-154-162>
14. Äuezov M. Är jyldar oilary. – Almaty: Jazuşy, 1959, – 375 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Карбозов Ерхан Карбозұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Карбозов Ерхан Карбозович – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Karbozov Erkhan – Candidate of Philological Science, Senior Lecturer Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Мамежанова Әсем Ермекқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты, Алматы, Қазақстан.

Мамежанова Асем Ермековна – магистрант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Mamezhanova Assem – magister Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

ХҒТАР 17.01

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.14>А.К. МАТАЕВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: asyl_mataeva@mail.ru)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫНДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. Әдеби сын – әдебиет тарихы және теориясымен тығыз байланысты әдебиеттанудың маңызды әрі күрделі салаларының бірі. Сын сөз өнерінің табиғатын, өмір шындығы мен көркем шындық арасындағы байланысты, эстетикалық заңдылықтарды анықтайды. Әдеби мұраларды, көркем туындыларды бүгінгі күн талаптары тұрғысынан бағалайды. Әдеби сын қазіргі әдеби үрдістерді, дамуын, суреткерлердің шығармашылығын заманауи көзқараспен пайымдайды. Әдеби-көркем туындының идеялық қуатын және эстетикалық сапасын анықтауда, әдеби сын қоғам дамуының алдында тұрған міндеттерге сүйенеді, адамзат құндылықтарының биігінен саралайды. Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында әдеби сынның бүгінгі ахуалын, даму бағыттарын, кемшін тұстары және жетістіктерін сараптау, ерекшеліктерін зерттеу, ішкі заңдылықтарына үңілу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазақ әдеби сыны түрлі кезеңдерден өтіп, әлемдік әдебиеттанудағы озық тәжірибелерге сүйеніп, өз ғылыми тұжырымдарын қалыптастырғаны белгілі. Әдеби сынның ғылыми қағидаттарын қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымындағы семиотика, структурализм, постмодернизм сипатындағы жаңа әдістер ұштауда. Қазіргі әдеби сын рецептивті эстетикаға, эстетикалық категорияларға басты назар аударады. Жаңа бағыттарды жан-жақты саралау – біздің зерттеу жұмысымыздың мақсат-міндеттерін айқындайды. Осы ретте, мақалада қазіргі қазақ әдеби сынындағы әдебиетші ғалымдардың келелі еңбектерінің, тың ізденістерінің, сыни көзқарастарын жинақтау, талдау, салыстыру, зерттеу мәселелері сипатталды. Қазақ әдеби сынын зерттеудің жаңа тенденцияларына шолу жасалды. Зерттеу барысында әдебиеттану ғылымы, әдебиет сынына қатысты ғылыми ізденістер жүргізген шетелдік, отандық ғалымдардың келелі де маңызды еңбектеріне талдау жасалып, әдебиеттану ғылымында алатын орны бағамдалды. Кешенді талдау жүргізу нәтижесінде қазақ әдеби сынының қазіргі жағдайы мен ізденістеріне қатысты өз пайым-тұжырымдарымыз ұсынылды.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ әдеби сыны, даму бағыттары, жаңа ізденістер, зерттеу әдіснамасы, әдеби үрдіс.

Кіріспе. Әдеби сын – әдеби даму үрдісін бағалап, суреткерлер туындысындағы шынайы өмір ақиқаты мен көркем шындық байланысын зерделеп, шығармашылық ізденістерді бүгінгі күн тұрғысынан саралап отыратын әдебиеттанудың басты салаларының бірі. Әдеби сынның зерттеу нысаны – көркем әдебиет, әдеби үрдіс. Әдеби сын көркем шығарманың идеялық-эстетикалық құндылығын, көркемдік жүйесін айқындаумен қатар, туындының эстетикалық ерекшелігін, идеялық қуатын объективті бағалайтын әлуетке ие. Сын көркем әдебиеттің тірегі бола тұра, әдеби үрдісте ерекше рөл атқаратыны сөзсіз. Кәсіби сыншының ой-пікірі, түсінігі, қабылдауы, баға беруі оқырманның көзқарасын қалыптасырады, ал ол өз кезегінде шығарманың әдебиетте алар орнына, маңыздылығына әсер етеді. Бүгінгі әдебиеттанудағы семиотика, структурализм, постмодернизм сипатындағы жаңа әдістер әдеби сынның ғылыми қағидаттарын ұштауда. Сондықтан да қазіргі әдеби сында рецептивті эстетикаға, эстетикалық категорияларға баса назар аударылуы заңдылық.

Кейбір Еуропалық әдеби мектептер әдеби сынды әдебиеттану саласы деп қарастырмайды. Мәселен, ағылшын тілді елдерде әдебиеттану мен әдеби сын бір ғана концепт (мағына) береді. XX-XXI ғасырлар тоғысындағы қоғам мен мәдениеттегі өзгерістер салдарынан қазіргі әдебиеттану ғылымының трансформациялануы, оның жан-жақты қарастырылып, сапалы сыни талдауын талап етеді [1, 29].

Сынның шығармашылық немесе ғылыми басымдылығы жайлы полемикалық пікірталастар жиі көрініс табуда. Әдеби сынның басымдылық жақтары жайлы сөз қозғағанда, оларды бір-біріне қарама-қайшы сипатта емес, қайта біртұтас алып, бір жүйелік байланыста қарастыру қажет екенін ескерген абзал. Қазақ әдеби сынында ол Т. Кәкішұлының «Қазақ әдебиеті сынының тарихы», Д. Ысқақұлының «Сын жанрлары», «Сын шын болсын» еңбектерінде арнайы қарастырылды. Сын әдеби үрдістің деректерімен жұмыс жасайтын ғылым ғана емес. Шын мәнінде, ол ең алдымен сөз өнерінің, көркем шығармашылықтың бір бөлігі, әдеби қызметтің түрі. Сыншы – әрдайым әдебиетші, әдеби өмірді зерттеуші (бұл әдебиеттанудың құзыреті) әрі әдеби өмірге тікелей қатысушы» [2,101]. Осы ретте академик Р. Нұрғалидің: «Әдебиет сыны өз тұсындағы әдебиет мәселелеріне араласады. Сыншы – күнделікті әдеби құбылыстарды талдаушы, талғаушы адам. Ол – шығарманың көркемдік ерекшеліктерін, формасын талдаушы емес, ең алдымен туындыға негіз болған өмірлік материалды саралаушы, ойшыл, көркемдік сұлулықты ашушы. Бұл тұрғыдан әдебиет сынының эстетикалық міндеті мен социологиялық мақсаты қатар жүреді» [3,46-47], – деген пікірі қазіргі сынның ғылыми мәселелерін жіті аңғартуымен маңызды. Ағылшын ғалымдары Эндрю Беннет және Николас Ройлдың да: «Әдеби сын кәсібилікпен қатар парасаттылық пен этиканы, адамгершілікті, мәдениет пен шығармашылықты

талап етеді» [4,72], – сияқты көзқарастары сын табиғатын бағамдаудағы үндестікті көрсетеді. Жалпы, сын – әдеби үрдістің даму барысын анықтап, ақын-жазушылардың өсу деңгейін өлшейтін негізгі құрал.

Әдеби сын әдебиет пен әдеби үрдіске ықпал жасаумен қатар, жалпы мәдениетке, онда көрініс табатын және сыналатын көркемдік әлемді қабылдауға әсер етеді. Ендеше әдеби сын бір жағынан, өз заманының әдебиетін байытса, екінші жағынан оның жаңа қырларын жан-жақты ашуға және зерделеуге көмектеседі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін әдеби-теориялық зерттеулермен байланысты әдебиеттану ғылымының қағидааттары, кешенді және жүйелеу әдістері құрайды. Сонымен қатар талдау, жинақтау, салыстыру сынды әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысына әдебиеттану ғылымы, әдебиет сынына қатысты байыптаулар жасап, ғылыми ізденістер жүргізген шетелдік, отандық ғалымдардың келелі де маңызды зерттеу еңбектері мен тұжырымдары тірек болды.

Талқылау мен бақылау. Еліміздің егемендікке қол жеткізіп, тәуелсіздік алуы – сөз өнерін өнер заңдылығы, өнер табиғаты тұрғысынан объективті талдауға кеңінен мүмкіндік бермеген маркстік-лениндік әдіснамадан арылтты. Тоталитарлық жүйенің орнығуымен тікелей сабақтас кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиетінің туу, қалыптасуы сынды күрделі кезеңінің идеологиялық қысымнан шеккен ауыр зардабы байыптала бастады [5, 435]. Ол әдеби сынға, сыншы шығармашылығына оң өзгерістер мен соны жаңалықтар әкелді. Сыңаржақ идеологиядан ажырап, тәуелсіздік алған соң қазақ әдебиетінде сын жанры барынша түрленіп, жаңаруға бет алды. Мысалы, он томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» еңбегінің 10-томында З. Ахметов, С. Қирабаев, З. Қабдолов, Р. Бердібаев, Ш. Елеукенов, С. Қасқабасов, Р. Нұрғали т.б. ғалымдардың эстетикалық талғам мен терең талдаудан тұратын еңбектерінен бастап, осы топқа жалғас Қ. Ергөбеков, Д. Ысқақұлы, Б. Майтанұлы, Б. Ыбырайым, З. Серікқалиев, Б. Сарбалаев, А. Нысаналы, Ә. Бөпежанова, С. Жұмабектердің еңбектерінде сынның бағыты, өрісі бағамдалып, сынның тың бағдарын аңғартатын көптеген жаңа ойлар мен көзқарастар айтылды [6,390].

Тәуелсіздік кезеңіндегі көркем әдеби сында түрлі ізденістерде әдебиетті насихаттау, таныту, талдау, эстетикалық қуатын ашу т.б. мақсат-міндеттер айқындалуда. Зерттеуші-ғалымдардың бұл бағыттағы ізденістерін бірнеше топтарға жіктеуге болады. Негізгілері ретінде келесі топтарды ұсынамыз: 1. Қалыптасқан дәстүрлі үлгілерді сақтай отырып, көркем әдебиетке баға беру; 2. Ұлттық құндылықтарды қайта қарау, тәуелсіз ел көзімен сыни талдау жасау; 3. Көркем әдеби сындағы эстетикалық талдаулар; 4. Көркем сынды әдебиеттің теориясымен, тарихымен сабақтастыру; 5. Әлемдік көркем сындағы жаңашыл сипаттағы бағыт-бағдарлармен байланыстыру.

Әрине, әдеби үрдісті қоғамдық дамудан бөліп қарастыра алмаймыз [7, 231]. Әдеби сын талдауларда қоғам талаптарын, әлеуметтік өмір ағысын басшылыққа аламыз. Ол, әлбетте, кеңес дәуіріндегі әлеуметтік сыннан қалған жұрнақ десек болады. Ең бастысы, әдеби сын өнер болмысына, шығармашылық психология әлеміне ене отырып, суреткердің шынайы боямасыз шеберлігін айқындауды мұрат тұтады. Қазақ әдебиетіндегі әдеби көркем сын жанрының тәуелсіздік кезіндегі дамуы мен бағыт-бағдарындағы ерекшеліктерді әдебиеттанушы ғалым Д. Ысқақұлы дұрыс көрсетеді [8,226]. Ғалым еңбегінде тәуелсіздік кезеңінің алғашқы он жылындағы әдеби сында түрлі ой қайшылықтары мен сан алуан пікірлер жинақталғанын баспасөз материалдары негізінде саралайды. Көркемдік-эстетикалық ойдың көп түрлілігі, көзқарас қайшылықтарының сан алуандығы алауыздықты емес, керісінше, ұлт әдебиетін еркіндік алған заманда қайтсек жаңа белеске көтереміз, халық игілігі үшін көркем шығарма қандай қызмет етуі керек деген сұрақтарға келіп тірелетіндігін анықтайды. Осының өзі де әдеби сында түрлі ой-пікір болғанымен, мақсат біреу, ол – ұлт әдебиетінің өрісті дамуы.

Әдеби сын эстетикалық мұрат пен әлеуметтік мүдделерді қамтиды [9,145]. Иә, әдеби сын көркем шығарманы бағалау мен оның эстетикалық талғамын, қоғамдық мән-маңызын анықтауда өз әдіс-тәсілдерін өзгертті. Бұған дейінгі социалистік реализм әдісімен, «мазмұны социалистік, түрі ұлттық» әдебиет деген көзқарас үстемдік етіп келгені мәлім. Әдеби сын бір жағынан өз заманының әдебиетін байыптаса, екінші жағынан оны түсінуге және жаңа қырларын ашуға көмектеседі. Әдеби құбылыстарды бағалаумен қатар, ұйымдастырушылық қызметін де атап айтқанымыз жөн. Мысалы, түрлі кезеңдердегі әдеби үрдістерді және авторлар шығармашылығын талдауда сайыс, пікірталастар арқылы белгілі бір мәселе төңірегінде сыншыларды біріктіруі. Осы ретте, әдеби және мемлекеттік сыйлықтар иегерлері – сыншы-әдебиетшілердің еңбектерін көпшілікке ұсыну әдеби сынның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады [10,159]. Сын – жарияланған шығармаларды екшеп, тұжырымдар жасап, жалпылаумен айналысады. Сонымен бірге әдеби үрдістегі жаңа құбылыстарды қай бағытта, қандай заңдылықпен дамидынын танып, анықтай біледі, демек, болашақты болжау қасиетіне ие. Әрине, мұндай пайымдаулар терең білім мен ізденістерді талап ететіні анық [11,87]. Сынның мақсат-міндеті әдеби үрдістерді саралаумен шектелмейлі, жалпы мәдениетке ықпал ететіні сөзсіз. Сөз өнерінің ұлттық құндылықтардан туындайтын табиғатын анықтайтын өрелі ізденіс қажет. Көркем ойға баға беруде тың ой мен терең пайымдауларға жол ашылды.

Рас, әдеби шығарма қандай қоғам болсын, ол қоғамның саяси-әлеуметтік сипаттарына бағына отырып, көркемдігімен сынға түседі. Қазақ қоғамының шындығынан туындайтын осы өзекті мәселені кезінде А. Байтұрсынұлы дұрыс екшеген еді. Асыл сөздің эстетикалық мұратын саралай келіп: «Адамның қай

ісінен шыққан нәрсе болса да, сынға салудағы мақсат – жақсы, жамандығын ашу, мән-мағынасын анық таныту...» дейді. Сынның басты талабы шығарманың дұрыстығын тексеру, топшылауын айғақтау, дәлелдерін ашу, сипаттарының күшін таразыға салу деп түйеді [12, 402].

Тәуелсіздік кезіндегі әдеби сынның дамуын да алдыңғы кезеңдермен салыстыратынымыз анық. «Кеңес дәуірі әдебиетінің сын жанрындағы жетістіктер бүгінгі күнмен салыстырғанда анағұрлым өткір болды деп айтуға болады» [13,53], – деген пікірлер бар. Дегенмен тәуелсіздік деген қастерлі ұғым көркем ойдың еркіндігіне, ұлттың бұған дейін тар қапаста шығара алмаған әдеби, рухани құндылықтарын шалқар шабытпен жарқырата ашуына жол ашты. Бұл да әдебиетпен бірге қанаттас дамитын сынның да құлашты жайылуына мүмкіндік берді.

Қазақ әдебиеті сынындағы жаңа ізденістердің тың пайым, ұлттық таныммен бағалануына 1980-жылдардың соңындағы Ш. Құдайбердіұлы, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабайұлы шығармаларының ақталып, халықпен қайта қауышуының ықпалы зор болғаны белгілі. Кеңес өкіметіне дейін де өз шығармаларын эстетикалық сын талқысына салып, талай талдау мен талқылаудан өткен тұлғалар шығармалары классикалық сөз өнерінің озық үлгілері болып табылды. Олардың түрлі жанрдағы шығармаларына жазылған сын мақалалар эстетикалық талдаудың қоғамдық мәні мен ұлт дамуы жолындағы қызметтерін айғақтайтын маңызды ізденістер болатын. Соның ішінде Ә. Бөкейханның, Ш. Құдайбердіұлының «Түрк, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресіне» жазған сынындағы ел аузындағы шежірені ғылыми деректермен, дәлелмен анықтауды ұсынуы, «Қалқаман-Мамыр» дастанына берген сынындағы Қалқаманның қоштасу өлеңіндегі ішкі мазмұн мен сыртқы форма байланысына қатысты пікірлердің берілуі кейінгі талдауларға үлгі екені сөзсіз [14, 282-290]. Сондай үлгі сынның классикалық түрі – Ж. Аймауытұлының «Мағжанның ақындығы туралы» баяндамасы. Ж. Аймауытұлы Ташкенттегі қазақ студенттеріне жасаған баяндамасында Мағжанның ақындық қуатын сынау үшін білім мен күш керектігінен бастап, ол қандай білім мен күш-қуат екендігін тарата талдайды [15, 400]. Осындай озық талдау мен эстетикалық талғамы биік, терең білім мен талантты тұлға пайымдарынан тұратын еңбектердегі озық дәстүр өзегі жаңа ізденістерді ұштай түседі, шыңдалу жолдарын айқындайды. Ол әдебиеттанушы ғалым А. Исмақованың «Алаш әдебиеттануы» зерттеуінде жан-жақты қарастырылған болатын.

Нәтижелер. Қазақ әдеби сынының тәуелсіздік кезеңіндегі басты сипаттарына тән ерекшеліктер оның бірнеше бағыттағы жаңа ізденістерінен байқалады. Қалыптасқан дәстүрлі үлгілерді сақтай отырып, көркем әдебиетке баға беру – қазақ әдебиеті сынының басты бағыты болып қалуда. Осы дәстүрді сақтай отырып, Б. Алдамжаров, С. Жұмабек, Т. Шапай, Ә. Бөпежанова,

Б. Сарбалаев т.б. сын мақалаларында әдеби туындыны талдаудың өзіндік мәнердегі үлгілері жасалды.

Т. Шапай «Күретамырды іздеу», «Өлең қандай, біз қандай» деген мақалаларында қазақ өлеңіне тән сипаттарды поэтикалық тұлға, лирикалық кейіпкер, ақын – оқырман, поэтикалық тіл қатынастарымен бірлікте бағалайды. Ақынның лирикалық кейіпкер, тұлға ретіндегі өлеңдегі орны, бейнесінің ашылуына ден қояды. Сыншы өлеңді талдау кезінде ақынның стильдік ерекшеліктерін, поэтикалық қуатын ескереді. Сонымен бірге ақын өлеңдерін сынауда таза талғампаз сыншы көзімен бағаны дәл әрі көркем береді. Қазақ лирикасында өзгеше бейнелі үлгілер жасаған Т. Молдағалиевтің кейінгі өлеңдеріне баға беруде бұрынғысы өте жақсы, қазіргісі жақсы деген бағаны қойып, оның себебі деп өлеңдегі кемшілікті: «кенін өзі тауысқан қабаттарды шұқылап жүріп алатыны бар» [16, 330], – деп бейнелейді.

Тәуелсіздік кезіндегі әдеби сын бұрыннан қалған таптаурынға кей-кейде бой алдырып, билікті мақтау, биік лауазым басындағы жекелеген тұлғаларды жөнсіз асыра мадақтаудың үлгісінен таза ажырай алмауда. Осы жат әдет басталған шақта-ақ барынша шынайы да әділ сынау Т. Шапай қаламына тән басты сипат. Мәселен, жазушы С. Жүнісовтің «Хан және Президент» өлеңіне қатысты пікірінде: «Әдебиетте Абылай мен Нұрсұлтан бейнесі «көркемдік балама – параллель» болып, қатар алынып, әдетке айнала бастағандығын (бұны С. Шаймерденовтен басталды деп көрсетеді), «татымсыз бейне», отаршылдықтан қалған, елді ірітіп бұзатын насихат [16, 330-331] – деп дұрыс анықтайды. Сыншы өзінің өткір ойын, нақты дәлелімен ұсынады. Осы тұста сыншының тағы да бір өзгеден бөлек бағалауындағы артықшылықты да атап өту қажет. Бұл – Тұрсынжан Шапайдың әр ақын өлеңін бағалауда қазақы үлгіні, дәстүрлі ұлттық бояумен беретіндігінде. Мысалы, Ж. Бөдештің «Тас бесігін» – «шабытты толғау», И. Сапарбайдың «Махалла мақамдарын» «тал жібектей оралып, сыбызғыдай сыңсып тұр» деп бағаласа, О. Асқардың «Қазығұрт», «Көкібелдер» жинақтарын «жылы ағысы бар» деп айқындайды [16,332-33].

Ұлттық құндылықтарды қайта қарау, тәуелсіз ел көзімен бағалауда Ш. Елеуеновтің «Әдебиет пен ұлт тағдыры», «Кешегі және бүгінгі роман: дағдарыс па, бетбұрыс па?», «Шағын ситуация - әлемдік проблема» атты мақалалары ерекше аталады. Сыншы жаңа қоғамдағы тың пайымдауларға жол бастауды мақсат етеді. Иә, қазақ әдебиеттану мен сын саласындағы пайымдаулар мен талдау өрісі, бағалау мазмұнының өресі де өзгерді. Әдебиет тарихына бұған дейін «ақтаңдақ» деп келген беттер қосылды. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті, әдеби даму, жекелеген қаламгерлер шығармашылығы, рухани құндылықтар бүгінгі күннің биігінен жаңаша танымда бағалануда. Академик С. Қирабаевтың «Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті» еңбегі соның дәлелі.

Қ. Ергөбектің «Адасқандар» ақиқаты» деп аталатын еңбегі С. Мұқанов шығармашылығын ғана емес, жалпы қазақ әдебиетінің 1930-1960-жылдар

кезеңдеріндегі қоғамдық-саяси жағдайлармен байланыста алынып, кеңінен қарастырылған. 1931-1935 жылы жазылған шығарма 1959 жылы «Мөлдiр махаббат» болып өзгертілді. «Адасқандар» - қазақ әдебиетіндегі шоқтығы биік шығарма. Романның көркемдік сырын Қ. Ергөбек тақырыппен байланыстырады. Жазушының тақырып таңдауын басты себеп деп есептейді. Роман тарихи оқиға негізінде жазылған.

«Орайында, айта кетейік, «Сұлтанбек – Бәтима – Мұстафа оқиғасына» кезінде қызыққан жазушы жалғыз С. Мұқанов ғана емес, уақытында бұл тақырыпта Міржақып Дулатов, Мұхтар Әуезов секілді қалыптасқан жазушылардың өзі «Шіркін шабыттанып жазатын махаббат драмасы екен-ау» деп алақандарын ысқан» [17,307].

Тақырыптың С. Мұқановқа бұйыруының себептерін оқиға кейіпкерлерінің М. Дулатовпен туыстық жақындықпен байланыстырады. М. Дулатовтың өзіне туыс болғандықтан, ал М. Әуезов тақырыптың М. Дулатовқа қатыстылығынан әрі С. Мұқановтың С. Сейфуллинге арқа сүйеуінде болса керек деп көрсетеді [17,307]. Қ. Ергөбек шығарманың жазылу тарихы және кейіпкерлердің кейінгі тағдырлары, романдағы түрлі эпизодтардың берілу тәсілдерінің себептерін, көркемдік шындық пен тарихи оқиға байланысын т.б. тұстарды жан-жақты зерттеуге ала отырып, көркем де әсерлі тілмен береді. Ғалым-сыншы әдеби талдаулар жасап қана қоймайды, кей тұстарды көркем үлгіде баяндайды, сондықтан да болар жанрын «роман туралы повесть» деп береді.

Тәуелсіздік кезеңінде қазақ әдеби сыны жаңа жанрлармен толықты. Жаңа жанрлар ғұмырнамалық проза, эссе, естелік, эпистолярлық үлгілер қазақ әдеби сынында кең тарала қоймаған еді. Тәуелсіздіктен кейін әдеби сын жанрлары өз ішінен тармақтала, тарамдана бастады. Мысалы, З. Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі өмірбаяндық деректер мен ғылыми пайымдау, эстетикалық талдауды қатар алып, ұлы жазушының шығармашылық лабораториясын, кісілік, тұлғалық бейнесін жан-жақты ашқан еңбек болды. З. Қабдоловтың өзі де жазушының өмірбаянын баяндап, болмаса, шығармасын талдап қана қоймайды, өнегелік қасиеттерін сын көзімен бағамдайды.

«Біз Мұхаңның кеңдігіне, кенендігіне әрі таңданып, әрі сүйсініп отырдық. Қарсыласқа қалай мән берудің, өзіне қарсы айтылған пікірді қалай қабылдаудың біз көрмеген бір жолын көрсетіп тұрғандай» [18, 66] немесе «Мұхтар тағдыры – қиын тағдыр. Өйткені ол – талант тағдыры. Ал талант жолы қашанда тар, тайғақ. Бірақ осының бір-ақ өтеуі бар: ол суреткер өмірінің нақты деректері оның затты өнеріне көшуі. Ал өмір өнерге көшкен жерден жазушы басталады» [18, 200], – деп толғанып, тебіреніп кетеді. Осындай құнды еңбектер қатарында Т. Кәкішұлының «Мағжан-Сәкен» кітабы да аталады.

Көркем әдеби сындағы эстетикалық талдаулар талғампаз да терең ойлармен өрілуде. З. Серікқалиұлы «Жылдар сазы», «Ойлар, толғаныстар»,

«Сын кітабы», «Ақ жол», «Дүниетану даналығы» т.б. сын кітаптарында қазақ әдебиетіндегі жеке қаламгерлер шығармашылығы, жалпы әдеби үрдістің дамуы, өркендеу, өсу бағыттары талданған. Бұл еңбектерде әдебиеттің дамуы мен өсуі өткенмен жалғаса бағаланады. Дәстүр сабақтастығы, өткен әдеби үрдістердің игі құндылықтарын негізге ала отырып, жаңа көркем ойлардың түрленуін қоғам өзгерістерімен байланыстыра зерттейді. Сондықтан З. Серікқалиұлының «Алтын жамбы» сын кітабы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығын иеленді.

Әдебиет сыны әдебиеттің теориясымен, тарихымен байланыстыра зерттелетіні белгілі. Тәуелсіздік кезеңінде көркем сынның әдебиет тарихымен сабақтастығы алдыңғы орында болды. Бұл әдебиет тарихының терең білгірі сәкентанушы, сәбиттанушы Т. Кәкішұлының еңбектерінде негізгі ұстаным болды. «Ескірмейді естелік» кітабында С. Сейфуллиннің өмірбаянымен шығармашылық лабораториясы бірге алынып талданады. Әсіресе, бұған дейін көп айтыла бермеген «Совпарттағы қарындасыма (Гүлбаһрамға)», «Лашын әңгімесі (түс)» өлеңдерінің жазылуы, «Тар жол, тайғақ кешудегі» көптеген деректер, кейіпкерлер өміріне қатысты мәліметтер талғампаз сыншы көзімен бағаланады [19, 38].

Тәуелсіздік ойдың еркіндігі мен ұлттың азаттығын жария етті. Бұл ұлттың басты байлығы – әдебиет үшін зор бақ болатын. Сондықтан да болар, қазақ әдеби сынында ұлт мұрасы әдебиетті еркін елдің ұлы мұраттарының ой-қазығы етсек деген тілекпен көркем шығарманы талдау мен қуат-қарымын танытудың түрлі жолдары мен әдіс-тәсілдері көрінді. Сол ізденістер қатарында әдебиет теориясының білікті маманы Б. Майтанов еңбектері ерекше аталады. Зерттеуші қазақ әдебиетіндегі семиотика, драматизм, ішкі монолог, психологизмнің мәселелерін айқындап, оның көркемдік ойды берудегі тәсілдік ықпалына назар аударады. Сыншы өз еңбектерінде көркем шығарманы талдауда теориялық тұжырымдарға, нақты ғылыми сипатқа көңіл қояды. Ал С. Әшімбаев өзінің сын мақалаларында танымдық, тағлымдық мазмұнға көңіл аударды, интеллектуалдық ізденістерге иек артады. Сыншының «Ақиқатқа іңкәрлік» еңбегінде қазақ әдебиетінің көркемдік даму, қаламгерлердің шығармашылық болмысы суреттеледі. Ж. Дәдебаевтың «Қазіргі қазақ әдебиеті» зерттеу еңбегінде қазіргі қазақ прозасындағы тарихи тақырыптардың даму үрдісі талданады. «Абай жолы» роман-эпопеясының үздік үлгісін өнеге тұтқан кейінгі кезең шығармаларындағы тарихи кезеңдер суреттерін берудегі қаламгер шеберлігін жинақтау мен даралау, тарихи тұлғалар өмірін суреттеудегі әдіс-тәсілдер белгілерін анықтап көрсетеді.

Сынның мақсаты – әдеби туындының эстетикалық қуатын таныту, әсемдікті айқындау, көркем үлгіні талдау және ашып көрсету. Сондықтан да тәуелсіздік кезеңінде де әдеби көркем сында эстетикалық көзқараста әдеби үрдіске талдау жасау, қоғам мен жазушы қызметін, өмірін жарыстыра алу,

талант табиғатының «тектоникасындағы» ішкі қасиеттерді ашып көрсетуге ұмтылу мақсаты басты ұстаным болды [20, 79]. Ендеше, сынның шынайы мәні – талдау, яғни суреткерді дәл осы туындыны жазуға не итермеледі, ол өз мақсатына жетті ме, қазіргі қоғам көзқарасы тұрғысынан қаншалықты маңызды, өз ойын жеткізуде шеберлік деңгейі қандай, жалпы әдеби үрдістегі рөлі сияқты сын талдаулар орын алады [21, 339].

Қазақ әдебиеттану салаларының ішіндегі маңызды зерттеу нысандарының бірін әдеби сын құрайды. Әдеби сын – ХХІ ғасырда әдеби кеңістікте толықтай орнығып, қалыптасқан күрделі сала. Қазіргі қазақ әдеби сыны өз тарихында түрлі белестерді өткеріп, қоғамдағы тарихи-әлеуметтік жағдайларға байланысты трансформациялық үрдістерден өтуде. Мақсат-міндеттері, қызметі анықталып, сондай-ақ терминдері, бағыттары, мектептері, әдіс-тәсілдері, жанрлары толықтай қалыптасты. Осы бағытта қазіргі қазақ әдеби сынының ғылыми-әдіснамалық мәселелері бойынша әдебиеттану ғылымында жазылған зерттеу жұмыстары жеткілікті. Оларда сын тарихы, жанрлары, ғылыми әдіснамалық мәселелерінен бастап қазіргі әдеби дамудың өзекті мәселелері, жанр сипаты, қаламгер шеберлігі, көркемдік-эстетикалық жүйесі, шығармашылық ізденістегі жетістіктер мен олқылықтар, заманауи сөз өнерінің сырлы әлемі зерделенді.

Қорытынды. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдеби сыны әлемдік әдеби сынның жаңашыл ғылыми қағидаттары, тың әдіснамалық ұстанымдарына иек артуда. Қазіргі әдебиеттану ғылымы көркем әдебиетті адамзат мәдениетінің басты құндылығы ретінде зерттеуге ден қоюда. Әдеби сын табиғаты барынша жаңғырып, жанрлық сипаты, көркемдік-эстетикалық жүйесі де түрленуде. Бұл ретте әдеби сын өнер мен өмір үйлесімі, адам болмысының сұлулық әлемі, әдеби шығармашылық психологиясына дендей енуде. Қазіргі қазақ әдеби сынының түрленуіне, дамуына түрлі буын өкілдері үлес қосып келеді. Әдеби сында дәстүрлі көркемдік-эстетикалық талдау, әдеби үрдісін шолу және жинақтай бағалау, қаламгерлердің шығармашылық портретін сомдау, кешегі және бүгінгі суреткерлер шығармашылығын эссе түрінде таразылаумен қатар семотика, структурализм, постмодернизм әдістері тұрғысынан зерделеу жаңа сипат алуда.

Әдебиеттер

1. Kudaibergenova D. *Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives.* – Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books, 2017. – 258 p.
2. Quinn E. *A dictionary of literary and thematic terms.* – New York: Facts on File, 2006. – 474 p.
3. Нұрғали Р. *Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу.* – Астана: Күлтегің, 2002. – 528 б.

4. Bennet A., Royle N. An Introduction to Literature, Criticism and Theory. – London: Routledge, 2023. – 524 p.
5. Temirbolat A., Imakhanbet R., Orda G., Ospanova A., Omarov T. Specific of embodiment of the national idea in Kazakh literature // Man in India. – 2017. – №97(20). – P. 435–445. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85041682026&origin=reflist>
6. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 10-том. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 528 б.
7. Matayeva A., Jumagul S., Kopteva E. Modern kazakh literature studies: achievements, problems, development prospects // Торайғыров университетінің хабаршысы. – 2023. – №1. – Б. 227-238. DOI: <https://doi.org/10.48081/SZWW2913>
8. Ысқақұлы Д. Қазақ әдеби сынының тарихы. – Алматы: Қазығұрт, 2011. – 424 б.
9. Wolfreyus J., Robbins R., Wolmack K. Key concepts in literary theory. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – 190 p.
10. Abrams M., Harpham G. A glossary of literary terms. – Boston: Wadsworth Cengage Learning, 2009. – 393 p.
11. Baldick C. The concise Oxford dictionary of literary terms. – New York: Oxford University Press, 2001. – 280 p.
12. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
13. Әділханова Ж. XX ғ. 60-90 жылдар әдебиеттану ғылымы: С. Сейітов зерттеулері. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 118 б.
14. Бөкейханов Ә. Шығармалары. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
15. Жұмабаев М. Шығармалары: өлеңдер, поэмалар, қарасөздер / Құраст. Абдуллин Х., Дәрімбетов Б., Жұмабаева З. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
16. Шапай Т. Таңдамалы. 1-том. – Алматы: Арда+7, 2017. – 424 б.
17. Ерғөбек Қ. Дарасөз. – Алматы: Қазақстан баспа үйі, 2015. – 384 б.
18. Қабдолов З. Менің Әуезовім. – Алматы: Санат, 1997. – 352 б.
19. Кәкішев Т. Ескірмейді естелік. – Алматы: Жазушы, 1994. – 432 б.
20. Жұмабек С. Таңдамалы / Құраст. З. И. Жұмабекова. – Алматы: Анарыс, 2014. – 288 б.
21. Cuddon J. A dictionary of literary terms and literary theory. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2013. – 784p.

А.К. МАТАЕВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ

Аннотация. Литературная критика – одна из важнейших и сложных составных частей литературоведения, тесно связанная с историей и теорией литературы. Она определяет природу словесного искусства, взаимосвязь и эстетические закономерности между реальностью жизни и художественной реальностью. Литературная критика также оценивает литературное наследие, художественные произведения с точки зрения требований сегодняшнего дня, рассматривает современные литературные тенденции, ее развитие, творчество художников с современной позиции. При определении идейной мощи и эстетических качеств литературно-художественного произведения литературная критика опирается на задачи, стоящие перед развитием общества, дифференцирует ее с высоты человеческих ценностей. В современной казахской литературоведческой науке одним из актуальных вопросов является анализ современного состояния, направлений развития, недостатков и достижений литературной критики, изучение ее особенностей и внутренних закономерностей. Известно, что казахская литературная критика, пройдя различные этапы, опирается на передовой опыт мирового литературоведения и формирует собственные научные выводы и позиции. Научные принципы литературной критики взаимосвязаны с новыми методами семиотики, структурализма, постмодернизма в современной казахской литературоведческой науке. Современная литературная критика уделяет особое внимание рецептивной эстетике, эстетическим категориям. Всестороннее осмысление новых направлений определила цели и задачи нашей исследовательской работы. В статье были освещены вопросы обобщения, анализа, сравнения, изучения критических взглядов, новых поисков, научных трудов, критических взглядов современных казахских литературных критиков. Проведен обзор новых тенденций в изучении казахской литературной критики. Путем анализа исследовательских работ зарубежных и отечественных ученых определена ее значимость в литературоведческой науке. В результате проведения комплексного анализа представлены выводы и суждения относительно современного состояния казахской литературной критики и поисков в данном направлении.

Ключевые слова: современная казахская литературная критика, тенденции развития, новые поиски, методология исследования, литературный процесс.

A.K. MATAYEVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

RESEARCH OF MODERN KAZAKH LITERARY CRITICISM

Abstract. Literary criticism is one of the most important and complex parts of literature, closely related to history and the theory of literature. It defines the nature of verbal art, the relationship and aesthetic peculiarities between the reality of life and artistic reality. It is aimed to evaluate literary heritage, artistic works in terms of the requirements of today. Literary criticism mainly considers contemporary literary trends, its development, writers and their work from a modern point of view. Since it defines the ideological power and aesthetic qualities of a literary work, literary criticism is based on the challenges facing the development of a society, differentiating it from the heights of human values. One of the topical issues of modern Kazakh literary science is the analysis of the current state, development directions, shortcomings and achievements of literary criticism, the study of features, the study of internal laws. It is a well known fact that the Kazakh literary criticism has passed various stages and is based on the best experience of world literature and sets up its own scientific conclusions and positions. Scientific principles of literary criticism are interconnected with new methods of semiotics, structuralism, postmodernism in modern Kazakh literary science. Contemporary literary criticism focuses on receptive aesthetics and aesthetic categories. Comprehensive understanding of new directions has determined the goals and objectives of our research work. In this connection, the article has covered issues of generalization, analysis, comparisons, study of critical views, new searches, scientific works, critical views of modern Kazakh literary critics. The review of new approaches to the study of Kazakh literary criticism was conducted as well. Having conducted the analysis of significant research works of foreign and domestic researchers, the role in the literature has been determined. As a result of a comprehensive analysis, the article has presented its findings.

Keywords: modern Kazakh literary criticism, development trends, new search, research methodology, literary process.

References

1. Kudaibergenova D. *Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives.* – Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books, 2017. – 258 p.
2. Quinn E. *A dictionary of literary and thematic terms.* – New York: Facts on File, 2006. – 474 p.
3. Nūrğali R. *Qazaq ädebiätiniñ altyn ğasyry. Zertteu.* – Astana: Kültegin, 2002. – 528 b.

4. Bennet A., Royle N. An Introduction to Literature, Criticism and Theory. – London: Routledge, 2023. – 524 p.
5. Temirbolat A., Imakhanbet R., Orda G., Ospanova A., Omarov T. Specific of embodiment of the national idea in Kazakh literature // Man in India. – 2017. – №97(20). – P. 435–445. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85041682026&origin=reflist>
6. Qazaq әдебиетінің тарихы. On tomдық. 10-том. – Алматы: QAZAqparat, 2006. – 528 b.
7. Matayeva A., Jumagul S., Kopteva E. Modern kazakh literature studies: achievements, problems, development prospects // Bulletin of Toraighyrov University. – 2023. – №1. – P. 227-238. DOI: <https://doi.org/10.48081/SZWW2913>
8. Ysqaqūly D. Qazaq әдеби synynyñ tarihy. – Алматы: Qazyğūrt, 2011. – 424 b.
9. Wolfreyus J., Robbins R., Wolmack K. Key concepts in literary theory. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – 190 p.
10. Abrams M., Harpham G. A glossary of literary terms. – Boston: Wadsworth Cengage Learning, 2009. – 393 p.
11. Baldick C. The concise Oxford dictionary of literary terms. – New York: Oxford University Press, 2001. – 280 p.
12. Baitūrsynov A. Aqjol: Öleñder men tärjımeler, publ. maqalalarjäneәdebizertteu / Qūrast. R. Nūrğaliev. – Алматы: Jalyn, 1991. – 464 b.
13. Ädilhanova J. XX ğ. 60-90 jyldar әdebiettanu ğylymy: S. Seitov zertteuleri. – Алматы: Qazaq universiteti, 2014. – 118 b.
14. Bökeihanov Ä. Şyğarmalary. – Алматы: Qazaqstan, 1994. – 384 b.
15. Jūmabaev M. Şyğarmalary: öleñder, poemalar, qarasözder / Qūrast. Abdullin H., Därimbetov B., Jūmabaeva Z. – Алматы: Jazuşy, 1989. – 448 b.
16. Şapai T. Tañdamaly. 1-том. – Алматы: Arda+7, 2017. – 424 b.
17. Ergöbek Q. Darasöz. – Алматы: Qazaqstan baspa üii, 2015. – 384 b.
18. Qabdolov Z. Meniñ Äuezovım. – Алматы: Sanat, 1997. – 352 b.
19. Käkışev T. Eskırmeidi estelik. – Алматы: Jazuşy, 1994. – 432 b.
20. Jūmabek S. Tañdamaly / Qūrast. Z. İ. Jūmabekova. – Алматы: AnArys, 2014. – 288 b.
21. Cuddon J. A dictionary of literary terms and literary theory. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2013. – 784p.

Автор туралы мәлімет:

Матаева Асыл Камчыбековна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Матаева Асыл Камчыбековна – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Matayeva Assyl Kamchybekovna – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

FTAXP 17.71.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.15>

А. МАУЛЕТ¹

Қ.И. ҚОБЛАНДИН²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(e-mail:mr.ardabi@mail.ru¹,kkalybek@mail.ru²)

*АҚМОЛА ҚАЗАҚТАРЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада Ақмола қазақтары фольклорлық мұраларының жиналуы мен зерттелу жағдайына шолу жасай отырып, рухани құндылықтардың жастар тәрбиесіне тигізер ықпалы қарастырылады. Ақмола өңірін мекендеген халқымыздың рухани құндылықтары туралы жүргізілген ғылыми-зерттеу еңбектерге назар аударсақ қазіргі Ақмола жерін аралаған шетел ғалымдары мен отандық зерттеушілердің халқымыздың тұрмыс-салты мен этнографиялық қоныстану жағдайынан мәлімет берген естеліктерінде, Ақмола қазақтарының ауызша таралған рухани мәдени мұрасы мен өңірге ғана тән өзіндік мектептер қалыптастырған классик халық композиторларының шығармаларын халық аузынан жазып зерттегені жазылған. Ақмола қазақтарының рухани мәдени мұрасы аймақтық, этникалық қоныстану жағдайына байланысты өзіндік ерекшелікке ие. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, Ақмола облысының елді- мекендеріне шетелден қандастарымыз көшіп келді. Келген ағайынмен бірге жоғалуға шақ қалған рухани мұраның озық үлгілері де бірге келді. Ғылыми талдауда, Ақмола жерінде тұрып жатқан байырғы елдің фольклорлық мұраларының үлгілері, қандастармен бірге келген құндылықтармен салыстырмалы қарасырылып, аймақтық-орындаушылыққа тән ортақ ерекшеліктері, ұлттық рухани тұтастық тұрғысынан тұжырымдалады. Мақалада берілген қазақтың дидактикалық қысқа жанрлары туралы тың мәліметтер, авторлардың Ақмола өңіріне жасаған ғылыми-зерттеу жұмысы барысында жиналып сұрыпталды.

Түйін сөздер: Ақмола облысы, рухани мәдени мұра, этнография, Ақмола қазақтары, ғылыми-зерттеу, құндылықтар, ерекшелік, ұлттық.

---

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP14972919 – Ұлттық бірегейлік аспектісінде, шетелден оралған қазақтардың музыкалық мәдениетінің аймақтық-орындаушылық стилін тарихи-мәдени тұрғыдан зерделеу» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кіріспе. Қазақтың рухани мәдени мұрасына ең бай өңірлерінің бірі – Ақмола облысын жайлаған елде халықтық кәсіби-поэтикалық және музыкалық өнер мен фольклордың оның ішінде ырым-тыйым жүйесі мен емшілік дәстүрлердің, отбасылық әдет-ғұрыптардың, ұлттық ойындардың дәстүрлері сақталған.

XVII-XIX ғасырлардағы қазақтың классикалық ән-күй өнерінің негізін қалаған, сал-серілік дәстүрдің өкілдері Үмбетей жырау Тілеуұлы, Ақан сері, Біржан сал, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақтар да осы Ақмола жерінде өткен. Осы өңірде халқымыздың салт-санасы, әдет-ғұрпына байланысты, этнографиялық құндылықтар, ұлттық қолөнер туындылары, халық ауыз әдебиетінің байырғы озық үлгілері (шілдехана, жоқтау, сыңсу, жар-жар, ән-күй, қара өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, жыр, терме, жарапазан) атадан-балаға ауызекі, тікелей мұрагерлік жолмен таралып, ұлтымыздың және әлемдік адамзат прогресіне өзіндік үлесін қосуда. Зерттеу жұмысының мақсаты – Ақмола облысында тіршілік етіп отырған қазақтарда сақталған рухани мәдени мұра элементтерін және оларды сақтаушы көзі тірі мұрагерлерді жазу, сақтау, зерттеу. Аталған жұмыстар Ақмоладағы материалдық емес мәдени мұраны ұстанушылар мен мұра туралы толық ақпарат жинауға жол ашады. Өңірдегі мұраны сақтаушы егде жастағы мұрагерлердің қатарының сиреуі, мәдени құндылықтардың жас буынға тасымалдануын және жоғалуын келтіріп шығаратыны сөзсіз. Сондықтанда бұл зерттеудің ғылыми-практикалық мәні жоғары.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада кешенді этнографиялық экспедициялар ұйымдастыру арқылы далалық зерттеу барысында кең таралған тарихи және зерттеу сипатындағы сұхбат алу әдісінің көмегімен сұхбат берушінің ақпаратын алу және оны тіркеу, құжаттау және архивтеу әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Ақмола облысының рухани мәдени мұрасын жинап, зерттеу жұмыстарын бірнеше кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бұл өңір ғасырлар бойы көптеген саяхатшылар мен этнографтардың қызығушылығын тудырған. Бірақ Ақмола облысының рухани мұрасын зерттеу XIX ғасырдың 20 жылдарынан басталды. Көрнекті этнограф-ғалым А.С. Затаевичтің 1920-1936 жылдар аралығында қазақ халық музыкасын жинау, жазу және жүйелеу бойынша жүргізген экспедициясы негізінде жиналған мұралардан дайындалған еңбектерінде XIX ғасырда Көкшетау өңірінде өткен қазақ ән өнерінің классиктері Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақтың 20-ға тарта әндерімен қоса ауызша таралған тұрмыс-салт әндерінен жиыны 200-ге тарта ән жинақталған. Аталмыш еңбектің «Ақмола губерниясы» деп аталатын II бөлімінде Ақмола өңірінен жиналған әндерді нотасымен және түсіндірмесімен көрсеткен [1]. Ғалым В.Дернова, А. Затаевичтің еңбектерінің жиналып жарыққа шығу тарихы туралы талдауында, 1922 жылы шілде айында Атбасарлық Мұхтар Жылқайдаровтан әртүрлі жанрдағы 24 ән жазып алғанын,

оның ішінде Көкше өңірінде өткен халық композиторлары Ақан сері, Біржан салдардың да әндерінің бар екенін айта келіп, М. Жылқайдаровтың Ақмола өңіріндегі халық мұрасының білгірі екеніне айырықша тоқталады [1, 558].

Ақмола жеріндегі музыкалық фольклордың зерттелуіне көп еңбек еткен Сыдық Мұхамеджанов пен Борис Ерзакович нотаға түсірген М. Майчекиннің құрастыруындағы Ақан сері мен Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы әндері [2], (Майчекин, 1959), Біржан салдың әншілік өнеріне байланысты Ерзакович, Ә. Дербісәлин, З. Қоспақовтердің «Ләйлім шырақ» [3] атты еңбектері.

Академик А. Жұбановтың «Ғасырлар пернесі» [4], «Замана бұлбұлдары» [5] атты іргелі еңбектерінде арқа өңірінің халық композиторларының шығармалары зерттелген. Бұдан бөлек әр жылдары отандық жекелеген зерттеушілер, Ақмола өңіріне жинау, зерттеу экспедициясын жүргізді және жиналған мұралар жеке қорларда сақталуда. Ақмола қазақтарының ән-күй мұрасы туралы Т. Бекқожина [6, 45-46], Б.Ж. Аманов, Ә. Мұхамбетова [7, 92-226], Б. Каракулов [8, 39-42], А. Сейдімбек [9], С. Өтеғалиева [10, 61-72], Ерзакович Б.Г., З. Қоспақов [11], П. Шегебаев., С. Елеманова [12], А. Бердібай [13, 17-22], Ж. Жүзбай [14, 17], А. Байбек [15, 44-50], Р. Стамғазиев [16, 22-354], М. Әбуғазы [17, 144-198] т.б. қазақтың өнертанушы және фольклортанушы ғалымдары зерттеулер жүргізіп келеді.

Ақмола облысының музыкалық фольклорының жиналған тағы бір кезеңі 1958 жылдардан басталды. ҚаҚҰК-ның ғалымдары 1958, 1959, 1961, 1962, 1963, 1986, 1987 жылдары Көкшетау және Целиноград облыстарына бірнеше зерттеу ұйымдастырып Ақмола жерінен өте мол материалдар жинаған [18]. Осы зерттеулер негізінде Ақмола облысынан алынған материалдар әлі де жүйелі ғылыми айналымға енгізді қажет етеді.

Ақмола өңіріндегі музыкалық-фольклорлық мұрасын жүйелі жинаған ғалымдардың бірі музыкатанушы, этнограф Гүлсім Байтенованың «Көкшетау әуендері» атты еңбегі. Бұл Көкшетау өңірі әндерінің фольклорлық үлгілері туралы толығырақ мағлұмат беретін бірден-бір ғылыми еңбек. Г. Байтенованың бұл еңбегінде жарық көрген шығармаларды жанрлық, тақырыптық және мазмұндық жағынан бірнеше топқа жіктеуге болады. Бірінші, Көкше өңіріндегі халық композиторларының әндері (Ақан сері, Біржан сал, Жаяу Мұса т.б.), екіншіден, қазақтың отбасылық әдет-ғұрып, тұрмыс-салт әндері (жоқтау, сыңсу, қоштасу, жылау, көріс, тойбастар, аужар, беташар, бақсы сарыны, жарапазан, бесік жыры т.б.) және кеңес дәуірінде шыққан «хат өлеңдер» т.б. әндер болып бөлінеді [19, 131-135].

Ақмола облысының 12 (Жарқайың, Сандықтау, Атбасар, Ерейментау, Жақсы және Есіл, Целиноград, Бурабай, Шортанды, Зеренді, Ақкөл, Қорғалжын аудандары) ауданы бойынша 2021-2022 жылдары рухани мәдени мұраны жинау, сақтау, зерттеу мақсатында кешенді экспедициялық зерттеулер жүргізіліп, нәтижесінде жоғалып кетуге шақ қалған көптеген құндылықтармен

оларды сақтаушылар туралы мәліметтер жазылып ҚР Ұлттық музейінің қорында сақталды және осы экспедиция негізінде жиналған тың материалдардан көлемді ғылыми еңбек жарық көрді [20]. Мақала авторының соңғы зерттеу еңбегін, Қазақстан тәуелсіздігінің 30 жылдық тарихында облыс көлемінде рухани мұраны алғаш рет кешенді жасалған жинау, сақтау жұмыстары деп айтуға болады

2021-2022 жылдары Ақмола облысындағы рухани мұраларды кешенді зерттеу жұмыстарымыз барысында қараөлең, арыз өлең, жар-жар қатарлы тұрмыс-салт әндерінен бөлек, халқымыздың дәстүрлі ырым-тыйым (малдың кәрі жілігін босағаға, не қораға іліп қою және малдың сүйегін үйдің іргетасына немесе қабырғасына қосып қалау ырымы, құмалақ салу, жауырын қарап сөйлеу, т.б.) жүйесі туралы, қазақ халық емшілігі (сынықшылық, шеміршек көтеру, ұры тісті басу, тосап емінің жасалуы, сары аурудың емі, жусаннан жасалатын шайдың емі) туралы, ұлттық қолөнерге (зергерлік, сәндік қолданбалы бұйымдар жасау, ұршықпен жіп иіру, жүн түту, қайыстан өрім өру, ағаш шебері) байланысты, ұлттық ойындар (бес тас, тоғызқұмалақ, киім алғыш т.б.), ұлттық ас-тағам түрлері және жасалу жолдары (қорықтық, қарынға сары май сақтау, аққайыңның қабығынан сағыз-шәйір жасау) қатарлы мол мұра жиналды [20].

Бұл мақалада экспедициялық зерттеулеріміз негізінде, Ақмола жерінен жиналған рухани мол мұралардың ішінен жұмбақтардың халық өміріндегі атқаратын қызметі мен адам ақыл-ойына әсер етер ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Жұмбақ

Халық болмысымен біте қайнасып, ауызекі таралып ұрпақтан-ұрпаққа жеткен, фольклорлық мұраларымыздың ең озық үлгілерінің бірі – жұмбақтар. Ақмола өңірінен жинаған мұраларымыздың ішінде жұмбақ-жаңылтпаштар мен тақпақтар көп кездесті. Бұл жанрды негізінен егде жастағы кісілер жағы көп ұстанып, насихаттап отырғаны анықталды. Жұмбақтың басқа өлең-жырлардан парқы – шағын көлемдегі жинақы құрылымға құрылып, көп нәрсені өз көлемінде бейнелей алады. Жұмбақ қиыннан қиысқан ой-қиялдың, терең көркемдік ассоциацияның жемісі. Халық ауыз әдебиетінің дидактикалық қысқа жанрларының ішіндегі мақал-мәтел тілдік құбылыс, көркемдік-бейнелеу тәсілінің ішіндегі ең құнарлы да өнімді коммуникативтік қатынас құралы болып саналатыны, мақал-мәтелдердің көп қырлы құбылыс екені ғылымда дәлелденген болса [21, 210], жұмбақ тек әдеби сипатта ғана емес, ойындық, театрлық өрнекпен астасып, күрделі синкреттік жанрлық қасиетті иеленеді.

Жұмбақтың мәтіндік жағындағы ұйқас-үйлесімділігінің әртүрлі болып келетіні туралы фольклорлық жанрларды зерттеген еңбектерде де нақты көрсетілген: Аталған жанрда белгілі бір өлеңдік қалып сақталмайды. Оның ырғақтық-ұйқастық құрылымы сан түрлі өрнектеледі. Олардың ішінде төрт

аяғын тең басқан өлең түріндегі үлгілермен қатар қарапайым қара сөзбен келетіндері аз емес [22, 252]. Осындай түрлі формадағы жұмбақтар өңірдегі зерттеулерімізде де көп кездесті. Мысалы, Ақмола облысы, Зеренді ауданы Ақадыр ауылының тұрғыны Шолпан Әбілхайырқызынан жазып алған мына бір жұмбақ, қарапайым диалог баяндау түрінде айтылады:

Баспалап бір топ қаз ұшып келе жатады.

Жерде тұрған ақсақ қаз оларға,

- Ассалаумағаликум жүз қаз – депті. Ұшып келе жатқан бір топ қаз,

-Жоқ, біз жүз емеспіз.

-Біз, біздей біреу, біздің жартымыз, жартының жартысы, жердегімен қосса жүз боламыз депті.

Шешуі:

Біз дегеніміз отыз алты қаз,

Біздей дегеніміз тағы отыз алты қаз.

Отыз алтының жартысы он сегіз қаз.

Он сегіздің жартысы тоғыз қаз

Жердегі бір қазбен жүз қаз болады

Бұл жұмбақта адамның логикалық ойлау жүйесін тез іске қосуға жетелейді

М. Әуезовтің зерттеуінде жұмбақтағы бір үлкен ерекшелік оның тақырыптық жағынан халықтың тұрмыс-тіршілігін дәл бейнелеуі екенін айтады [23, 5].

Біздің Ақмола экспедициясы барысында табылған жұмбақтарымызда да аталған мазмұндар көрініс табады. Мысалы, Зеренді ауданы Ақадыр ауылының тұрғыны Шолпан Әбілхайырқызынан жазып алған мына бір жұмбақ:

Бойымда бар,

Ойымда жоқ

Шешуі: адамның кіндігі

Адамның дене мүшесін жасырған жұмбақтар ел арасында ауызекі көп таралған. Жоғарыдағы жұмбақта адамның кіндігін, бойымда бар – деп адамның денесінде бар дүние екенін айту арқылы жасырса, кейбір жұмбақтарда, адам мүшесін сипаты жағынан, белгілі бір заттарға теңеу арқылы, жұмбақ етіп жасырады. Мысалы, Жаламада жалғыз құдық [24, 423] – деп адамның кіндігін құдыққа теңеп жұмбақтайды.

Ақмола облысы, Зеренді ауданы Қанай би ауылының тұрғыны Бәдігүл Айдарқызының айтқан бірнеше жұмбағында, халықтың тарихи-қоғамдық өміріндегі, тұрмыс-тіршілігіндегі өзгешеліктерді танытатын, солардан туындаған нақыш-өрнектер, ауыстырулар өте мол кездеседі. Мысалы,

Ұзын-ұзын үш қайыс,

Ұшығына кім жетер.

Шұбарала күйкентай,

Қызығына кім жетер.

Шешуі: жол

Бұл жұмбақта ұзыннан-ұзын созылып жататын жолдың шексіз-шетсіздігін суреттеген.

Бәдігүл Айдарқызының айтқан тағы бір жұмбағы:

Өзі тоқ, көлеңкесі жоқ.

Шешуі: су.

Бұл жұмбақ айтылуы жеңіл, тез ойға түсіп табыла қоятын сияқтанғанымен ұшқыр ойлауды қажет ететіні көрініп тұр.

Жұмбақтың жиі қолданатын тәсілі – шендестіру. Шендестіріп бейнелеу туралы да ғылыми еңбектерде сипаттама береді [25].

Мысалы, Ақмола облысы Атбасар ауданының Сергеевка ауылының тұрғыны Құмар Шошабайұлы айтқан жұмбағында осындай ерекшелік кездеседі:

Көк көлдің суын сімірген,

Ақ қарға ізін түсірген.

Өзі сондай қыран құс,

Жасында қолға ілінген.

Шешуі – қалам.

Бұл жұмбақта қаламды алып қыран құсқа теңеп тұр. Бір-біріне ұқсамайтын «көк» пен «ақ» түсті бір-біріне «сіміру» мен «түсіру» сөздері арқылы қаламның бірде сияны сіміріп, бірде қайтадан ақ қағазға түсіріп жазатынын бейнелейді.

Ақмола облысы Қорғалжын ауданы Кеңбидайық ауылының қарт тұрғыны Рахия Жұмабайқызы түр-түсі әр түрлі нәрсені шендестірген жұмбақ айтып берді:

Ақ пен қараны жарыстырдым.

Шешуі: жер мен қар.

Бұл жұмбақта «ақ» пен «қара» екі түсті шендестіріп, жарыстырдым деп арқылы шеті мен шегі жоқ қар мен жерді бейнелеген.

Мысалы, Ақмола облысы Атбасар ауданы Мариновка ауылының қарт тұрғыны, Ерсайын Бағдатұлы айтқан мына бір жұмбақта:

Бір кісіге бес кісі мінгеседі,

Ақ тақырдан су кешеді.

Шешуі – қалам.

Мұнда бес кісіге бір кісі мінгеседі деп, қаламды бес саусақпен ұстауды айтса, ақ тақырда су кешеді деп, қаламның ақ қағазда жазу жазуын бейнелеп тұр. Жоғарыдағы екі жұмбақта мәтіндік бейнелеу жағынан жағынан бір-біріне ұқсамағанымен, шешілер мағынасы бір болып тұр.

Құмар Шошабайұлы айтқан және бір жұмбақта:

Ақ тон кидім жағасыз,

Боз ат міндім тағасыз.
Жасы үлкен ағалар,
Осыны ойланып табарсыз.
Шешуі – қайтыс болған адам.

Бұл жұмбақта ақ тон кидім деп, жағасы жоқ кебінді айтса, тағасыз боз ат деп марқұмның сүйегін салатын бесік ағашты, яғни табытты айтып отыр. Яғни, бұл жұмбақта ақыретті ақ тонға, бесік ағашты боз атқа теңеп тұр. Қожа Ахмет Ясауидің де бесік ағашты жансыз атқа теңейтіні бар.

Жұмбақта басқа жанрларға қарағанда көбінде теңеудің атқаратын рөлі зор. Мысалы, басқа жанрларда зат анық айтыла, жұмбақта жасырылған заттың барлық сипаты, қадыр-қасиеті басқа бір заттың бейнесінде астарланып жеткізіледі.

Жаппар тастың астында,
Жасыл ала күйкентай.
Шешуі: көз

Бұл жұмбақта адамның қабағын жапсар тасқа теңесе, оның астындағы көзді күйкентай деген құсқа теңеп, жұмбақтайды.

Көзге қатысты мына бір жұмбақта:

Жаппар тастың астында,

Жасыл ала қоңыз [25, 423]– деп адамның қабағын жапсар тасқа теңесе, көзді ала қоңызға (жәндікке) теңеп жұмбақ жасырып тұр. Яғни, бұл екі жұмбақта да, адамның ойын жанды дүниелерге аудару арқылы адамның көзін жұмбақ етіп жасырған.

Жұмбақтарда жасырған затты бейнелейтін кейбір сөздер:

Қара таудың басында,
Қарқаралы деген құс отыр.
Қанатына мұз қатып,
Қайырыла алмай ол отыр.
Шешуі: киіз үйдің түндігі

Үй айнала қарала күшігім жүгірді.

Шешуі: киіз үйдің белдеу арқаны

Қазақтың көшпелі тұрмысындағы этнографиялық құндылықтары, тұрмыстық заттарын және адамның келбетін бейнелейтін жоғарыдағы жұмбақтарда теңеудің басқа жанрларға қарағанда атқаратын қызметі ерекшеленіп тұр.

Қазақ ортасында жұмбақты жасырушылардың ойлау деңгейінің дәлдігін, зеректігін анықтайтын өнер ретінде жұмбақты көп қолданған. Жұмбақпен тіпті кейбір уәделі жұмыстардың өзі шешіліп отырғанын аңғаруға болады. Жалпы жұмбақтың адам ақыл-ойының деңгейін көрсететін құрал ретінде де пайдаланғаны туралы ғылыми еңбектерде жазылған [22, 252].

Ақмола облысы, Қорғалжын ауданы Жантеке ауылының тұрғыны Ұлпан Жетенқызы айтқан жұмбақта төсекке құрылатын шымылдықты былай жұмбақтаған:

Жайсам жамшыдай,

Жисам қамшыдай.

Шешуі: Шымылдық

Бұл жұмбақта шымылдықтың жайылғанда атқа жабатын жамшыдай үлкендігін, ал жиналғанда атқа мінгенде ұстайтын қамшының жіңішкелігіндей кішкене зат болып қалатынын теңеу арқылы жұмбақтап бейнелеген.

Шешуі осыған ұқсас жұмбақтар ел арасында жиі айтылады:

Мысалы, жисам жеңдей, жайсам көлдей [22, 430] – деген жұмбақта шымылдықтың жайғанда үлкен болатынын, жинағанда адамның жеңіндей кішкене болып қалатынын астарлы теңеумен жұмбақтап бейнелейді.

Ақмола облысы Есіл ауданы Красивое ауылының тұрғыны Алтын Нұржанғалиқызының бала күнінде анасынан естіген жұмбағы:

Бір аяғы ауыр жас келіншектің үйіне, бір ақсақал қонаққа келіпті. Содан жас келіншек ақсақалға:

Мен бір жұмбақ айтайын жорадан,

Тоғыз өгіз жоғалттым қорадан.

Осы жұмбақтың шешуін шешіп берген адамға,

Беретұғын сыйым бар ашылмаған ұрадан. – деп бір жұмбақ жасырыпты. Содан жас келіншектің жұмбағының сырын түсінген ақсақал сол үйге қоныпты. Жатарда ақсақал келіншекке: - Үйдегі бүкіл судың бәрін төгіп таста, үйде бір тамшы су қалмасын – депті. Содан келіншек су біткеннің бәрін түгел төгіп тастапты. Содан түннің бір уағында, үйге екі перінің қызы кіріп келіп, толғағы жетіп отырған қызды босандырып алып, енді баланы жуындырайын десе, үйдің ішінен ешқандай су таппапты. Сонымен перінің екі қызы сықылықтап күліп, далаға су әкелуге кеткенде, жаңағы ақсақал нәрестені өзі жатқан төсекке жатқызып алыпты. Сөйтіп жаңағы нәрестені ақсақал перінің қыздарынан аман алып қалыпты. Сонда жас келіншектің тоғыз өгіз жоғалттым деген жұмбағының шешуі: осы аман қалған баласына дейін 9 баласын перінің қыздары босандырып алып кетіп отырған екен. Бұл жұмбақтың шешуін табу, тосыннан естіген адамға өте қиын және бұл жұмбақ ескі наным түсініктегі бір-біріне қарсы күштердің күресін бейнелеу, жақсы мен жаман, әлді мен әлсіздің арасындағы күресте қашанда әділеттілік, жақсылық жеңетіндігін суреттейді.

Қазақтың жұмбақтарында естіген құлаққа ерсі, бірақ шешуінде әдеттегі заттарды бейнелейтін екі шешімді жұмбақтар туралы жұмбақ жанрын зерттеген ғалым Ш. Керім: «халық ішіндегі жұмбақтардың келесі бір үлкен тобына әдейі екі шешімді жұмбақтар жатады. Екі ұшты шешімнің бірі – адам аузына алып айтуға ұят, ерсі сөз болса, екіншісі әдеттегідей болуы шарт» [26, 31] – дейді.

Ақмола облысынан жиналған жұмбақтардың арасында, есілгенде ұятты, ерсі сөздер сияқты жұмбақтарда кездесті. Мысалы, біздің жазып алған жұмбақтарымыздың ішінде Ақмола облысы Зеренді ауданы Ақан ауылының қарт тұрғыны Гүлжаухар Сейтқалиқызы айтқан мынадай жұмбақ кездеседі:

Сары аттың сиген жеріне шөп шықпайды.

Шешуі: жаққан оттың орны.

Бұл жұмбақта сары ат деп, жанған отты айтып отыр. Әдетте жанған оттың орнына көп уақытқа дейін шөп шықпайды.

Ақмола облысының Шортанды ауданы Шортанды ауылының тұрғыны Шайзанхан Құмарияұлының айтып берген жұмбақтары естілгенде ыңғайсыз (ұят) болып естілгенімен, шешуі күнделікті қолданатын тұрмыстық заттар:

Керген керген немене,

Керіп қойған немене.

Екі торсық азығы бар,

Бұтына қаққан қазығы бар.

Шешуі: бесік, ананың омырауы, бесіктегі баланың бұтына салатын шүмегі.

Бұл жұмбақта керген дегені бесік. Екі торсық азығы бар дегені, ол ананың екі омырауы. Бұтына қаққан қазығы дегені, ол бесікте жатқан баланың ауына салатын шүмегі.

Жақсы ауданы Жақсы ауылының тұрғыны Додай Аршаұлының айтқан жұмбақтары:

Төсек сал кемпір жатайық,

Жүнге жүнді жабайық.

Қызарғанды өшіріп,

Шошайғанды басайық

Шешуі: төсек сал кемпір жатайық дегені, қазақ үйдің түндігі. Қызарғанды өшіріп дегені, шамды өшіргені. Шошайғанды басайық дегені, киіз үйдің ішіндегі пештің моржасын алып тастағаны. Сонда бұл жұмбақ қазақтың көшпенді өміріндегі күнделікті пайдаланатын тұрмыстық заттарды астарлы бейнелеп тұр.

Естілуі ерсі болатын бір жұмбақты, Ақмола облысы, Қорғалжын ауданы Өркендеу ауылының тұрғыны Бақыт Сманқызы мен Шалқар ауылының тұрғыны Талжангүл Мамыталиева айтып берді.

Бақыт Сманқызы айтқан жұмбақта, от көсейтін көсеудің қара күйе болатынын, таба алмаған адамның арты қара – деп бейнелесе:

Жұмбағым жүті қара,

Таба алмаған адамның арты қара.

Шешуі: от көсейтін көсеу.

Талжангүл Мамыталиеваның айтқан жұмбағында өрмек тоқудағы адамның іс-қимылын, естіген адамға ерсі естілетін мәтіндермен бейнелеп жұмбақтайды:

Қылды қылдан өткізіп қылып жатқан немене?

Екі аяғын талтайтып ұрып жатқан немене.?

Шешуі: өрмек пен алаша тоқу.

Бұл жұмбақта қылды-қылдан өткізіп деп, өрмектегі бір жіпті екінші бір жіптің арасынан өткізіп қиыстырып тоқуды айтса, екі аяғын талтайтып ұрып жатқан немене деп, әдетте өрмек тоқыған адамның екі аяғын талтайтып, атқа мінгендей өрмектің үстінде мініп отыруын және тоқуға арналған қылыш тәрізді ағашымен ұрып отырып, өрмекті тоқуын жұмбақтап бейнелейді. Бұл екі жұмбақтың шешуі, қазақтың көшпелі тұрмысында жиі қолданылатын этнографиялық заттарына арналған.

Ақмола облысы Ақкөл ауданы Барап ауылының тұрғыны Гүлсара Құмарбекқызы айтып берген жұмбақтар:

Аласа терек, алпыс бұтақ.

Бұтақ сайын ұя,

Ұя сайын жұмыртқа.

Шешуі: тары

Бұл жұмбақта:

Аласа терек, алпыс бұтақ.

Бұтақ сайын ұя – деп тары дәнінің өсімдік кезін бейнелеп жұмбақ етіп жасырса, осы жұмбаққа ұқсас, бидайдың өсіп тұрғандағы бейнесін суреттеген бір жұмбақты Ақмола облысы, Қорғалжын ауданы Жантеке ауылының тұрғыны Майра

Мәлжесқызы айтып берді:

Желі басы бес бие,

Бесеуі де жас бие.

Құлындары құла ала,

Құлақтары сары ала.

Шешуі: бидай

Бұл жұмбақта:

Құлындары құла ала,

Құлақтары сары ала – деп бидайдың өсімдік кезіндегі бейнесін, төрт-түлік малдың түр-сипатына салыстырып жұмбақ жасырады.

Ақмола облысы Ақкөл ауданы Барап ауылының тұрғыны Гүлсара Құмарбекқызы айтып берген жұмбақтарда қазақтың тұрмысындағы күнделікті пайдаланатын этнографиялық заттардан бастап, табиғат дүниесіндегі жәндіктерге дейін бейнелейді:

Мысалы,

Ізі бар, адымы жоқ аяғының,

Тимейді ұшы жерге таяғының,
Қайырып екі қолын артына ұстап,
Келеді әнін салып баяғының.
Шешуі: қайық
Жатыр екен су жағасында қатқан тері,
Шытырман қалың орман жатқан жері.
Оның дауысы адамнан да ащы дейді,
Осыны тапқан адам ердің-ері.

Шешуі: бақа
Болыпты бұрын байда боз арғымақ
Бітіпті желкесінен екі құлақ.
Безенген жеті жерден белбеуі бар,
Сөйлейді адамзаттан бұрынырақ.

Шешуі: домбыра

Бұл жұмбақта «болыпты бұрын байда боз арғымақ» деп, домбыраның шешендігін арғымаққа теңеп отырса, «бітіпті желкесінен екі құлақ» деп, домбыраның екі құлағын айтып тұр. Безенген жеті жерден белбеуі бар деп, домбыраның мойнындағы 7 пернені меңзеп тұр. «Сөйлейді адамзаттан бұрынырақ» деп, домбыраның шешендігін, айтар ойының арыда екенін астарлап жеткізіп отыр. Осы жұмбақтағы және бір ескеретін нәрсе, «безенген жеті жерден белбеуі бар» деген сөз арқылы бұл жұмбақтың ескіден келе жатқанын аңғаруға болады. Себебі, қазақтың тарихи жыр-дастандары мен ғылыми еңбектерде кездесетін деректерде, домбыраның ең алғашқы нұсқаларында тек жеті, тоғыз, он бір перне немесе он үш пернелі деп суреттеледі. Мына жұмбақта жеті жерден белбеуі бар деп сол жеті пернелі домбыраны айтып отыр. Сондықтан да бұл арыдан келе жатқан жұмбақтың нұсқалары екені анық.

Кейбір жұмбақтарда ұқсас бір затты астарлы теңеумен әртүрлі бейнелейді. Мысалы, жоғарыда Гүлсара Құмарбекқызы домбыра аспабы туралы айтқан жұмбағында домбыранының тіл жетпес жүйрік шешендігін байдың жүйрік арғымағына теңесе, сөз жетпеген жерге домбыраның қасиетті қоңыр үні жететінін адамзаттан бұрын сөйлейді деп бейнелейді. Ал шешуі дәл осындай бір жұмбақты Шортанды ауданы Шортанды ауылының тұрғыны Амандық Ұябайқызының былай деп бейнелейді:

Екі қазық тоғыз ноқта,
Теңселіп тербеледі адам соқса.
Шешен тіл, сөзге жүйрік болғанменен,
Не пайда үндемейді, адам жоқта.
Шешуі: домбыра

Бұл жұмбақта да, тілге шешен, сөзге жүйрік деп домбыраның тіл жетпес үн берер қасиетін бейнелеп тұр.

Ақмола облысының Шортанды ауданы Шортанды ауылының тұрғыны Амандық Ұябайқызының айтып берген мына бірнеше жұмбағы жоғарыдағы жұмбақ жасырудағы теңеудің рөлін айқын көрсетіп тұр:

Екі қазық, тоғыз ноқта,
Теңселіп тербеледі адам соқса.
Шешен тіл, сөзге жүйрік болғанменен,
Не пайда үндемейді, адам жоқта.
Шешуі: домбыра

Ақмола облысы Зеренді ауданы Қанай би ауылының тұрғыны Бәдігүл Айдарқызының домбыраны жасырған мына бір жұмбағында:

Мойнынан ұстап, кіндігінен қытықтадым.
Шешуі: домбыра

Бұл жұмбақта адамның сол қолымен домбыраның мойнынан ұстап, оң қолда домбыраның бетқақпағындағы ойығының жанынан шертетін қимыл-әрекетін жұмбақ етіп жасыру арқылы бейнелеп тұр.

Нәтижелер. Ақмола облысындағы рухани мұраларымызды жинау, зерттеу жұмыстарын қорытындылай келе төмендегідей нәтижелерге тоқталамыз:

– Ақмола облысының тарихында алғаш рет, облыстың 12 ауданында рухани мәдени мұраны жинау, сақтау, зерттеу бойынша кешенді ғылыми-экспедиция жүргізілді нәтижесінде жиыны 85 елді-мекенді толық аралап, 183 көнекөз кісілермен жүздесіп, жазу, сақтау жұмыстары жүйелі жүргізіліп, олар туралы архив (анкета) жасалды;

– Экспедиция барысында облыстың 12 ауданы көлемінен жиналған материалдардың ішінде бұдан бұрын ғылыми айналымға енбеген жаңадан табылған күйлер мен тұрмыс-салт өлеңдерімен қоса халқымыздың тұрмыс-салтында, этнографиясында қолданылып келген тәрбиелік мәні жоғары жұмбақтар өте мол жиналды оның ішінде қазақтың бұрынғы көшпелі тұрмысында кең орын алып, қазіргі таңда қолданыстан шығып ұмыт болған, халық ауыз әдебиетінің дидактикалық қысқа жанрларына жататын жұмбақ-жаңылтпаштар әлі де атадан-балаға жалғасын тауып, өміршеңдігін сақтап отырғаны анықталды.

Қорытынды. Жұмбақ жанры қазақтың көшпелі өмірінің, күнделікті тұрмыстағы жағдайының айнасы. Атадан-балаға жалғасқан жұмбақ жасыру дәстүрінің – адамның логикалық ойлау жүйесін шыңдауға, сонымен қатар жан-жануарлар мен табиғат құбылыстарының, тұрмыстық заттардың күнделікті адам өміріндегі рухани һәм заттық рөлін насихаттауға қызмет ететіні даусыз. Ақмола облысындағы рухани мұраларды кешенді жинау жұмыстары негізінде ел арасынан жазылған, айшықты образды сөздерге толы жұмбақтардың ұзақ уақыт бойы халық жадында ұмытылмай сақталуы оның өміршеңдігін көрсетеді. Ақмола облысының ауылдық жерлерінде тұратын жасы үлкен кісілердің дені

тақырыптық бейнелеу жағынан әртүрлі, кісіні қызықтырып, логикалық ойға жетелейтін жұмбақ-жаңылтпаштарды әлі күнге дейін ұмытпай, жалғастырып отырғаны байқалды. Бұл жұмбақтар қазіргі мектеп қабырғасындағы жас балалардың ойлау зейінін ашып, тапқырлыққа, алғырлыққа баулитыны сөзсіз. Жұмбақтардан қазақтың көшпелі тұрмыс-тіршілігінде көп қолданыста болатын заттардың, ас-тағамдардың ел өмірінде жұмбаққа айналғанын көруге болады. Бұл жұмбақтар, қазақтың көшпелі тұрмысындағы рухани және заттық құндылықтарды қазіргі жас буынға дәріптеуге жол ашады.

Біздің ғылыми-зерттеуіміз көрсеткендей, тәуелсіздік жылдарында елімізге шет елден оралған қандастардың легі Ақмола облысына көптеп қоныс тепкені анықталды. Сол көшпен келген қандастарда қазақ халық ауыз әдебиетінің озық үлгілерімен қоса, аспаптық музыкасының інжу-маржандары әлі сақталып отырғаны байқалды. Ғылыми жоба аясындағы тақырыпқа сәйкес, қандастардан көптеген ән-күйлер, ырым-тыйымдар, қазақтың дәстүрлі емшілігіне қатысты қыруар материалдар жазылып сақталды. Бұл дүниелер туралы бұған дейінгі зерттеулеріміз әлемдік деңгейде ғылыми мақала ретінде де жарық көрген [27]. Бірақ, қандастарымыздың алғаш елге оралғанда, өздерімен жетектей келген немесе келгеннен кейін осында туған бүгінгі ұрпақтарының ұстанымдары мен өмір салттары, қазіргі жаңа заманның талабына бет бұрып, бүгінгі урбанизациялық үдеріске араласып кетті. Бір сөзбен айтқанда, рухани мұраны көкірегінде сақтаған көзі қарақты үлкендердің қатары күннен-күнге сиреуде немесе азды-көпті білетін рухани құндылықтарын (күнделікті тіршілік дағдысында қолданыста болмағасын) ұмытып қалған. Мұның басты себебі, біріншіден, біздің өмір сүру дағдымыздың жаңаша бағытқа бет бұрып, жаңағы ата-бабадан қалған салт-дәстүрлердің күнделікті тұрмыс-тіршілігімізде керек болмауынан. Екіншіден, сол қандастармен келген рухани құндылықтардың мәдени-рухани өмірімізге керек болмауынан. Міне, мәдени саладағы бұл мәселелер, тек бір ғана Ақмола облысындағы жағдайдың көрінісі емес, рухани құндылықтарымызды жас ұрпаққа аманат етуге парыз жүктелген, мемлекеттің мәдени-ағартушылық бағытының үлкен олқылығын көрсетеді. Осындай кезек күттірмейтін мәселелерге тап болған қазіргідей жағдайда, Қазақстанның рухани мәдени мұрасын жинау, сақтау, насихаттаудың маңыздылығы, кімді де болса ойландыруы тиіс.

Әдебиеттер

1. Затаевич А. Қазақ халқының 1000 әні. Ән мен күйлер. – Москва: Мемлекеттік музыка баспасы, 1963. – 589 б.
2. Майчекин М. Ақан сері Қорамсаұлы әндері. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, - Алматы: 1959. – 53 б.
3. Ерзакович Б.Г., Дербісәлин Ә., Қоспақов З. Біржан сал Қожағұлұлы. Ләйлім шырақ. Әндер. – Алматы: Өнер баспасы, 1983. – 168 б.

4. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. Қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы очерктер. – Алматы: жазушы баспасы, 1975. – 400 б.
5. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1963. – 442 б.
6. Беккожина Т. Қазына. Музыкалы-этнографиялық жинақ. – Алматы: Жалын баспасы, 1979. – 112 б.
7. Аманов Б.Ж., Мухамбетова Ә. Дәстүрлі қазақ музыкасы және XX ғасыр. – Астана: Метро По, 2013. – 94 б.
8. Каракулов Б. Форма и ладовость в казахских обрядовых песнях // Известия АН Каз ССР. Серия филологическая. – №3. –1979. – 39–42 бб.
9. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. Монография. – Астана: Күлтегін, 2002.- 832 б.
10. Утегалиева С. О музыкальной стилистике домбровых кюев-шертпе // Вопросы музыкальной культуры и образования: сборник статей, посвященный 20-летию Независимости Казахстана. – Алматы: 2011. – Вып. 2. – 61–72 бб.
11. Ерзакович Б.Г., Қоспақов З.Қ. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. – Алматы: Ғылым, 1986. – 112 б.
12. Шегебаев П. Елеманова С. Қазақ музыка әдебиеті. – Астана: ҚазҰӨУ, 2011. – 104 б.
13. Бердибай А. Система вставных элементов в казахских структуре казахских традиционных песен // Поиск. 2014. – № 2. – 17–22 бб.
14. Жүзбай Ж. Шертпе күйдің төрт мектебі. Зерттеулер және күйлер жинағы. – Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2009. – 116 б.
15. Байбек А. Домбра как фактор ладообразования устно-профессиональных песен Арки (практический аспект) // Материалы международной конференции «Проблемы современного музыкознания и этноорганологии», посв. 90-летию Болата Сарыбаева. – Астана, 2017. – 44–50 бб.
16. Стамғазиев Р., Әбуғазы М. Назқоңыр. Хрестоматия. – Алматы: 2016. – 424 б.
17. Әбуғазы М. Қазақтың домбыра өнері. – Алматы: Нұрсәт баспасы, 2016. – 485 б.
18. Бекмұханбет Б.Д., Мылтықбаева М.Ш., Сабырова Ә.С., Пазылова А.Р., Дәрібаева А.А., Қайрулла К.И. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының фольклорлық зертханасы. – Алматы: Құрманғазы ат. ҚҰК, 2019. – 240 б.
19. Бәйтенова Г. Көкшетау әуендері. – Алматы: Өнер, 1993. – 144 б.
20. Маулет А. Ақмола облысының материалдық емес мәдени мұрасы: кешенді экспедициялық зерттеулер. I том.– Астана, 2022. – 600 б. – қазақ, орыс, ағылшын.

21. Чобаноғлу Ө., Әшірханова Қ., Жұматаева З. Мақал-мәтелдердегі ұлттық мінездің көрінісі // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. №2/2023. – 207-220-беттер. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.15>
22. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. Алматы. ҚАЗАқпарат, 2008. – 812 б.
23. Аманжолов С., Жанұзақов Т. Қазақтың халық жұмбақтары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 244 б.
24. Тойшанұлы А. Шетел қазақ фольклоры: монография // жауапты ред. Б.У. Әзібаева. Evo Press, – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 452 б.
25. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1983. 1-т. 241-б.
26. Керім Ш. Қазақ жұмбағы . – Алматы: Санат, 1999. – 287 б.
27. Maulet, A., Smakova, Z.N., Junussova, B.B., Karsakbayeva, A.A., Rakymzhan, A. The Art of Kui Performance of Kazakh Ethnic Group in China // International Journal of Environmental and Science Education. Volume 11, Issue 18, 2016. – P. 11449-11465. DOI: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-84997235792&origin=inward&txGid=8b705a60df2e90c2c296f4656a266289>

А. МАУЛЕТ, К.И. КАЛЫБЕК

Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

**ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХОВ
АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ**

Аннотация. В статье рассматривается духовное наследие казахов Акмолинской области, в том числе сбор, сохранение и изучение фольклорного наследия и влияние духовных ценностей на воспитание подрастающего поколения. При анализе проведенных научно-исследовательских работ по духовным ценностям казахов, проживающих в Акмолинской области, в воспоминаниях зарубежных ученых и отечественных исследователей, посетивших современную Акмолинскую область, давших сведения об образе жизни и этнографическом расселении нашего народа, рассмотрено устное духовно-культурное наследие казахов Акмолинской области и изучены произведения народных композиторов-классиков, сформировавших свои уникальные региональные школы. Духовно-культурное наследие казахов Акмолинской области имеет свою уникальность, обусловленную региональными и этническими условиями расселения. После обретения независимости большое количество наших соотечественников иммигрировало в населенные пункты Акмолинской области. Вместе с кандасами пришли передовые образцы духовного наследия. В научно-аналитической части статьи образцы фольклорного наследия коренных народов, проживающих в

Ақмолинской области, сопоставляются с ценностями, пришедшими с кandasами, и формулируются общие черты, характерные для регионального исполнительского искусства, с точки зрения национальной духовной целостности. Представленные в статье сведения о фольклорном наследии различных жанров были собраны и систематизированы в ходе научно-исследовательской экспедиции авторов по Ақмолинской области.

Ключевые слова: Ақмолинская область, духовно-культурное наследие, этнография, казахи Ақмолы, научное исследование, ценности, самобытность, национальность.

A. MAULET, K.I. KOBLANDIN

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

AESTHETIC SIGNIFICANCE OF THE FOLKLORE HERITAGE OF THE KAZAKH OF AKMOLA REGION

Abstract. The article examines the spiritual heritage of the Kazakhs of the Akmola region, including the collection, preservation and study of folklore heritage and the influence of spiritual values on the education of the younger generation. When analyzing the research work carried out on the spiritual values of the Kazakhs living in the Akmola region, in the memoirs of foreign scientists and domestic researchers who visited the modern Akmola region, who provided information about the lifestyle and ethnographic settlement of our people, the oral spiritual and cultural heritage of the Kazakhs of the Akmola region was considered and the works of folk classical composers who formed their own unique regional schools were studied.

The information presented in the article about the folklore heritage of various genres was collected and systematized during the authors' research expedition to the Akmola region. The spiritual and cultural heritage of the Kazakhs of the Akmola region has its own uniqueness, determined by the regional and ethnic conditions of settlement. After gaining independence, a large number of our compatriots immigrated to the settlements of the Akmola region. Along with the kandas came advanced examples of spiritual heritage. In the scientific and analytical part of the article, samples of the folklore heritage of indigenous peoples living in the Akmola region are compared with the values that came with kandas, and common features characteristic of regional performing arts are formulated from the point of view of national spiritual integrity.

Keywords: Akmola region, spiritual and cultural heritage, ethnography, Kazakhs of Akmola region, scientific research, values, identity, nationality.

References

1. Zataevich A. Qazaq halqynyñ 1000 äni. Än men küiler. – Moskva: Memlekettik muzyka baspasy, 1963. – 589 b.
2. Maichekin M. Aqan serı Qoramsaüly änderı. Qazaqtyñ memlekettik körkem ädebiat baspasy, - Almaty: 1959. – 53 b.
3. Erzakovich B.G., Derbisälin Ä., Qospaqov Z. Birjan sal Qojağülüly. Läilim syraq. Änder. – Almaty: Öner baspasy, 1983. – 168 b.
4. Jūbanov A. Ğasyrlar pernesi. Qazaqtyñ halyq sazgerleriniñ ömiri men syğarmaşylyğy turaly ocherkter. – Almaty: jazuşy baspasy, 1975. – 400 b. 5. Jūbanov A. Zamana bülbüldary. – Almaty: Qazaqtyñ memlekettik körkem ädebiat baspasy, 1963. – 442 b.
6. Bekkojina T. Qazyna. Muzykaly-etnografialyq jinaq. – Almaty: Jalyn baspasy, 1979. – 112 b.
7. Amanov B.J., Muhambetova Ä. Dästürlı qazaq muzykasy jäne HH ğasyr. – Astana: Metro Po, 2013. – 94 b.
8. Karakulov B. Forma i ladovöst v kazahskih obrädoovyh pesnäh // İzvestia AN Kaz SSR. Seria filologicheskaja. – №3. –1979. – 39–42 bb.
9. Seidimbek A. Qazaqtyñ küi öneri. Monografija. – Astana: Kültegin, 2002.- 832 b.
10. Utegalieva S. O muzykalnoi stilistike dombrovyh küev-şertpe // Voprosy muzykalnoi kültury i obrazovania: sbornik statei, posväşennyi 20-letiu Nezavisimosti Kazahstana. – Almaty: 2011. – Vyp. 2. – 61–72 bb.
11. Erzakovich B.G., Qospaqov Z.Q. Qazaq muzyka föklorynyñ tarihnaması. – Almaty: Ğylym, 1986. – 112 b.
12. Şegebaev P. Elemanova S. Qazaq muzyka ädebiatı. – Astana: QazÜÖÜ, 2011. – 104 b.
13. Berdibai A. Sistema vstavnyh elementov v kazahskih strukture kazahskih tradisionnyh pesen // Poisk. 2014. – № 2. – 17–22 bb.
14. Jüzbai J. Şertpe küidiñ tört mektebi. Zertteuler jäne küiler jinağy. – Astana: «Saryarqa» BÜ, 2009. – 116 b.
15. Baibek A. Dombra kak faktor ladoobrazovania ustno-profesionälnyh pesen Arki (prakticheski aspekt) // Materialy mejdunarodnoi konferensii «Problemy sovremennogo muzykoznanıa i etnoorganologii», posv. 90-letiu Bolata Sarybaeva. – Astana, 2017. – 44–50 bb.
16. Stamğaziev R., Äbuğazy M. Nazqoñyr. Hrestomatia. – Almaty: 2016. – 424 b.
17. Äbuğazy M. Qazaqtyñ dombyra öneri. – Almaty: Nürsät baspasy, 2016. – 485 b.
18. Bekmūhanbet B.D., Myltyqbaeva M.Ş., Sabyrova Ä.S., Pazylova A.R., Däribaeva A.A., Qairulla K.İ. Qürmanğazy atyndağy Qazaq ũlttyq

konservatoriasynyñ fölklorlyq zerthanasy. – Almaty: Qürmanğazy at. QÜK, 2019. – 240 b.

19. Baitenova G. Köksetau äuenderı. – Almaty: Öner, 1993. – 144 b.

20. Maulet A. Aqmola oblysynyñ materialdyq emes mädeni mürasy: keşendi ekspedisialyq zertteuler. I tom.– Astana, 2022. – 600 b. – qazaq, orys, aғылсın.

21. Chobanoğlu Ö., Äşırhanova Q., Jümataeva Z. Maqal-mätelderdegi ülttyq minezdıñ körınısı // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. №2/2023. – 207-220-better. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.15>

22. Qazaq ädebietiniñ tarihy. On tomdyq. 1-tom. Almaty. QAZaqparat, 2008. – 812 b.

23. Amanjolov S., Janūzaqov T. Qazaqtyñ halyq jūmbaqtary. – Almaty: Qazaqtyñ memlekettik körkem ädebiet baspasy, 1959. – 244 b.

24. Toişanūly A. Şetel qazaq föklory: monografia // jauapty red. B.U. Äzıbaeva. Evo Press, – Almaty: Qazaq universiteti, 2014. – 452 b.

25. Qabdolov Z. Tañdamaly şyğarmalar. Almaty, 1983. 1-t. 241-b.

26. Kerim Ş. Qazaq jūmbağy . – Almaty: Sanat, 1999. – 287 b.

27. Maulet, A., Smakova, Z.N., Junussova, B.B., Karsakbayeva, A.A., Rakymzhan, A. The Art of Kui Performance of Kazakh Ethnic Group in China // International Journal of Environmental and Science Education. Volume 11, Issue 18, 2016. – P. 11449-11465. DOI: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-84997235792&origin=inward&txGid=8b705a60df2e90c2c296f4656a266289>

Авторлар туралы мәлімет:

Маулет Ардаби – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің постдокторанты, Астана, Қазақстан.

Маулет Ардаби – Постдокторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Maulet Ardabi – Postdoctoral fellow of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қобландин Қалыбек Ибрагимұлы – тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Кобландин Калыбек Ибрагимович – доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Koblandin Kalybek Ibragimovich – Doctor of historical sciences, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

XFTAP 17.82.10

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.16>

*А.Н. НУРЛАНОВА¹

А.К. СЕЙПУТАНОВА²

А.Т. ЖӘМСАП³

Қазақстан-Американдық еркін университеті^{1, 3}

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті²

(e-mail: anur_81@mail.ru¹, aiimgul@bk.ru², akerke_t_99@mail.ru³)

Ш. ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «АР-ҰЖДАН» КАТЕГОРИЯСЫ

Аңдатпа. Адамды басқа тіршілік атаулыдан бөліп тұратын ол – адамгершілік қасиеттер. Соның ішінде ең бастапқы орында ар-ұждан, намыс тұрады десек қателескеніміз емес. Данышпан ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлы да ар мәселесін поэзиясында қозғап, оның негізгі мәні мен сәнін көрсетеді. Арлы және арсыз адамға тән қасиеттерді санамалап қана қоймай, оқырман қауымды ойландырып тастайды. Яғни, Шәкәрім ақын өлеңдеріндегі ар-ұят мәселесі жайлы сөз қозғай отырып, автор әр адамды өзіндік қорытынды жасай білуге баулиды. Мақалада Шәкәрім еңбектеріндегі ар-ұждан және оның басқа да елеулі тұлғалардың туындыларынан ерекшелігі айқындалады. Ардың жер бетіндегі күйлері сараланады, олардың түрлері топтастырылады. Арсыздықтың пайда болу себептері анықталады. Арсыздыққа жетелейтін негізгі күштер жайлы сөз қозғалады. Ақын поэзиясының мәні егжей-тегжейлі талданып, бүгінгі күнмен байланыстырыла жіктеледі. Шәкәрімнің гуманистік өлеңдерінің негізінде «Өмірде ардан жұрдай адам бола ма?» деген сұраққа жауап беріледі. Ақын шығармашылығының арқасында ардың адам өміріндегі таптырмас байлық екені расталады. Мақалада автордың тек туындыларындағы ғана емес, бойындағы арлылығы және даналығы Толстой мен Шәкәрімнің рухани үндестігі мысалында қарастырылады.

Түйін сөздер: ар-ұждан, Ш.Құдайбердіұлы поэзиясы, ар, философия, философиялық поэзия, сана.

Кіріспе. Жалпы қазақтың философиясы метафоралық ойлау жүйесіне құрылған. Яғни, ол ақты ақ, қараны қара деп бере салмайды. Айтылар ой тек тұспалмен, астармен жеткізіледі. Шәкәрім ақынның да шығармашылығы сол сарынды. Сондықтан да оны оқырман бірден түсіне қоймайды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы сан алуан. Ол поэзияның шағын жанрымен қоса эпикалық жанрда да, прозада да қалам тербеген, орыс, батыс қаламгерлерінің шығармаларын қазақшалаңдырумен айналысқан. Туындыларының тақырыбынан-ақ ақын сол кездегі бұқара халыққа

қанағаттанбағанын, жұрттың білім-ғылымнан қарағанда мал-мүлікті бірінші орынға қоятындығын, оның жолында түрлі қияметке баратындардың залымдығын, жалған, көңілге қонымсыз ұлттық стереотиптердің тигізер зиянын, ескінің айуандық іс-әрекеттерін жақтамағанын бірден аңғаруға болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу барысында жүйелеу, салыстыру, баяндау, талдау әдістері пайдаланылды. Ақынның ар туралы өлеңдері белгілі бір жүйесін тапты, жеткізілмек ой баяндалып, бүгінгі мен өткен күндегі адами болмыс пен ақынның тұжырымдары салыстырылды, жалпы философиялық-психологиялық бағытта жазылған өлеңдері талданды.

Талқылау мен бақылау. Ш. Құдайбердіұлы тек гуманист ақын, жазушы ғана емес, сонымен қатар ұлы философ. Оған дәлел дене мен жан, дүниенің негізі (от, су, топырақ, ауа), бөлінбейтін түп негіз атом, спиритизм, метафизика, жан мен рух жайлы ғалымдардың жаңалықтарымен қанықтырып, өз ойы мен тұжырымын жасақтаған «Үш анық» трактаты. Бұл кітапты жазуға он шақты жыл кетеді. Жыл сайын автор өзіне таңсық ғалымдармен және олардың еңбектерімен танысып, ой-сезімдеріне айғақты зерттеулер іздеп, аяғында өзіндік тұжырымдамасын қалыптастырып шығады. Сондықтан да Шәкәрім өлеңдерінің енді бір шоғыры философиялық ой-толғамдарға толы, адам және оның болмысы, ар-ұят, ақыл-санасы, құмарлық, ашу мен ынсап, дүние, иман мен жан, жастық пен кәрілік туралы. Ғылым жолына кеш түскен қыр қазағы Пифагор, Эпикур, Ньютон, Линней сияқты білімділердің тәжірибелері мен ғылымға енгізген жаңалықтарынан хабардар болған. «Екі өмірге де керекті іс – ұждан» деп бастайды автор сөзін. Оның ұйғарымынша, ұждан тек ар-намыс қана емес, ол әрі қанағат, әрі әділет, әрі мейірім. Осы үш қасиет бірігіп барып ұжданды құрайды.

Дана ақын поэзиясында нағыз адамға тән қасиеттерді санамалап отырып жеткізеді. Олар: таза ақыл, ынсап, ғылым, әділет және ар-ұждан. Осы бесеуінің ішінде ең маңыздысы, адамшылықтың негізі ар болып табылады.

Ар-ұждан – адам бойындағы ең жақсы қасиет. Ақыл, әділет, ынсап, ғылым-білімнің негізі осы арда жатыр. Қазірде бұл сөздің мағынасы «намыс» ұғымымен тең. Бірақ ардың түбіріне тереңінен бойласақ, оның намыстан да жоғары адами моральдық сана-сезім екеніне көз жеткіземіз.

Ар мен ұжданның бойға, ойға тигізер әсері сөзбен суреттелмейтін күрделі рухани құбылыс. Бұл арқылы адамның бет-бейнесін, жан дүниесін, түр-түсін анық тануға болады. «Беті бүлк етпеді», «бетінен оты шықты» деген тұрақты сөз тіркестері осыған дәлел.

Дүниеде кез келген бір затқа қарама-қарсы екінші зат бар: ақ пен қара, жақсылық пен жамандық, қанағат пен тойымсыздық. Сол сияқты ар да таза және лай болуы мүмкін. Ал ардың тазалығы – адамның сәні, пенделіктің мәні.

Шәкәрім Құдайбердіұлы өз өлеңдерінде «ар» ұғымымен қоса «арсыз» деген түсінікті де жиі қолданады. Оларды пайдалану арқылы екеуін өзара салыстырады. Ақын арды бәрінен де жоғары қояды.

АР	АРСЫЗ
«Ақылды сол – ынсап пен ар сақтайды».	«Айла, өтірік, арсыздық өнер емес».
«Жаны үшін адамшылық ар сатпайды».	«Арсыз, ғайбат, өтірік, ынсапсыздық».
«Ар қайда? Рахым қайда? Әдеп қайда?»	«Арсыз, арам, айланы тасталық».
«Рахым, Ұят, Ар қайда?»	«Рахым жоқ, қанағат жоқ, арсыз болып».
«Рахым, Ұят, Арының Бетін топырақ жасырған».	«Айланы ақыл, арсыздық әдеп қой» деп.
«Сақтық, Ұят, Рахым, Ар, Ынсап деген кәріңде».	«Айла, арамдық, арсыздық, ынсапсыздық».
«Арың сатпа, терің сат, адалды ізде».	«Алдамшы, арсыз жындар бар, Ондайлар маған келмесін»
«Ар демек – адамшылық намыс деген Арың кемпес жағыңа қарыс деген»	

«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген Абайдың сөзіне Шәкәрім де қосылады. Пенденің төрт аяқты хайуаннан айырмашылығы – оның адамшылығында. «Адам боп, хайуаннан болсаңшы ерек!» деп Ш.Құдайбердіұлы жұрттың бүгінгі қалпына ашына сөйлейді. Түбіне дейін жалмамай, жығылып, жылағанға көмек беру керектігі ақын қаламынан туған «Адамшылық» өлеңінің басты идеясы.

Адамның жартысынан көбі ар-ұжданға қарағанда мансап пен билікке, жалған құр атаққа құмар. Соған жету үшін алдындағы кедергілердің бәрін жайпап салуға шебер. Бұның кесірінен адамзат бірінің жеңісіне бірі қуануды, қолдау көрсетуді білмейді, не өздері қалағанына жетпейді. Бұл – пейілдің тарлығынан. Пендесінің ары мен жаны, ойы мен әрекеті таза, жүрегі ақ болса, жаратушы оның бар тілегін орындайды. Аққа құдай жақ. Алайда, осынау қарапайым ғана ережені адам түсінбей, көп күнәға батады. Дәл осы мәселені Ш.Құдайбердіұлы «Біреудің мінін кешірсең» өлеңінде көтереді:

Көңілі жұмсақ адамның
Күрмеуін тағдыр шешеді.
Рахымсыз, пейілі жаманның
Орны дайын деседі [1, 87б.].

Ар-ұжданның адам бойына қалай және қайдан қонатыны баршамызды қызықтыратын сұрақ екені белгілі. Оған жауап іздеу мақсатында, біз, біріншіден, арлы болу – тәрбиеден деп алайық. Әрқайсысымыз кішкентай кезімізде ата-анамыздан не көрсек, соны жасап өстік. Яғни, бала – әкешешесінің айнасы. Тіпті оның әңгімесіне қарап, отбасында қандай мәселелердің талқыланатынын аңғаруға болады. Балаға тәрбие беретін – ата-ана, олардың

айтқаны бүлдіршін үшін заң. Алма алма ағашынан алысқа түспейді деген сөздің растығына осылайша көз жеткізуге болады.

Екіншіден, арлы болу – қоғамнан дейік. Адам болғандықтан, біз үнемі өзгелермен тығыз қарым-қатынаста өмір сүреміз. Ар-ұждан да осы айналадағы адамдармен коммуникативтік іс-әрекет негізінде туады. Себебі адамға, оның мінезіне, психологиясына, тіпті сыртқы келбеті мен сымбатына оны қоршаған басқа адамдар тобы тікелей әсер етеді.

Үшіншіден, арлы болу – санадан. Бәрінен де дұрыс нұсқасы осы болса керек. Себебі адамды басқаратын оның санасы, ішкі түйсігі, өзіндік әлемі.

Мысалға әкесі мен екі ұлы бар бір отбасын алайық. Әкесі ішкілікке салынып, қолда барының бәрінен, денсаулығынан, бақытынан, дәулетінен айырылды. Енді осы екі ұлдың бірі әкесінен үлгі алып, соның жасағанын қайталауы мүмкін. Санасы бар екінші баласы әкесінің қателіктерін қайталамауға тырысып, жарқын келешекке ұмтылып, өмір бойы ащы судан жиреніп өтуі де мүмкін. Міне, бұл – сананың құдіреті. Осы турасынан қарағанда арлы болу – тәрбиеден деген тұжырымның жүз пайыз дұрыс еместігін түсінеміз.

Қоғам мен ұждан байланыстырылған екінші болжамға келсек, адам қандай болса, оның қоршаған ортасы да сондай. Ал егер пенде өзіндік сана деңгейінен жоғары адамдар тобына қосылып, оған ұқсай бастаса, бұл – жеңіс. Кері кетсе, бұдан өкінішті дүние жоқ. Бірақ санасы бар адам үнемі дұрыс жол тауып алуға шебер.

Шәкәрім гуманист ақын болғандықтан, ар-ұждан тақырыбынан еш алысқа кете алмаған. Ол үшін адамдықтың, ғылым-білімнің бастауы да осы арда. Оған Ш.Құдайбердіұлының төмендегі өлең жолдары дәлел:

Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,
Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес [1, 86б.].

Сонымен қатар, ақын білім беру саласында ар ілімі оқытылса деп арман етеді. Осыдан-ақ ойшылдың ұждан мәселесіне немқұрайлы қарамағанын байқауға болады.

Адамзат ниетінің, пейілінің күнделікті тарылып бара жатқаны өтірік емес. Мұның салдары ұжданның жойылуына әкелетіні өкініш тудыратын жағдай. Себебі ниеті қара, пейілі тар адам түрлі жамандыққа баруға дайын тұрады. Ол қулық-сұмдыққа жақын екі аяқтыда ұят жоқ деген сөз. Ал ұяты жоқтан арды іздеудің өзі ақылға сыймайды.

«... Терең ойға бойласам, Адам менен шошқа – бір» [1, 111б.],– деген ақын сөзінен бүгінгінің шындығына куә боламыз. Ал оқырманның «неге?» деген сұрағына Шәкәрім «Екеуі де боқ жейді» [1, 111б.] деп жауап береді. Расымен де, адамзат үшін жер бетінде малдан артық дүние жоқ сияқты. Соны табу үшін тау қопаруға даяр пенденің көбі ар-ұятты шетке ысырып, арам ойларын жүзеге асыруда. Иә, біздің өмірімізде ақшаның рөлі зор. Оны жоққа шығаруға

болмайды. Бірақ ол адамдықтан бас тартып, айуаннан төмен халге түсіп кетуге лайық ләззат емес. Ащы да болса бұл шындық ақынның «Зұлымдық қылып елді жеп» өлеңінде жырланады. Оңай олжаға әдбен үйреніп алған жемқорлар мен ұрлықшылар адал еңбек қылмайды. Дайын асқа тік қасық болып, тіпті құдайға пара беруге [1, 142б.] арланбайды. Ең ауыры: адам осы кезде параға берген лағы мен қотыр тайынан емес, ары мен иманынан айырылады. Ал осындайларға Ш.Құдайбердіұлы: «Ынсап, рахым, ар-ұят табылмаса, Өлген артық дүниені былғағаннан!» [1, 159б.], –деп негізгі ойын дөп басып айтады.

Себебі құдайдың адамды жаратудағы мақсұты мүлдем басқа. Ол адамзат сұм, залым, арамза, парақор, дүниеқоңыз, даңғой болып, ластанған ақыл-ойы мен ғылым-білімінің көмегімен ғаламның түбіне жетсін деп мақсат қоймады. Керісінше адамзат мейірім, әділет, ынсаппен әлемге тазалық сыйлап, оны нұрландыруы керек. Ал мейірім, ынсап пен ар қосылып ұжданды құрайтындығы Шәкәрімнің «Үш анығында» жазылған. «Ұждан – екі өмірдің азығы» [2, 90б.].

Нәтижелер. Бұған дейін өмір сүрген әр елден, әр жерден шыққан білімділер адамзаттың ойын түпкілікті өзгертуге тырысты, жақсы мен жаманды, ақ пен қараны ажыратуды үйреткісі келді. Алайда, өмірде ең қиыны – көпке қарсы келу.

Абайдың отыз жетінші қара сөзінде де айтылғандай, Сократқа у берген, Жанна Даркті өртеп, Ғайсаны дарға асқан да осы – көпшілік. Яғни, көпте ақыл жоқ [3, 70б.]. Сондықтан егер адам әлемді өзгерткісі келсе, өзінен бастауы қажет. Тек таза адам ғана өзгелерден тазалықты талап ете алады. Егер адам өмірден еш өкінбей өткісі келсе, өкінбестей іс жасауы керек:

Өмірдің өкінбейтін бар айласы,
Ол айла – қиянатсыз ой тазасы.
Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек,
Таза жүрек, тату дос – сол шарасы [1, 268б.].

Ұжданды құрайтын осы қасиеттерді, адами құндылықтарды басшылыққа алып тұмыр кешкен адам өзіне лайықты, еш өкінішсіз өмір сүреді және арғы дүниеде істелмеген айуандық үшін жауап беруге де негіз болмайды.

Адамның арлы болуы – санадан деген тұжырым жасалды. Бала кезімізде бәріміз жақсымыз, әділеттіміз, көпті білуге құмармыз, бойымызда әрдайым күш-қуат тасып тұрады, дұшпан дегенді атымен білмейміз, айналадағының бәрі бізге дос секілді көрінетін. Уақыт өте келе бәрі өзгереді. Кемпірқосақ сияқты қызылды-жасылды түрлі түске боялған өмір сұрланып кеткен сияқты да болады. Осының салдарынан ба, бала кездегі құлшыныс, таусылмастай көрінетін энергия бітіп, адам жалқаулыққа салынады.

Еріншектен – салақтық,
Салақтықтан – надандық...
Бірінен-бірі туады,

Жоғалар сөйтіп адамдық [1, 101б.].

Шәкәрімнің айтуынша, адамдық қасиеттен айырылып қалу оп-оңай. Оған жалқаулана салу да жетіп жатыр. Мұның арты салақтыққа әкеп соғады. Ал кез келген істі келсін-келмесін өтірік жасай салудың салдарынан адам жаңаны меңгермейді. Содан надандық туады. Наданды адам деудің өзі қиын.

Міне, осылайша біз үшін түкке тұрмастай болып көрінетін жай ғана еріншектік адамды үлкен деградацияға ұшырататынын ұқтық. Сондықтан ар-ұжданды сақтау үшін де еңбектену қажет.

Бірақ осы сәтте бәрімізді «өмірде ардан жұрдай адам бола ма?» деген сұрақ мазалауы мүмкін. Бұған жауап – жоқ. Себебі әр адамның ішкі жан-дүниесі, айналаға деген көзқарасы әр түрлі болғандықтан, біз үзілді-кесілді тұжырым жасай алмаймыз. Ар – адамның өзіндік соты. Адам арлы болса да, мүлдем арсыз бола алмайды. Ол кей адамдарда өте жоғары деңгейде дамыса, кейбіреулерінің ары тепе-теңдікті сақтап тұрады, ал қалғандары өзіндік сотын тыңдауды қойғандар, ұжданды терең ұйқыға батырғандар. Ал оны оятуға әдбен болады. Себебі арды адам өз күшімен түншықтырады.

«Жағымсыз қылықтардың ішінде арға ең ауыр тиетіні не?» [4], – деп Шәкәрім орыс ойшылы Лев Толстойдан сұрағанда, ол: «... көпшілікке не қоғамға зиян келетін ақиқатты біле отырып, адам соны айтпаса; егер айтатын болса, біріншіден, дәулетіне, екіншіден, мансабына, үшіншіден, өз басына қатер төнетін болып, осы зардаптардан қорыққанның салдарынан аузына маржан салса, міне, осы адамның арына ең ауыр тиетін нәрсе» деп жауап берген екен. Бұл жауаптан шығатын қорытынды: дүниеде абсолютті тұрғыда арлы немесе арсыз адам жоқ. Себебі ғалым, философия ғылымдарының докторы, профессор Ғарифолла Есім өмірде ардың таза күйінде кездеспейтіндігін жазады. Ол ізгілік, жомарттық, парасаттық, мейірбандылық, әділдік, намыс, достық, ғашықтық, даналық т.б. сияқты түрлі формада болады. Сондықтан осы қасиеттердің барлығын жоққа шығарудың өзі абсурд.

Шәкәрім поэзиясында тек ардың не екенін айтып қана қоймай, жастарды ар-ұжданның жолында жүруге шақырады, ардың мәнін түсіндіріп, оны орынды қолданудың құпиясымен бөліседі. Адам жаратылысының бір қызығы – арланбайтын дүниеге арлануы. Оны Шәкәрімше айтсақ, өзімізге таңсық жаңа өнер, яки білімді үйренуге, меңгеруге ұялу. Бұл – орынсыз, тіпті қисынсыз арлану. Жастарды осы жағымсыз қылықтан аулақ болуға шақыра отырып, жалған айту, қанағатсыздық, алдап-арбаудан алшақ жүруге баулиды. Көзі ашық, көкірегі ояу әрбір жас «жақсы білім іздеуден жалықпауы керек» [5, 15б.]. Надандықпен қастасқан адам ар ілімімен достасады. Ары жоғары адам ғылым-білімнің дұрыс бағытын ұстанады. Ақын жастарға төмендегідей насихат айтады:

Рахым жоқ, қанағат жоқ, арсыз болып,

Жас бойға жаман атақ тағынбалық!

Таза ойлап, татулық іс табалық!

Жау жоқта, тіпті жауды сағынбалық! [5, 15б.].

Ш.Құдайбердіұлы поэзиясындағы «ар-ұждан» категориясын қорытындылайтын болсақ, ар – моральдық сана-сезімнің ең жоғарғы нүктесі. Жер бетінде ар таза күйінде кездеспейді. Ол түрлі адами қасиеттерге еніп, әр жерде әрқалай көрініс табады. Ар-ұжданның болуы, оның қалыптасып, белгілі бір дәрежеге дейін көтерілуі тәрбиеге және қоғамға байланысты болуы мүмкін. Бірақ оның негізгі қайнар көзі санада.

Қорытынды. Адамзат еңбек етпесе, табысынан қағылады. Сол сияқты адамның армен жұмысы болмаса, адамдықтан арылады.

Ар-ұжданды да жоғалтып алу оп-оңай. Ол үшін еріншек болу жеткілікті. Бірінен-бірі туатын жаман қасиет (еріншектік, салақтық, нағандық) адамның түбіне жетеді.

Шәкәрімнің ары – күллі адамдық қасиеттің, адамшылық іс-әрекеттің бастауы. Дүниедегі барлық игі істердің алды – ар. Тек ұждан мен ар ғана ойдың, жүректің, ақылдың, ғылымның тазалығына баули алады. Ар ілімінсіз меңгерілген білімнің ешкімге де, ештеңеге де пайдасы жоқ. Ал зияны орасан. Адамда адамгершілік ар болмаса, осы уақытқа дейін жеткен жетістіктің құны (ғылым-білімнің, техниканың қарыштап дамуы, ғылыми ашылулар т.с.с.) түкке де тұрмайды деген Шәкәрім сөзінің жаны бар.

Ар – адам бойындағы сөзбен айтып жеткізуге келмейтін ең күрделі құбылыстардың бірі, ең жоғары моральдық сезім түрі. Таза ақыл, әділет, ынсап пен ғылымның бастауы да осы ар-ұжданда. Ардың арқасында адамның жай ақылы таза ақылға ұласады. Арлы адам ынсаптың не екенін біледі, ұжданы мықты, намысты адам өтірік пен алаяқтықтан бойын аулақ ұстап, әділдікті ту етеді, таза арға ие адам алған білімін көпшілікпен бөлісіп, ғылымның пайдасын тек өзі ғана көрмей, бұқараның көзін ашады.

Арлы болу – санадан. Ардан айырылу оңай. Ол үшін бір сәт жалқау бола салу жеткілікті. Себебі адам оңай олжаға бейім. Еріншектіктің салдары салақтыққа әкеп соғатыны белгілі. Ары қарай ұласатын нағандық адамдыққа тұсау салады.

Нағыз адамның ары әр кейіпте лайықты деңгейде көрінеді.

Тән азабы уақытша болса, ар азабы мәңгілік.

Әдебиеттер

- 1 Құдайбердіұлы Ш. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 321б.
- 2 Құдайбердіұлы Ш. Үзілмеген үміт. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 664б.
- 3 Құнанбайұлы А. Абай. Қара сөздері. – Алматы: Өнер, 2006. – 124б.
- 4 «Толстой мен Шәкәрім немесе ұлылар аңсаған хақ жолы» [Электронды дереккөз]. – URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/2026>
- 5 Құдайбердіұлы Ш. Қазақ айнасы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 296б.

- 6 Нурланова А. “Еңлік-Кебек” сюжеті әдеби және тарихи контексте / А.Нурланова. – Өскемен: Қазақстан-Американдық еркін университеті, 2014. – 150б.
- 7 Әбдіғазиев Б. Шәкәрім шығармаларының дәстүрлік және көркемдік негіздері / Б.Әбдіғазиев. - Алматы: Санат, 2001. – 338б.
- 8 Құдайбердіұлы Ш. Өткінші ғұмыр. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 432б.
- 9 Құдайбердіұлы Ш. Жол табалық ақылмен. – Алматы: RS; Халықаралық Абай клубы, 2016. – 278б.
- 10 Шаңбай Т. Шәкәрімтану мәселелері. – Алматы: Раритет, 2007. – 448б.
- 11 Ыдырысбаева Г.У. Шәкәрім өлеңдеріндегі метафораларды танымдық тұрғыда талдау //Алматы: ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 2015. – № 3. – Б.376-381
- 12 Салқынбай А.Б. Шаһкәрім өлеңдеріндегі көркем сөзбен көріктелген әлемнің бірлігі мен тұтастығы.//Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2019. – № 3. – Б.22-27

А.Н. НУРЛАНОВА, А.Т. ЖАМСАП

Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск,
Казахстан

А.К. СЕЙПУТАНОВА

Восточно-Казахстанский университет имени С.Аманжолова, Усть-Каменогорск,
Казахстан

КАТЕГОРИЯ «СОВЕСТЬ» В ПОЭЗИИ Ш.КУДАЙБЕРДЫУЛЫ

Аннотация. Гениальный поэт, философ Шакарим Кудайбердыұлы затрагивает проблему совести в своей поэзии, отражая ее основную сущность. Он не только перечисляет качества, присущие совестливому и бесстыдному человеку, но и заставляет задуматься читателя. Говоря о нравственных проблемах в стихах, поэт призывает каждого читателя задуматься. В статье описываются труды Шакарима о совести и ее отличие от произведений других знаменитых личностей. Рассматриваются виды совести, сгруппированы их типы. Выявлены причины возникновения совести. Речь идет об основных причинах, ведущих к бесчестию. Подробно анализируется и классифицируется смысл стихотворений поэта соответствующие сегодняшнему дню. Благодаря творчеству поэта, мы видим подтверждение того, что совесть является незаменимым богатством в жизни человека. В статье рассматривается мудрость поэта не только в его произведениях, но и в его жизни (на примере духовной гармонии Толстого и Шакарима).

Ключевые слова: совесть, поэзия Ш.Кудайбердыұлы, честь, философия, философская поэзия, сознание.

A.N.NURLANOVA, A.T.ZHAMSAP

Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

A.K.SEYPUTANOVA

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE CATEGORY «CONSCIENCE» IN THE POETRY OF SH.KUDAIBERDIULY

Abstract. It is the moral qualities that distinguish a person from other human beings. In particular, we are not mistaken when we say that conscience and honor are in the most important place. The genius poet, philosopher Shakarim Kudaiberdiuly also expounds the problem of conscience in his poems, reflecting its main essence and meaning. It not only differentiates the qualities of a conscientious and unscrupulous person, but also makes the reader think. That is, talking about the problem of conscience in the poems of the poet Shakarim, the author teaches everyone to draw their own conclusions. The article reveals the conscience in the works of Shakarim and its difference from the works of other significant personalities. The states of consciousness in the world are differentiated, their types are grouped. The reasons for the appearance of quality without consciousness are determined. It talks about the main forces leading to quality without consciousness. The essence of the poet's poetry is analyzed in detail and classified in relation to the present day. Based on Shakarim's humanistic poems, "Is there a person without conscience in life?" the question is answered. Thanks to the poet's work, it is confirmed that conscience is an irreplaceable wealth in human life. The article examines the conscience and wisdom of the author not only in his works, but also on the example of the spiritual harmony of Tolstoy and Shakarim.

Keywords: conscience, poetry of Sh. Kudaiberdyuly, honor, philosophy, philosophical poetry consciousness.

References

1. Qūdaiberdiūly Ş. İmanym. – Almaty: Arys, 2000. – 321b.
2. Qūdaiberdiūly Ş. Üzılmegen ümit. – Almaty: Halyqaralyq Abai kluby, 2008. – 664b.
3. Qūnanbaiūly A. Abai. Qara sözderı. – Almaty: Öner, 2006. – 124b.
4. «Tolstoi men Şäkärım nemesse üylar añsağan haq joly» [Elektrondy derekköz]. – URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/2026>
5. Qūdaiberdiūly Ş. Qazaq ainasy. – Almaty: Atamūra, 2003. – 296b.
6. Nurlanova A. “Eñlik-Kebek” süjeti ädebi jäne tarihi kontekste / A.Nurlanova. – Öskemen: Qazaqstan-Amerikandyq erkin universiteti, 2014. – 150b.
7. Äbdıǵaziev B. Şäkärım şyǵarmalarynyñ дәstürlik jäne körkemdik negızderi / B.Äbdıǵaziev. - Almaty: Sanat, 2001. – 338b.

8. Qūdaiberdīūly Ş. Ötkinşi ğūmyr. – Almaty: Halyqaralyq Abai kluby, 2008. – 432b.
9. Qūdaiberdīūly Ş. Jol tabalyq aqylmen. – Almaty: RS; Halyqaralyq Abai kluby, 2016. – 278b.
10. Şañbai T. Şäkärımtanu mäseleleri. – Almaty: Raritet, 2007. – 448b.
11. Ydyrysbaeva G.U. Şäkärım öleñderindegi metaforalardy tanımdyq tūrġyda taldau.//Almaty: QazŪU Habarşysy. Filologia seriasy, 2015. – № 3. – B.376-381
12. Salqynbai A.B. Şahkärım öleñderindegi körkem sözben köriktelgen älemnñ bırlıǵı men tūtastyǵy.//Almaty: A.Baitürsynūly atyndaǵy Tıl bılımı instiitutynyñ «Tıltanym» jurnalı, 2019. – № 3. – B.22-27

Авторлар жайлы мәлімет:

Нурланова Асем Нурланқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан-Американдық еркін университетінің профессоры, Өскемен, Қазақстан.

Нурланова Асем Нурланқызы – кандидат филологических наук, профессор, Казахстанско-Американского свободного университета, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Nurlanova Asem Nurlankyzy – Candidate of Philological Sciences, Professor of the Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Сейпутанова Айымгуль Камзановна – филология ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің доценті, Өскемен, Қазақстан.

Сейпутанова Айымгуль Камзановна – кандидат филологических наук, доцент Восточно-Казахстанского университета имени С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Seiputanova Ayumgul Kamzanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Жәмсап Ақерке Талантқызы – Қазақстан-Американдық еркін университетінің магистранты.

Жамсап Акерке Талантқызы – магистрант Казахстанско-Американского свободного университета.

Zhamsap Akerke Talantkyzy – master's student of the Kazakh Language and Literature educational program of the Kazakh-American Free University.

XFTAP 17.01.11

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.17>

А.Қ. НҮРБАНОВА¹

М.Н. БАРАТОВА²

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана,
Қазақстан¹

Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан²

(e-mail: aigulkisap@mail.ru¹, baratova.muhabbat1970@mail.ru²)

ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ТЕОРИЯСЫ

Аңдатпа. Құндылық идеялары біліммен тікелей байланысты, өйткені білім беру мазмұны құндылықтар жүйесінде жұмыс істейтін әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыру болып табылады. Рухани құндылықтар адамның мінез-құлқын реттейтін фактор болып табылады. Құндылық – бұл белгілі бір объектінің немесе құбылыстың маңыздылығы мен пайдалылығы болып табылады. Бұл белгілі бір заттың адам үшін қаншалықты маңызды екенін анықтайды. Жалпыадамзаттық құндылықтар – бұл жалпы адам үшін бірдей құрметті және қымбат деп саналатын нәрселер. Ұлттық құндылықтар – бұл белгілі бір ұлттық бірегейлікті көрсететін жалпыадамзаттық құндылықтардың түрлері. Аксиология – бұл құндылықтар туралы ілім. Құндылықтардың табиғатын, жүйесін және құрылымын зерттейтін философия ғылымының ерекше саласы. Генезис – бұл белгілі бір объектінің, құбылыстың тууы мен одан әрі дамуын көрсететін ұғым. Генезис даму процесінің белгілі бір кезеңін белгілейді. Құндылық – бұл адам немесе қоғам үшін маңызды, мағыналы немесе пайдалы нәрсе. Көптеген адамдар материалдық құндылықтардың не екенін біледі. Бірақ рухани құндылықтардың не екенін бәрі бірдей дұрыс түсінбейді. Бұл әртүрлі тәсілдермен түсіндірілетін күрделі ұғым. Бүгін біз рухани құндылықтардың не екенін, олардың материалдық құндылықтардан қалай ерекшеленетінін, олар нені білдіретінін және олардың қандай маңызы бар екенін талдаймыз. Рухани құндылықтар – бұл адамның өмірін басқаратын, оған нұсқаулық ретінде қызмет ететін және дұрыс шешім қабылдауға көмектесетін идеалдар мен нанымдар. Оларды қоғам да, адам да өздері үшін орнатады. Материалдық активтерден айырмашылығы – олардың нақты мәні жоқ. Алайда олардың адам үшін құндылығы салыстырмалы түрде жоғары болуы мүмкін. Рухани құндылықтар жүйесі әр адам үшін жеке және оның жеке басының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Түйін сөздер: рухани құндылықтар, құндылық бағдарлары, құндылықтар жүйесі, ұлттық құндылықтар, аксиология, жеке тұлғаны қалыптастыру.

Кіріспе. Әрбір дәуір кезеңінің өзіндік басым құндылықтары бар. Ірі тарихи оқиғалар қоғамдағы құндылықтар жүйесін өзгертетіні және жаңа мәдени бағдарларды ұсынатыны белгілі. Бұл үрдістер ишпирек ғасыр бұрын тәуелсіздікке қол жеткізген еліміздің руханиятында да көрінеді. Әдеби және мәдени құндылықтарға деген көзқарас толық өзгеріп, қазіргі ұлттық парадигма қалыптасты. Біздің әдебиетімізге жаңа көркем бағыттар қосылды және әлемдік үрдістердің белгілері толығып келеді. Қоғам мен сана өзгерген кезде әдебиеттің, оған қойылатын талаптар мен оны жеделдету жолдарының жаңаруы табиғи нәрсе болып табылады. Осының барлығы қазіргі әдебиеттегі құндылықтар жүйесін ғылыми зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Ақпарат және білім қоғамы әлемнің мәдени келбетін айтарлықтай өзгертті. Қазіргі кезеңде, жаһандық рухани үрдістер кейбір халықтардың ерекшелігіне әсер еткен жағдайда, құндылықтар жүйесінің табиғатын білу, олардың тенденцияларына баға беру және ғылыми сараптамалық қорытындылар жасау мәселесі өзекті бола түсуде.

Жалпы, әлемдегі кез-келген саланың өзі белгілі бір құндылықтарды іздеуден, зерттеуден, талдаудан туындайтын секілді. Мысалы, егер ғылым шынайылыққа жетуден қалыптасқан болса, онда сұлулыққа деген ұмтылыс өз алдына өнер түрлерінің пайда болуына негіз болды. Жақсылық пен жамандықты ажыратудың арқасында адмдарда адмгершілік қалыптасты. Әділеттілікті іздеуде құқықтық құндылықтар нақтыланды. Құндылықтардың табиғатын жалпы философияның ерекше саласы болып табылатын аксиология зерттегенімен, жеке ғылымдар құндылықтармен байланысты болмайды деп айта алмаймыз. Мәселен, әдебиеттану сөйлеу өнерінің ерекшеліктерін зерттейді, оның негізінде рухани және эстетикалық құндылықтар жатады. Әдебиеттің негізгі құндылықтары – сұлулық, әдемілік, әсемділік, көркемдік: сөзбен суреттеу, оның адамның ішкі жан дүниесіне әсері болып саналады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Құндылық – гуманитарлық ғылымдардың жалпы түрі. Оның табиғатын тану үшін философия, психология, әлеуметтану, дінтану, мәдениеттану, антропология, этнография және т.б. сияқты ғылымдардың құндылықтарына деген көзқарасты зерттеу қажет. Қазіргі таңға дейін Қазақстандағы құндылықтар жүйесін негізінен философия ғылымының өкілдері зерттеді. Өйткені, құндылықтардың табиғатын танумен және оларға тән ерекшеліктерді зерттеу бағытында қызмет ететін аксиология философия ғылымының негізгі бөлігі болып табылады. Тарих қойнауында зерттеушілер, ойшылдар құндылықтар туралы өз ойларын ортаға салғанын ескере отырып, біз бұл құбылысты үлгі ретінде ерекше атайтын едік. Құндылықтар жүйесі туралы ойлардың ежелгі дәуірден басталатындығын айта кету керек. Ежелгі Шығыс философиясында сұлулық, мейірімділік, жақсылық пен жамандық, әділеттілік, шынайылық, әдемілік, сәнділік сынды ұғымдарға әртүрлі көзқарастар болғандығы белгілі. Алайда «аксиология» терминін алғаш рет Э.Хартман қолданған.

Ғылымдар арасындағы интеграциялық қатынастар ХХІ ғасырда өте күшейді. Осы кезеңде құндылықтар жүйесі тек философия ғылымында ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың барлығына да ортақ негіз, өзекті тақырыпқа айналды. Қоғамдық қатынастар мен адамзаттық ресурстардың табиғатын тереңірек танып білу үшін құндылықтар жүйесін осылай кешенді түрде зерделеу қажеттілігі күн санап өз маңызын арттырып отыр. Бүгінде философия, психология, әлеуметтану, саясаттану, экономика, мәдениеттану, педагогика, эстетика, әдебиеттану және лингвистика ғылымдары үшін құндылықтар жүйесінің сырына үңіліп, қасиетін тану міндеті алғы қатарға шықты деуге болады. Бұны филологиялық ғылымдарда да жоғары қарқынмен зерттелуін халықтың бүтін бітімі оның тілі мен әдебиетінен ғана тұтастай танылатынымен түсіндірген дұрыс болады. Сонымен бірге, егемендігін алып, өткенін саралай бастаған кез келген ұлт үшін ең әуелгі мақсат құндылығын түгендеу болмақ. Бұл жөнінде фольклоршы-ғалым С. Қасқабасов: «Әлемдік тәжірибеге қарасақ, бодандықта көп болып, тәуелсіздікке жеткен мемлекеттер өз өмірінің алғашқы 20-30 жылында тарихи сананы, тарихи жадты қайтаруға, өзінің ұлттық болмысын нығайтуға күш салады» [1], – дейді. Қазақтың ұлттық ой-санасына зер салған ғалым А. Қасабек те өз зерттеулерінде аталмыш мәселенің маңыздылығына баса назар аударады. «Ұлттық руханияттың құндылық болмысы» атты мақаласында ол былай дейді: «Әлемдегі халықтардың, ұлттардың, нәсілдердің бәріне тән құндылықтар рухани, мәдени бағытпен қатар, әр халықтың өзіне тән тарихи қалыптасқан рухани, мәдени байлықтарын, адамгершілік қасиеттерін, яғни өзіндік құндылықтарды жандандыру, солардың негізінде жаңа белеске көтерілу бүгінгі таңның талабына айналып отыр. Сондықтан да белгілі бір жағдайға байланысты қазақ халқының тоқыраған философиялық және тарихи құндылықтарын терең зерттеу, олардың ішкі мәнін айқындау, жалпыадамзаттық өркениет аясындағы даму бағыттарын зерделеу – қоғамдық ғалымдардың алдында тұрған басты мәселелердің бірі» [2, 115]. Осы бағытта қарағанда, әдебиеттанудың алдында бұқаралық сананың қайнар көзі болып саналатын көркем сөз өнеріндегі құндылықтар жүйесін талдау қажеттілігі тұр. Шынында да, қоғамдағы құндылықтар жүйесін, оның өткенін, қазіргі тенденцияларын және болашақтың болжалды бейнелерінде баға беру үшін әлеуметтанулық сауалнамалар мен әлеуметтік-аксиологиялық теорияларға негізделген зерттеулер ғана емес, сонымен қатар адамдардың ішкі мәнін дәл және кең сипаттайтын көркем мәтіндерге негізделген талдаулар, бір жағынан, жаңа ғылыми тұжырымдар ашады, екінші жағынан, әдебиеттану саласын кеңейтеді.

Құндылықтар – қоғамның ілгері дамуының алғышарты, мәдениеттің іргетасы әрі саяси-экономикалық тұрақтылыққа негіз болушы маңызды факторлардың бірі. Дүниежүзіндегі құндылықтар туралы зерттеулерге көз салғанда осы ойымыз нақтыланды. Мысалы, өркениеттер арасындағы

қақтығыстардың негізгі түйткілдерін таразылаған С. Хантингтон құндылықтардың мемлекет тағдырындағы басты фактор екенін айтады [3, 9-14]. Ол аз уақытта көшбасшы елдердің санатына қосылған Оңтүстік Кореяның даму тарихына көз жүгіртіп, алпысыншы жылдары оның Ганамен қарайлас екенін және құндылықтар жүйесін реттеу арқылы отыз жылдың ішінде Азияның озық елдерінің біріне айналғанын жазады [3, 14]. Қоғамның дамуы мен тұрақтылығын социомәдени аспектіде қарастырған зерттеу еңбектері өте көп және осындай пәнаралық ізденістердің уақыт өткен сайын өз маңызын арттыра түскенін байқауға болады.

Халықтардың көптеген жетістіктерге жетулерінің негізгі тетігі моральдық шарттарда жататыны жоғарыда әйгілі ғалымдарпікірлері сараланды. Алайда, адами құндылықтарға берілетін анықтамалардың да мазмұны бір арнада тоғыса бермейтінін атап айтқан жөн. Мысалы, Қазақстанның Ұлттық энциклопедиясында: «Құндылық – объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым. ...Құндылық объектінің адам үшін қаншалықты маңызды екендігін айқындайды. ...Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптар, нормалар мен мән-мағыналар қызметін өзіне бағындырады және реттейді» [5, 124], – делінген. Ал Оксфорд сөздігінде құндылық ұғымында «этикалық бихевиоризм немесе тиісті құлық жөніндегі ненің дұрыс, ненің бұрыс, ненің жағымды, ненің жексұрын екендігі жөніндегі адамдар идеясы» [6, 611] деген анықтама беріледі. Берілген дәлелдемелерге сүйене отырып құндылықтардың субъективті және объективті сипатта болатынын көруге болады. Сондай-ақ, оның объективті сипаты біршама күшті деп есептейміз. Оған қоса белгілі бір зат не құбылыстың қоғам мүшелері тарапынан ерекше мәнге ие болып, бағасы артып, құндылыққа айналуы мүмкін. Құндылықтардың қоғам үшін маңыздылығын кейбір ғалымдар бейнелі түрде «үнсіз төңкеріс» деп те атайды. Жалпыадамзаттық құндылықтардың қазіргі әлемдік беталысын айқындап, құндылықтар картасын жасаған Мичиган университетінің (АҚШ) профессоры Р. Инглхарт осы атаумен арнайы кітап та жариялаған болатын [7]. Өйткені, құндылықтар – қоғамның барометрі. Оның құлдырауы өз кезегінде қоғамның да бұзылуына, ал берік орнығуы қоғамның да нығайа түсуіне негіз болады. Жалпыадамзаттық құндылықтарға рухани және материалдық игіліктер жатады. Ең бастысы, олар – жалпы адамдардың барлығына бірдей қымбат, ерекше мәнге ие болуға тиіс. Олар табиғи, әлеуметтік, адамгершілік ұстанымдар мен эстетикалық, құқықтық идеалдар, философиялық не діни идеялар немесе басқа да рухани құндылықтар болуы мүмкін. Осы арқылы адамзатқа ортақ құндылықтар қоғамның, тіпті өркениеттің рухани діңгегіне айналады. Өркениеттер ғұмырының ұзақ не қысқа болуы жалпыадамзаттық құндылықтарға байланысты болады. Педагогика ғылымында оған мынадай анықтама беріледі: «...жалпыадамзаттық рухани құндылықтар – бұл барлық мәдениет пен замандағы адамдар үшін абсолютті

стандарт болып саналатын іргелі, жалпыадамзаттық бағдарлар мен нормалар, моральдық құндылықтар» [8, 6]. Әлеуметтанушы Джозеф Фихтер құндылықтарды жеке басымыздың ғана емес, сонымен бірге өзгелердің де өмірінің мәніне айналуын қалайтын дүниелеріміз екенін айтады [10, 132]. Ғалымның пікірінше, жалпыадамзаттық құндылықтар мәдениет пен қоғамның салмағын арттырып, болашағын жарқын етеді [10, 132].

Адами құндылықтарға қатысты зерттеулерді саралағанымызда олардың үш түрлі негізінің бар екеніне көз жеткіздік. Мәдениеттанушы, профессор К. Клакхон өзінің «Мәдениетті зерделеу» атты еңбегінде «Адами құндылықтар дегеніміз – индивидтің не топтың танымдық, сезімдік немесе әрекеттік таңдау жасауына итермелейтін анық я анық емес концепциялары» [11, 395], – деген тұжырым жасайды. Мұндай пікірлерді біз басқа да зерттеушілердің еңбектерінен кезіктірдік [12]. Дегенмен, жалпыадамзаттық құндылықтар деген ұғымның жоқ екенін, не болмаса олардың батыстық сипатқа ие екендігін айтатын ғалымдар да жоқ емес. Мысалы, этнолингвист, мәдениеттанушы Әділ Ахметов «жалпыадамзаттық рухани құндылықтар» деген терминнің өзіне қарсы. Ол еуразия өркениет төңірегіндегі зерттеулерінде бұл ойын нақты білдіреді. Ғалым әлемнің ноосфералық дәуірге аяқ басып келе жатқанын, өркениет көші біртіндеп Еуразиялық кеңістікке – қазіргі Қазақстан мен Ресей территориясына ауып келе жатқанын тарихи салыстырмалы әдіс арқылы баяндай келе: «...ноосфералық дәуірде жеке және топтық (командылық) арман-мұраттар мен шындықтың тең құқылы феномені бой көтереді. Ал қазір «жалпыадамзаттық құндылықтар», «жаһандық армандар» жөнінде сөз қылу әлі ертерек. Өйткені, алдағы 500 жыл аумағында адамзат жоғарыда аталған доминанттар қақтығысының аясында өмір сүретін болады. Өйткені, қазір де бір шындықтың басы ашық. Мәселен, бүгінгі таңдағы «жалпыадамзаттық құндылықтар» деген ұғым, шын мәнінде, «алтын миллиардтың» агрессивті технологиялар арқылы бүкіл әлем мен адам санасын жасандылықпен улап кіргізген құндылықтары» [13, 202], - деп ой қорытады. Осындай Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры Ф.И. Гиреноктің сұхбатынан кезіктірдің. Философ-ғалым тіпті ондай ұғымның жоқ екенін алға тартады. В.Б. Румянцевке берген сұхбатында ол: «Мен үшін бұл мәселе әлдеқашан өз шешімін тауып қойған. Біреулердің әлі де аталмыш мәселені шеше алмай жүргеніне таңғаламыз. Ешқандай «жалпыадамзаттық құндылық» жоқ, болған емес және болмайлы да» [14], – деп кесіп айтады.

Талқылау мен бақылау. Жалпыадамзаттық құндылықтар уақыт пен орынның талғамы емес, қандай да бір мәдени кеңістікпен тоқталмайтынын және адам табиғаты мен психологиясына тән табиғи берілген қасиеттер негізінде қалыптасатынын ескере отырып, жоғарыдағы қорытынды ойлармен келісу қиынға соғар еді. Біздің ойымызша, жалпыадамзаттық құндылықтарды белгілі бір саяси және қаржылық формаларға жүктеуге болмайды. Өйткені,

оның мазмұны әділеттілік, әдептілік, мейірімділік, қарапайымдылық, сұлулық, әсемділік, достық, мейірбандылық және т.б. сияқты рухани құндылықтардан, сондай-ақ барлық адамдар үшін басты болып табылатын материалдық игіліктерден тұрады. Қазіргі әлемдегі Батыстың басымдығы құндылықтар жүйесіне қандай да бір әсер етеді деп айтқанмызбен, бұл жалпыадамзаттық құндылықтардың бағытын өзгерте алмайтынын атауымыз керек. Бұл мәселе біздің заманымызда ғана емес, тарихқа дейінгі кезеңдерде де зияткерлік алыптардың назарын бұрды, бұл арнайы жұмыстарды жазуға негіз болды. Бұл құндылықтар әлемі Ежелгі заманнан бастап негізгі өзекті тақырыптардың бірі бошғанын көрсетеді. Мәселен, Аристотель өзінің «Үлкен этика» еңбегінде жалпыадамзаттық құндылықтар туралы жазады. Ол пифагор, Сократ және Платонның жақсылық, құндылықтар туралы мәлімдемелерін тез сынайды және өз көзқарастарын әртүрлі дәлелдермен қорғайды. Аристотель: «Игіліктердің кейбіреуі құнды, басқалары – мақтаулы заттардың, үшіншілері – мүмкіндіктердің қатарына жатады. Құндылар деп мен Құдайдан тарайтын ең қадірлі игілікті айтамын, мысалы, жанды, ақылды, бұлар – бастапқы алғашқы принцип деуге болатын нәрселер. Құнды – бұл сыйлы, ондай нәрселерді бәрі де құрметтейді. Ізгіліктің әсерімен адам абыройлы болады, сондықтан да ол – құндылық» [15, 253], –дейді. Аталған трактатында Аристотель игіліктерді жанға қатысты, тәнге қатысты және жанға да, тәнге де қатысы жоқ игіліктер деп бөледі. Жанға қатысты игілік түрін ең жоғарғы игіліктер санатына қосып, өз ойын былайша өрбітеді: «Жанға қатысты игіліктер екі жаққа бөлінеді – ақыл иесіне және ақылдан ада жаққа. Ақылға ие жағына ақылдылық, көрегендік, даналық, үйрету қабілеті, ес және сол сияқты қабілеттер тін: ақылдан ада жағына ізгіліктер деп аталатындар: қанағат, әділдік, ерлік және басқа да ұнамды мінез-құлық түрлері жатады» [15, 257], –дейді. Жоғарыда келтірілген пікірлерін ол өз ұлына арнап жазған өсиет кітабы – «Никомах этикасы» атты еңбегінде дамыта түседі [15, 53-295].

Ежелгі дәуірдің ойшылдарынан бастау алған әртүрлі жіктеулерді қазіргі кездегі аксиология ғылымындағы жіктелістер толықтыра түседі. Мондай-ақ құндылықтар теориясына жанама салалардың да маңызды мәселені байқамай өтпейтіні көрінеді. Мысалы, қазіргі педагогикада құндылықтардың мынадай түрлері аталынады.

«Құндылықтар биопсихологиялық (денсаулық) және рухани реттілікте болады. Құндылықтар рухани мәдениет түрлеріне қарай адамгершілік (өмірдің мәні және бақыт, қайырымдылық, жауапкершілік, ұят, ар, абырой), эстетикалық (әсемдік, маңыздылық), діни (сенім), ғылыми (ақиқат), саяси (бейбітшілік, әділеттілік, демократия), құқықтық (заң және құқық тәртібі) болып жіктеледі» [8, 6]. Алайда құндылықтардың жіктелуі бірдей болмайды. Бұл – заңды құбылыс. Біз ХХ және ХХІ ғасырдағы аксиологиялық зерттеулерге шолу жасағанымызда, олардың кең таралған 50-ден астам

классификациясының бар екенін білдік. Солардың ішіндегі ең әйгілілері – М. Рокич, Г. Хофстед, Ш. Шварц, Г. Олпорт сияқты ғалымдардың зерттеулеріндегі жіктеулер. Аталған авторларды құндылықтар теориясына маңызды жаңалықтар енгізген, ғылыми негізін қалыптастырып, болашағына болжам жасаған ғалымдар деп айтуға болады. Мысалы, Рокич құндылықтарды мақсаттық (terminal) және құралдық (instrumental) деп екіге бөліп, жалпы саны 36 құндылықты тізбектеп шығады. Ол: «Адамның өмірде қол жеткізуді қалайтын жағдайы (еркіндік, отбасындағы сенім т.б.) мақсаттық, ал сол мақсаттық құндылықтарға жету үшін жасалатын әрекеттері құралдық құндылықтарды қалыптастырады» [16, 9], – дейді. Мильтон Рокич құралдық құндылықтарға қарағанда абстрактілі, әмбебап және өзгермейтін қалыпқа ие мақсаттық құндылықтардың адамның қалаулы құндылықтары болып саналатынын, ал құралдық құндылықтар болса, мақсаттық құндылықтарға қарағанда әлдеқайда нақты және құбылмалы болып келетінін, аталған екі құндылық түрінің арасындағы айырмашылықты бөліп жару қиынға соғатынын жазады. М. Рокич мақсаттық құндылықтарды жеке тұлғалық және қоғамдық деп, ал құралдық құндылықтарды моральдік және біліктілік деп екіге бөліп қарастырады. Өзіне деген құрмет, қоғамда өзін таныта алу секілді құндылықтар жеке тұлғалық, ал бейбітшілік пен теңдік қоғамдық құндылықтар қатарына қосылады. Адамдарда жеке тұлғалық құндылықтар салмағының болуы қоғамдық құндылықтардың маңызын төмендетсе, керісінше, қоғамдық кемітеді.

Аксиология ғылымында Ш. Шварцтың классификациясы да кең өріс алған. Ол құндылықтарды онға бөліп қарастырады да, әр адамда құндылықтардың әртүрлі көрінуі мүмкін екенін, кей адамда бір құндылықтың басым болуын, ал кей адамдарда бірнеше құндылықтың қатар көрінуін тілге тиек етеді. Ғалым жалпыадамзаттық құндылықтардың мынадай түрлерін атап өтеді: күш (power), жетістік (achievement), гедонизм (hedonism), ынта-ықылас (stimulation), өзін-өзі бағыттау (self-direction), әмбебаптық (universalism), мейірбандық (benevolence), дәстүр (tradition), сәйкестік (conformity), қауіпсіздік (security) [15, 5-7]. Ш.Шварц пен М.Рокичтің жіктелмесінде ортақ құндылықтарды байқауға болады. Тек М. Рокичтің ғана емес, басқа да зерттеушілердің жіктелмесінен Ш. Шварцтың жіктелмесінен ерекшеліп тұрған құндылық – дәстүр. Дәстүрді белгілі бір этностың өзіне тән рухани-мәдени жолы деп қарастырғанымызбен, оны жалпыадамзаттық аяда қарастыра аламыз.

Нәтижелер. Жоғарыда құндылықтардың елдің экономикалық, саяси-әлеуметтік бағытта өркендеуінің негізі екенін атап айттық. Ол ең әуелі жеке тұлға болмысынан көрінеді. Жалпыадамзаттық құндылықтар – жеке тұлғаның мәдени-этикалық негізі болып табылады. Оны адамның өзіне ғана емес, жалпы қоршаған ортаға, болмысқа деген көзқарасы мен ниетін қалыптастырып, адами қалпын анықтайтын ішкі механизмі деуге болады. Мәдениеттанушы Г. Хофстед құндылықтардың бала кезден бастап бейсаналы түрде қалыптасатынын айтады.

Өзінің әйгілі «Мәдениеттің салдары» атты еңбегінде: «Құндылықтар дегеніміз – қарсы мәні бар сезімдер жиынтығы. Әрқайсысының оң және теріс жағы болады. Құндылықтар мынадай дүниелерге қатысты болады: жауыздық жақсылыққа қарсы, ластық – тазалыққа, қауіп – тыныштыққа, әдепсіздік – сыпайылыққа, ұсқынсыздық – сұлулыққа, табиғи болмаған нәрсе – табиғилыққа, қалыпсыздық – қалыптылыққа, парадоксалдылық – логикалылыққа, иррационалдылық – рационалдылыққа, моральдық – азғындыққа қарсы боп саналады. Өйткені, құндылықтарымыз өміріміздің бастапқы кезеңінде қалыптасады, олар иррационалды болып саналады (дегенмен, біз өзімізді толыққанды саналы әрі ақылдымыз деп есептейміз!). Шындығында, құндылықтар біздің субъективті болмысымыз бен ой-санамызды анықтайды» [10, 6], – дейді ол. Құндылықтар – адам өмірінің басты мәні болып табылатын стандарттар, жақсы мінез-құлық пен өмірлік сенім-түсініктердің жиынтығы. Әр адам баласы дүние есігін ашқан сәттен белгілі бір әлеуметтік ортаның мүшесі болады. Ал ол оған дейін қалыптасып үлгерген құндылықтар жүйесінің ішінде өмір сүреді де, Г. Хофстед айтқандай, кіші жастан бастап оны өз бойына дарытады. Ол отбасынан, жақын ортадан, жазба материалдардан өзіне ұнағанын үлгі ретінде алу арқылы қалыптасады. Құндылықтар адамнан – адамға, қоғамнан – қоғамға, мәдениеттен – мәдениетке ауысуы мүмкін. Осы арқылы құндылықтар қоғамдық этика мен әрекеттер жүйесінің бастаушысы, қоғамды білудің негізі болады. Құндылықтардың қоғаммен қатынасы күрделі жүйені құрайды: адамдар арасындағы ненің жақсы, ненің жаман, ненің пайдалы, ненің пайдасыз, ненің мақтаулы, ненің қылмысқа әкеп соғатынын да белгілейді. Құндылықтар жүйесінің белгілеріне талдау жасау арқылы біз қоғам дамуының өрісін анықтап, болашағына болжал жасауға мүмкіндік аламыз. «Қоғамның бірде-бір құндылыққа ие болмауын өзінің ең күшті әлеуметтік реттеуші құралынан айырылғаны деп түсіну керек» [10, 137], – дейді әлеуметтанушы Дж.Фихтер. Осылайша құндылықтар арқылы біз жеке тұлғаның ғана емес, сол арқылы бүкіл бір қоғамның, елдің бет-бейнесін анық, нақты көре аламыз. Бұл, әрине, қоғамның мәдени болмысына қатысты болады. Белгілі бір заттарға ерекше мән беретіндіктен, құндылықтар стандарттаушы нормаларға айналады. Ал нормалар бірте-бірте діл – менталитет ретінде қалыптасып, географиялық не мәдени әлеуеттегі қауымдастықтарды өзара ұқсастықтарына қарай бір ортаға жинайды. Нәтижесінде, тіл, діл, ой, сезім, қиял және мінез-құлық тұрғысынан халық ортақ сипаттарға ие болады. Ұлттың өзгешелігі, басқаларға ұқсамайтын бірегейлігі негізінен құндылықтар тобына жинақталады. Жалпыадамзаттық құндылықтар бір ұлт мәдениетінің іргетасын қалайды. Сонымен бірге, бір ұлт мәдениетінің өзгеге ұқсамас даралығын ғана айқындап қоймай, сондай-ақ басқа мәдениеттермен ұқсастығы мен айырмашылығын белгілейді. «Жалпыадамзаттық құндылықтардың арасында мәдениет диалогтық феноменге айналады» [16, 120], – дейді ғалым И.Д. Каландия.

Осы тұрғыдан алғанда, жалпыадамзаттық рухани құндылықтардың сипаттамалық ерекшеліктерін зерттеу қажеттілігі туындайды. Ең алдымен, құндылықтар антропогендік деп айтуымыз керек. Адам бар жерде оның өзіне тән құндылығы болады. Бұл адамның ортақ қасиеті – бір нәрсені екіншісінен артық көру, оған салыстыра отырып баға беру болып табылады. Жақсылық пен жамандық, шыншылдық пен өтірік, сұлулық пен ұсқынсыздық, әділеттілік пен зұлымдық сияқты қарама-қарсылықтың түрлері құндылықтардың қалыптасуын жеделдетеді, қоғамдық сана мен мәдениетте бекітіліп, адам үшін бағдар болып қызмет етеді.

Құндылықтардың статикалық әрі динамикалық қалпы, екі қыры бар. Зерттеушілердің дәл осы тұста пікір қайшылығына тап болатыны осыдан болар деп ойлаймыз. Алайда, көптеген ғалымдардың пікірлері олардың тұрақты болмайтындығын көрсетеді. Құндылықтар жүйесінің өзгеруіне қоғамдық факторлар, әлеуметтік-саяси, психологиялық факторлар әсер етеді. Этникалық қазақтардың құндылықтарын ғылыми талдау нысанына алған С. Нұрмұратов: «Құндылықтар, ол – өте үлкен әлем. Олар өзгеруі, дамып бір түрден екінші түрге ауысуы, трансформацияға ұшырауы, жойылып кетіп, жаңасы пайда болуы мүмкін» [15], – дейді. Ал Ә. Рымғазықызы құндылықтарды «адамның жер бетінде өмір сүруінің мәні мен маңызын анықтайтынын» тілге тиек етіп: «Ұлттық құндылықтардың өзгеру процесі өте көп уақытты қажет етеді. Құндылықтар бағыты жасалуы, жойылуы, сыналуы, өзгеруі немесе жаңа маңызға ие болуы мүмкін» [15], – деп ой қорытады. Осы орайда, жоғарыда есімдері аталған ғалымдардың құндылықтардың жойылып кетуі мүмкін деген пікірімен келісе алмаймыз. Біздің ойымызша, құндылықтар белгілі бір деңгейде мәнін өзгертіп я болмаса қоғамдық өмірде маңызын азайтуы мүмкін, алайда біржолата жойылып кетуі мүмкін емес. Өйткені жалпыадамзаттық құндылықтар адамзат атаулыға ортақ, бір ауыздан құпталған, күллі адам баласы үшін қымбат қасиеттер болып саналады. Тек олардың жекелеген мәдени-географиялық кеңістіктерде өзіндік ерекшеліктері болуы мүмкін. Алайда құндылықтардың динамикалық қасиетінен гөрі, статикалық қасиетінің басымырақ екендігі рас. Кейбір отандық ғалымдар кей құндылықтардың тіпті динамикалық қасиетінің болмайтынын айтады. Мысалы, Г. Смағұлова эстетикалық құндылықтарды осындай қасиетке ие деп санайды. Лингвист-ғалым Г. Смағұлова өз зерттеуінде былай дейді: «Әдетте, адам өмірінде құндылықтар әртүрлі. Мәселен, моральдік (адалдық пен әділеттілік), діни (мойынсұнушылық, төзімділік), әлеуметтік (қайырымдылық), сезімдік (махаббат, достық), эстетикалық (сұлулық, әсемділік, үйлесімділік) т.б. Бірақ құндылықтар әлемі әрдайым өзгеріп отырады. Оған, әсіресе, қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер себепші болады. Себебі, адамдардың өмір сүру ерекшеліктері және олардың жеке және топтық көзқарастары құндылықтардың әлсіреуі мен күшеюіне әкеледі. Алайда, аталған және аталмаған құндылықтар

арасында эстетикалық құндылықтар көп жағдайда өз деңгейін сақтап қалатын сияқты. Өйткені, өзге құндылықтар өзгермелі болса, сұлулық, әдемілік, үйлесімділік қашанда адамдардың мәңгі құштарлығына арқау болатын конкретті дүние. Мысалы, ақша, мансап бірде бар, бірде жоқ дүние болса, эстетикалық ләззат сыйлайтын әсем табиғат көрінісі, адамның сұлулығы т.б. үйлесімді әдемі зат, сұлу бейне әркез адамдардың көз алдында» [15, 312]. Ғалымның бұл пікірін қисынды деп санаймыз. Әдебиеттің негізінде қарасақ, бұл пікірдің өзектілігі арта түседі. «Себебі, әдебиет ең алдымен эстетикалық функция атқарады. Танымдық, тәрбиелік қызметінен бұрын оның оқырманға эстетикалық әсер сыйлайтыны, адам жанын сұлулыққа құштар қып, жан әлемін үйлесімділікке баулитыны белгілі» [15, 80]. Алайда, біз айтып отырған әдебиеттің өзінде сұлулық әрқашан да әртүрлі көрінуі мүмкін. Әсіресе, ол көбінесе сол халықтың мәдени, ұлттық ерекшелігіне (идентификациясына) байланысты болады. Бір ұлттың әсемділік туралы ұғымының қалыптасуына оның ғасырлар бойғы тұрмыс-тынысы мен табиғи-географиялық ерекшеліктерінің өте зор ықпалы болатыны заңды. Әдебиет те сол халықтың мәдени кодында сақтаулы сұлулық ұғымын ашып беруге қызмет етеді. Осыған байланысты, қазақ әдебиетіндегі сұлулық деп танылған дүние басқа ел әдебиетінде мүлдем басқа мағынада қарастырылуы мүмкін. Бұл жайлы М. Жұмабаев «Алқа» атты әдеби манифестінде орынды пікір білдіреді: «Қазақтың мұрнынтесіп зере салуы Еуропа көзінде сұлулық емес, тағылық деп саналады ғой. Яки Еуропаның күн батқандағы суретті аузынан суы құрып мақтауы қазақтың өз әдебиетінде жоқ қой» [15, 55], – дейді ақын. Сұлулықтың, жалпы эстетикалық құндылықтардың басқа құндылықтармен салыстырғанда біршама тұрақты болатыны жасырын емес. Алайда, ол әртүрлі сипатта көрініс табуы мүмкін екенін осыдан аңғаруға болады. Осы тұрғыдан алғанда, жалпыадамзаттық құндылықтар ұлттар мен халықтардың бәріне бірдей ортақ болып саналғанмен, олардың өмірге көзқарасына, парадигмасына қарай әртүрлі сипатта көрінетінін ескеруге тиіспіз. Бір жағынан, дәл осы қасиеті құндылықтардың бірегейлік дейтін бүгінгі жаһандану дәуірінде ерекше маңызды тақырыптың маңызын ашуға ықпал етеді.

Әр дәуірдің өзінің негізгі құндылығы бар. Құндылықтарды уақыт пен мекенге бағынбайтын абсолютті игіліктер дегенімізбен, олар қоғам ыңғайына қарай әр кезеңде әрқилы көрінеді: маңызы біресе артып, біресе азайып отырады. Бұл жалпыадасаттық құндылықтардың жойылып кететінін білдірмесе керек. Қоғам бар жерде құндылықтар жүйесі де қатар жүретіні табиғи заңдылық. Аксиология ғылымының көрнекті маманы Ш. Шварц құндылықтардың негізгі алты ерекшелігін атап өтеді. Олар:

1. «Құндылықтар – өзара тығыз қатынастағы сенімдер жүйесі. Өз күшіне енген кезде олар адам жанын ыстық сезімге бөлейді. Қандай да қауіп төнген жағдайда тәуелсіздік аса маңызды құндылық болып саналатын адамның ашуын

туғызады. Оны қорғай алар қауқары болмаса, торығуға бет алады да, әйтпегенде өзін бақытты сезінеді.

2. Құндылықтар белгілі бір әрекетке жігерлендіретін қалаулы мақсаттармен сабақтас болады. Әлеуметтік тәртіп, әділет, өзгелерге пайдалы болу құндылық болып саналатын адамдар аталмыш мақсаттарға жету жолында жан аямайды.

3. Құндылықтар белгілі бір әрекеттер мен жағдайларға бағынышты болмайды. Мысалы, тіл алғыштық пен адалдық құндылықтары жұмыс орнында, мектепте, бизнес не саясатта, достар мен бөгде адамдар арасында да маңызды болуы мүмкін. Бұл ерекшелік құндылықтарды әдеттегі нақты әрекет, ситуация, объектілермен қатысы бар нормалар мен көзқарастар жүйесінен айырады.

4. Құндылықтар стандарт немесе критерий ретінде қызмет етеді. Құндылықтар саясатта, адамдар арасында, оқиғалар мен түрлі жағдайларда таңдау жасау мен бағалау деңгейін белгілейді. Адамдар ненің жақсы, ненің жаман екенін, дұрыс пен бұрысты, құпталған іс пен тыйым салынған істі жалпыадамзаттық құндылықтарға сүйене отырып шешеді. Алайда күнделікті тұрмыстағы шешімдерімізге тигізер әсері жағынан олар үнемі саналы түрде бола бермейді.

5. Құндылықтар өзара маңыздылығына қарай реттеледі. Адамдардың құндылықтары олардың индивидуалдық қасиеттерімен реттеледі. Олар жетістікке көп мән бере ме, әлде адалдыққа ма, жаңашылдыққа ма, дәстүршілдікке ме? Аталған иерархиялық ерекшелік те құндылықтарды нормалар мен көзқарастардан айырады.

6. Кейбір құндылықтар әрекет етуге жетекшілік етеді. Кез келген қатынас не мінез-құлықтың бірнеше құндылыққа әсері бар» [15, 3-4].

Жоғарыда айтылған пікірлер құндылықтардың өзіне тән ерекшеліктерін ашып береді. Жалпыадамзаттық құндылықтар жеке тұлға мен қоғам алдындағы рөлі туралы айттық. Шынында да, құндылықтардың қоғамдық жүйені реттеуші, демократиялық игіліктерге жету жолындағы қызметі өте үлкен деп айта аламыз. Мысалы, достық, қайырымдылық, қонақжайлылық сынды жалпыадамзаттық құндылықтар тұтас қоғамның дамуына ықпал ететіні белгілі. Егер біз құндылықтар жүйесінің осы жағын қарастырсақ, онда олардың қызметі туралы айтуға мәжбүр боламыз. Құндылықтардың өзіндік қызметі туралы түрлі пікірлер бар, (Рокич, Хофстед, Шварц т.б.). Дегенмен, оның функциясын біршама толымды түрде ашып берген – социопсихолог Дж.Фихтер. Ол құндылықтардың негізгі алты функциясы бар деп есептейді.

1. Құндылықтар – адамдар мен топтардың әлеуметтік игіліктерге жетуіне жол ашатын құралдар. Стратификация жүйесін жасайды. Жеке тұлғаның айналасындағылардың көзінше қай тұста екенін білуге сеп болады.

2. Құндылықтар адамдардың назарын қалаулы, пайдалы әрі маңызды деп танылған мәдени не материалдық нысандар үшін бағыттайды. Өте құнды бір объект қашанда адам мен қоғам үшін ең үздік деп танылмауы мүмкін.

3. Әр қоғамдағы идеал түсінік пен мінез-құлықтар құндылықтар арқылы анықталады. Әлеуметтік тұрғыдан бағалы деп танылған мінез-құлықтың кестесін (диаграммасын) сызады. Осылайша адамдар әрекеттері мен түсініктерін ең жақсы қай жолда көрсету керек екенін ұғына алады.

4. Құндылықтар адамдардың әлеуметтік рөлдерін таңдауында және оны жүзеге асыруында жетекшілік жасайды. Қызығушылық оятып, қайратын қамшылайды.

5. Құндылықтар әлеуметтік бақылау мен басқарудың құралдары. Адамдарды әдет-ғұрыптарды сақтауға бағыттайды, дұрыс нәрселерді жасауға итермелейді. Сонымен бірге, құндылықтар мақұлданбаған (бұрыс) мінез-құлықтарға тосқауыл болады, тыйым салынған үлгілердің нелер екеніне жөн сілтейді және әлеуметтік тәртіпсіздіктерден туындаған ұят пен кінәлілік сезімдерінің оңай ұғынылуын қамтамасыз етеді.

6. Құндылықтар ниеттестік (ынтымақтастық) құралдары ретінде де қызмет етеді. Әлеуметтанушы ғалымдардың бір шарасы – кейбір топтардың жалпыадамзаттық құндылықтарды жою үшін арнайы жасақталуы. Адамдар дәл осы топ мүшелерінен адамгершіліктің жоғарғы үлгілерін күтеді әрі өздері де сол топ мүшелеріне ұқсауға тырысады. Ортақ құндылықтар әлеуметтік ниеттестік (ынтымақтастық) жарататын және оны ғұмырлы ететін ең маңызды факторлардың бірі болып саналады» [10, 139].

Жоғарыда аталған құндылықтар функцияларын біз қазіргі қоғамның баталысынан да айқын көре аламыз. Әсіресе, демократиялық принциптерге сай жаңа қазақстандық қоғам қалыптастыру барысында аталған қызметтердің орны ерекше болып саналады. Қазіргі таңда жеке тұлға құндылығы алдыңғы қатарға шықты деуге негіз бар. Өйткені, адами капиталсыз елдің болашағы айқын балмайтындығы ғылыми тұрғыдан дәлелденген. Жеке тұлға құқығы, оның құрметі, қауіпсіздігі мен қызметі және оның басқа ұлттар мен діни конфессия өкілдері арасындағы өзара ымырашылдық мәселелеріне қазіргі қазақ қоғамында аса үлкен маңыз беріліп отыр. Бір жағына, бұл – әлемдік үрдісте, дүниежүзілік мәдени бағытта бар құбылыс. Өйткені, қазақ қоғамын әлемдік қауымдастықтың ажырамас бөлшегі деп білеміз. Өмір сүріп отырған дәуірімізге ғылымда әртүрлі анықтамалар беріліп келеді. Постиндустриялық білім қоғамы немесе ақпараттық ғасырда, я болмаса постмодерн дәуірінде өмір сүріп жатырмыз, алайда берілген анықтамалардың бәрі де өз дәуірінің құндылықтар жүйесіне қарай бағытталып отыр. Құндылықтардың бәріне қайта баға берумен ерекшеленетін қазіргі постмодерн дәуірінің өзіндік айырмашылықтары жөнінде қоғамтанушы ғалым Т. Орал маныдай пікір айтады: «Жаһандану жаңа қоғамның дәстүрлі қоғамнан көп айырмашылығы

жоқ құндылықтар жүйесіне жаңа өлшемдер енгізіп жатыр. Яғни қауымдастықтардың тіл алғыштық мәдениеті, көршілік қатынастары, қауіпсіздік пен қорғаныс тәртібі, адалдық пен сатқындық, жабықтық пен құпиялылық, махаббат пен төзімділік, құрмен пен үрей, еркіндік пен тәуелділік сынды қоғамдық құндылықтар заманауи құндылықтардың ықпалы астында қалуда яки жаңа мәнге ие болуда. Қоғамдық құндылықтарды мұндай өзгеріске әкеліп жатқан қазіргі заманның құндылықтары мыналар: демократия, бәсекелестік мәдениеті, өнімділік, адам құқытары және жеке тұлға. Соңғысы, яғни жеке тұлға – постмодерн қоғамының, яғни дәуіріміздегі білім қоғамының еі үлкен құндылығы. Дәстүрлі қоғамдарда қауымдастық, жаңа индустриалды қоғамдарда қорлар (клубтар) ең үлкен құндылық болып саналса, білім қоғамында жеке тұлға ең үлкен құндылыққа айналды. Барлық өзге де қоғамдық құндылықтар осы құндылықтың айналасында және оны алға шығаруға қызмет ету арқылы өмір сүреді» [16, 23]. Ғалым айтып өткен бәсекелестік мәдениеті мен жұмыс өнімділігі нарықтық қоғамның өзі бізден талап етіп отырған адами құндылықтар болса, адам құқығы мен жеке тұлғаның құрметі демократиялық ұстанымдардың өзегі болып саналады.

Қорытынды. Қорыта айтсақ, құндылықтар бүгінгі таңда философиялық, психологиялық, педагогикалық, лингвистикалық, антропологиялық және экономикалық аспектілерде қарастырылып отыр. Әдебиеттану ғылымының аясында құндылықтардың мәнін ары қарай зерттеу бүгінгі гуманитарлық ғылымдар үшін өзекті болып саналады. Құндылық дегеніміз – білгілі бір заттың не құбылыстың маңыздылығы әрі пайдалылығы. Осы екі қасиет құндылықты қалыптастырады және дамытады.

Құндылықтардың жіктелуінде де бірыңғай пікірлердің жоқ екені айтылды. Біз құндылықтарды мақсаттық және құралдық деп жіктеген М. Рокичтің тұжырымдарына арқа сүйейміз. Сондай-ақ құндылықтардың мынадай негізгі түрлері бар деп есептейміз. Олар: эстетикалық, этикалық, экономикалық, діни, саяси, әлеуметтік және танымдық құндылықтар. М. Рокичтің көрсеткен 36 түрлі құндылық аталған негізгі бастаулардан тарайды. Мысалы, әсемдік, сұлулық, жарасымдылық құндылықтары эстетикалық құндылықтар санатына кіреді. Құндылықтарды қарапайым түрде материалдық және рухани деп те жіктеуге болады. Материалдық құндылықтарға экономикалық, ал рухани құндылықтарға эстетикалық, этикалық, діни құндылықтар жатады. Сонымен бірге аталған жіктеулерден тыс ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар деп жіктеу тәжірибесі бар. Біздің ойымызша, бұлардың арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ, шартты ұғымдар саналады. Ұлттық құндылықтар дегеніміздің өзі жалпыадамзаттық құндылықтардың мәдени-географиялық кеңістіктегі ерекшелігі деп есептейміз. Осыдан ұлттың дәстүр-салты, өзіне тән бірегейлігі мәселесі туындайды.

Құндылықтардың табиғаты олардың антропогенді екенін көрсетеді. Адам бар жерде қоғамның болатыны секілді, қоғам бар кезде оның өзіндік құндылықтар жүйесі де нақтыланатынын заңдылық деп айтуға болады. Олар индивидуалдық, ұжымдық және қоғамдық сипатта өмір сүреді. Құндылықтардың негізгі үш қайнар көзі бар. Олар – таным, сезім және әрекет. Бұлар – адам болмысының үш тұғыры әрі өзара тығыз қатынастар жүйесіне ие. Индивидтің бойындағы құндылықтар бастапқы кезеңде қоғамдық нормалар негізінде бейсаналы түрде қалыптасады. Өйткені ол – әлеуметтік жаратылыс. Жеке тұлғаның бойында бір мезетте бірнеше жалпыадамзаттық құндылық қатар өмір сүреді. Алайда дүниетанымдық тұрғыдан жеке тұлғаның құндылықтық бағдары бірдей бола бермейді. Жекелеген адамдардан қоғам құралады десек, әлеуметтік жүйе үшін де құндылықтардың алар орны орасан. Өйткені құндылықтар қоғамдық нормалар мен мәдени жүйелердің негізін қалыптастырады.

Құндылықтар жүйесі қоғамға отбасы, білім беру жүйесі, БАҚ және әдебиет пен өнер салалары, сондай-ақ кітапханалар арқылы беріледі, ұрпақтан-ұрпаққа таралады. Қоғамдағы құндылықтар жүйесінің өзгеруіне саяси және әлеуметтік факторлар үлкен әсер етеді. Демек, қоғамдық-саяси факторлар аксиологиялық басымдықтарды тудырады. Мысалы, Қазақстанның өз тәуелсіздігін жариялауы, өз кезегінде, қоғамдағы ұлттық құндылықтардың жандануына түрткі болады. Енді дәстүр, дін және тіл мәселесі өзекті бола түсуде. Сондықтан біз қазақ қоғамында соңғы ширек ғасырда қайта жанданған ұлттық құндылықтарды атаймыз. Атауы әртүрлі болғанымен, оларды жалпыадамзаттық құндылықтардан ажыратуға болмайды. Олардың өзгеруіне ықпал ететін негізгі факторлар – нарықтық қоғам және постмодерндік дәуір болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Қорғанбек А. Ұлт руханияты гуманитарлық ғылымнан не күтеді? Академик Сейіт Қасқабасовпен әңгіме. // Егемен қазақстан, 2017, №55.
2. Қасабек А. Ұлттық руханияттың құндылық болмысы // Қазақтану өрісі: Оқу құралы / Жалпы редакциясын басқарған Ж. Молдабеков. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 204 б.
3. Харрисон Л., С. Хантингтон. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. Под. Ред.– М.: Московская школа политических исследований, 2002. – 320 с
4. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас. ред. Бүркітбай Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы, 2004. – 696 б.
5. Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар мен педагогтердің жаңашыл тәсілдері негізінде тәрбие жүйесін жаңарту жолдары. Әдістемелік

құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 64 б.

6. Ахметов Ә. Қ. Еуразия коды. Бесінші өркениет қарсаңында. – Астана: Деловой мир Астана, 2012. – 268 б.

7. Әлемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. 3-том. – Алматы: Жазушы, 2005. – 568 б.

8. Есентайұлы С. Құндылықтардың төресі. // Қазақ әдебиеті, №8 (3224) 25.02.2011.

9. Yergaliyeva S. Zh., Anesova A. Zh., Melnyk N. V., Uaikhanova M. A., Sarybayeva B. Zh. Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space // International Journal of Society, Culture & Language, No 10 (3). 2022, –P. 125-136 DOI: <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.558154.2714>

10. Смағұлова Г.Н. Құндылықтар әлеміндегі «сұлулық» концептісі // ҚҰ ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. 2015. №1. – 336 б.

11. Худайбергенов Н. Қазіргі ғылымдағы жалпыадамзаттық құндылықтар жайлы түсінік. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 80-89 б.

12. Жұмабаев М. Табалдырық. Манифест. Кіріспе мақала: М.Қойгелдиев. – Алматы: Тау-Самал, 2011. – 108 б.

13. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.

14. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2011. Т.76: Новеллалық ертегілер. – 432 б.

15. Нысанбаев Ә. Қазақ философиясының рухани бастаулары. Егемен Қазақстан. 17.07.13.

16. Жолдасбеков М. Асыл арналар: Әдеби мақалалар. – Алматы: Жазушы, - 1990. – 352 б.

А.К. НУРБАНОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А. К. Кусаинова, Астана,
Казахстан

М.Н. БАРАТОВА

Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

ТЕОРИЯ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация. Представления о ценности напрямую связаны с воспитанием, поскольку содержание воспитания составляет реализацию социальных программ, действующих в системе ценностей. Духовные ценности

– это фактор, определяющий регулирование поведения человека. Ценность – важность и полезность того или иного предмета или явления. Она определяет, насколько важен объект для человека. Общечеловеческие ценности – вещи, которые считаются одинаково почитаемыми и дорогими человеку в целом. Национальные ценности – виды общечеловеческих ценностей, проявляющие определенную национальную индивидуальность. Аксиология – это учение о ценностях, специальная область философской науки, изучающая природу, систему и структуру ценностей. Генезис – понятие, отражающее рождение и дальнейшее развитие определенного предмета, явления. Генезис диктует определенный этап процесса развития. Ценность – это то, что важно, значимо или полезно для человека или общества. Большинство людей знают, что такое материальные ценности, но не все правильно понимают, что такое духовные ценности. Это более сложное понятие, которое также интерпретируется по-разному. В статье мы разбираем, что такое духовные ценности, чем они отличаются от материальных ценностей, какие они и какое значение имеют. Духовные ценности – это идеалы и убеждения, которые управляют жизнью человека, служат ему ориентиром и помогают ему принимать правильные решения. Они устанавливаются для себя как обществом, так и человеком. В отличие от материальных ценностей, они не имеют реальной стоимости, но их значение для человека может быть относительно высоким. Система духовных ценностей индивидуальна для каждого человека и является важнейшей составляющей его личности.

Ключевые слова: духовные ценности, ценностные ориентации, система ценностей, национальные ценности, аксиология, формирование личности.

A.K. NURBANOVA

Eurasian Humanitarian Institute named after A. K. Kusainov, Astana, Kazakhstan

M.N. BARATOVA

Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

THEORY OF UNIVERSAL SPIRITUAL VALUES

Annotation. The ideas of value are directly related to education, since the content of education is the implementation of social programs operating in the system of values. Spiritual values are a factor determining the regulation of human behavior. Value is the importance and usefulness of a particular object or phenomenon. It determines how important an object is to a person. Universal values are things that are considered equally revered and dear to a person as a whole. National values are types of universal values that manifest a certain national identity. Axiology is the doctrine of values. A special field of philosophical science that studies the nature, system and structure of values. Genesis is a concept reflecting

the birth and further development of a certain subject, phenomenon. Genesis dictates a certain stage of the development process. Value is something that is important, meaningful or useful for a person or society. Most people know what material values are. But not everyone understands correctly what spiritual values are. This is a more complex concept, which is also interpreted in different ways. Today we will analyze what spiritual values are, how they differ from material values, what they are and what meaning they have. Spiritual values are ideals and beliefs that govern a person's life, serve as a guide for him and help him make the right decisions. They are established for themselves by both society and man. Unlike tangible assets, they have no real value. However, their value for a person can be relatively high. The system of spiritual values is individual for each person and is the most important component of his personality.

Keywords: spiritual values, value orientations, value system, national values, axiology, personality formation.

References

1. Korganbek A. What does the spirituality of the nation expect from the humanities? Conversation with academician seit Kaskabasov. // Sovereign Kazakhstan, 2017, No. 55.
2. Kasabek A. the value of National spirituality // the field of Kazakh Studies: a textbook / headed by zh. Moldabekov. - Almaty: Kazakh University, 2005. - 204 p.
3. Harrison L., S. Huntington. Culture has knowledge. There is an image of the value of public progress. Pod. Ed.- M.: Moskovskaya School of Political Studies, 2002. – 320 p.
4. Kazakhstan. National Encyclopedia / General. Ed. "I Don't Know," He Said. - Almaty: main editorial office of the Kazakh encyclopedia, 2004 – 696 p.
5. ways to modernize the educational system based on Universal and national values and innovative approaches of teachers. Methodical manual. - Astana: Y. Altynsarin National Academy of Education, 2013. - 64 p.
6. Akhmetov A. K. Eurasian code. On the eve of the fifth civilization. – Astana: business world Astana, 2012 – 268 p.
7. World philosophical heritage. Twenty volumes. Volume 3. - Almaty: writer, 2005 – 568 p.
8. Esentayevich S. judge of values. // Kazakh literature, No. 8 (3224) 25.02.2011.
9. Yergaliyeva S. Zh., Anesova A. Zh., Melnyk N. V., Uaikhanova M. A., Sarybayeva B. Zh. Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space // International Journal of Society, Culture & Language, No 10 (3). 2022, – p. 125-136 DOI: <https://doi.org/10.22034/ijsc.2022.558154.2714>
10. Smagulova G. N. the concept of "beauty" in the world of values // messages of NAS NU. A series of social and humanitarian Sciences. 2015. No. 1. - 336 pages.

11. Khudaibergenov N. the concept of universal values in modern science. – Almaty: Kazakh university, 2017. - 80-89 pp.
12. Zhumabayev M. Threshold. Manifesto. Introductory article: M. Koigeldiev. - Almaty: Tau-Samal publishing house, 2011. - 108 p.
13. Kaskabasov S. Kazakh folk prose. - Almaty: Science, 1984 – 272 p.
14. word of ancestors: Centenary. - Astana: Folio, 2011. Vol. 76: Short Story Tales. – 432 p.
15. Nysanbayev A. spiritual origins of Kazakh philosophy. Sovereign Kazakhstan. 17.07.13.
16. Zholdasbekov M. Asyl channels: literary articles. - Almaty: writer, - 1990. - 352 p.
17. Galimzhanov B. G. harmony of the works of Yunus Emre and Mashhur Zhusup. // Bulletin of the Eurasian humanitarian Institute. No. 3, 2022. 144-153 pp.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрбанова Айгүл Қисапқызы – филология магистрі, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Нурбанова Айгуль Кисапковна – магистр филологии, старший преподаватель Евразийского гуманитарного институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан.

Nurbanova Aigul Kisapovna – Master of Philology, Senior Lecturer A.K. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan.

Баратова Мухаббат Нұржауқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Торайғыров университетінің профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Баратова Мухаббат Нуржауовна – кандидат филологических наук, профессор Торайгыров университета, Павлодар, Казахстан

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna – candidate of philological sciences, professor, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

XFTAP 17.71.91

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.18>

Б.К. ОЛЖАБАЕВ¹

А.Ш. ПАНГЕРЕЕВ²

О. СӨЙЛЕМЕЗ³

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан^{1,2}
Кастамону университеті, Кастамону, Түркия³
(e-mail: olzhabaev.beka@mail.ru¹, pan.abat@mail.ru², soylemezo@yahoo.com³)

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ФОЛЬКЛОРЫНДА ТУҒАН ЖЕРДІ КИЕ ТҮТУ МОТИВТЕРІ

Аңдатпа. Түбі бір түркі халықтарының әдебиеті мен мәдениетінің, тілі мен дінінің ұқсастығы тарихи тағдырларының бір арнада тоғысқандығымен түсіндіріледі. Бір-бірімен тікелей байланыста ғұмыр кешіп, етене жақын болған туыстас халықтардың этногенетикалық және этнолингвистикалық тұрғыда бір-бірінен айтарлықтай айырмашылық болмауы заңды құбылыс. Мақалада түркі халықтарының дүниетанымында ерекше орын алатын қастерлі ұғым – туған жер концепті талданып, түркі халықтарының туған жерге деген сүйіспеншіліктерінің ортақ мотивтері қарастырылды. Бұл ретте, түркологияның бірқатар мәселелері зерттелген ғылыми еңбектер негізге алынып, ағайынды халықтардың фольклор мұраларында кездесетін отансүйгіштік, ел мен жерді қорғау сынды асыл құндылықтар салыстырылды.

Туған жер кез келген халық үшін қастерлі, киелі ұғым. Адамзат баласы үшін кіндік қаны тамып, алтын бесігіне айналған жер – құт мекен концептісін құрайды. Отан, туған жер, атамекен, атажұрт сөздері түркі халықтарының дүниетанымында киелі ұғымды береді. Туған жерді кие тұту, ардақтау, қастерлеу түркі халықтарының көне замандарда пайда болған аңыз-әпсаналарынан бастап, барлық ауызша әдебиет мұраларынан көрініс табады. Татар, қазақ, қырғыз, башқұрт халықтарының ауыз әдебиетіндегі туған жерді кие тұту мотивтерінің ұқсастығы бауырлас халықтардың тамыры тереңде жатқан тарихи-мәдени дамуымен тығыз байланысты.

Түйін сөздер: түркі халықтары, концепт, мотив, фольклор, ауыз әдебиеті, батырлық жырлар, эпос, сюжет.

Кіріспе. Қазақ, түрік, қарақалпақ, қырғыз, татар, башқұрт, түрікмен және басқа да түркі халықтарының тарихи тағдырларында ғасырлар бойы ортақ ұқсастықтар көп болды. Ең қиын жағдайда да бауырлас халықтар бір-бірімен жақындасуға ұмтылды. Тарихқа көз жүгіртсек, түркі халықтарының бір

этногенетикалық және этнолингвистикалық отбасына, бір ислам конфессиялық қауымына жататындығы және ортақ рухани құндылықтарға ие болуы олардың ұқсас тұстарының көптігіне анық айғақ бола алады. Көптеген ғасырлар бойы түркі халықтары бір-бірімен тікелей байланыста өмір сүрді.

Мәдени дәстүрлердің, тілдердің, әдет-ғұрыптардың ұқсастығы түркі халықтарының ауыз әдебиетінің, ақындық шығармашылығы мен фольклор мұраларының көптеген аспектілерінің тоғысқан негізі болып табылады [1, 5]. Соның ішінде тақырыбымызға желеу болған түркі халықтарының туған жерді кие тұту, туған жерге деген сүйіспеншілік, құрмет сынды ортақ мотивтердің өзара бауыр халықтардың фольклор мұраларынан көрініс табуын қарастырмақпыз.

Сонымен, біздің жұмысымыздың мақсаты – түркі халықтары фольклорындағы туған жерді кие тұту мотивтерін анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер алға қойылды:

- Осы мәселе бойынша түркология жөніндегі еңбектерді зерттеу;
- Түркі халықтарының ауыз әдебиетін, фольклор мұраларын қарастыру;
- Әдебиет ғылымындағы «туған жер» концепті мен «кие тұту» мотивінің негіздерін талдау;

Ағайынды халықтардың қаһармандық жырларында, аңыз-әңгімелерінде және мақал-мәтелдерінде кездесетін отансүйгіштік, ел мен жерді қорғау сынды асыл құндылықтарды салыстыру.

Зерттеу нысаны – түркология мәселелерін зерттеген түркітанушы ғалымдардың келелі еңбектері мен түркі халықтарының ортақ ұқсастықтарын көрсететін фольклор туындылары.

Зерттеу пәні – әдебиет.

Әдістеме және зерттеу әдістері. «Түркі халықтары фольклорындағы туған жерді кие тұту мотивтері» тақырыбындағы ғылыми зерттеу жұмысын қарастыру барысында көптеген ғылыми еңбектерге жүгіндік. Олардың ішінде түркология тақырыбында көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізген отандық ғалымдар мен шетелдік ғалымдардың аталмыш тақырыпқа арналған ғылыми монографиялары мен әдістемелік еңбектерін, мақалаларын қарастырдық.

Тақырыпты зерттеу барысында ғылыми зерттеу әдістерінің теориялық және эмпирикалық әдістерін қолдандық. Тақырыпқа сай материалдарды, түрлі ғылыми еңбектерді эмпирикалық әдістің жинақтау, зерттеу, бақылау тәсілдері арқылы талдасақ, теориялық әдістің анализ, синтез, салыстыру тәсілдері арқылы ғылыми еңбектерді бір-бірімен салыстырып, ұқсас бөліктерін бір арнаға тоғыстырдық [2,12].

Талқылау мен бақылау. Концепт ұғымы көркем әдебиетте мәдениеттің дамуымен және әр автордың шығармашылығымен енгізілген жаңа және жеке ұғым. Осыған байланысты концепт ұғымының әмбебап ұғымдардан айырмашылығы заттар мен құбылыстардың жалпылама мағынасын қамтитын

көркемдік ұғымдарды білдіруінде. Концепт автордың идеялық стилін, оның поэтикалық сурет әлемін, ассоциативтілік негізінде туындайтын идеялар, сезімдер, эмоциялар кешенін анықтайды.

Концепт ұғымы мәдени кең кеңістікте бар және әр халықтың өзіне тән менталитетін анықтайтын, сонымен қатар «сол халықтың тілі мен ойлау тәсілімен, дүниетанымының түрімен анықталатын» экзистенциалды-мәдени формацияны білдіреді [3, 6]. Концепт халықтың рухани және практикалық білімін жинақтайды, олардың ойлау жүйесін, нормалары мен мінез-құлқын білдіреді.

«Туған жер» концепті кез келген халықта бар. «Туған жер» концепті де әрбір халыққа тән өзіндік рухани дүниетанымы мен менталитетінен көрініс тауып отырады. Қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт және тағы да басқа түркі халықтарының түсінігінде «туған жер» концепті өте құнды, қымбат дүниені білдіреді. Түркі халықтары үшін «туған жер» мен «ел» концепті адамның кіндік қаны тамып, ғұмыры басталған қасиетті мекенді, киелі атақоныс, атажұртты бейнелейді. Түркі халықтарының ауыз әдебиетінде, фольклор мұраларында туған жерге деген терең сүйіспеншілік, мол махаббат сол халықтардың батырлық жырларында, аңыз-әпсаналарында, жыр-дастандарында кеңінен баяндалады.

Мотив (лат. moveo – «қозғаламын») сюжеттің ең қарапайым құрамдас бөлігі болып табылады. Фольклорлық-мифологиялық мотив – бір емес бірнеше фольклорлық-мифологиялық мәтінде кездесетін бейне мен эпизод немесе бейнелер мен эпизодтардың жиынтығы [4,5]. «Кие тұту» мотиві қазақ халқының дүниетанымдық ерекшелігін анықтайды. «Кие» ұғымы қазақ халқы үшін де, басқа да бауырлас түркі халықтары үшін де белгілі бір заттың, жануардың, мекеннің сакральдылығын білдіретін ұғым. Халық арасында кездесетін «киесі ұру», «киесі тию» сынды ұғымдар дәл осы қасиетті, киелі дүниелерге залал келтірген жанның басына келетін зиянды білдіріп тұр.

Туған жер ұғымы да түркі халықтары үшін қастерлі, киелі ұғымдардың санатында. Отанды құрметтеу, сүю, ел мен жерді қорғау, туған жердің бостандығы үшін жанын пайда ету сынды абзал қасиеттер туған жерді кие тұтудың жарқын көріністері. Түркі халықтарына ортақ туған жерді кие тұту мотивін ағайынды елдердің ғасырдан-ғасырға шежіре болған құнды фольклор мұраларынан аңғарамыз.

Фольклор - адамдарды біріктіретін мәдени, біртұтас жүйе ғана емес, сонымен бірге бүкіл ұлттың дүниетанымын бейнелейтін этнофилософиялық құбылыс [5, 795].

Қазақ, қырғыз, татар және тағы да басқа түркі халықтарының эпикалық ертегілері – батырлық дастандарының мотивтерінің ұқсастығы тамыры тереңге жайылған ежелгі заманнан бастау алуы – түркі халықтарының тарихи-мәдени дамуымен тығыз байланысты екендігін көрсетеді. Түркілік жыр-дастандардың

поэтикасына, желілік құрылымына назар салсақ, биік те, киелі, шынайы құбылыстардың кең қамтылғанын, ғұрыптық, салта-саналық, астарлы образдардың бір-бірімен тығыз байланыста екендігін көреміз.

Түркі халықтарының дүниетанымының келесі бір ерекшелігі – Отанға деген сүйіспеншілік. Бұған барша түркі халықтарына ортақ ежелгі тастағы жазба Орхон-Енисей жазбалары дәлел. «Ер-Су(б)» (түрк. «Жер-Су») түркі мағынасында туған жер ұғымының синонимі ретінде біртұтас тұтастықты көрсетеді. Көне түркілер еліне, туған жеріне деген сүйіспеншіліктің алдында бас иген. «Удук Ер-Су(б)» (Қасиетті Жер-Су) ежелгі түркі халықтарының дүниетанымы бойынша жер әлемінің құдайы саналды [6, 25]. Ата-бабаны, Отанды ардақтау, оған деген сүйіспеншілік – түркілердің саяси идеяларындағы негізгі ұғым. Жалпы, түркі халықтарының тұрмысында орын алған әдет-ғұрыптардың барлығы отансүйгіштікке, тарихты, әсіресе көне тарихты білуге ықпал етті.

Түркі халықтарының туған жерді үлкен Тәңіріге балап, кие тұтуы түркі халықтарының ежелгі жазба ескерткіштерінен де анық көрінеді. «Жоғарыда көк аспан, төменде қара жер жаралғанда, олардың арасында адам баласы жаратылды». Тасқа қашалып жазылған ежелгі түркілердің ескерткіші Күлтегін құлпытасы дәл осы сөздермен басталады. Көне түркілер дүниенің пайда болуын осылайша елестеткен. Түркілер танымында қалыптасқан аңыз-әпсана бойынша бастапқыда Аспан мен Жер бірге өмір сүріп, дүниеде хаос орын алды. Бірақ бір күні Аспан мен Жер бір-бірінен айырылды: жоғарыда ашық аспан, төменде қара жер пайда болды. Адам бір мезгілде Аспанның да, Жердің де ұлына айналды. Ол Аспан мен Жерді бейберекетсіздіктен ажырататын қаһарман ретінде және аяғын жерге қойып, аспан қоймасын қолымен ұстап тұрды. Ол аяғына нық тұрып, басы аспанға тиіп тұрғандықтан физикалық тұрғыдан мықты (татарлар арасында бақытты адам туралы: «башы күкке тиған» - басын аспанға тигізді). Жер мен Тәңір бір принциптің екі жағы ретінде қабылданды. Адам жер бетінде туып, өмір сүрген. Жер оның мекені, мәңгілік тұрағына, қастерлі үйіне айналды.

Көне түркілердің дүниетанымында «туған жер» ұғымы кеңістікпен тығыз байланысты болған. Бұл дамыған кеңістік, орта дүние, өмір сүруге қолайлы дүние. Ежелгі түркілер өз атамекенін Жердің, тіпті Ғаламның орталығы деп санаған.

Алтын Орданың «Идегей» дастанында «Көк-Төбе – Жердің өзегі» деген жол бар. Мұнда «Төбе» сөзі атамекен мағынасында қолданылған. Құрылу барысында Жошы Ұлысы екіге бөлінді: Ақ Орда және Көк Орда. Көк Орда немесе Көк Төбе мемлекеттің шығыс бөлігін алып жатты.

Түркі халықтарының өзге дүние, игерілмеген кеңістік, яғни «туған жер» туралы аңыз-әпсаналары кейінірек аңызға айналған Яжуж және Мажуж

халықтары және Ескендір Зұлқарнайынның аңызға айналған жорықтары туралы құран хикаяларымен толықтырылады.

Түркі халқын құраған барлық халықтар туған еліне, жеріне деген сүйіспеншілікті, туған мекенді кие тұтуды культ дәрежесіне дейін көтерген. Түркілердің туған жерге деген махаббатының күшті болғаны сонша, олардың тіпті өз тәуелсіз құдайы болған. Бұл ғаламның ортаңғы қабатының құдайы – жердегі құдай Удук Йир-Суб («Қасиетті Жер-Су») болды. «Жер-Су» – «туған жер», «туған мекен» сөздерінің синонимі. Оның культі тау, көл, өзен, және жердің рухына, табиғатқа, «туған жер – жасыл бесікке» тәңір ретінде табынумен байланысты.

«Жер-су туралы ежелгі халықтық түсінік-пайымдаулар ұлттың ұлт болып қалыптасуымен бірге жасалған, тіпті адам санасының қалыптасып, қоршаған ортаны тануына негіз болған факторлардың бірі деп қарау керек. Қазіргі отан ұғымы немесе атамекен, туған жер, кіндік кескен мекен деп жүргеніміз түптеп келгенде байырғы көне түркілік «жер-су» деген түсініктен шығады» [7, 9].

Сол көне дәуірде тұрғылықты жерді түркілер белгілі бір мекен ретінде емес, Жер-Су тәңірінің рухымен киелі мекен ретінде қабылдап, бұл жерді Отан (Ил) деп атаған. Орхон жазбаларында Жер-Су (Йыр-Суб транскрипциясында жазылған) Тәңірімен бірге айтылады: «Жоғарыда түріктердің Тәңірі мен түркінің киелі Йыр-Суб былай деп айтқан: «Түркі жұрты жоғалып кетпесін! Адамдар өмірін жалғастырсын!», «Аспаң, Ұмай мен Йыр-Су бізге жеңіс сыйлады». Бірақ, бұл жазуларда Йыр-Су атауы діни мағынасы жоқ белгілі бір елді мекен немесе аумақ мағынасында да қолданылған: «Ата-бабамыздан бері қожайынсыз болған Йыр-Су (ел) қалмасын» [6, 28].

Йыр-Суды, яғни туған жерін кие тұтып, құрметтеген түркілер жер бетінде уақытша өмір сүретініне сенімді болды. Олар физикалық дененің өлімінен қорықпады, өйткені, бұл өмірдің табиғи жалғасы астральды жазықтықта болатынына сенді. Оның үстіне, адамдар табиғат пен Жердің рухтарымен шынайы байланыста болып, өздерінің киелі туған жеріне айналған табиғатқа ешқандай зиян келтірмеді.

Көне түркі ескерткіштерінде түркілердің Отаны, қасиетті атамекені «түркі халықтарының йыр-суы» деп мақтанышпен аталды. Византия тарихшысы Теофилак Симокатта ежелгі түркілер туралы: «Олар жерге гимн айтады, олардың сиқыршылары жерді шақырып, одан күш сұрайды», - деп түркі халықтарының дүниетанымындағы киелі туған жерге айналған жер-судың рөлін атап өтеді. Татарлардың ауызекі сөйлеу тілінде және қазіргі уақытта шағын Отанды «йыр-су» («жер-су») деп атайды. Татар тілінде сағынышты білдіретін тағы бір сөз бар: «жырсу». Қазіргі татар тілінде бұл сөз «көп аңсау» (ностальгия) деген мағынаны білдіреді. «Жырсу» ұғымы мен ежелгі түркі құдайы Йыр-Суб (Жер-Су) есімінің байланысы ерекше күмән тудырмайды.

Жерге табыну татар халқының әдет-ғұрыптарында соңғы заманға дейін сақталып келді.

Жер-су атауы қазақ ұғымындағы ғана кеңістік емес, ол ұлттан кәрі көне замандарда ру, тайпалық одақтар кезінде қалыптасқан болса керек, сондықтан да түркі тілдес халықтарға ортақ ұғым [7, 86].

Демек, көне түркілер туралы аңыз-әпсаналарға көз жүгіртсек, түркі халықтарының дүниетанымында атамекен ұғымы туған табиғат ұғымымен тығыз байланысты болған.

Нәтижелер. Қырым татарларының «Чора батыр» дастаны, қырғыздың «Ер Табылды», қазақтың «Алпамыс» эпосын салыстырмалы типологиялық зерттеу эпикалық ертегілердің сюжеті мен композициялық ұйымдасуы жағынан көп ұқсастықтардың бар екенін көрсетті. Жоғарыдағы қаһармандық дастандардың әрқайсысы екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде бас кейіпкердің жаумен шайқасқа дейін болған оқиғалары баяндалса, екінші бөлімде халық батырының тұтқынға түсуі, оның зынданда немесе жат жерде азап шегіп, туған жерін сарыла сағынуы, атажұртына ұзақ оралуы баяндалады. Батырлық дастандардың бірінші бөлімінде қаһармандардың іс-әрекеті біршама өзгеше болса, екінші бөлімінде оқиғалардың дамуындағы, кейіпкерлердің мінезі мен іс-әрекетіндегі ұқсас мотивтерді байқау қиын емес. Қырым татары Чора батыр, қазақ батыры Алпамыс пен қырғыз батыры Ер Табылды бейнесінде ортақ нәрсе көп. Үш батырға да тән тамаша қасиеттер олардың жаужүрек батырлығы, туған елі мен жері үшін көзсіз ерліктерге баруы, жаумен соғысқанда отқа жанбауы, суға батпауы, қылыш кеспеуі, жебе жетпеуі.

Қырғыздардың «Ер-Төштюк» батырлық эпосы қазақтардың бірнеше нұсқасы бар ауызша халық шығармашылығында батырлық ертегі ретінде бейнеленген «Ер-Төстік» эпосына қатты ұқсас. Қазақтың «Ер-Төстігі» қырғыздардан идеялық бағыт-бағдары жағынан да, тақырыбы жағынан да, басты кейіпкерлердің образдарының сипаты жағынан да қатты ерекшеленбейді. «Ир-Тушлук» деген атпен бұл ертегілік дастан татар халқында да бар. Жырларда кездесетін көптеген батырлардың да есімдері ұқсас. Ағайынды елдердің ауыз әдебиетін құрап тұрған аттас шығармалардың барлығында жанрлық айырмашылықтарына қарамастан, бір эпизодтар, кейіпкерлердің ұқсас сипаттары кездеседі.

Қазақ пен қырғыз, қарақалпақ халықтарының батырлық дастандары жанрлық жағынан алуан түрлі болғанымен, сюжеті, тақырыбы ортақ. Басты кейіпкерлердің мінездері де бір-бірінен еш айрықшаланбайды. Азулы дұшпан – айдаһар және басқа да зұлым күштер, батырдың сенімді досы – жақсы ат, батырдың басты миссиясы - елі мен жерін қорғау, туған жерін кие тұту, мұның бәрі қазақтар мен қырғыздардың ғана емес, басқа түркі халықтарының да фольклорына арқау болған деген тұжырымға негіз береді. Әсіресе жыр-дастандардың сюжетінде, пейзаждық очерктерде, кейіпкерлердің мінез-

құлқында, жақсылық пен жамандықтың өзара күресінде, қаһармандардың Отанын қорғау үшін түрлі зұлым күштермен ерлік күрестерінен айқын көрінетін бейнелер.

Қазақ пен қырғыз халықтарының эпостық шығармаларында да ортақ қаһармандардың батырлығы, ерлігі, өздері туып-өскен туған жерлерін сыртқы жаулардан қорғап, халқының зор құрметіне ие болғандығы сынды ортақ мотивтер жиі кездеседі. Мысалы, қазақтың Ер-Көкшесі қырғыздың батырлық эпосы «Манаста» бас кейіпкердің досы әрі серігі ретінде бейнеленсе, қазақтың «Ер-Көкше» эпосында қырғыз батыры Манас Манашының бейнесінде жырланады. Қазақтың «Ер Көкше» жырында да, қырғыздың «Манас» жырында да үлкен басымдылық қаһармандардың жауынгерлік ерлігіне беріледі. Қос батыр да өздерінің қаһармандық іс-әрекеттерін туған жері мен елін сыртқы жаулардан қорғау кезінде кеңінен көрсетеді. Екі халықтың жыр-дастанында басқа да желілік арналар болғанымен, батырлық жырлардың ең маңызды тұсы – басты кейіпкерлердің отансүйгіштік асыл қасиеттерін паш ету. Ата-ана, туыс-бауыр, туған халқы мекен еткен, кіндік қаны тамып, жарық дүниені көрген асыл атақоныс, туған жерін үлкен кие тұтып, қастерлі ұғымға балаған ежелгі батырлар Отаны үшін отқа түсіп, қилы кезеңдердің түрлі кедергі – қиындықтарын басынан өткерген.

1856 жылы Ш.Уәлиханов «Манас» батырлық жырын алғаш рет қырғыздың бір қиссашысының аузынан естіп, қағазға түсіреді. Ғалым өзінің жазбасында жырға қысқаша баға беріп, сюжетті сызып, қазақ, ноғай аңыздарының қырғыздарға белгілі болғаны туралы өте қызық деректі атап көрсетеді [8, 29]. Ш.Уәлиханов ноғайлардың түркі халықтарының барлық салт-дәстүрінде, аңыз-әңгімелерінде, өлең-жырларында кездесетіндігіне еш таң қалмады. Ғалым тағы бір еңбегінде бұл құбылысты түсіндіре отырып, ноғайлар деп түркі халықтары мекен еткен жерді мекендеген көшпелі тайпалардың барлығын меңзеп тұрғанын, ал сюжеттер ортақтығы, батырлар ортақтығы осы халықтардың тарихи тағдырларының ортақтығынан туындайтынын атап көрсетеді. Ш. Уәлихановтың Қырғыз еліне саяхаты барысында жазып қалдырған очерктері үлкен ғылыми құндылыққа ие.

Ш. Уәлиханов қырғыздардың аңыз-әңгімелері қазақтардікі сияқты сан алуан және көп емес екенін, бірақ қырғыз халқында бірқатар тамаша аңыздар мен «Манас» дастанының бар екенін атап өтті. Ғалым эпостағы фактілер мен қырғыздар өміріндегі тарихи оқиғалардың сәйкестігін белгілеуге ерекше орын беріп, «Манас» жырының қырғыз халқының тарихын айқын бейнелейтінін атап көрсетеді.

«Ғылыми очерктерінде» Ш.Уәлиханов қырғыздар мен қазақтардың өмірдің көп саласында бір-біріне жақын, тіпті туысқан болғанымен, бөлек халық екеніне тоқталып өтеді. Ғалым «Манас» жырындағы қайсақтар мен қырғыздар жеке халық ретінде, ноғайлармен байланысты ортақ мүдделер

ретінде берілген деп жазды. Олардың арасындағы қарым-қатынас өте жақын, туыстық қатынасқа құрылған. Шығу тегі, тілі, дәстүрі ортақ болғандықтан қырғыздар мен қайсақтардың тату-тәтті ғұмыр кешкені анық.

Сонымен, Ш.Уәлиханов сенімді дереккөздер мен өзінің жеке зерттеуіне сүйене отырып, қазақтар мен қырғыздардың туысқан халық екенін, олардың ортақ тіл арқылы жақындасатынын, ауызекі халық шығармашылығын құрайтын фольклор мұраларындағы тарихи тағдырлардың, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың ортақтығына негізделген сюжеттердің ұқсастығын, олардың бір-біріне жақындығын дәлелдейді.

Түркі халықтарының өзара ықпалы халық эпосы «Алпамыс» жырынан да айқын көрінеді. Алпамыс эпосының нұсқаларының әртүрлі халықтар арасындағы ұқсастығын ерекше атап өтуге болады. Қазақтар, қарақалпақтар арасында сипатталған оқиғалар қоңырат тайпасымен байланысты.

Бұл нұсқалар Алпамыстың Қоңырат басылымына негізделген. Қазақ пен қарақалпақ халқының әрқайсысы өзінің толық нұсқаларында көне сюжетті сақтағанымен, оны өзінің ауызша поэтикалық дәстүріне сай толықтырып отырған. Алпамыс эпосында Қоңыраттарға жорық жасауды Тайша, яғни Тайшық хан басқарады деп бекер айтылмаған. Қазақ және қарақалпақ халықтарының фольклор мұрасына енген батыр тұлғалы бас кейіпкер «Алпамыстың» жоңғар жаулаушыларына қарсы жеңісті де қаһармандық күресі екі ел нұсқасындағы жырда ұқсас суреттеледі. Жырда Алпамыстың туған жерін қорғау жолындағы ерлігі былайша сипатталады:

Енді Алпамыс бақырып,
«Алатаулап» ұран шақырып,
Қалмаққа жалғыз теді.
Қойға шапқан бөрідей,
Талқандап қуып бөледі.
Алтын сапты ақберен,
Деммен тартып тиеді.
Кейбірінің кесіп кәлласын,
Кейбіреуін тіледі [9, 31].

Алпамыс қазақ, қарақалпақ халықтарының санасына туған жер қорғаушысы мен асыл батырдың идеалды бейнесі ретінде бірдей енген. Түркі халықтарына ортақ жырдың әр халық нұсқасына енген қорытындысы батырдың ел-жұртын жау залалынан аман сақтап, ұзақ та қиын жорықтан туған жерін аңсап, сарыла сағынып келуімен, жақындарымен жылап көрісуімен аяқталады. Мәселен, қазақ халқының ауыз әдебиетіне енген жырдың бір нұсқасында:

Тозып кеткен ел-жұртын
Тегіс жиып алады.
Тентегі мен телісін, түзеп жөнге салады.
Атасы мен анасын,

Боз биенің сүтіне Шомылыдырып алады [9, 40].

Қазақ, қарақалпақ, татар, ноғай сынды түркі халықтарының туған жерді кие тұту мотивінің ортақтығын білдіретін тағы бір фольклор мұрасы – «Едіге батыр» жыры. Бірнеше ағайынды халықтың ортақ мұрасына айналып, әр халықтың өз тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін түрлі нұсқалары бар бұл жырда да басты кейіпкердің батырлығы, ерлігі, қаһармандығы негізгі желіге арқау болып отыр.

Қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар нұсқаларында типологиялық ұқсастықтар көп. Ұлттық нұсқаларда белгілі бір мотивтер мен тақырыптардың болуы немесе болмауы қате емес, олар бірін-бір толықтырады. Батырлық эпостың асқақ рухы барлық нұсқаларда сақталады [10, 6395-6408].

Батыр туған ер қадірлі туған жеріне қиын кезең таяп қалғанын сезіп, бар күш-қайратын қастерлі атамекенді жау найзасынан сақтап қалуға жұмсайды. Тіпті, жырда баяндалатын Едігенің көрген түсі қаһарманның алдағы тағдырын болжайды:

Мен бүгінгі түсімде
Алтыңды ер, Ақ боз ат
Жалынан тартып мініппін
Ақ сұңқар құс болыппын
Көкке таман ұшыппын,
Көкте жүрген періште
Оларға барып сөйлесіп,
Онан да ары ұшыппын
Төбедегі қоңыр қаз
Көк жүзінде іліппін,
«Тор» тауына қоныппын,
Төс етіне тойыппын.

Ғалым Р.Бердібаев «Едіге» жырында баяндалған бұл түс туралы былай дейді: «Бұл түс – Едігенің ұлы жеңісінің, қаһармандық даңқының алдын-ала ишара етілген нышаны» [11, 12]. Бірнеше түркітектес халықтың ауыз әдебиетінің сүбелі қорына айналған бұл жырда бас кейіпкер Едігенің туған жері үшін бәріне даяр ер мінезі басты назарға алынады.

Түркі халықтарының дүниетанымында туған жер қастерлі, қадірлі ұғым дедік. Әсіресе, туған жерден жырақта жүргенде атамекенге деген сағыныш, ыстық сүйіспеншілік кім-кімге болсын ерекше білінеді. Түркі танымында қадірлі, қастерлі дүниенің киесі болатынына халық шүбәсіз сенеді. Сонымен, түбі бір түркі халықтарының ұғымында туған жер Асан қайғының Жерұйығымен тең. Кең байтақ, шегі де, шеті де жоқ ұлан даладан түркі тектінің іздегені – Жерұйық, қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын құтты мекен, жайлы жер. Жерұйық – түркі мәдени кеңістігінде байлық пен ырыстың, бақ пен берекенің, азаттықтың, бақыттың мекені. Жерұйық, құдды, жердегі жұмақ

тәрізді. Бұл туралы белгілі қазақ фольклортанушысы Сейіт Қасқабасов: «Мұсылман мифологиясындағы жұмақтың сипаты фольклордағы Жерұйық, немесе бақытты арал іспеттес. Онда, яғни жұмақта адам рахат ғұмыр кешеді...» [12, 57] – деп жазып кеткен.

Ағайынды түркі халықтарының дүниетанымындағы ғажайып мекен, қастерлі туған жердің киелілігі қазақ әпсаналарында «Жерұйық», «Өтүкен», «Үш қиян», «Сарыарқа», «Жиделі-Байсын» сипатында көрініс тауып отырған. Туған жердің сары топырағы, тау-тасы, саф ауасы, кең жазығы әрбір түркі халқы үшін құтты қоныс болумен қатар, сол халықтың елдігін, егемендігін, киелілігін танытатын символдық атауларға айналған. «Кие тұту» мотивіне әбден лайықты түркі халқы үшін жердің қазығы – Жерұйыққа айналған туған жер ұғымы түркілік танымдағы тәуелсіздік ұғымымен тығыз байланыстырылады.

Қорытынды. Туған жер кез келген халық үшін қастерлі, киелі ұғым. Адамзат баласы үшін кіндік қаны тамып, алтын бесігіне айналған жер құт мекен. Отан, туған жер, атамекен, атажұрт сөздері түркі халықтарының дүниетанымында да өте киелі ұғымды береді. Түбі бір түркі халықтарының этногенетикалық, этнолингвистикалық ұқсастықтарынан бөлек, туған жерді кие тұтуында да ортақ мотивтердің кездесетінін қаны бір ағайынды халықтардың ауыз әдебиетін, фольклор мұраларын зерттеген түркітанушы ғалымдардың еңбектерін қарастыра отырып көз жеткіздік. Түркология мәселелеріне арналған келелі ғылыми еңбектерде түркі халықтарының ауыз әдебиетінде ертегілерге қарағанда көлемді эпостық жырлардың әлдеқайда көп екендігін аңғарамыз. Бұл мүмкін, түркі халықтарының көшпелі тұрмыс кешіп, ылғи да жаугершілікпен өткізген өмір салтына да байланысты болар. Әсіресе батырлық жырлар түркі халықтарының талайлы тарихының ажырамас бір шежіресі іспетті.

Қазақ халық ауыз әдебиетінің ең бір бай саласы - батырлар жыры болып табылады. Қазақтың батырлар жыры саны жағынан өте көп және кең көлемді болып келеді. Батырлық жырлардың тақырыбы ел қорғау, сондағы жеке батырлардың ерлік істері туралы. Ол мүмкін қазақтардың түркі тайпаларының ішіндегі көшпелі ғұрыпты ұстанған жауынгерлік рухымен де байланысты болса керек. Сол секілді, ағайынды қырғыз, қарақалпақ, башқұрт, татар халықтарының да фольклор мұраларының басым бөлігін қаһармандық жырлар алып жатыр.

Түркі халықтарының фольклорлық мұралары ХІХ ғасырдан бастап қана жиналып, зерттеле бастады. Алғаш мұндай мол мұраға назар аударып, зерттей бастағандар орыс оқымыстылары болған. Олардың қатарында Радлов, Ильминский, Остраумов, Потанин секілді ғалымдарды атап айтуға болады. Ал ертеректе қазақ ғалымдарынан бұл салада елеулі еңбек қалдырғандар Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, М.Ж. Көпеев болды [13, 28]. Қазіргі таңдағы түркі халықтарының фольклорының дамуы туралы айтқанда міндетті түрде әйгілі түркітанушы Н.Катановты да айта кеткеніміз дұрыс. Ол - көптеген

түрік фольклорлық туындыларын орысшаға алғашқы болып аударғандардың бірі [14, 182]. Түркі халықтарының ауыз әдебиетінде кездесетін фольклор мұраларының бір жанры - батырлық жырларындағы оқиғалардың алуан түрлі сюжеттерге құрылуы, басты кейіпкерлердің әрқайсысының даралана бейнеленуі, әрбір образдың өзіндік мінез бен портреттерінің болуы олардың өзіндік ерекшелігін танытып тұрғанымен, әр эпостық дастанның тақырыптары, идеялық мұраттары бірсарындас болып келеді. Әсіресе, батырлық дастандардың басты кейіпкерлерінің көзсіз ерлігі, жаужүректігі, туған жерін ардақтауы, киелі туған жерін сыртқы жаулардан қорғауы, жойқын жорықтар кезінде түрлі қиындықтармен бетпе-бет келіп, соңында дін аман қалуы, бәрі-бәрі түркі халықтарының әдебиетіндегі ортақ мотивтердің көптігін білдіреді.

Татар, қазақ, қырғыз, башқұрт халықтарының ауыз әдебиетіндегі туған жерді кие тұту мотивтерінің ұқсастығы бауырлас халықтардың тамыры тереңде жатқан тарихи-мәдени дамуымен тығыз байланысты. Түркі халықтарының «туған жер» концептін ерекше дәріптеген эпикалық әңгімелері – дастандар бірнеше қызмет атқарды: көркемдік, эстетикалық, адамгершілік және дидактикалық. Олар тарихи оқиғаларға, тарихи тұлғаларға қатысты халықтық көзқарастарға негізделіп отырды. Оларда сол халықтың мінез-құлқы, өмір сүру ережелерінің өзіндік кодексі сипатталды.

Туған жерді кие тұту, адақтау, қастерлеу түркі халықтарының көне замандарда пайда болған аңыз-әпсаналарынан бастап, ауызша әдебиет мұраларынан көрініс тапты. Көрші халықтардың фольклор мұраларынан халықтардың тұрмыс-тіршілігін, тарихын, діни наным-сенімін, мәдениетін көреміз және әрқайсысының фольклорлық шығармаларынан түркі халықтарының өмірін бейнелеуде көптеген тақырыптық ұқсастықтарды, бейнелі ұқсастықтарды, көркемдік құралдардың бірлігін байқауға болады. Осылайша, түркі халықтарының ауызша поэтикалық шығармашылығында оқиға мотивтерінің бірлігі қадағаланып, халықтардың ортақ тілегі, ой-пікірлері көрініс тауып, өмірдің, әлеуметтік мәселелердің, қаһармандық кейіпкерлердің тарихи суреттері ұлттық поэтикалық дәстүрмен тығыз байланыста ашылады.

Әдебиеттер

1. Қоңыратбаев Ә. Эпос және түркология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.
2. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002.
3. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Атамұра, 2008. – 287 б.
4. Уәлиханов Ш. Көптомдық шығармалар жинағы 1-том. – Алматы: Толағай групп, 2010.
5. Обаева Г.С., Балтымова М.Р., Ниязова Г.М., Тоханбаева Т.З., Ұлықпанова А.З., Қазіргі прозадағы этнофольклорлық дәстүрдің сабақтастығы.

Opcción, Año 36, Especial No.27 (2020): 794-808. ISSN: 1012-1587 | ISSNе:2477-9385
<https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/32012>

6. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.

7. Пангереев А.Ш. Жер-су атаулары және ұлттық руханият. Монография. Жұбанов кітапханасы сериясы. – Ақтөбе: Жұбанов университеті баспасы, 2018. – 314 б.

8. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.

9. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.

10. Асанов Ж.А., Пангереев А.Ш., Балтымова М.Р., Бораш Б.Т., Ідрісова Е.Т. «Едіге» түркі халқының ортақ мұрасы ретінде: эпостың тарихи негізі // International Journal of Environmental and Science Education, 2016, 11(14), ISBN: 13063065, Scopus, – 6395-6408 б. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1115732.pdf>

11. Къозукюрпеч // Кърым татар халкъ агъыз яратыджылыгы. Хрестоматия. – Ташкент: Уқитувчи, 1991. – 88 б.

12. Kozikurpes men Bauansiluw // Bozcigit. Dobruca Tatar Masallari. Birinci kitap. Bucuresti: Kriterion kitap iyі, 1988. – 232 s.

13. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 33: Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2012. – 364 б.

14. Таимова Г.Ж., Бегманова Б.С. Түркі фольклорындағы ұлттық құндылықтардың трансформациялануы. «Керуен» ғылыми журналы, No 1, 74-том, 2022. – 355 б. ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-14>

Б.К. ОЛЖАБАЕВ, А.Ш. ПАНГЕРЕЕВ

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе,
Казахстан

О. СӨЙЛЕМЕС

Университет Кастамону, Кастамону, Түркия

МОТИВЫ ПОЧИТАНИЯ РОДНОЙ ЗЕМЛИ В ФОЛЬКЛОРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация. Сходство литературы и культуры, языка и религии тюркских народов объясняется тем, что их исторические судьбы переплетаются в одном русле. Закономерным явлением является отсутствие существенного различия в этногенетическом и этнолингвистическом отношении родственных народов, живших в непосредственном контакте. В статье был проанализирован концепт «Туған жер» («Родная земля»), занимающий особое место в мировоззрении тюркских народов, рассмотрены общие мотивы любви

тюркских народов к родной земле. При этом за основу были взяты научные труды, в которых исследован ряд проблем тюркологии, сопоставлены такие ценности, как патриотизм, защита страны и земли, встречающиеся в фольклорном наследии братских народов.

Родная земля – это священное, чтимое понятие для любого народа. Для человеческого рода пуповина – это место, где капает кровь и становится золотой колыбелью. Слова «Отан», «туған жер», «атамекен», «атажұрт» дают сакральное представление в мировоззрении тюркских народов. Считать священной родную землю, почитание, прославление родной земли отражено в наследии всех устных литератур тюркских народов, начиная с преданий и мифов, возникших в древности. Сходство мотивов почитания родной земли в устной литературе татарского, казахского, киргизского, башкирского народов неразрывно связано с историко-культурным развитием братских народов, глубоко укоренившихся в их корнях.

Ключевые слова: тюркские народы, концепт, мотив, фольклор, устная литература, героические поэмы, эпос, сюжет.

B.K. OLJABAEV, A.Sh. PANGEREEV
Aktobe regional state University. K. Zhubanova
O. SOYLEMEZ
Kastamonu University, Kastamonu, Turkey

MOTIVES TO CONSIDER THE HOMELAND SACRED IN THE FOLKLORE OF THE TURKIC PEOPLES

Annotation. The similarity of literature and culture, language and religion of the Turkic peoples is explained by the fact that their historical destinies are intertwined in one channel. A natural phenomenon is the absence of a significant difference in the ethnogenetic and ethnolinguistic attitudes of related peoples who lived in direct contact and close to each other. The article analyzed the concept of “homeland”, which occupies a special place in the worldview of the Turkic peoples, and considered the common motives of the love of the Turkic peoples for their native land. At the same time, scientific works were taken as a basis, in which a number of problems of Turkology were investigated, values such as patriotism, protection of the country and land found in the folklore heritage of fraternal peoples were compared.

The native land is a sacred, revered concept for any nation. For the human race, the umbilical cord is a place where blood drips and becomes a golden cradle. The words «Отан», «атамекен», «туған жер», «атажұрт» give a sacred representation in the worldview of the Turkic peoples. To consider the native land sacred, the veneration and glorification of the native land is reflected in the heritage of all the

oral literatures of the Turkic peoples, starting with the legends and myths that arose in antiquity. The similarity of the motives of wearing the native land in the oral literature of the Tatar, Kazakh, Kyrgyz, Bashkir peoples is inextricably linked with the historical and cultural development of fraternal peoples deeply rooted in their roots.

Keywords: Turkic peoples, concept, motive, folklore, oral literature, heroic poems, epic, plot.

References

1. Qoñyratbaev Ä. Epos және türkologia. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 208 b.
2. Qasqabasov S. Janazyq. – Astana: Audarma, 2002.
3. Qabdolov Z. Ädebiet teoriasynyñ negızderı. – Almaty: Atamūra, 2008. – 287 b.
4. Uälihanov Ş. Köptomdyq şyğarmalar jinağy 1-tom. – Almaty: Tolağai grupp, 2010.
5. Obayeva G.S., Baltymova M.R., Niyazova G.M., Toxanbayeva T. Z., Ulikpanova A. Z. Continuity of ethno-folklore tradition in modern prose. Opción, Año 36, Especial No.27 (2020): 794-808. ISSN:1012-1587 | ISSN:2477-9385 <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/32012>
6. Bahtin M. Voprosy literatury i jestetiki. – M.: Hudozhestvennaja literatura, 1975. 504 s.
7. Pangereev A.Ş. Jer-su ataulary және ұлттық руhaniat. Monografia. Jūbanov kitaphanasy seriasy. – Aqtöbe: Jūbanov universiteti baspasy, 2018. – 314 b.
8. Ybyraev Ş. Epos әlemi. Qazaqtyñ batyrlyq jyrlarynyñ poetikasy. – Almaty: Ğylym, 1993. – 296 b.
9. Marğūlan Ä. Ejelgi jyr, aңызdar. – Almaty: Jazuşy, 1985. – 368 b.
10. Asanov J.A., Pangereev A.Ş., Baltymova M.R., Boraş B.T., Idrısova E.T. «Edige» türkı halqynyñ ortaқ mūrasy retinde: epostyñ tarihi negızı // International Journal of Environmental and Science Education, 2016, 11(14), ISBN: 13063065, Scopus, – 6395-6408 b. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1115732.pdf>
11. K'ozukyurpech // K'irimtatar creation of the people. Xrestomatia. - Tashkent: Teacher, 1991. - 88 b.
12. Kozikurpes Bauansiluw / / Bozcigit. Dobruca Tatar Masallari. The kitap. Bucuresti: kitap İyi Criterion, 1988. – 232 s.
13. Babalar sözi: Jüz tomdyq. T. 33: Batyrlar jyry. – Astana: Foliant, 2012. – 364 b.
14. Taimova G.J., Begmanova B.S. Türkı fökloryndağy ұлттық qūndylyqtardyñ transformasialanuy. «Keruen» ğylymi jurnaly, No 1, 74-tom, 2022. – 355 b. ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-14>

Авторлар туралы мәліметтер

Олжабаев Бекарыс Кобланулы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің докторанты, Ақтөбе, Қазақстан.

Олжабаев Бекарыс Кобланулы – докторант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан.

Olzhabayev Bekarys Koblanuly – doctoral student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Пангереев Абат Шамович – филология ғылымдарының докторы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Пангереев Абат Шамович – доктор филологических наук, профессор Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан.

Pangereyev Abat Shamovich – doctor of philological sciences, Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Сөйлемез Орхан – философия докторы (PhD), Кастамону университетінің профессоры, Кастамону қаласы, Түркия

Сөйлемез Орхан – докторы философии (PhD), профессор Университета Кастамону, Кастамону, Турция.

Soylemez Orhan – Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey.

IRSTI 16.01.45

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.19>

A.A. BUKAYEVA¹

N. BIRAY²

Kokshetau University named after Shokan Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan, ¹

Pamukkale University, Denizli, Turkey²

(e-mail: anar-bukaeva@mail.ru¹, nergisb@gmail.com²)

THE EFFECT OF IMPLEMENTING CASE STUDY APPROACH ON STUDENTS LEARNING OUTCOMES IN TEACHING KAZAKH LEGAL DISCOURSE

Abstract. This study explores case study not as research method, but as a teaching method in teaching legal discourse pre-service law students. The purpose of this study was to explore the role of case study method in teaching Kazakh legal discourse and its effect on learning outcomes in the Kazakh language acquisition of law students. Thirty-five pre-service law students enrolled at the Department of History and Law at Sh.Ualikhanov Kokshetau University participated in this study. The present study was done during the academic year 2021/2022 at the Department of Philology and Pedagogy, Kokshetau University (KU) at Professional Kazakh language course (PKL). The present study applied mixed methods to identify the effect of case study approach on pre-service law students' performance and learning outcome. The data collection was done through questionnaires and interviews. The data were analysed descriptively using frequency and percentage gained from the questionnaire and interpretation of interview results. The research results have shown that the use of the case study method has a positive effect on students' learning outcomes and developing language and soft skills. Many students noted the significance of case study approach as it combines theory and practice to facilitate students' skills of working with diverse sources of information. Analysis of the participant's responses illustrates that among language skills best of all students managed to enhance their speaking skills and listening skills. Furthermore, besides language skills, PKL course learners indicated that the case study approach had a great impact on developing their soft skills such as problem-solving and decision-making skills, critical and analytical thinking skills, negotiation, and presentation skills, teambuilding skills, interpersonal skills, anticipating skills in problem identification and solving.

Keywords: case study approach; law students; effect; soft skills; problem-solving, critical thinking, negotiation skills, presentation skills.

Introduction. In recent years Kazakhstani higher education system has been modernized and updated in order to satisfy modern, international standards by

training competent, highly qualified specialists with flexible skills. The legal system is currently one of the most promising, competitive, prestigious, authoritative, and attractive spheres in the labor market for contemporary university students, as students believe that studying law as a major will promote their professional skills in their career ladder. However, the requirements for graduates at the moment are undergoing a great change. The education paradigm has changed and law students are also required new skills and competencies, such as critical thinking, lifelong learning skills, to apply theory in practice. Nowadays due to the reform in the field of the education system and the development of technologies, educating specialists in various areas also require enhancing in order to meet modern global trends and standards. This issue is particularly relevant in the training of law students, who possess appropriate skills in the legal field, as well as communicative competence in the native and foreign language using appropriate legal terminology, which will ensure their competent work, that is, they must use correctly legal discourse in different situations of interaction [1,522].

Teaching professional Kazakh language in higher education is effected in the context of communicative activity approach, which involves developing students' skills (speaking, reading, writing, listening). According to Shifang Li & Yifan Wang [2,829] the law is viewed as the main superstructure of any state. It should be formulated, interpreted, and implemented based on linguistic means. Legal discourse is considered a powerful tool for reflecting a country's will. Power refers to the particular management of the main organization over the management of the objects in the process of achieving certain organizational goals.

Professional Kazakh language is one of the elective disciplines offered in the list of subjects for pre-service law students. At present teaching, linguistic and communicative skills of law students are not limited to reading and translating legal texts, but also include discursive study, problem-solving, analyzing thought-provoking cases, and real-life situations. It is obvious that developing communicative and discursive competence is one of the priorities in teaching professional Kazakh language. It is vital for law students to be able to interpret and process in several languages the texts of legal and regulatory acts, court proceedings, work with situational texts, and investigative cases (understand, analyze the content, draw conclusions, evaluate, refer to sources, etc.). The course of Professional Kazakh language can also benefit from implementing a case study approach, as students are exposed to useful legal vocabulary while the cases bring real-life examples of the law, which can increase students' interest and motivation. According to M. A. Shirinkina [3,63], the legal discourse is always formed around some key points such as the law, rights and obligations, violation of the law, punishment, etc. Judicial discourse relates to the protection of rights, the protection of a socially significant interest, the restoration of the right, the assignment of duties, etc.

Contemporary Kazakhstani universities need educational cases with clear learning tasks, analysis of moral and ethical, moral and legal, and socio-political

situations. Pre-service law students should be able to discuss, analyze, and solve problems to become active participants in the state's public life during their study. There exist a number of reasons why language teachers do not apply the case study method in their language classes in teaching law students. Firstly, some teachers fear that they may show their incompetency when they immerse in the content of a professional case. Secondly, some teachers may feel uncomfortable acting as a coordinator, for they are accustomed to traditional teaching methods like lecturing. And, finally, some teachers do not believe that the case study approach may be efficient in the learning process.

The aim of the research is to analyze the role and effect of case study approach on students learning outcomes in teaching professional Kazakh language. The following research questions are addressed in the paper: How effective is case study approach on improving students' skills and learning outcomes? What skills pre-service law students can improve while learning legal discourse in Professional Kazakh language course based on case study approach?

Methodology and methods of research. This study included thirty-five 2nd year law students enrolled in academic year 2021-2022 (19 females, 16 males) at Sh.Ualikhanov Kokshetau university in Kazakhstan. The participants' age ranged from 18 to 20. The participants had different ethnic backgrounds, Kazakh, Russian and Tatar. Most students learned the Kazakh language as a compulsory subject for ten years in secondary schools and students' Kazakh language proficiency ranged from A1 to A2. The Professional Kazakh language classes were conducted for two times a week for fifty minutes. In this study, we investigated the classes of "Professional Kazakh language" in three groups of pre-service law students. We can define them as medium groups as the number of learners did not exceed 12 participants. We defined them as groups A, B, and C. Group A included 12 students, group B involved 11 students and group C engaged 12 students as well. Doran et al. (2011) consider that case studies may be easier to use with significantly small numbers (15 students). While large numbers of participants may cause additional challenges (e.g., loss of flexibility, decreased personal participation).

This study lasted for one term which includes fifteen weeks. During the present study students used and analyzed approximately forty-five legal cases. To analyze the effectiveness of case study approach on students' achievement the questionnaire was conducted with 35 participants and interviewees.

Questionnaire was the main method of data collection, and interview was used to investigate students' views and feedback about PKL course and cases implemented at the lessons. To achieve the aim of the research the link to online questionnaire were distributed to 35 university students. In addition, five law students agreed to participate in the interview and be recorded while responding the questions about their views of PKL classes based on case study approach. All respondents gave a voluntarily consent to collect and process data and the right to withdraw in a written form. Prior to developing

the questionnaires and starting data collection stage, we conducted a thorough analysis of the literature on the research topic. Finally, as a research tools for developing questionnaires we used Google Forms and Microsoft Teams video recordings. So the data collection was done through questionnaires and interviews. All results were analyzed qualitatively and quantitatively.

The research started with questionnaire design for pre-service law students. The questionnaire contains fifteen closed-ended questions where the participants are asked to choose Agree, Disagree and Neutral for any given question. The participants were informed in general of the purpose of the research project and were asked if they are willing to participate and support this project. We promised to use all collected data only for research purposes, providing confidentiality of the respondents.

Discussion and observation.

A number of crucial legal skills that are necessary in most legal activities. It is crucial that pre-service law students should polish the following legal skills to stay competitive in the labor market:

1. Oral Communication is one of the most basic tools of the legal professional. Legal professionals should be able to: A) Express information in a clear, short, and logical way. B) Speak persuasively. C) Advocate a position. d) Acquire legal terminology masterfully. E) Enhance listening skills.

2. Good written communication that includes writing straightforward letters and drafting complex legal documents.

3. Logical Reasoning. Legal professionals must learn to review and process enormous volumes of complex information efficiently.

5. Legal Research. Studying legal concepts, case law, judicial views, regulations and other information is a key legal skill.

6. Time Management and teamwork [4,224].

The principle of using a case study has the following steps:

- find an existing problem in the field of legal system;
- self-study and engaging students to discuss this legal issue;
- discussing collaboratively the solutions to the given cases (legal disputes, situations) in the classroom under the teacher's guidance.

Thus, we suggest that engaging legal case should include the following aspects:

- an entertaining story of a particular existing case;
- a gap in legal regulation, ambiguity or lack of judicial practice;
- an relevant issue which may happen again in the future.

In addition to cases students were offered to discuss short situations and statement and express their views about it, if they support or oppose the statements. They used expressions such as a) Менің ойымша бұл шындықпен жанасады. b) Менің ойымша бұл өтірік өйткені ...

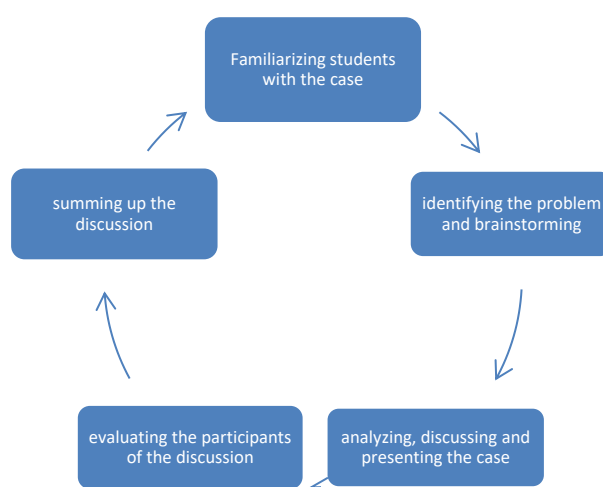
According to Mimoso, M. J., Bravo, B. M. & Gomes, J. C. [5,60] the case study method proves to be a crucial instrument for developing critical thinking, allows understanding reality, and the possibility of transforming it. Engagement in case studies promotes active involvement, participation, and critical thinking among participants [6,109].

Daradkeh & Rakhimbekova [7,15] in their study gives a analysis of the use of case technologies in teaching the discipline of the humanities. The analysis is built on considering solutions of case study tasks in groups at seminars. Stepanka Bilova [8,76] explored the methodology of teaching case briefing and on case briefs within the linguistics research and then describes a sample activity on case briefs from legal English classes. This study has identified that case briefing is a valuable learning activity; nevertheless, some students may find it difficult as they need not only language skills but also general critical thinking skills. The teacher should therefore facilitate their work, help them practice the ability to find relevant information, identify the issue, and comprehend the reasoning behind it. It is recommended to implement a case study approach in several stages:

At the first stage, the teacher acquaints students with the case or situation and its features. At the second stage, a teacher with learners is to identify the main problem, factors, and personalities that can really affect the decision. At the third stage learners start brainstorming, and at the fourth stage, learners analyze the consequences of particular decisions made. At the fifth stage, learners offer their solutions and options (sequences of actions) indicating the possible causes of problems, and ways of preventing the problem.

Using the case-study method as a technology of professionally-oriented teaching is a complex process where algorithms are difficult to define.

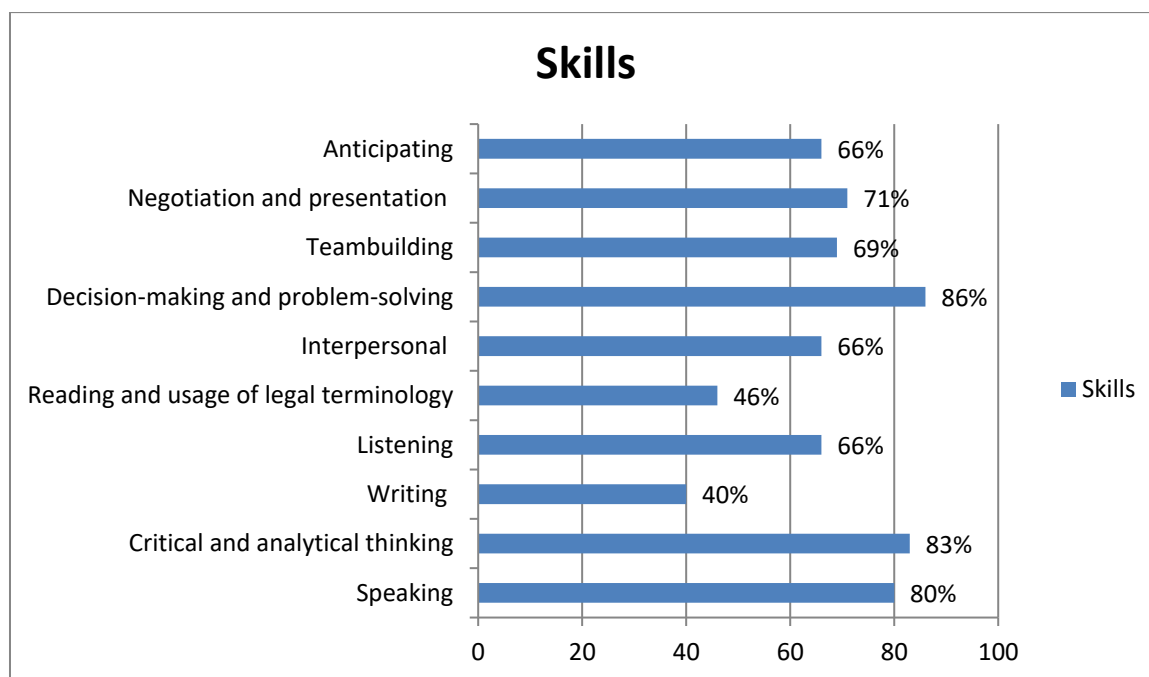
In this study student case study approach was based on the following algorithm: (See Figure 1)

Figure 1. The stages of implementing case study approach in teaching legal discourse.

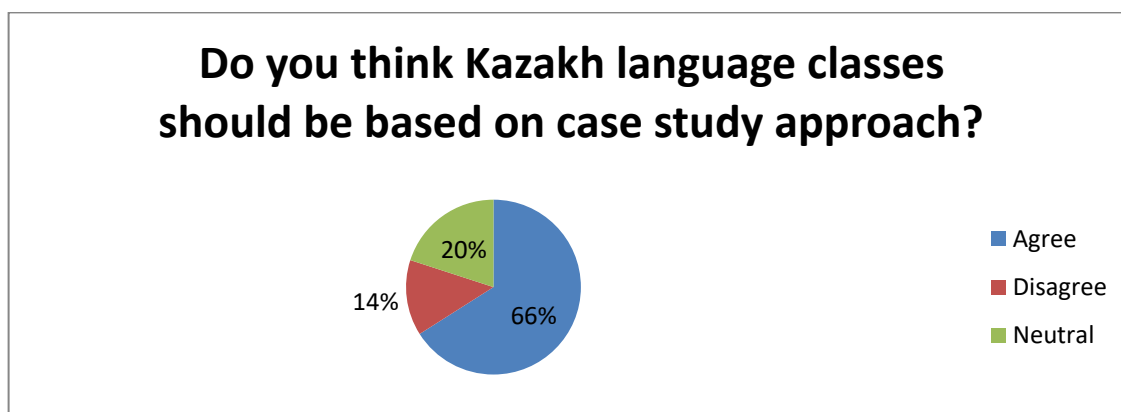
The study results show that pre-service students have gained new knowledge in legal discourse and improved a number of necessary skills. Analysis of the questionnaire demonstrates that implementing a case study approach promoted students not only language skills (listening, reading, speaking, writing, use of language), but also other necessary skills for their future career such as critical and analytical thinking, problem-solving, and decision-making skills, interpersonal and teambuilding skills, negotiating and presentation skills and anticipating skills.

Analysis of the participant's responses illustrates that among language skills best of all students managed to enhance their speaking skills (80%) and listening skills (66%), whereas reading and learning legal terminology was not a big success only 46 %, Likewise, students noted that developing writing skills in terms of legal discourse based on a case study approach was challenging, and only 40% of learners could develop their writing skills.

Figure 2. How students benefit from using case-study approach in teaching Professional Kazakh language?

According to survey results besides language skills, PKL course learners indicated that the case study approach had a great impact on developing their soft skills such as problem-solving and decision-making skills (86%), critical and analytical thinking skills (83%), negotiation, and presentation skills (71%), teambuilding skills (69%), interpersonal skills (66%), anticipating skills in problem identification and solving (66%).

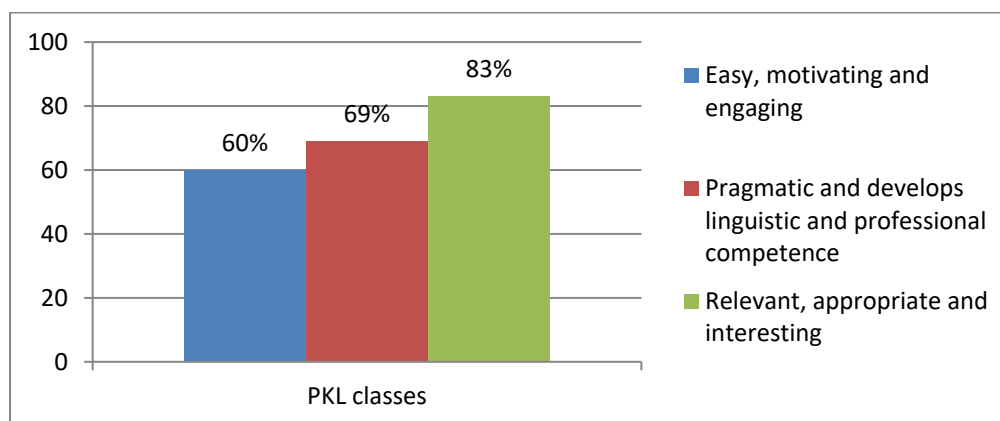

Figure 3. Do you think all Kazakh language classes should be based on case study approach?

Furthermore, this study has identified learners' attitudes towards the case study approach. Figure 3 shows the analysis of students' willingness to be taught based on the case study approach. As we can see from the diagram the majority of the students (66%) agree that the case study approach in PKL classes is beneficial, whereas 20% of the participants did not feel determined to answer this question, and only 14% of respondents disagreed that case study should be used in Kazakh language teaching and learning.

Figure 4 provides information about how PKL course students defined and described Kazakh language teaching based on a case study approach. First of all that we identified that more than 50% of the course participants feel satisfied while learning legal discourse through a case study approach. The results show that 83% of respondents consider the lessons and cases were relevant, appropriate, and interesting, 69% of the students responded that the lessons were pragmatic and developed their linguistic and professional competence. In addition, 60% of learners claim that the lessons were easy, motivating, and engaging.

An interview was conducted among five PKL course participants who volunteered to express their views and feedback on Professional Kazakh language course and classes provided using case-study approach. The goal of the interview was to assess the effect of case studies in their language acquisition process, namely in learning legal discourse, whether using real-life cases developed their language and other skills and learning outcome. In this interview we interacted with participants via video calls in Microsoft Teams platform.

Figure 4. How do you define PKL classes based on case-study approach?

It is noticeable that even though interviewees' answers differed from each other, all students reflected a willingness to learn the legal discourse at PKL classes using case studies. The interviewees agreed that using the case study approach was beneficial, pragmatic, engaging, and innovative. Students indicated many advantages of the case study approach and explained that this approach along with productive skills aided to upgrade their soft skills, especially, critical thinking, analyzing negotiation, and presentation skills which are crucial skills for future in-service lawyers.

According to Fesenko et al. [9,15] mostly language teachers aspire to teach a language not as a system, but as a means of communication, to teach oral communication. Doing so, teachers ensure that their students do not only remember the language system, particular language units, and set of rules, but form skills of productive and perceptive skills as well, so they should speak and listen (generate and perceive texts) in communicative situations, adequately estimating their conditions and features. Composing of a case includes research, methodological and constructive activities of the teacher [10,41].

Results. The research results have shown that using the case study method has a positive effect on students' learning outcomes and developing language and soft skills. Many students noted the significance of case study approach as it combines theory and practice to facilitate students' skills of working with diverse sources of information. Participants also highlighted the pragmatic feature of case study approach, as students do not obtain ready-made knowledge but learn to extract it independently, and new knowledge-based decisions made in the context of life situations are remembered faster than memorizing the language rules. Consequently, students develop communication skills: working in groups, listen to speakers, argue their point of view, and building logical schemes. The case study approach promotes students' thinking, analyzing, and discussion skills, for even low-performing students have a chance to participate in the discussion of cases, since

there are no unambiguous answers that need to be learned. Thus, the case study approach provokes students to put forward their own solutions.

The analysis of the interviewees has shown that students mostly expressed their positive feedback about case study approach which has a positive effect on learners' learning outcomes, such as enhanced speaking and listening skills, and soft skills such critical thinking, organizational and managerial skills. Respondents also mentioned that case study stimulates them to plunge into real-life situations, requiring them to participate in managerial communication, promotes collective in the team as well as individual work in a foreign language environment.

The case study method provides students with a brilliant opportunity to use the acquired language material on the basis of their professional knowledge and teaches students to adapt to real situations. The case study method encourages students to gain new knowledge independently and demonstrate their best performance in the classroom. Especially mixed-ability groups with different levels of language proficiency benefit from the case study approach. It should be highlighted that the case study method affects the students' professional development, and increases interest and motivation to study [11,204].

Conclusion. Summing up, this study verified the hypothesis that the case study approach can be effectively used in professional Kazakh language classes since this method is complex and engages both productive and perceptive skills: reading, speaking, writing, and listening. Students may take an opportunity to communicate using professional Kazakh language and legal terms when communicating with other learners and the teacher. The effect of using a case study approach may depend on three main components: the case quality, students' readiness, and teacher's readiness to plan and design a lesson based on the case study approach and teachers' discussion skills.

Literature

1. Шойкова А. М., Тихонова Е.В. Развитие ментального словаря студентов в юридическом дискурсе с помощью аутентичных материалов // Procedia - Социальные и поведенческие науки. – 2014. – № 154. – С. 522-526

Doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.10.179>

2. Шифан Ли, Ифань Ван. Анализ текстуальных особенностей юридического дискурса с точки зрения тематической последовательности: на основе уголовно-процессуального законодательства Китайской Народной Республики. Теория и практика изучения языка. – 2021. – Т. 11, № 7. – С. 829-835
Doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.10.179>

3. Ширинкина М. А. О некоторых парах интерпретативного дискурса в области права / М. А. Ширинкина // Юрислингвистика -10: Лингвоконфликтология и юриспруденция: межвузовский сборник научных трудов. – 2010. – № 2. – С. 63-68.

4. Гаджиева П.Д. Методика использования кейс-метода в преподавании обществознания. // Мир науки, культуры и образования. –2017.– № 2 (63). – С. 224-225.<https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-ispolzovaniya-keys-metoda-v-prepodavanii-obschestvoznaniya>

5. Мимозо М. Дж., Браво Б. М. и Гомес Дж. С . Тематическое исследование в изучении права. // Глобальный социологический журнал: актуальные вопросы. – 2018. – № 8 (2). – С. 60-65.[Doi: https://doi.org/10.18844/gjs.v8i2.3519](https://doi.org/10.18844/gjs.v8i2.3519)

6. Фесенко О.П., Федяева Е.В., Бесценная В.В. Кейсы в методике преподавания русского языка как иностранного // Язык и культура. – 2017. № 9. – С. 104-117.
[Doi: http://dx.doi.org/10.17223/24109266/9/12](http://dx.doi.org/10.17223/24109266/9/12)

7. Келч Кеннет, Малупа-Ким, Миралинн. Внедрение тематических исследований в образование и повышение квалификации преподавателей иностранных языков. // Журнал ORTESOL. – 2014. – Том 31. – С.10-18.
[Doi: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1152616.pdf](https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1152616.pdf)

8. Дарадке Ю.И., Рахимбекова С. Использование кейс-технологии в обучении. // Международный журнал открытых информационных технологий. – 2017. № 5 (7). С. 73-79.

9. Билова Степанка. Краткие изложения дел на занятиях по юридическому английскому языку. // Исследования по логике, грамматике и риторике. – 2016. – Том 45, № 1. – С. 7-20.

10. Ядменова Д.А., Цай Е. Н. Метод кейс-стади в обучении английскому языку. // Международное научное обозрение. – 2021.– № LXXVIII. – С. 40-43.
[Doi: http://dx.doi.org/10.24411/2542-0798-2021-17807](http://dx.doi.org/10.24411/2542-0798-2021-17807)

11. Храмова Ю. Н., Хайруллин Р. Д. Применение метода Case-study в обучении иностранному языку студентов-юристов неязыкового высшего учебного заведения. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – № 2-2 (56). – С. 204-207.

А.А. БУКАЕВА

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Н. БИРАЙ

Памуккале университеті, Денизли, Түркия.

ҚАЗАҚ ЗАҢ ДИСКУРСЫН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА КЕЙС СТАДИ ӘДІСІН ҚОЛДАНУДЫҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Бұл зерттеуде «кейс стади» әдісі зерттеу әдісі ретінде емес, болашақ заңгер студенттеріне заңгерлік дискурсты оқыту әдісі ретінде қарастырылады. Бұл зерттеудің мақсаты қазақ заңгерлік дискурсын оқытудағы «кейс стади» әдісінің рөлін және оның болашақ заңгер студенттердің қазақ тілін

оқыту нәтижелеріне әсерін зерттеу болды. Бұл зерттеуге Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау Университетінің тарих және құқық факультетінде оқитын отыз бес студенті қатысты. Осы зерттеу Көкшетау университетінің (КУ) 2021/2022 оқу жылы аралығында кәсіби қазақ тілі (КҚТ) курсына өткізілді. Деректер сауалнамалар мен сұхбаттар негізінде жиналды. Деректер сауалнама мен сұхбат нәтижелері негізінде талданды. Зерттеу нәтижелері кейс-стади әдісін қолдану студенттердің оқу нәтижелеріне және тілдік және коммуникативтік дағдыларды дамытуға оң әсер ететінін көрсетті. Көптеген студенттер «кейс-стади» тәсілінің маңыздылығын атап өтті, өйткені ол студенттердің әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу дағдыларын дамыту үшін теория мен тәжірибені біріктіреді. Қатысушылардың жауаптарын талдау көрсеткендей, тілдік дағдылардың ішінде студенттер сөйлеу және тыңдау дағдыларын жақсарта алды. Сонымен қатар, тілдік дағдылардан басқа, КҚТ курсының тыңдаушылары проблемаларды шешу және шешім қабылдау дағдылары, сыни және аналитикалық ойлау дағдылары, келіссөздер мен презентациялау дағдылары, команда құру дағдылары, проблемаларды анықтау және шешу кезінде болжай алу дағдылары, тұлғааралық дағдылар сияқты (soft skills) икемді дағдыларын дамытуға үлкен әсер еткенін көрсетті.

Түйін сөздер: кейс-стади әдісі, заңгер студенттер, әсер, икемді дағдылар, мәселелерді шешу, сыни тұрғыдан ойлау, келіссөздер жүргізу дағдылары, презентациялау дағдылары.

А.А. БУКАЕВА

Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау Казахстан,

N. BIRAY

Университет Памуккале, Денизли, Турция

ВЛИЯНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ПОДХОДА КЕЙС СТАДИ НА РЕЗУЛЬТАТЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЮРИДИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Аннотация. В этом исследовании метод кейс-стади рассматривается не как метод исследования, а как метод обучения юридическому дискурсу студентов-юристов. Целью данного исследования было изучение роли метода кейс-стади в преподавании казахского юридического дискурса и его влияния на результаты обучения казахскому языку студентов-юристов. В этом исследовании приняли участие тридцать пять студентов-юристов, обучающихся на факультете истории и права Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова. Настоящее исследование было проведено в течение 2021/2022 учебного года Кокшетауского университета (КУ) на курсе профессионального казахского языка (ПКЯ). Сбор данных осуществлялся с помощью анкет и

интервью. Данные были проанализированы с использованием частоты и процентного соотношения, полученных в результате анкетирования и интерпретации результатов интервью. Результаты исследования показали, что использование метода кейс-стади оказывает положительное влияние на результаты обучения студентов и развитие языковых и коммуникативных навыков. Многие студенты отметили важность подхода кейс-стади, поскольку он сочетает теорию и практику для развития у студентов навыков работы с различными источниками информации. Анализ ответов участников показывает, что среди языковых навыков лучше всего студентам удалось улучшить свои навыки говорения и аудирования. Кроме того, помимо языковых навыков, слушатели курса ПКЯ указали, что подход к изучению конкретных примеров оказал большое влияние на развитие их (softskills) гибких навыков, таких как навыки решения проблем и принятия решений, навыки критического и аналитического мышления, навыки ведения переговоров и презентации, навыки построения команды, навыки межличностного общения, навыки прогнозирования при выявлении и решении проблем.

Ключевые слова: метод кейс-стади, студенты-юристы, эффект, гибкие навыки, решение проблем, критическое мышление, навыки ведения переговоров, навыки презентации.

Literature

1. Shoikova A.M., Tikhonova E.V. The Development of Students' Mental Lexicon in Legal Discourse by Means of Authentic Materials// *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. – 2014. – № 154. – P. 522–526 Doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.10.179>
2. Shifang Li, Yifan Wang. An Analysis of the Textual Features of Legal Discourse From the Perspective of Thematic Progression: Based on Criminal Procedure Law of the People's Republic of China. *Theory and Practice in Language Studies*. – 2021. – Vol. 11 № 7. – P. 829-835 Doi: <http://dx.doi.org/10.17507/tpls.1107.09>
3. Shirinkina M. A. On some pairs of interpretive discourse in the field of law / M. A. Shirinkina / / *Jurislinguistics -10: Linguoconflictology and jurisprudence: interuniversity collection of scientific works*. – 2010. – № 2.– P. 63-68.
4. Gadzhieva P. D. Method of using the case method in teaching social studies. // *The world of science, culture and education*. – 2017. – № 2 (63). – P. 224-225. <https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-ispolzovaniya-keys-metoda-v-prepodavanii-obschestvoznaniya>
5. Mimoso M. J., Bravo B. M. & Gomes J. C. The case study in learning law. // *Global Journal of Sociology: Current Issues*. – 2018. – № 8 (2). – P. 60–65.

Doi: <https://doi.org/10.18844/gjs.v8i2.3519>

6. Fesenko O.P. Fedyaeva E.V., Bestsennaya V.V. Cases in methods of teaching Russian language as a foreign language // Language and Culture. – 2017. № 9. – P. 104-117. Doi: <http://dx.doi.org/10.17223/24109266/9/12>

7. Kelch Kenneth, Malupa-Kim, Miralynn. Implementing Case Studies in Language Teacher Education and Professional Development. // ORTESOL Journal. – 2014. – Vol. 31. – P.10-18. Doi: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1152616.pdf>

8. Daradkeh Y.I., Rakhimbekova S.. The use of Case-Technology in teaching. // International Journal of Open Information Technologies. – 2017. № 5 (7). – P. 73-79.

9. Bilova Stepanka. Case Briefs in Legal English Classes. // Studies in Logic, Grammar and Rhetoric. – 2016. – Vol 45, № 1. – P. 7-20.

10. Jadmenova D.A., Tsay E. N. Case study method for English language teaching. // International scientific review. – 2021.– № LXXVIII. – P. 40-43.

Doi: <http://dx.doi.org/10.24411/2542-0798-2021-17807>

11. Khramova Yu. N., Khairullin R. D. Applying “Case-study” method in teaching a foreign language to students-lawyers of a non-linguistic institution of higher education. // Philological sciences. Questions of theory and practice. – 2016. – № 2-2 (56). – P. 204-207.

Авторлар туралы мәліметтер

Букаева Анар Айткалиевна – филология магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Букаева Анар Айткалиевна – магистр филологии, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

Bukayeva Anar Aitkaliyevna - Master of Philology, Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan

Нергиз Бирай – философия докторы (PhD), Памуккале университетінің профессоры, Денизли, Түркия.

Нергиз Бирай – доктор философии (PhD), профессор университета Памуккале, Денизли, Турция.

Nergis Biray – Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Pamukkale University, Denizli, Turkey.

IRSTI 14.25.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.20>

* G.T.YERSULTANOVA¹

K.K.KENZHEKANOVA²

M.ZH. TUSSUPBEKOVA³

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan¹

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan²

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan³

(e-mail: gyersultanova@gmail.com¹, kuralay.kenzhekanova@mail.ru²,
madinatussupbekova@gmail.com³)

TEACHING ENGLISH GRAMMAR USING INTERNET RESOURCES

Abstract. This paper focuses on revealing the current situation of using Internet resources to teach English grammar in Kazakhstan's schools. The purpose of the study is to investigate the efficiency of using internet grammar resources and the obstacles students encountered during online learning due to COVID-19, so as to help teachers to be familiar with, prevent and improve. This paper proposes a hypothesis: if teachers use Internet resources when teaching English grammar, then Internet resources can help teachers improve students' grammar skills and knowledge and have more advantages than traditional language teaching. This research is divided into three stages, using mixed research methodology (it involves collecting, analyzing and integrating quantitative and qualitative methods). The subjects of this research are fifty school students and nineteen school English teachers. The results show that schoolteachers do not use internet grammar resources in English lessons, while students use it by themselves for additional practice. In addition, the findings represent that it is effective to teach students by using internet grammar resources and it improves their grammar knowledge and skills. This work revealed the obstacles that students met during studying online and the contribution of these results will help teachers and educational system to avoid them in the future or to turn those problems into advantages to rise the effectiveness of online studying.

Keywords: English teaching, grammar, internet resources, school teachers

Introduction. In the context of the Internet era, English teaching faces unprecedented opportunities and challenges, it is well known that grammar is the key point of English learning, but it is also a difficult part of teaching English. Richard Nordquist goes into more detail about the role of grammar in a language and gives examples: «The grammar of a language includes basic axioms such as verb tenses, articles and adjectives (and their proper order), how questions are phrased,

and much more. Language cannot function without grammar. It would simply make no sense—people require grammar to communicate effectively. Speakers and listeners, authors and their audiences must function in similar systems to understand one another. In other words, a language without grammar is like a pile of bricks without mortar to hold them together”[1].

Internet resources such as education portals, virtual libraries, and virtual resource centers are very useful for teachers and students.» [2, 87].» Since teaching grammar is a complex teaching process with multiple interacting factors, simple English materials cannot meet the needs of students at different levels and in different professions» [3, 100]. Therefore, it is considered marvelous to combine teachers teaching grammar teaching with online resources.

Teachers should become the leading innovators of students to use Internet resources in language teaching. “However, if only text-based materials (such as PDF or Word documents) are used in online English resources, it will not make any difference. Multimedia elements are added to the English learning resources, which can be considered an essential part” [4].

Internet grammar resources can be used as an alternative way to help students improve their knowledge of grammar. Chun and Brandl also suggest that the diversity of network resources and multimedia capabilities make them an attractive teaching/learning tool [5, 260]. The internet provides additional language activities, which offer students to have extra classes from their specific language learning area. Teachers need too obtained, very detailed teaching strategies for learning/teaching grammar through various websites and testing learners' knowledge. According to Lin , there are two main types of Internet grammar resources: teaching resources and information-based grammar resources. Teaching resources provide teachers with the materials they need to teach grammar based on the information of grammar resources are the sites that provide messages about grammar projects [6, 11]. “There are different sites with query tasks or only grammar descriptions and examples. That’s why, educators have to carefully select and adjust the available resources” [6-7].

With the popularity of mobile technology and the growth of apps, learners can use mobile apps to improve their English grammar skills. Here Rajib Ahmed recommends some of the most commonly seen software used to learn grammar.

1. Learn English Grammar- Helps scholars improve grammar, especially grammatical accuracy.

2. Duolingo - One of the biggest attractions of Duolingo is its gamified learning system: instead of the usual course learning, Duolingo builds your course into a skill tree and rewards you with «skill points» for completing the course, achievements that track the progress of the scholar, and a life system that encourages you to answer each question correctly.

3. Mango languages for libraries - This application provides access to more than 30 foreign language courses in the user's native language. The app focuses on vocabulary, pronunciation, grammar and culture for effective communication.

4. English Grammar in Use -Raymond Murphy's «English Grammar in Use» is the world's best-selling grammar book for intermediate-level English learners. After downloading the starter pack, you can purchase all 145 grammar units or just the units you need [8].

Piaget put forward the constructive theory for the use of network resources to grammar teaching provides a relatively solid theoretical basis, deep connotation, rich content [9]. In the concept of constructive, students become the main part of learning, requiring teachers to guide students to use all available resources in the learning environment as guidance, and make full use of the initiative of learning, smooth the knowledge absorption, digestion and final construction.

However, in this process, the use of Internet resources in the background of English grammar teaching still has some problems to deal with. Tingting Liu on the book: «English learners use network resources to learn English application practice» stressed that network resources are not entirely useful for teaching English grammar: first of all, the number of resources available on the Internet is very large, these resources are uneven, there is a lot of wrong information, then teachers/students need to spend a lot of energy Screening resources, will waste time and energy, consumption of learning enthusiasm, reduce learning efficiency [10].

The use of network resources to teach English grammar still has some problems, but cannot deny that the network resources on English grammar learning can produce objective value, far more than the negative effects it can bring. Liu Na put forward some suggestions to teachers: First, the content of the Internet is diverse, but not necessarily suitable for every student, so teachers must seriously choose, pick out the resources that are suitable for teaching. Second, after selecting the content, it should be arranged appropriately. How to use and when to use them in teaching will be the key to determining whether these resources are used properly. Third, in the real use of network resources, but also to maintain the role of teachers' guidance, not to let students be attracted by a variety of colorful network resources, and ignore the knowledge of these resources, otherwise, the use of network resources will play a counterproductive role. Fourth, the teacher must let the network resources play a supporting role in teaching, as a supplement and extension of the curriculum content [11].According to Kazakhstani scientists there is a huge impact of technology on learning process: “In parallel with the development of technology, the usage of technological tools has expanded and it has started to be actively used in education and training environments” [12, 192].

Methodology and research methods. Methodological part includes two units, where the author explained the research type, how the author conducted methodology and made research is provides information about participants,

procedures and research tools. Current study researches by using mixed research methodology (it involves collecting, analyzing and integrating quantitative and qualitative methods).

Participants in this study were students of different age (between seven and eighteen), from an English language educational center CES for you, where the experiment was held. Participants of the first survey were the teachers, who work in the same Educational centers and have working experience of teaching English at schools. The center is located in Umralieva st.56A, Kaskelen, Kazakhstan. There are more than three hundred students, who attend English lessons on a fee basis and study in a group of ten students. One of the researchers was a practicum student from Suleyman Demirel University.

This study was conducted on the basis of methods and techniques corresponding to the age, national and individual characteristics of students, the degree of their language and literary training; coordination of the work of teachers of the English language and methodologist in the aspect of developing thematic planning and conducting grammar lessons;

Primary data collection was applied. This research is mixed because it involves numerical calculation of the results of experiment and it has two open questions to collect teachers and students' suggestions to improve teaching English at schools. The main tool of data collection during the experiment were tests and the survey which obtained answers by using Google Forms format.

- theoretical: investigate and analyze validity and reliability of definite resources, relevance, methods of teaching grammar in foreign language. Students' preferences, analysis of existing internet grammar resources, and teaching aids;

Discussion and observation. Students and teachers had to give their responses in online Google forms questionnaire, about the situation of using English grammar internet resources at schools. These THREE surveys consist of 32 multiple-choice questions and 2 open questions. Fifty students from secondary school and nineteen teachers participated in this survey.

Data is analyzed through mixed data analysis techniques, such as collecting and counting the number of votes for separate questions in the questionnaire, collecting participants' own opinions in an open-ended question form. Findings were derived from emerging themes. Responses to the questions of the questionnaires and tests are presented in tabulated forms.

Table 1 - Teachers' and Students' Responses about the Use of Internet Grammar Resources at school

Questions:

1. In an English lesson, there is a use of Internet grammar resources at school
2. School teachers provide students with additional grammar materials from Internet

resources as a home assignment						
3. Students use internet grammar resources for additional practice						
	Question1		Question2		Question3	
	Student	Teacher	Student	Teacher	Student	Teacher
Never	17	3	8	4	8	0
Very rarely	14	8	21	6	21	0
Rarely	10	2	7	7	7	0
Occasionally	5	2	9	1	9	7
Frequently	4	3	5	0	5	11
Very frequently	0	0	0	0	0	2

Readers can see the representation of the results that determined the condition of using Internet grammar resources at schools (Table 1). The researchers decided to represent the results here with the numbers of participants, not percentage, because it can give concrete numbers and show exact difference, while percentages do not give people exact numbers of votes and readers can assume that actual number of votes is higher or even lower than it actually is.

The results:showed that teachers mostly do not use or use internet grammar materials very rarely in teaching the English process. Not surprisingly, the same situation is with the additional internet grammar resources as a home assignment- teachers in general very rarely, rarely or even never give students internet grammar resources as a home assignment. Nevertheless, surprising fact which researchers found out is that students, not being influenced by their teachers, frequently and occasionally use internet grammar resources for themselves independently, which shows their self-consciousness and that they care about their grammar learning, also, the interesting fact is that teachers are aware of it.

Table 2 - Students' Responses about Obstacles they Met During Studying Online

Questions	Strongly disagree	Disagree	Neither agree or disagree	Agree	Strongly agree
My online lesson's timetable is convenient for me.	31%	31%	11%	17%	7%
The process of learning grammar online is more interesting than traditional grammar teaching at school.	15%	11%	37%	19%	15%
Online grammar teaching is more useful than traditional grammar teaching at school.	7%	37%	31%	21%	2%
Substantial assistance was provided by online grammar	4%	10%	37%	47%	2%

teaching.					
During online lessons, teacher has enough time to pay attention to every student.	37%	21%	17%	19%	4%
I'm easily distracted by something during online classes.	4%	13%	8%	39%	35%

This table represented all the participants' responses (Table 2), about the obstacles they met during online studying and their overall opinion about the effectiveness of using internet resources for learning grammar patterns.

Obstacles: During online studying, most students had the problem with their online lessons' timetables and schedules, which made the online studying inconvenient for them. In addition, one of the problem students met was teachers' inability to pay attention to every student and help them with their problems. Because there were many students and all of them studied online, without the possibility to ask teacher about the problems face-to-face, the questionnaire identified such problem. In addition, one of the disadvantages studying online was distraction of students during the online lessons, because of different reasons.

As the results showed, most of the students get distracted by something and may not understand the materials well. Half of the students pointed that they did not have enough time to follow teachers' instructions and explanations, which leads us to assumption that the students' subject's knowledge may lower. However, the interesting finding was that students do not find it difficult to study English grammar by using internet resources.

In the question of whether studying online is more interesting than traditional teaching or not, number of students' opinions 'for' and 'against' was equal and other students voted for neither agree or disagree which left this question without definite result. However, the question which helped to identify, which way of teaching grammar is more useful, online or traditional teaching, students defined traditional as the best one. Students also agreed that learning grammar using internet resources provide substantial assistance. The question whether it's possible to learn grammar within online courses with the help of doing internet grammar exercises, equal number students of students agreed and disagreed, while other half voted for neither agree nor disagree which left this question without leading result.

Table 3 - Teacher s' and Students' Preferences of Internet Grammar Resources

<p>Questions:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. What kind of internet resources do teachers use to teach English grammar? 2. What internet grammar resources are the most convenient for students? 3. What kind of online grammar resources are the most interesting for students? (question for students)

	Question1		Question2		Question3	
	Student	Teacher	Student	Teacher	Student	Teacher
Worksheet	20%	57.9%	28%	73.79%	27%	
tutorial video	12%	5.3%	30%	68.4%	24%	
Website	8%	5.3%	26%	10.5%	20%	
Application	4%	5.3%	30%	57.9%	23%	
Presentation	42%	63.2%	4%	42.1%	3%	
Other/don't use	6%	10.6%	14%	5.3%	3%	

There are presented results of participants' responses in the questionnaires about their preferences of internet grammar resources (Table 3). Results: most of the students think that the most convenient grammar internet resources are tutorial videos and applications, then worksheets and websites. Teachers assumed the same options for their students, but the difference is that they assumed PowerPoint presentations as a convenient tool for students, which actually, is not.

In addition, participants were asked to identify which grammar internet resources they have in a lesson. Not surprisingly, the higher score got PowerPoint presentations and worksheets with grammar tutorial videos. For the question, which asked to identify the most interesting and relaxing internet grammar resources for students, PowerPoint presentations stepped ahead and a little bit less worksheet, grammar tutorial videos, applications and websites.

This question was aimed to identify the methods teachers use to teach English grammar at school. 45% of students (25) noted that teachers use a single method of teaching grammar rules, not flexible, while other 39% of students (22) claimed that teachers use many examples from the textbook to explain grammar, and only 16% of students (3) agreed that teachers use many examples to explain grammar from network resources. Readers can see that students' point of view is proved by teachers' votes; most of them chose the same options. 13 teachers out of 19 thinks that the main problem with teaching English at schools is that they use single method and too many examples from the textbook, which leads to negative consequences in students' grammar learning. Only four teachers out of 19 use examples from network resources, which is the least chosen option. In conclusion, these concurrent responses led researchers to find out that nowadays, teachers and students know about the current problems in teaching English grammar at schools, such as inflexible teaching models and too much attention to the use of the textbook. The responses of this survey question reveal the real situation of the use of internet Grammar Resources at schools and almost none of teachers pay attention to it.

Students and teachers were asked directly about the problems of teaching grammar at school. Most of the students (26) think that it is because they have personal issues, whereas 16 other students think that there is inflexible teaching model at school. Other seven students think that there is disengagement from teaching and practice, which schools or teachers provide. One student thinks that the

problem is limited level of teachers' knowledge, one student thinks that schools have all those problems, another one agrees that teachers do not give clear instructions, when only one student has no problems. Students' responses are quite similar with teachers. Most of the voted teachers (15) assumed that the problem is students' own reasons and 9 teachers voted for inflexible teaching models. In conclusion, these responses led researchers to find out that nowadays, schoolteachers give preferences to the traditional way of teaching and almost do not use internet grammar resources. In addition, students are aware of the problems with the teaching English grammar, they are self-conscious can accept their personal issues too.

This question here strives to identify the problems that secondary school students have when they study English grammar at school. Both students and teachers shared their responses. In this question, participants could choose more than one option. 27 students agreed that basics of grammar are difficult to understand, 20 students noted that teachers do not explain clearly grammar patterns, 17 students stated that they find English grammar lessons not interesting and boring and six students claimed that there are too many fixed combinations and sentence patterns in English grammar. In addition, there are eight people who named other reasons, such as: five students had no problems at all, one student stated about lack of practice, one student named personal issues and one student stated about teachers' incompetence.

Taking into account teachers' responses, the readers can see that there is a concurrency in students and teachers' votes. Most of the teachers guessed right the problems, which students meet during studying English grammar, that: Grammar basics are difficult to understand, teachers' explanations may not be clear enough and there are too many fixed combinations. Surprising finding is that only tow (10%) teachers think that students are bored in the lessons and they have no interest in it, which puts this option into 4th place. While according to the students' votes, 17 out of 50 (34%) find it really boring.

Conclusion. From these results, we can conclude that most of the students agree that basics of grammar are difficult to understand, say that teachers do not give them clear instructions, find the school English lessons boring while teachers know about their problems, but they almost never assume that students may not be interested in the lesson at all. It may be one of the most significant reasons and teachers may work on it to attract students' interest.

The question aimed to collect students' responses whether they think that working on a lesson project in a group is better than doing it alone online and define the reasons: Most of the students think that they can learn something new from others, they can chat with other people and it is easier to finish project in a group. Students value communicative side of learning more important than online teaching.

The question was asked in order to find out about the effects after learning English grammar by using internet resources. The collected results showed that most

of the students find it useful and beneficial, while only few students stated that they have no differences with common grammar course books.

The question asked students about the reasons why they find it difficult to study English grammar by using internet resources. Most of the students stated that it takes a lot of effort to find suitable grammar materials, others' answer is quite similar which means there are too many materials and they are chaotically distributed on the internet.

The survey question aimed to find out the reasons why students could have missed their online lessons. For most of the students the time of the lessons isn't convenient or they have poor network connection.

The question was open, to ask students' suggestions or tips for improving grammar teaching at school. This survey question is the most interesting and informative because it carries students' opinions and their suggestions for improving grammar teaching at school. 26 students (52%) have no suggestions. Other students' suggestions as follow: to make it more creative(add games); to improve our teacher' knowledge; to install wi-fi in school and allow use phones; to let teachers have a lot of knowledge and practice activities; to increase teachers' knowledge; to let students practice more; to increase the quality of teaching; to give teacher's knowledge about kid's psychology; to make own structure of teaching; to make lessons more interesting; teachers turn off the interest in study; to be more patient and explain every student carefully; to have more experience; to use smartphone more; teacher speaks too much; invite new teacher; to include some games; to watch films in English; to decrease home tasks; to make studying easier.

68.4% of the teachers (13) voted that they are satisfied with the situation of Teaching English grammar at schools. Other 31.6% of teachers (6) shared their own suggestions, such as: Practice more, to use more interesting ways to teach grammar, to choose right web resource for students, to conduct more time for the language and practice, to use real situations from life, to avoid choosing grammar instructional videos which has too much entertaining.

These responses led researchers to the conclusion that half of the students and teachers, even though they had issues with the learning English grammar at school, in the end of the survey did not want to suggest any further ideas or solutions of the problems, whereas the other half left their responses, to contribute for the future benefits.

Literature

1. Richard N. "English Grammar: Discussions, Definitions, and Examples"2020.
2. Lanrewaju O. S., Kareem A. I., & Adeshina O. K. Lecturers' attitude to and use of educational resources available in Colleges of education in North-Central, Nigeria. *Journal of Educational Media and Technology (JEMT)*, 2014. 18(1). 85 - 89.

3. Wu X.W. Research on the Teaching of English Grammar at the University in the Internet Age. ENGUSH SQUARE. 2019. vol. 098. pp.100-101.
4. Liu Q.C., Xuan H. "Using mobile apps to facilitate English learning for college students in China." 2014.[online]. Available:<https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:896787/FULLTEXT01.pdf>.
5. Chun D.M., Brandl K.K. Beyond form-based drill and practice: Meaning-enhanced CALL on the Macintosh. Foreign Language Annals, 1992. 25(3), 255-267.
6. Lin C.H. M. Teacher's Tips: Online Grammar Teaching and Learning. Society for Reading and Literacy (Singapore) News magazine, 1997. Vol. 9 No. 3, p.11-12.
7. Beare K. "Teaching Grammar in an ESL/EFL Setting." 1997. [online]. Available:<https://paksira.files.wordpress.com/2009/06/teaching-grammar-in-esl-or-efl-settings.pdf>
8. Rajib A. "Learning English with Mobile Apps." 2016. [online]. Available:https://www.researchgate.net/publication/303703306_Learning_English_with_Mobile_Apps.
9. Piaget J. Structuralism [M]. Beijing: Commercial Press. 1984.
10. Liu T.T. Application practice of English learners using network resources to learn English [J]. Journal of Jiamusi Vocational College, 2018 (01).
11. Liu N. My View on Using Internet Resources to Assist English Teaching. «Campus English · Late», 2014 (02).
12. Yersultanova G.T., Zhylytyrova Zh., Jandildinov M.K. Applying "BBC learning English" podcasts in enriching vocabulary at the A2 level//Äl-Farabi atyndaғы Qazaq ultiq universitetniñ Habarşysy, filologia seriasy. –Almaty, 2023. – No2(190). –B. 182-196. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v190.i2.ph18>

Г.Т. ЕРСУЛТАНОВА

Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан,

Қ.К. КЕНЖЕКАНОВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

М.Ж. ТУСУПБЕКОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАСЫН ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСТАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН ОҚЫТУ

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстан мектептерінде ағылшын тілінің грамматикасын оқыту кезінде интернет ресурстарын пайдаланудың ағымдағы жағдайын анықтауға арналған. Зерттеудің мақсаты – онлайн грамматикалық ресурстарды пайдаланудың тиімділігін зерттеу және мұғалімдерге олармен танысуға, осы кедергілерді болдырмауға және жеңуге көмектесу үшін COVID-19

салдарынан студенттердің онлайн оқыту кезінде кездесетін кедергілерді анықтау. Бұл мақалада мұғалімдер ағылшын тілінің грамматикасын оқыту кезінде интернет ресурстарын пайдаланатын болса, олар мұғалімдерге оқушылардың грамматикалық білімін жақсартуға және дәстүрлі тіл үйретумен салыстырғанда көбірек пайда алуға көмектесетіндігі туралы болжам жасайды. Бұл зерттеу аралас зерттеу әдіснамасы (ол сандық және сапалық әдістерді жинау, талдау және біріктіруді қамтиды) арқылы үш кезеңге бөлінген. Бұл зерттеу нысаны – елу мектеп оқушысы және он тоғыз ағылшын тілі мұғалімі. Нәтижелер көрсеткендей, мектеп мұғалімдері ағылшын тілі сабақтарында онлайн грамматикалық ресурстарды пайдаланбайды, ал оқушылардың өздері қосымша тәжірибе үшін пайдаланады. Сонымен қатар, нәтижелер студенттерге грамматиканы интернет ресурстарын пайдалана отырып үйрету тиімдірек екенін және бұл олардың білімдері мен дағдыларын жетілдіретінін көрсетті. Бұл жұмыс мұғалімдерге және білім беру жүйесіне болашақта оларды болдырмауға немесе онлайн оқытудың тиімділігін арттыру үшін проблемаларды пайдаға айналдыруға көмектесу үшін нәтижелерді пайдалана отырып, студенттердің онлайн оқу кезінде кездесетін кедергілерді анықтады.

Түйін сөздер: ағылшын тілін оқыту, грамматика, интернет ресурстары, мектеп мұғалімдері

Г.Т. ЕРСУЛТАНОВА

Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан

Қ.К. КЕНЖЕҚАНОВА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

М.Ж. ТУСУПБЕКОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

**ОБУЧЕНИЕ ГРАММАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА С ПОМОЩЬЮ
ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ**

Аннотация. Данная статья посвящена выявлению текущей ситуации с использованием ресурсов из интернета при обучении грамматике английского языка в школах Казахстана. Целью исследования является изучение эффективности использования ресурсов по грамматике из интернета и выявить преграды, с которыми столкнулись ученики во время онлайн-обучения из-за COVID-19, с целью помочь учителям ознакомиться с ними, предотвратить и преодолеть эти преграды. В этой статье приводится гипотеза: если учителя будут использовать ресурсы из интернета при обучении грамматике английского языка, то они могут помочь учителям улучшить знания

грамматики учащихся и получить больше преимуществ, в сравнении с традиционным преподаванием языка. Это исследование разделено на три этапа с использованием смешанной методологии исследования (оно включает сбор, анализ и интеграцию количественных и качественных методов). Объектами данного исследования являются пятьдесят школьников и девятнадцать школьных учителей английского языка. Результаты показывают, что школьные учителя не используют ресурсы по грамматике из интернета на уроках английского языка, в то время как учащиеся используют их самостоятельно для дополнительной практики. Кроме того, результаты показывают, что более эффективно обучать студентов грамматике с использованием ресурсов из интернета и это улучшает их знания и навыки. В ходе этой работы были выявлены преграды, с которыми студенты сталкивались во время обучения онлайн, использование результатов поможет учителям и системе образования избежать их в будущем или превратить проблемы в преимущества для повышения эффективности онлайн-обучения.

Ключевые слова: обучение английскому языку, грамматика, интернет-ресурсы, школьные учителя

References

1. Richard N. "English Grammar: Discussions, Definitions, and Examples" 2020.
2. Lanrewaju O. S., Kareem A. I., & Adeshina O. K. Lecturers' attitude to and use of educational resources available in Colleges of education in North-Central, Nigeria. *Journal of Educational Media and Technology (JEMT)*, 2014. 18(1). 85 - 89.
3. Wu X.W. Research on the Teaching of English Grammar at the University in the Internet Age. *ENGUSH SQUARE*. 2019. vol. 098. pp.100-101.
4. Liu Q.C., Xuan H. "Using mobile apps to facilitate English learning for college students in China." 2014. [online]. Available: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:896787/FULLTEXT01.pdf>.
5. Chun D.M., Brandl K.K. Beyond form-based drill and practice: Meaning-enhanced CALL on the Macintosh. *Foreign Language Annals*, 1992. 25(3), 255-267.
6. Lin C.H. M. Teacher's Tips: Online Grammar Teaching and Learning. *Society for Reading and Literacy (Singapore) News magazine*, 1997. Vol. 9 No. 3, p.11-12.
7. Beare K. "Teaching Grammar in an ESL/EFL Setting." 1997. [online]. Available: <https://paksira.files.wordpress.com/2009/06/teaching-grammar-in-esl-or-efl-settings.pdf>
8. Rajib A. "Learning English with Mobile Apps." 2016. [online]. Available: https://www.researchgate.net/publication/303703306_Learning_English_with_Mobile_Apps.
9. Piaget J. *Structuralism* [M]. Beijing: Commercial Press. 1984.

10. Liu T.T. Application practice of English learners using network resources to learn English [J]. Journal of Jiamusi Vocational College, 2018 (01).

11. Liu N. My View on Using Internet Resources to Assist English Teaching. «Campus English Late», 2014 (02).

12. Yersultanova G.T., Zhylytyrova Zh., Jandildinov M.K. Applying “BBC learning English” podcasts in enriching vocabulary at the A2 level//Äl-Farabi atyndaғы Qazaq ұлттық университетінің Habarşysy, filologia seriasy. –Almaty, 2023. – No2(190). –B. 182-196. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v190.i2.ph18>

Авторлар туралы мәлімет:

Ерсұлтанова Гаухар Тилеукабуловна – философия докторы (PhD), Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Ерсұлтанова Гаухар Тилеукабуловна – доктор философии (PhD), доцент Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Yersultanova Gaukhar Tileukabulovna – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Кенжеқанова Құралай Кенжеқанқызы – философия докторы (PhD), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Кенжеқанова Құралай Кенжеқанқызы – доктор философии (PhD), старший преподаватель Казахского национального университета имени әл-Фараби, Алматы, Казахстан.

Kenzhekanova Kuralay Kenzhekankyzy – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Тусупбекова Мадина Жанбырбаевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан

Тусупбекова Мадина Жанбырбаевна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Tussupbekova Madina Zhanbyrbaevna – candidate of pedagogical sciences, Associate Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Техникалық редакторлар: М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев
Компьютерде беттеген: М.С. Карибаев

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2023. – 4. – Астана: А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия
гуманитарлық институты. - 307 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін.
Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.